

Saurashtra University

Re – Accredited Grade 'B' by NAAC
(CGPA 2.93)

Patel, Manish H., 2009, *Analysis of Liquidity Management in Petroleum Industry of India (With Special Reference to Refining Companies)*, thesis PhD, Saurashtra University

<http://etheses.saurashtrauniversity.edu/id/eprint/208>

Copyright and moral rights for this thesis are retained by the author

A copy can be downloaded for personal non-commercial research or study, without prior permission or charge.

This thesis cannot be reproduced or quoted extensively from without first obtaining permission in writing from the Author.

The content must not be changed in any way or sold commercially in any format or medium without the formal permission of the Author

When referring to this work, full bibliographic details including the author, title, awarding institution and date of the thesis must be given.

Saurashtra University Theses Service
<http://etheses.saurashtrauniversity.edu>
repository@sauuni.ernet.in

**ANALYSIS OF LIQUIDITY MANAGEMENT
IN
PETROLEUM INDUSTRY OF INDIA**
(With Special Reference to Refining Companies)

SUBMITTED BY
MANISH H. PATEL
In Lecturer
Shree Arts & Commerce college, Kalavad

For
**Ph.D. DEGREE IN MANAGEMENT
UNDER THE FACULTY OF COMMERCE
SAURASHTRA UNIVERSITY
RAJKOT-360005**

**Under the Guidance of
DR.T.D. TIWARI
Ex. Director
R.K. College of Business Management
Kasturbadham, Rajkot.
Year- 2009**

પ્રમાણપત્ર

આથી હું પ્રમાણીત કરું છું કે પ્રસ્તુત મહાનિબંધ “ભારતના ખનિજતેલ ઉદ્યોગની પ્રવાહિતા સંચાલનનું વિશ્લેષણ” શુદ્ધિકરણની કામગીરી કરતી કંપનીઓના સંદર્ભમાં), શ્રી મનિષ એચ.પટેલ સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી વાણિજ્ય વિદ્યાશાખામાં પી-એચ.ડી ની પદવી માટે મારા માર્ગદર્શન હેઠળ તૈયાર કરીને રજૂ કરવામાં આવેલ છે. મારી જાણકારી અને માન્યતા પ્રમાણે આ સંશોધન આ કે અન્ય કોઈ યુનિવર્સિટીમાં કોઈ પણ પ્રકારની પદવી શૈક્ષણિક ઉપાધિ માટે રજૂ કરેલી નથી.

સ્થળ : રાજકોટ

તારીખ : ૦૧/૧૨/૨૦૦૯

ડૉ. ટી.ડી તિવારી

ડાયરેક્ટર
આર.કે.કોલેજ ઓફ બિઝનેસ
મેનેજમેન્ટ કસ્ટુરબાધામ
રાજકોટ (ગુજરાત)

નિવેદન

આથી જાહેર કરું છું કે “ભારતના ખનિજતેલ ઉદ્યોગની પ્રવાહિતા સંચાલનનું વિશ્લેષણ” (શુદ્ધિકરણની કામગીરી કરતી કંપનીઓના સંદર્ભમાં) શિર્ષક અંતર્ગત મે જે મહાનિબંધ રજૂ કરેલ છે તે એક મૌલિક સંશોધન છે. તેના દ્વારા મે અગાઉ કોઈ પણ યુનિવર્સિટીમાં કે બોર્ડની કોઈપણ વિદ્યાશાખામાં કોઈ પણ પ્રકારની પદવી કે શૈક્ષણિક ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરેલ નથી.

પ્રસ્તુત મહાનિબંધમાં પ્રવાહિતા સંચાલનનું તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. આ માટે મહદઅંશે ગૌણ માહિતી અને સહાયક માહિતીનો સંયુક્ત ઉપયોગ કરવામાં આવેલ છે. ગૌણ માહિતી અને સહાયક માહિતીનો સંયુક્ત ઉપયોગ કરવામાં આવેલ છે. ગૌણ માહિતી અને સહાયક માહિતીમાં વિવિધ રિફાઈનરીઓના વાર્ષિક અહેવાલો અને પ્રગટ કરાએલી માહિતી તેમજ વિવિધ સંદર્ભ પુસ્તકો, સામાયિકો, સરકારી પ્રકાશનો, વર્તમાન પત્રો, સેમીનારમાંથી પ્રાપ્ત થતી માહિતી ઉપરાંત ઈન્ડિયન ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ મેનેજમેન્ટ અમદાવાદની રૂબરૂ મૂલાકાત દ્વારા એકત્રિત કરી ઉપયોગ કરેલ છે.

સ્થળ : કાલાવડ

તારીખ :

આપનો ઋણી,

મનિષ એચ. પટેલ

આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ,

કાલાવડ (શીતલા)

જિ. જામનગર

अर्पण

भारा पूजय माताश्री स्व.धीरजबेन पटेवने

આભાર દર્શન

લક્ષ્મીની સાધનાના આ યુગમાં મને સરસ્વતી ની સાધના કરવાની વૃત્તિ જાગી તેમાં હું પરમાત્મા અને મારા ઈષ્ટદેવ માંડવરાયજી દાદાનો અનુગ્રહ નિહાળુ છું. આ અનુગ્રહમાં ભવ્યત મારા પરિવારના મારા પિતાશ્રી, મારા પ્રત્યેની લાગણી, પ્રેમ અને મોકળાશ.

આ સર્વની સાથે, નીચેના મહાનુભાવો, માર્ગદર્શકો અને મિત્રોના પ્રેમ તથા માર્ગદર્શન મારા પરિણામસ્વરૂપે મારી મહેનત આ સંશોધન રૂપે ફળવંતી બની માટે તે સર્વનો હું ઋણાનુબંધ રહીશ.

મારી, આ સંશોધન અભ્યાસ કામગીરી પરિપૂર્ણ કરવામાં જેમણે મને સતત માર્ગદર્શન, નિરીક્ષણ, સહાકાર અને રસ સાથે પ્રોત્સાહન પૂરા પાડેલ છે તેવા મારા માર્ગદર્શક પ્રા. ડો. ટી. ડી. તિવારી (ડાયરેક્ટર, આર.કે.કોલેજ ઓફ બિઝનેસ મેનેજમેન્ટ, કસ્તુભાધામ, રાજકોટ) પ્રત્યે હૃદયપૂર્વકના આભારની લાગણી રજૂ કરતાં કૃતજ્ઞતા અનુભવું છું. સંશોધન કાર્યમાં તેઓના સતત માર્ગદર્શનને પરિણામે કાર્ય ઉત્સાહ જળવાયો છે. સમયની મર્યાદાઓને ઓળંગીને પણ તેઓ એ માર્ગદર્શનનો શ્રેષ્ઠ વિકલ્પ પૂરો પાડ્યો છે. તેઓના મૂલ્યવાન સૂચનો અને દિશા સૂચન તથા દોરવણી વગર મારું આ સંશોધન કાર્ય શક્ય બન્યું ન હોત. તેથી મારા અંતરની ઊંડાણભરી લાગણીને રજૂ કરવા માટે શબ્દો અધુરા.....લાગે છે એવું અનુભવું છું. પુનઃ તેમના આભારની નોંધ લઉં છું.

આ તબક્કે આત્મીય પરાવર્ષક અને માર્ગદર્શક ડો. પ્રતાપસિંહ એલ. ચૌહાણસાહેબ (અધ્યક્ષશ્રી, આર.ડી.ગાર્ડી ઈન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ બીઝનેસ મેનેજમેન્ટ , સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ) નો ઋણ સ્વીકાર કરું છું. આવા જ અન્ય વિદ્વાન પ્રા.ડો.કમલેશભાઈ જોષીપુરાસાહેબ (કુલપતિ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ) ના પ્રોત્સાહન બદલ લાગણી વ્યક્ત કરું છું. વિદ્વાન પ્રા.ડો.એન.કે.ડોબરિયાસાહેબ (આર્ટસ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, કાલાવડ (શીતલા) જિ. જામનગર), ડો. સંજયભાઈ ભાયાણી (ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ એમ.બી.એ.ભવન સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ), કલ્પકભાઈ ત્રિવેદી (પૂર્વ ઉપકુલપતિ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ), ડો. કમલેશ એસ.દવે (જે.એચ.ભાલોડીયા વિમિન્સ કોલેજ-રાજકોટ) નો સંશોધન કાર્યમાં માર્ગદર્શન બદલ આભારભાવ રજૂ કરું છું.

આ સંશોધન કાર્યમાં મારા પિતા તુલ્ય એવા અને સતત માર્ગદર્શન આપનારા મારી સંસ્થાના ચેરમેન તથા પ્રમુખશ્રી રાઘવજીભાઈ પટેલ તથા મંત્રીશ્રી પ્રવિણભાઈ જોષી તથા અન્ય ટ્રસ્ટીગણોનું હું હૃદયપૂર્વક આભાર માનું છું.

મારી કોલેજના સહ અધ્યાપકો તથા બિનશૈક્ષણિક કર્મચારી ગણનો મને સંશોધન કાર્યમાં પ્રોત્સાહન આપવા બદલ આભાર વ્યક્ત કરું છું.

કોઈપણ સંશોધન કાર્યમાં સંશોધકના પરિવારજનોના ત્યાગ અને પ્રેમની ભાવના પાયાની ઈટ સમાન હોય છે. જરાય ઓછો નહી તેવો ઓશિંગણ છું મારા ધર્મ પત્નિ રક્ષાબેન પટેલ, મારા પુત્ર ચિરાગ અને પુત્રી બીનલ તથા સમગ્ર પરિવારનો.

કમ્પ્યુટર તકનીકી સાથ સહકાર માટે પ્રા.ડો.કે.ડી.પટેલ (આર્ટસ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, કાલાવડ (શીતલા) જિ. જામનગર) તથા તેમના સુપુત્ર શ્રી અક્ષયકુમાર કે. પટેલનો હું હૃદયપૂર્વક આભાર વ્યક્ત કરું છું.

મારા કાકાશ્રી ભાનુભાઈ પટેલ, મારા ફુવાજી શશીકાન્ત ટી. મહેતા, ફુલછાબના તંત્રીશ્રી કૌશિકભાઈ મહેતા, હિતષભાઈ મહેતાનો આ તકે હું ખૂબ ખૂબ આભાર માનું છું.

ઓશિંગણ ભાવ અભિવ્યક્તિમાં કોઈ વિસરાયું હોય તો તેવા સર્વનો પણ.....

આપનો ઋણી,

મનિષ એચ. પટેલ

આર્ટસ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ,

કાલાવડ (શીતલા)

જિ. જામનગર

अनुक्रमणिका

प्रमाणपत्र
निवेदन
अर्पण
आભारदर्शन
अनुक्रमणिका
कोष्टक यादी
यार्ट यादी
संक्षिप्त शब्दावली

प्रकरण १. प्रवाहिताना संयावननुं सैद्धांतिक माणभुं	१-२८
प्रकरण २. भनिजतेल उद्योग : विहंगावलोकन	२८-८३
प्रकरण ३. प्रवाहितनुं संयावन	८४-११६
प्रकरण ४. नईकारकतानुं विश्लेषण	११७-१५८
प्रकरण ५. लेखानुं संयावन	१५८-१८६
प्रकरण ६. रोकडनुं संयावन	१८७-२४०
प्रकरण ७. सारांश, तारखो अने सुयनो	२४१-२५८
पसंदगीयुक्त ग्रंथसुचि	२६०-२६४

કોષ્ટક યાદી

૧. ૧.૧ કંપનીઓની કાર્યશીલ મૂડીના ઘટકો
૨. ૨.૨ ભારતની મુખ્ય રીફાઈનરીઓ અને તેની ક્ષમતા
૩. ૨.૩ ભારતીની ખાનગી અને જાહેરક્ષેત્રામાં કામ કરતી મુખ્ય રિફાઈનરીઓની ક્ષમતાની ટકાવારી
૪. ૨.૪ ક્રૂડ ઓઈલ—ગેસ નો અનામત જથ્થો અને ક્રૂડનું ઉત્પાદન
૫. ૨.૫ વિશ્વમાં ખનીજતેલની પેદાશોનો વપરાશ
૬. ૨.૬ ભારતમાં ખનીજતેલની પેદાશોનો વપરાશ
૭. ૨.૭ ભારતનો ખનીજતેલ ઉદ્યોગનો વિકાસ
૮. ૨.૮ ભારતની ખાનગી, જાહેર અને સંયુક્ત સાહસ ક્ષેત્રે રીફાઈનરી ની ઉત્પાદન ક્ષમતા
૯. ૨.૯ પંચવર્ષીય યોજનાના અંત સુધીમાં ખાનગી—જાહેર અને સંયુક્ત ક્ષેત્રે રીફાઈનરી ની ઉત્પાદન ક્ષમતાનો ટકાવારી હિસ્સો
૧૦. ૨.૧૦ ખનીજતેલ ઉદ્યોગમાં રોજગારી પ્રાપ્ત કર્મચારીઓની સંખ્યા
૧૧. ૨.૧૧ ખનીજતેલના શુદ્ધીકરણ દ્વારા મળતી વિવિધ પેદાશો
૧૨. ૨.૧૨ ખનીજતેલની પેદાશોનું વર્ગીકરણ અને તેની ઉપયોગીતા
૧૩. ૩.૧ રીફાઈનરી ઉદ્યોગનો ચાલુ ગુણોતર
૧૪. ૩.૨ રીફાઈનરી ઉદ્યોગનો પ્રવાહી ગુણોતર
૧૫. ૩.૩ એસિડ—કસોટી ગુણોતર કે ઝડપી ગુણોતર
૧૬. ૩.૪ રીફાઈનરી ઉદ્યોગનો ચાલુ મિલકતોનો કુલ મિલકતો સાથેનો ગુણોતર
૧૭. ૩.૫ રીફાઈનરી કંપનીઓનો દેવાદાર અને વેચાણનો ગુણોતર
૧૮. ૩.૬ રીફાઈનરી કંપનીઓનો કાર્યશીલ મૂડીનો ચલનદર
૧૯. ૩.૭ રીફાઈનરી કંપનીઓના દેવા—ઈકિવટીનો ગુણોતર

૨૦. ૩.૮ રીફાઈનરી કંપનીઓનો માલિકીનો ગુણોતર
૨૧. ૩.૯ સ્થિર મિલકતો અને શેર હોલ્ડર ના મૂલ્યનો ગુણોતર
૨૨. ૪.૧ રીફાઈનરી કંપનીનો ચોખ્ખા નફાનો ગુણોતર
૨૩. ૪.૨ રીફાઈનરી કંપનીનો કાચી રોકાયેલી મૂડી પરનો ગુણોતર
૨૪. ૪.૩ રીફાઈનરી કંપનીનો ચોખ્ખી રોકાયેલી મૂડી પર વળતરનો દર
૨૫. ૪.૪ રીફાઈનરી કંપનીનો શેર હોલ્ડરના જોડાણ પર વળતરનો દર
૨૬. ૪.૫ કુલ મિલકતોનો ચલનદર
૨૭. ૪.૬ Fixed assets turnover of selected Refineries of India)
૨૮. ૪.૭ ચાલુ મિલકતનો ગુણોતર એ પેઠીની નફાકારતાને કાર્ય નો સૂચક આંક
૨૯. ૪.૮ રીફાઈનરી કંપનીનો વ્યા આવરણ ગુણોતર
૩૦. ૫.૧ શાખની શરતો અને અસરકારક વાર્ષિક વ્યાજના દર વચ્ચેનો સંબંધ
૩૧. ૫.૨ પસંદગી પામેલ રીફાઈનરીઓમાં લેણાંનું પ્રમાણ
૩૨. ૫.૩ રીફાઈનરી કંપનીનો વાર્ષિક વેચાણ અને લેણાના વિકાસનો સુચક આંક
૩૩. ૫.૪ દેવાદારોનું પ્રમાણ અને ચાલુ મિલકતો સાથેની ટકાવારી
૩૪. ૫.૫ લોન અને એડવાન્સનું પ્રમાણ અને તેનો સૂચકઆંક
૩૫. ૫.૬ રીફાઈનરી કંપનીનો સરેરાશ ઉઘરાણીનો સમયગાળો
૩૬. ૫.૭ રીફાઈનરી કંપનીમાં દેવાદારોનું આયુષ્યનું પ્રમાણ
૩૭. ૬.૧ પસંદગી પામેલ રીફાઈનરીનું રોકડનું પ્રમાણ
૩૮. ૬.૨ પસંદગી પામેલ રીફાઈનરીમાં રોકડનું પ્રમાણ અને ચાલુ મિલકતો સાથે ટકાવારી
૩૯. ૬.૩ પસંદગી પામેલ રીફાઈનરી કંપનીમાં રોકડ અને ચાલુ મિલકતો નો ગુણોતર
૪૦. ૬.૪ પસંદગી પામેલ રીફાઈનરી કંપનીનો રોકડ વેચાણ સાથેનો ગુણોતર
૪૧. ૬.૫ પસંદગી પામેલ રીફાઈનરી કંપનીમાં રોકડનો ચલનદર
૪૨. ૬.૬ પસંદગી પામેલ રીફાઈનરી અને રોકડની દર્શક ગુણોતર
૪૩. ૬.૭ પસંદગી પામેલ રીફાઈનરી કંપનીનો ચાલુ ગુણોતર

૪૪. ૬.૮ પસંદગી પામેલ રીફાઈનરી કંપનીનો પ્રવાહી ગુણોતર
૪૫. ૬.૯ પસંદગી પામેલ રીફાઈનરી કંપનીનો ચાલુ જવાદારીનો આવરણ ગુણોતર

આકૃતિની યાદી

૧. ૧.૧ કાર્યશીલ મૂડીનો ચકાકાર પ્રવાહ દર્શાવતી આકૃતિ
૨. ૧.૨ ઉત્પાદન કરતી અને વેચાણ કરતી કંપનીઓના કાર્યમૂડી ના તબક્કાઓ
૩. ૧.૩ ઉત્પાદન ન કરતા હોય તેવા એકમો માટેની ફરતી મૂડીના તબક્કાઓ
૪. ૧.૪ સેવા અને નાણાકીય પેઢીઓ માટેની ફરતી મૂડીના તબક્કાઓ
૫. ૨.૩ ભારતની વિવિધ રીફાઈનરીઓ નો ટકાવારી હિસ્સો
૬. ૨.૪ વિશ્વના દૈનિક ખનીજતેલની પેદાશોના વપરાશ
૭. ૫.૧ શાખનીતી અને ખર્ચનીતી દર્શાવતી આકૃતિ
૮. ૬.૧ ઈષ્ટતમ રોકડ સિલક ની આકૃતિ
૯. ૬.૧૦ મિલકત અને ટુંકાગાળાની તથા લાંબાગાળાની મૂડી દર્શાવતી આકૃતિ
૧૦. ૬.૧૦ રૂઢિચુસ્ત નીતીમાં સ્થાયી મિલકતો, કાયમી મિલકતો અને પરિવર્તનશીલ મિલકતની આકૃતિ

ચાર્ટ યાદી

૧. ૧.૧ કાર્યશીલ મૂડીના પ્રકારો
૨. ૧.૨ કાર્યશીલ મૂડીને અસરકરતા પરિબળો
૩. ૧.૩ કાર્યશીલ મૂડીના ઘટકો
૪. ૪.૧ ડું-પોન્ટ ચાર્ટ- રોકાણ પર વળતર
૫. ૪.૨ સંચાલકિય સિધ્ધી નો ચાર્ટ

સંક્ષિપ્ત શબ્દાવલી

(૧) ભારતીય પેટ્રોલિયમ કોર્પોરેશન લી.	(BPCL)
(૨) બેંગલોર રીફાઇનરી એન્ડ પેટ્રોકેમિકલ્સ લી.	(BRPL)
(૩) ચેન્નાઈ પેટ્રોલિયમ કોર્પોરેશન લી.	(CPCL)
(૪) હિન્દુસ્તાન પેટ્રોલિયમ કોર્પોરેશન લી.	(HPCL)
(૫) મેગ્લોર રીફાઇનરી એન્ડ પેટ્રોકેમિકલ લી.	(MRPL)
(૬) ઈન્ડિયન ઓઈલ કોર્પોરેશન લી.	(IOCL)
(૭) રીલાયન્સ ઈન્ડીયા-લી.	(RIL)

પ્રકરણ—૧

પ્રવાહિતાના સંચાલનનું સૈદ્ધાંતિક માળખું

(Liquidity Management Conceptual Frame Work)

પ્રસ્તાવના :

માનવીય જીવનની આર્થિક પ્રવૃત્તિનો પરિઘ નાણાંની આસપાસ ફર્યા કરે છે. નાણાં એટલે કે માનવીય જીવન સંસ્કૃતિમાં ચક્ર અને અગ્ની શોધે જે પરિવર્તનનું સર્જન કર્યું એવું જ સર્જન નાણાં અને નાણાં મૂલ્ય માપવાની પદ્ધતિએ કર્યું છે. આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય અને અમુક અંશે ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓનો સફળતાના માપદંડ પણ નાણાં છે. નાણાં એ ધંધાકીય ક્ષેત્રમાં આર્થિક શક્તિનો સ્ત્રોત છે. જેનાથી તે પોતાના આર્થિક વ્યવહારોને પૂરા કરે છે.

આ નાણાં અને આર્થિક પ્રગતિમાં મોટો ભાગ ભજવે છે. જેમાં નાણાં વ્યક્તિ પોતે અથવા તો તેના ભાગીદારો પાસેથી મેળવે છે. અને ક્યારેક બહારના અથવા ઉછીના નાણાંથી પણ ધંધો ચલાવે છે. આર્થિક ઉદારીકરણ અને વૈશ્વિકરણના કારણે નાણાંકીય બજાર સ્થાનિક કે રાષ્ટ્રીય ન રહેતા આંતરરાષ્ટ્રીય બન્યા છે. તેના પ્રકારમાં શરતો, ઉપયોગીતામાં મૂળભૂત પરિવર્તનો થયા છે. જેમાં ખાસ કરીને યુરો બોન્ડ, યુરો ડિબેનચર, ફેક્સી બોન્ડ, ઝીરો બોન્ડ, કન્વર્ટીબલ બોન્ડ, યોન્કો બોન્ડ, ટ્રીપલ ઓપ્શન બોન્ડ, જી.ડી.આર, એ.ડી.આર, વિગેરે જેવા નવા નાણાંકીય સાધનોએ ઉદ્યોગના નાણાંકીય માળખાની પરિભાષા બદલી છે.

અર્થશાસ્ત્રનાં નિયમો આધારિત ચોક્કસ વળતર મળવું જોઈએ. જો ધંધાકીય કે વ્યાપારો એકમ આ દિશામાં નિષ્ફળ જાય તો તેના માટે પ્રારંભિક મૂડી પરત મેળવવાના કે ચૂકવવાના પણ પ્રશ્નો ઉભા થાય છે. આથી જ દરેક આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં નાણું કે ભંડોળ અગ્રસ્થાન ધરાવે છે. રોકાયેલ નાણાંમાંથી અન્ય નાણાં ઊભા કરવામાં ધંધાની સફળતા છે. નાણાકીય હિસાબો આવક વૃદ્ધિ બતાવતા હોય તે સફળતાનું મોટું માપદંડ છે.^૧

ધંધાકીય પ્રવૃત્તિમાં નાણાં મેળવવા કરતાં નાણાંનો વપરાશ કે ઉપયોગ મહત્વનો બને છે. વર્તમાન વિકાસશીલ અર્થતંત્રમાં નાણાં મેળવવાના પુષ્કળ સાધનો ઉપલબ્ધ છે. પરંતુ આ

નાણાને ધંધાકીય પ્રવૃત્તિમાં ચોક્કસ હેતુ અને કાર્યક્ષમતાથી વાપરવામાં કે ઉપયોગ કરવામાં આવે ત્યારે તેમાંથી યોગ્ય વળતર મળી શકે છે.

આંતર રાષ્ટ્રીય બજારમાં નાણાકીય પરિસ્થિતિ બદલાતાં મૂળભૂત રીતે ઉછીની મૂડી કે સ્થિર મૂડીના સીમા ચિન્હો પર ફેર વિચારણા માગે છે. જેમાં વેન્યર કેપીટલ, કેટરીંગ સર્વીસે નવી દિશા ખોલી છે.

૧.૨ મૂડીનો અર્થ :

ધંધાકીય યોજના ગમે તેટલી આકર્ષક હોય તેમ છતાય નાણાં સિવાય તે યોજના એક કલ્પના જ રહેશે. ઉદ્યોગ માટે કાચો માલ ખરીદવા, યંત્રો તથા મિલકતો વસાવવા, મજૂરી તથા અન્યખર્ચા ચૂકવવા પૂરતા પ્રમાણમાં નાણું હોવું આવશ્યક છે. આથી ઉદ્યોગો માટે નાણું જીવનદાતા રક્ત સમાન છે.

‘વેપાર ધંધામાં જે નાણાં પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે તેને મૂડી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. નાણાં વ્યવસ્થાનું અગત્યનું કાર્ય મૂડી મેળવવાનું છે.’^૨

યોગ્ય મૂડી માળખું કંપનીની નાણાકીય ઈમારતનો પાયો છે. આથી મૂડીમાળખાની રચના કરતી વખતે કંપનીની પરિસ્થિતીનો ખ્યાલ રાખવો જરૂરી છે. કંપનીના યોગ્ય મૂડીમાળખાના ઘડતર સમયે અનેક પરિબલોનો વિચાર કરવો પડે છે. ઉદ્યોગ ધંધાને ચેતનવંતા અને ધમધમતા રાખવા નાણું અનિવાર્ય છે. આ નાણાને મૂડી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

૧.૩ મૂડીના પ્રકારો :

ધંધાકીય યોજનાને સિદ્ધ કરવા માટે નાણાંરૂપી મૂડીની જરૂરીયાત રહે છે. આ મૂડી બે સ્વરૂપની અથવા બે પ્રકારની છે. એક જે ધંધાની અંદર સતત રાખવી પડે તેવી મૂડી. જેને સ્થિર મૂડી કહેવામાં આવે છે. બીજી જે ધંધાની અંદર અને બહાર ફરતી રહે તેવી મૂડીને કાર્યશીલ મૂડી કહેવામાં આવે છે. જે પ્રકારો નીચે મુજબ છે.

૧.૩.૧ સ્થિર મૂડી :

સ્થિર મિલકતોમાં રોકાયેલી મૂડી એટલે સ્થિર મૂડી.^૪ ઉદ્યોગ ધંધાની શરૂઆતથી ઉદ્યોગ ધંધો ચાલુ રાખવા માટે જે મૂડી કંપનીની સ્થિર મિલકતો જેવી કે મકાન, જમીન, યંત્રો, પ્લાન્ટ,

ફર્નીચર વગેરેમાં રોકાયેલ હોય તેવી સ્થિર મૂડી કે સ્થાયી મૂડી કે લાંબાગાળાની મૂડી કહેવાય છે.

(i) સ્થિર મૂડીની વ્યાખ્યા :

સ્થિર મૂડીની સમજૂતી માટે જુદા જુદા લેખકોએ જુદી જુદી વ્યાખ્યાઓ આપેલી છે. તે નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) ઓરિક કોલહર ના મતે :

‘સ્થિર મિલ્કતોનું કુટુંબ કેટલું વિશાળ ? જેમાં જમીન, મકાન, યંત્રસામગ્રી, ઓજારો, ફર્નીચર, ફિક્ચર્સ, ઓફીસના સાધનો, પેટન્ટ, બીબા વગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. જેમનું (જમીન સિવાયની મિલ્કતોનું) આયુષ્ય મર્યાદિત છે. મિલ્કતના સમગ્ર ઉપયોગનાં વર્ષો દરમ્યાન તેની કિંમત ઘસારાની જોગવાઈ દ્વારા ફાળવી દેવામાં આવે છે.’^૫

(૨) શ્રી મેકેન્ઝી અને મીચના મતે :

‘જે મિલ્કતોને ટૂંકાગાળામાં વેચાણ દ્વારા રોકડના સ્વરૂપમાં ફેરવી દેવામાં આવતી નથી. તે મિલ્કતોને કાયમી મિલ્કતો કહી શકાય છે.’^૬

(૩) શ્રી જહોન સ્ટુઅર્ટ મિલના મતે :

‘સ્થાયી મૂડી મહદ્અંશે કાયમી પ્રકારનાં સાધનો જેવા કે મકાન, યંત્રો, પ્લાન્ટ, ઓજારો વગેરેમાં રોકાયેલી રહે છે. અને ઉત્પાદનનાં પરિબળો તરીકે લાંબા સમય સુધી કામ આપે છે. આમ જે મૂડીરોકાણનું અસ્તિત્વ લાંબાગાળા સુધી ચાલુ રહી શકે અને સાથો સાથ તેના પરનું વળતર પણ તેટલા જ સમય સુધી મળતું રહે તે મૂડીને કાયમી મૂડી કહી શકાય.’^૭

ઉપરના વિદ્વાવાનોની વ્યાખ્યાઓ પરથી એવું તારવી શકાય કે સ્થિર મૂડીનો સમયગાળો લાંબો હોય છે. તેમા તરલતાનું પ્રમાણ ઓછું હોય છે. તે મિલ્કતો ઘસારાને પાત્ર હોય છે. આ મિલ્કતોની કાયમી જરૂરીયાત રહે છે. આ મિલ્કતોમાં જોખમનું તત્વ વધુ હોય છે. અને વિવિધ ઉદ્યોગોમાં તેનું પ્રમાણ વિવિધ જાતનું રહે છે. અને ઉદ્યોગને સ્થિર મૂડીની જરૂરિયાત વિપુલ માત્રામાં રહે છે.

૧.૩.૨ કાર્યશીલ મૂડી :

જે મૂડીનું રૂપાંતર રોકડમાં અને રોકડનું રૂપાંતર ફરી એવી જ ચાલુ મિલ્કતોમાં થતું રહેતું હોય તેવી મૂડીને ‘કાર્યશીલ મૂડી’ કે ‘કાર્યરત મૂડી’ કહેવાય છે.^૮ ઘંઘાને કાર્યશીલ રાખવા

માટે ખરીદી. ઉત્પાદન અને વેચાણ વચ્ચે જે રકમ રોકાય છે તે કાર્યશીલ મૂડી કે ટૂંકાગાળાની મૂડી તરીકે ઓળખાય છે. કાર્યશીલ મૂડીમાં માલનો સ્ટોક, દેવાદારો, લેણીહુંડી, હાથ પર રોકડ, બેંક સિલક, સ્પેર પાર્ટસ વગેરે મિલકતોનો સમાવેશ થાય છે. આ ઉપરાંત ચાલુ દેવામાં લેણદારો, દેવીહુંડી, બેન્ક ઓવરડ્રાફ્ટ કે ટૂંકાગાળાની લોનનો સમાવેશ થાય છે.

(i) કાર્યશીલ મૂડીની વ્યાખ્યાઓ :

(1) Professor S.C. Kuchhal :

“Gross working capital may be used to refer to total current assets and net working capital refers to the surplus of current assets over current liabilities.”^૯

(૨) શ્રી ગેસ્ટન બર્ગના મતે:

‘ઘંઘાની ચાલુ મિલકતો જે એક સ્વરૂપમાંથી બીજા સ્વરૂપમાં બદલાયા કરે છે. તેને કાર્યશીલ મુડી કહેવાય છે. કાર્યશીલ મુડી એટલે ઘંઘાની બહાર અને અંદર તરતી અને ફરતી મૂડી.’^૯

ઉપરના વિદ્વાવાનોની વ્યાખ્યાઓ પરથી એવું તારવી શકાય કે કાર્યશીલ મૂડીનો સમય ગાળો ટુકો હોય છે. રોકડની તરલતાનું પ્રમાણ વધુ હોય છે. અને આ મિલકતો ઘસારાને પાત્ર ઓછી જોવા મળે છે. આ મુડીમાં જોખમનું તત્વ ઓછું જોવા મળે છે. અને આ મૂડીની જરૂરિયાત કાયમી રહે છે. વિવિધ ઉદ્યોગોમાં આ મૂડીનું પ્રમાણ જુદુ જુદુ જોવા મળે છે.

૧.૪ સ્થિર મૂડી અને કાર્યશીલ મૂડી વચ્ચેનો તફાવત

ક્રમ	તફાવતના મુદ્દા	સ્થિર મૂડી	કાર્યશીલ મૂડી
૧	સમય ગાળો	સ્થિર મૂડીમાં નાણાનું રોકાણ લાંબા ગાળા માટે કરવામાં આવે છે. સ્થિર મિલકતોના જીવન કાળ સુધી તેમાંથી લાભો મળતા રહે છે.	કાર્યશીલ મૂડી ટૂંકા ગાળાનું રોકાણ છે. ઉત્પાદન પ્રક્રિયા તથા વેચાણમાંથી મળતાં નાણાંની પ્રક્રિયાના સમય ઉપર તેની જરૂરિયાતનો આધાર છે.
૨	જોખમ નું પ્રમાણ	સ્થિર મૂડીમાં જોખમનું પ્રમાણ વધારે છે. મિલકતોના લાભા સમય દરમિયાન નુકશાનનો સંભવ છે. ^{૧૦}	કાર્યશીલ મૂડીનું રોકડમાં ઝડપથી રૂપાંતર થતું હોવાથી પ્રમાણમાં જોખમ ઓછું રહે છે. ^{૧૦}
૩	જરૂરિયાત નું પ્રમાણ	ઔદ્યોગિક એકમમાં સ્થિર મુડીની જરૂરિયાત પ્રમાણમાં વધુ હોય છે. કુલ મૂડીના ૭૦% સ્થિર મૂડીમાં રોકાણ થાય છે.	કુલ મૂડીમાં કાર્યશીલ મૂડીનું પ્રમાણ ઔદ્યોગિક એકમમાં ૩૦% જેટલું રહે છે.

૪	ઘસારાની જોગવાઈ	સ્થિર મૂડી પાછળ કરવામાં આવતા ખર્ચ ને તેના જીવનકાળ દરમ્યાનના વર્ષમાં વહેંચી દેવાય છે. અને વર્ષોવર્ષ ઘસારા કે અન્ય કોઈ સ્વરૂપે નષ્ટમાટે ઉધારવામાં આવે છે.	કાર્યશીલ મૂડી પાછળ થતો ખર્ચ જે વર્ષમાં થયો હોય તે જ વર્ષમાં ન.નુ. ખાતે ઉધારીને માંડી વળાય છે. તેના હિસાબો માટે ઘસારા જેવી જોગવાઈની કોઈ જરૂર રહેતી નથી.
૫	રોકડની તરલતા	સ્થિર મૂડીમાં રોકાયેલા નાણાંનું ઝડપથી રોકડમાં રૂપાંતર કરી શકાતું નથી. એટલે કે સ્થિર મૂડીની રોકડ તરલતા ખૂબ જ ઓછી હોય છે.	કાર્યશીલ મૂડીમાં રોકાયેલ નાણાંની રોકડની તરલતા ખૂબ વધારે છે. તેનું રોકડમાં ઝડપથી રૂપાંતર થઈ શકે છે.
૬	ફેરફારોનું પ્રમાણ	સ્થિર મૂડીમાં ફેરફાર ખૂબ ઓછા થાય છે અને થાય ત્યારે તે સામાન્ય રીતે મોટા હોય છે. સામાન્ય રીતે પૂરતી મૂડી હોય તો જ તેનું સ્થિર મૂડીમાં રૂપાંતર થાય છે.	કાર્યશીલ મૂડીમાં તુલનાત્મક રીતે વધારે ફેરફારો થાય છે. કારણ કે ઉત્પાદનના પ્રમાણમાં થતા ફેરફારો તેને અસર કરે છે. આથી તેમાં નાણાંભીડ અને નાણાંઘૂટના નબકકા જોવા મળે છે.

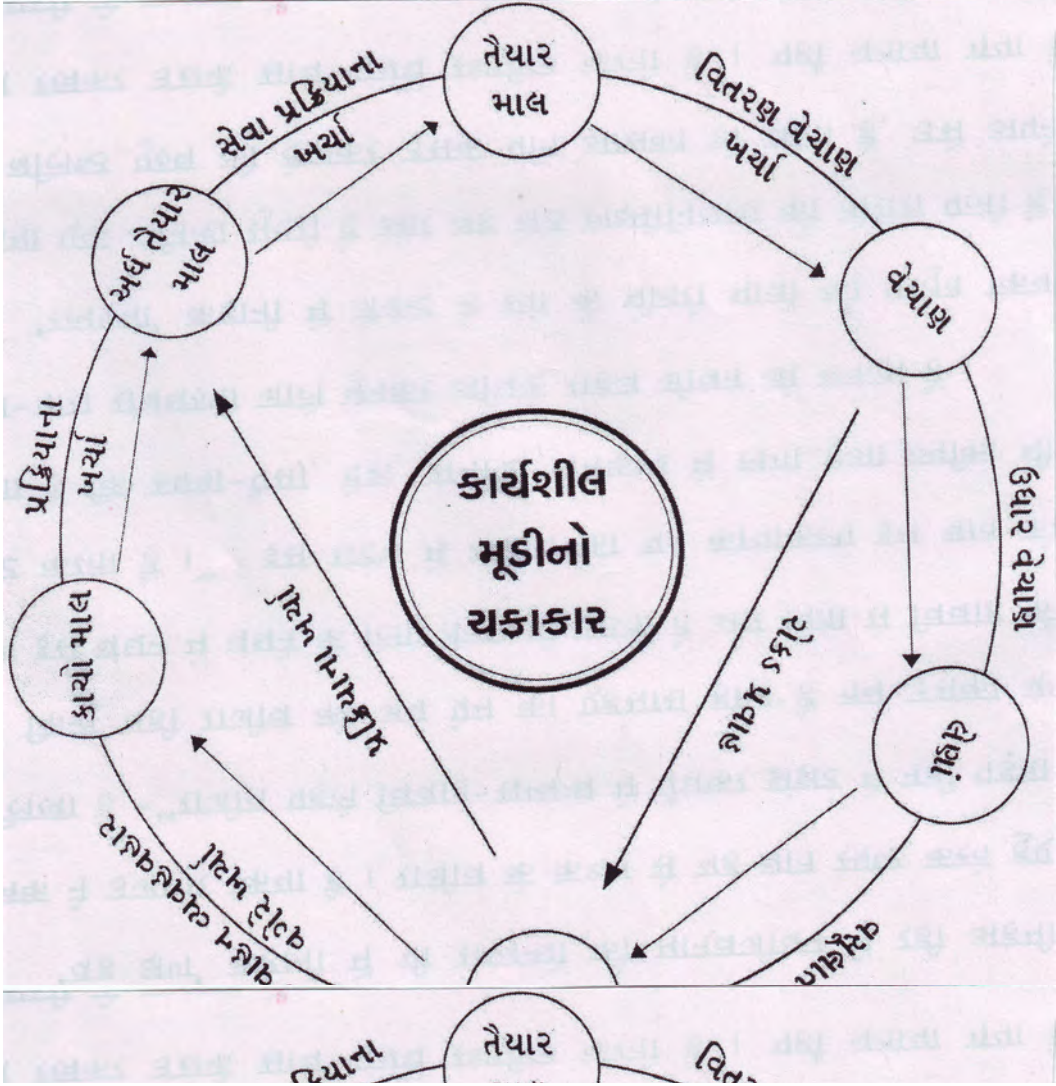
૧.૫ કાર્યશીલ મૂડીનો અર્થ—વ્યાખ્યા :

જે મૂડીનું રૂપાંતર રોકડમાં અને રોકડનું રૂપાંતર પૂરી એવી જ ચાલુ મિલકતોમાં થતું રહેતું હોય તેવી મૂડીને ‘કાર્યશીલ મૂડી’ કે ‘કાર્યરત મૂડી’ કહેવાય છે. ધંધાને કાર્યશીલ રાખવા માટે ખરીદી, ઉત્પાદન અને વેચાણ વચ્ચે જે રકમ રોકાય છે તે કાર્યશીલ કે ટૂંકાગાળાની મૂડી તરીકે ઓળખાય છે.

કાર્યશીલ મૂડીએ ધંધામાં ટૂંકાગાળાની મૂડી છે. તેનું ચક્ર હિસાબી વર્ષ જેટલું નાનું હોય છે. તે ઉત્પાદન, રોકાણ, સ્ટોક, સ્ટોર્સ, દેવાદાર અને રોકડની તરલતા માટે જરૂરી છે. કાર્યશીલ મૂડી રોજબરોજના ધંધાના ચાલુ ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે જરૂરી મૂડી છે. કાર્યશીલ મૂડીને ‘ફરતી મૂડી’ કહેવામાં આવે છે. તેનું કારણ એ છે કે ચક્રના સ્વરૂપે ફરતી રહે છે. ઉત્પાદન પ્રવાહને ચાલુ રાખવા માટે કાર્યશીલ મૂડી અત્યંત જરૂરી છે.

(i) કાર્યશીલ મૂડીનો ચક્રકાર પ્રવાહ દર્શાવતી આકૃતિ :

આકૃતિ ૧.૧

એકમને કંપનીને કાર્યરત બનાવવા જે મુડીની જરૂરીયાત રહે છે તે મૂડીને કાર્યશીલ મૂડી કહેવામાં આવે છે. આ મૂડીનો ઉપયોગ કાર્યોમાલ ખરીદવા, મજૂરી ચૂકવવા, તેમજ વાહન વ્યવહાર, બળતણ અને રોજીંદા ખર્ચાઓની ચૂકવણીમાં કરવામાં આવે છે. પ્રક્રિયાના ખર્ચાઓ ચૂકવ્યા પછી તૈયાર માલ પર વિતરણ ખર્ચા ચૂકવવામાં આવે છે. તૈયાર માલનું વેચાણ થાય ત્યારબાદ લેણાંની વસુલાત કરવામાં આવે એટલે ફરીવાર રોકડ પ્રાપ્ત થાય છે. અને રોકડમાંથી કાર્યોમાલની ખરીદી થાય છે. આમ કાર્યશીલ મૂડીએ ચક્રના સ્વરૂપે ફરતી રહે છે. અમુક લેખકો કાર્યશીલ મૂડીનું વર્ગીકરણ નીચે પ્રમાણે કરે છે.

(i) કુલ કાર્યશીલ મૂડી : (Gross working capital)

(ii) ચોખ્ખી કાર્યશીલ મૂડી : (Net working capital)

કાર્યશીલ મૂડીના વર્ગીકરણ પ્રમાણે કાર્યશીલ મૂડીની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે છે.

૧.૫ (i) કુલ કાર્યશીલ મૂડીની વ્યાખ્યાઓ :

જુદી જુદી ચાલુ મિલકતોનો સરવાળો કુલ કાર્યશીલ મૂડી દર્શાવે છે. જેમ કે કાચો માલ, તૈયાર માલ, લેણી હુંડી, બેન્ક-રોકડ સિલકનો સરવાળો કરતાં જે રકમ આવે તેને કુલ કાર્યશીલ મૂડી કહેવામાં આવે છે. કુલ કાર્યશીલ મૂડી= કુલ ચાલુ મિલકતો

૧. બેક અને મીડના :

“કુલ કાર્યશીલ મૂડી એટલે કુલ ચાલુ મિલકતો.”^{૧૦}

૨. શ્રી જહોન સ્ટુઅર્ટ મીલ :

“ચાલુ મિલકતોનો સરવાળો એટલે ધંધાની કુલ કાર્યશીલ મૂડી.”^{૧૧}

૩. Weston and Brigham

“Working capital refers to a firm's investment in short-term assets, cash, short term securities accounts receivables and inventories.”^{૧૨}

૧.૫ (ii) ચોખ્ખી કાર્યશીલ મૂડીની વ્યાખ્યાઓ :

ચાલુ મિલકતોમાંથી ચાલુ દેવાં બાદ કરતાં જે રકમ આવે તેને ‘ચોખ્ખી કાર્યશીલ મૂડી’ કહેવામાં આવે છે.^{૧૩} ચોખ્ખી કાર્યશીલ મૂડી= ચાલુ મિલકતો- ચાલુ જવાબદારીઓ

૧. શ્રી હોગલેન્ડના મતે

“કાર્યશીલ મૂડી એવી મૂડીનું વર્ણન છે જે કાયમી નથી. પરંતુ કાર્યશીલ મૂડીનો સામાન્ય ઉપયોગ ચાલુ મિલકતોની ચોપડે કિંમતમાંથી ચાલુ દેવાં કરતાં જે તફાવત આવે તેને ચોખ્ખી કાર્યશીલ મૂડી કહે છે.”^{૧૪}

૨. શ્રી લિંકનના મતે

“ચાલુ મિલકતોની કિંમતના સરવાળામાંથી ચાલુ જવાબદારીઓ બાદ કરવાથી જે રકમ આવે તે ચોખ્ખી કાર્યશીલ મૂડી.”^{૧૫}

૩. સી. ડબલ્યુ. ગેસ્ટન બર્ગના મતે

“કાર્યશીલ મૂડી ઉપરની તુલનાત્મક ચર્ચા એટલે ચાલુ મિલ્કતોનો ચાલુ જવાબદારી પરનો વધારો.”^{૧૬}

૪. હર્બર ઈ. દોગલ

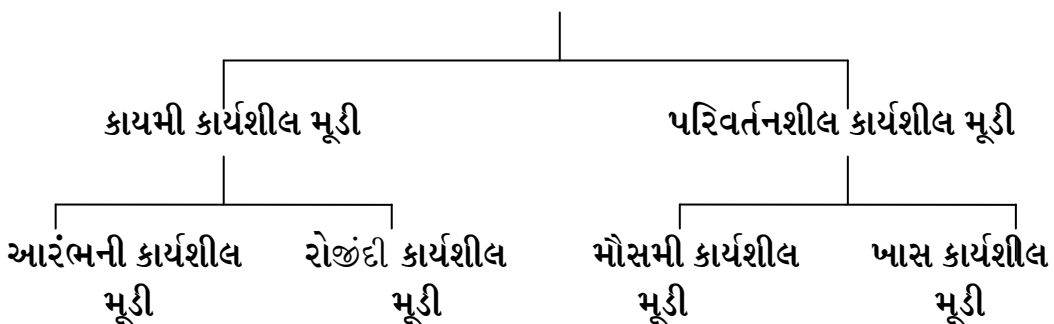
“કાર્યશીલ મૂડી એટલે ચાલુ મિલ્કતોને ચાલુ જવાબદારી ઉપરનો વધારો”^{૧૭} ચાલુ કાર્યશીલ મૂડીની અંદર કુલ મિલ્કતો, રોકડ, ઉત્પાદન, કાચો માલ, તૈયાર માલ, વેચાણ, દેવાદારો અને બેક સિલકનો સમાવેશ થાય છે. જ્યારે ચોખ્ખી કાર્યશીલ મૂડીની અંદર ચાલુ મિલ્કતોમાંથી ચાલુ દેવાં બાદ કરતાં જે રકમ આવે તેનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. ચોખ્ખી કાર્યશીલ મૂડી દ્વારા કંપનીની નાણાકીય સદ્વરતા અને લાંબાગાળા ના રોકાણો કરી શકાય એમ છે કે નહીં તે અંગેની માહિતી મળે છે.

૧.૬ કાર્યશીલ મૂડીના પ્રકારો :

ઘંઘામાં કાર્યશીલ મૂડી બે પ્રકારની છે. એક કાયમ માટે ઘંઘામાં રોકાઈ રહે તેવા પ્રકારની મૂડી જેને કાયમી કાર્યશીલ મૂડી કહેવાય છે. બીજી જરૂરિયાત પ્રમાણે બદલાતી હોય તેવા પ્રકારની મૂડી જેને ‘પરિવર્તનશીલ કાર્યશીલ મૂડી’ કહેવામાં આવે છે. જેનો ચાર્ટ નંબર ૩.૧ નીચે મુજબ છે.^{૧૮}

ચાર્ટ નં-૧.૧

કાર્યશીલ મૂડીના પ્રકારો

૧.૬.૧ કાયમી કાર્યશીલ મૂડી :

ઘંઘામાં કેટલીક ચાલુમુડી કાયમ માટે રોકાઈ રહે છે. ઘંઘામાં ઓછામાં ઓછો અમુક કાચા માલનો સ્ટોક, અર્ધતૈયાર માલ અને તૈયાર માલ નો સ્ટોક રાખવો પડે છે. પગાર અને

મજૂરી તથા અન્ય પરોક્ષ ખર્ચા નિયમિત ચૂકવવા પડે છે. આવી કાયમી કાર્યશીલ મૂડી બે પ્રકારની હોય છે.

(i) આરંભની કાર્યશીલ મૂડી :

દરેક ધંધામાં શરૂઆતને તબક્કે કેટલીક ચાલુ મૂડીની વ્યવસ્થા કરવી પડે છે. જેથી ધંધામાંથી નાણાં મળે તે પહેલાની પોતાની જવાબદારી અદા કરી શકાય. શરૂઆતમાં બેંકમાંથી શાખ ન મળે દેવાદારોને શાખ પર વેચાણ કરવું પડે લેણદારોને તાત્કાલિક નાણાં ચૂકવવાં પડે આ માટે નાણાં ની જરૂર પડે છે.

(ii) રોજંદી કાર્યશીલ મૂડી :

ધંધાને નિયમિત ચાલુ રાખવા જે ચાલુ મૂડીની જરૂર રહે છે. તેવી મૂડીને નિયમિત કાર્યશીલ મૂડી કહેવામાં આવે છે. નિયમિત ધંધા માટે કેટલીક રકમ કાચા માલના અને અર્ધ તૈયાર માલના સ્ટોકમાં રોકી રાખવી પડે છે અને તૈયાર માલનો અમુક સ્ટોક કાયમ માટે રાખવો જ પડે છે. આમ, ચાલુ મિલકતોનો ચાલુ દેવાં પરનો વધારો એટલે રોજંદી કાર્યશીલ મૂડી. જો આવી મૂડી પૂરતાં પ્રમાણમાં હોય તો ધંધો સરળતાથી ચાલી શકે છે.

૨. પરિવર્તનશીલ કાર્યશીલ મૂડી :

કેટલાક ધંધાઓમાં મૌસમી માંગ અને વિશિષ્ટ સંજોગો મુજબની માંગને પહોંચી વળવા વધારાની જે કાર્યશીલ મૂડીની જરૂર રહે છે. તેવી મૂડીની પરિવર્તનશીલ કાર્યશીલ મૂડી કહેવામાં આવે છે.

(૧) મૌસમી કાર્યશીલ મૂડી :

અમુક મૌસમમાં કાચામાલની ખરીદી કરવા માટે વધારાની મૂડીની જરૂરિયાત રહે છે. તેવી મૂડીને મૌસમી કાર્યશીલ મૂડી કહેવામાં આવે છે. દા.ત. વરસાદ આવતાં બીયારણની સાથે યુરિયા ખાતર નાખવામાં આવે છે. આ માટે ફર્ટીલાઈઝરના કારખાનાઓમાં વરસાદ આવતા પહેલાં કાચામાલની ખરીદી કરી અને વધારાના મજૂરો રોકી ઉત્પાદન કરવું પડે છે. જેથી વધારે યુરિયા ની જરૂરિયાત ઉભી થાય ત્યારે વેચાણ માટે યુરિયા ખાતર તૈયાર હોય, આ હેતુ માટે કામચલાઉ નાણાંની વ્યવસ્થાકરી જરૂરિયાત પૂરી કરવામાં આવે છે.

(૨) ખાસ કાર્યશીલ મૂડી :

ધંધાની અણધારી આવતી જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે જે વધારાની કાર્યશીલ મૂડીની

જરૂરિયાત રહે છે. તેવી મૂડીને ખાસ કાર્યશીલ મૂડી કહેવામાં આવે છે. ઘણાં સંજોગોમાં ખાસ માંગની જરૂરિયાત રહેતી હોય છે. દા.ત. ધરતીકંપ આવતા તંબુની માંગ વધી, યુદ્ધ ફાટી નીકળતાં દવાઓની જરૂરિયાત વધે છે. એકા એક મંદી આવી પડતા નાણાંની તંગી ઉભી થાય છે. ભાવો વધવા માંડે ત્યારે કાચા માલનો સ્ટોક કરી હડતાલ કે કુદરતી આપત્તિને કારણે વધારાનાં નાણાંની જરૂર પડે છે.

આમ, કાર્યશીલમૂડીનાં જુદા જુદા પ્રકારો પ્રમાણે તેની જરૂરિયાત જુદી જુદી જોવા મળે છે.

૧.૭ કાર્યશીલ મૂડીને અસરકર્તા પરિબળો :

કાર્યશીલ મૂડી ધંધાના ઉત્પાદન, ધંધાના પ્રકાર, ગુણવત્તા, જથ્થાના આધારે માલસામાન નક્કી થાય છે. ગ્રાહકો સપ્લાયર્સના આધારે નાણાંની તરલતાનો રોકડ પ્રવાહ નક્કી થાય છે. જેમાં એની સદ્ધરતા, બજારની પરિસ્થિતિ, સામાજિક, આર્થિક કે રાજકીય પર્યાવરણના આધારે કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત અને ઉપયોગ બદલાય છે.

પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિમાં બદલાયેલી આર્થિક નીતિઓના આધારે ધંધાકીય એકમની નાણાંની જરૂરિયાત અને નાણાંનો સ્ત્રોતમાં સંપૂર્ણ રીતે બદલાવ આવેલ છે. અને તેની અસર ધંધામાં જોવા મળે છે. બદલાયેલા બેન્કીંગ માળખામાં મૂડી બજાર, નાણાં બજાર અને વિવિધ કાયદાની જોગવાઈઓના આધારે ધંધાના કદ, સ્વરૂપ, પેદાશમાં અમુલખ પરિવર્તનો આવ્યા છે. જેના આધારે કાર્યશીલમૂડીને અસરકર્તા પરિબળો વિચારવા જરૂરી બન્યા છે.

કોઈપણ એકમમાં કાર્યશીલ મૂડીની જરૂર રહે છે. જો કે ધંધાના પ્રકાર પ્રમાણે તેની રકમ વધુ ઓછી હોય છે. કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત અંદાજતી વખતે બધાં પરિબળોનો તુલનાત્મક ખ્યાલ કરવો પડે છે. સામાન્ય રીતે કાર્યશીલ મૂડીનાં અસરકર્તા પરિબળોના ત્રણ પ્રકાર પાડવામાં આવે છે.^{૧૯}

- (૧) અંકુશીત પરિબળો
- (૨) અર્ધ અંકુશીત પરિબળો
- (૩) બિન અંકુશીત પરિબળો

આ પરિબળોનો ચાર્ટ નં ૧.૨ નીચે પ્રમાણે દર્શાવવામાં આવેલ છે.

ચાર્ટ નં ૧.૨
કાર્યશીલ મૂડીને અસરકર્તા પરિબલો

અંકુશીત પરિબલો	અર્ધઅંકુશીત પરિબલો	બિન અંકુશીત પરિબલો
(i) ધંધાનો પ્રકાર	(i) લેણાનો ચલનદર	(i) ચીજ વસ્તુની માંગ
(ii) કાર્યશીલ મૂડીનું બંધારણ	(ii) સ્ટોકનો ચલનદર	(ii) મૂડીની ચલનગતિ
(iii) ધંધાનું કદ	(iii) ચાલું મિલ્કતોનું રોકડમાં રૂપાંતર	(iii) વ્યાપાર ચક્રની અસર
(iv) ઉત્પાદન પ્રક્રિયાનો સમય	(iv) વિતરણ વ્યવસ્થા	(iv) સરકારની નીતિ
(v) ખરીદીની પરિસ્થિતિ	(v) વેચાણનો જથ્થો	(v) ચાલુ મિલ્કતની કિંમતમાં ઘટાડો
(vi) સંચાલનની કાર્યક્ષમતા	(vi) ઓર્ડર અને માલની ડિલીવરી નો સમય	
(vii) વેતન નીતિ	(vii) વાહન વ્યવહારની સગવડ	
	(viii) વેચાણની શરતો	

૧.૭.૧ અંકુશીત પરિબલો : જે પરિબલો કંપનીના આંતરિક પાસાઓ સાથે સંકળાયેલા હોય તેવા પરિબલોને અંકુશીત પરિબલ કહેવામાં આવે છે. આ પરિબલો પર કંપનીનો અંકુશ રહેતો હોય છે. આ પરિબલો નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય છે.

(i) ધંધાનો પ્રકાર:

ધંધાના જુદા જુદા સ્વરૂપો અનુસાર કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરીયાતનું પ્રમાણ બદલાતું રહે છે. ઉત્પાદન કરતાં એકમના સંદર્ભમાં વેપાર અને વાણિજ્યની પ્રવૃત્તિમાં રોકાયેલ એકમને વધુ કાર્યશીલ મૂડીની આવશ્યકતા રહે છે. જાહેર ઉપયોગી સેવાઓ જેવી કે વીજળી, રેલ્વે વગેરેમાં ઓછી કાર્યશીલ મૂડીની જરૂર પડે છે. જ્યારે વપરાશી ચીજવસ્તુઓ જેવી કે ખાતરનું ઉત્પાદન કરતાં એકમને વધુ કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત ઉપસ્થિત થાય છે.

(ii) કાર્યશીલ મૂડીનું બંધારણ :

કાર્યશીલ મૂડીનું પ્રમાણ નક્કી કરતાં તે ધંધામાં અને તેના જેવો જ બીજા કંપનીઓ ધંધો કરતાં હોય તેનું કાર્યશીલ મૂડીનું બંધારણ કેટલું કેવું છે તે નક્કી કરવું જોઈએ. ચાલુ મિલ્કતમાંથી ચાલુ દેવા બાદ કરીને કાર્યશીલ મૂડીમાં વધારો કે ઘટાડો થયો હોય તો તે શોધવામાં આવે છે. દરેક એકમ પોતાની જરૂરિયાત પ્રમાણે કાર્યશીલ

મૂડીનું બંધારણનું ઘડતર કરે છે. બંધારણમાં થતાં ફેરફારની સાથે કાર્યશીલ મૂડીના પ્રમાણમાં પણ ફેરફાર થાય છે.

(iii) ધંધાનું કદ :

જેમ ધંધાનો વ્યાપ મોટો હશે તેમ ઉત્પાદન પણ વિશાળ પાયા પર હશે. આ પ્રકારનાં ધંધામાં કાર્યશીલ મૂડીની જરૂર વધુ રહેવાની કારણ કે મોટા પ્રમાણમાં કાચામાલની ખરીદી, મજૂરી, પગાર તથા અન્ય ખર્ચની ચૂકવણી કરવી પડે છે. કાગળ, કાચ, રબર, ખાતર ઉદ્યોગોમાં એકમનું કદ મોટું હોય છે. આથી ઉલટું જેમ ધંધાનો વ્યાપ નાનો હશે તેમ ઉત્પાદન નાના પાયા પર થતું હશે. આથી કાચામાલની ખરીદી, પગાર, મજૂરી તથા અન્ય ખર્ચની ચૂકવણી ઓછી કરવી પડશે. આથી અહીં કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત ઓછી રહેશે.

(iv) ઉત્પાદન પ્રક્રિયાનો સમય :

કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાતનો આધાર ઉત્પાદન પ્રક્રિયા કેટલો સમય લે છે તેના પર રહે છે. જેમ ઉત્પાદનની પ્રક્રિયા સતત ચાલતી હોય તો કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત વધુ રહે છે. અને જો ઉત્પાદન પ્રક્રિયા તબક્કાવાર ચાલતી હોય તો કાર્યશીલ મૂડીની ઓછી જરૂર પડે છે. અને જો ક્યારેક સતત અને ક્યારેક તબક્કાવાર ઉત્પાદન પ્રક્રિયા ચાલતી રહેતો કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત અનિશ્ચિત જોવા મળે છે. ઉત્પાદન પ્રક્રિયા લાંબી અને અટપટ્ટી હોય તેમ કાચામાલની ખરીદી અને ઉત્પાદિત માલના વેચાણ વચ્ચે સમયનું અંતર વધુ રહેવાનું. જેને કારણે કાર્યશીલ મૂડીની આવશ્યકતા વધારે રહે છે. જેમ ઉત્પાદન પ્રક્રિયા ટૂંકી અને સરળ હોય તેમ કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત ઓછી રહે છે. આ ઉપરાંત ઉત્પાદન જોબમાં બનવાનું થાય તો કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત વધુ રહે છે.

(v) ખરીદીની પરિસ્થિતિ :

ખરીદી સામાન્ય રીતે બે પ્રકારે હોય છે. કેન્દ્રીત ખરીદી—વિકેન્દ્રીત ખરીદી. કેન્દ્રીત ખરીદી કરવામાં આવે તો કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત રહે છે. વિકેન્દ્રીત ખરીદી કરવામાં આવે તો જેમ જરૂરિયાત હોય તેમ તેમ ખરીદી કરવામાં આવે તો કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત ઓછી રહે છે. આ ઉપરાંત ખરીદેલ વસ્તુની કિંમત, જથ્થો, સ્થળ,

સમય પર પણ કાર્યશીલ મૂડીનો આધાર રાખે છે. વસ્તુની કિંમત વધુ હોય તો કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત વધુ રહેશે. અને તેની કિંમત ઓછી હશે તો કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત ઓછી રહેશે. જો નાણાંની ચૂકવણી ત્વરિત કરવાની થાય તો કાર્યશીલ મૂડીની વધુ જરૂરિયાત રહેશે. પરંતુ જો સમયાંતરે નાણાંની ચૂકવણી કરવાની થાય તો કાર્યશીલમૂડીની જરૂરિયાત ઓછી રહે છે.

(vi) સંચાલનની કાર્યક્ષમતા:

કાર્યશીલ મૂડીનો આધાર સંચાલનની કાર્યક્ષમતા ઉપર રહેલો છે. જો એકમનું સંચાલન કાર્યક્ષમ હશે તો નિર્ણયો યોગ્ય રીતે લેવાશે તો કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત ઓછી રહેશે. જો સંચાલન બિન કાર્યક્ષમ હશે તો નાણાંનો બગાડ વધુ થશે. પરિણામે આવા એકમોમાં કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત વધુ રહે છે.

(vii) વેતન નીતિ :

ઘંઘાકીય એકમ પોતાના કર્મચારીઓને વેતનની ચૂકવણી માટે કઈ વેતન નીતિ અપનાવે છે તે મહત્વનું છે. ઘંઘાકીય એકમ સમય વેતન પ્રથા અપનાવે છે કે કાર્ય વેતન પ્રથા અપનાવે છે. સમય વેતન નીતિ અપનાવે તો દૈનિક, અઠવાડિક કે માસિક વેતન ચૂકવવાનું થાય ત્યારે જ કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત રહે છે. અને જો કાર્ય પ્રમાણે વેતન ચૂકવાનું થાય તો ઘંઘાકીય કરાર મુજબ કરારને ધ્યાનમાં રાખી કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત રહે છે. આ ઉપરાંત નાણાં રોકડા ચૂકવવાના છે કે ચેક મારફત એ પણ કાર્યશીલ મૂડીને અસરકર્તા બને છે.

૧.૭.૨ અર્ધઅંકુશીત પરિબળો :

જે પરિબળો કંપનીના આંતરિક તેમ જ બાહ્ય પરિબળ બંનેને અસરકર્તા હોય તેવા પરિબળોને અર્ધ અંકુશીત પરિબળો કહેવામાં આવે છે. આવા પરિબળો ઉપર ક્યારેક કંપનીનો અંકુશ હોય છે. અને અમુક પરિસ્થિતિમાં આવા પરિબળો પર કંપનીનો અંકુશ હોતો નથી. માટે આવા મિશ્ર પરિસ્થિતિ ધરાવતા પરિબળોને અર્ધ અંકુશીત પરિબળ કહેવામાં આવે છે. આવા પરિબળો નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય છે.

(i) લેણાંનો ચલનદર ઉઘરાણીની નીતિ :

ઉઘાર વેચાણનાં નાણાં કેટલા દિવસે વસૂલ કરી શકાય છે. તેના પર કાર્યશીલ મૂડીનો આધાર રાખે છે. ઉઘરાણીની મુદત જેટલી ઓછી તેટલી કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત ઓછી રહે છે. અને ઉઘરાણીની મુદત વધુ હોય તો કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત વધુ રહે છે. ઉઘાર વેચાણનું વહીવહટીતંત્ર કાર્યક્ષમ હોય તો ઓછી કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત રહે છે. અને ઉઘાર વેચાણનું વહીવહટીતંત્ર બિનકાર્યક્ષમ હોય તો વધુ કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત રહે છે.

(ii) સ્ટોકનો ચલન દર :

સ્ટોકનો ચલન દર એટલે વર્ષ દરમિયાન સરેરાશ સ્ટોકનો ઉથલો કેટલી વાર થાય છે તે દર્શાવે છે. સ્ટોકનો ચલન દર જેટલો વધુ ઝડપી તેટલી કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત ઓછી રહે છે. અને સ્ટોકનો ઉથલો જેમ ઓછો તેમ કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત વધુ રહે છે જો માલસામાન અંકુશની કાર્યક્ષમ પદ્ધતિ હોય અને કાર્યક્ષમ વેચાણતંત્ર રાખવામાં આવે તો સ્ટોકનો ચલન દર ઝડપી બની રહે છે. આ પદ્ધતિ વેચાણની કાર્યક્ષમતા દર્શાવે છે.

(iii) ચાલુ મિલકતોનું રોકડમાં રૂપાંતર :

ધંધાકીય એકમની ચાલુ મિલકતો (દા.ત.રોકાણો-સ્ટોક વગેરે) ની કિંમતમાં ઘટાડો થાય અને ચોપડે દર્શાવેલ કિંમત કરતાં તેની બજારકિંમત ઘટી જાય તો કાર્યશીલ મૂડીમાં ઘટાડો થયેલો ગણાય છે એટલે કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત પણ વધારે રહે છે. પણ જો ચાલુ મિલકતોની કિંમત ચોપડે દર્શાવેલ કિંમત કરતા બજાર કિંમત વધારે હોય તો કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત ઓછી રહે છે. કાર્યશીલ મૂડીની કટોકટીને પહોંચી વળવા કંપનીને વધુ રોકડ કે કામ ચલાઉ રોકાણો હાથ પર રાખવાં જરૂરી બને છે.

(iv) વિતરણ વ્યવસ્થા :

વિતરણ કરતી ખાસ સંસ્થાઓની સેવાઓ દેશમાં ઉપલબ્ધ હશે તો ઉત્પાદન પોતાની આગવી વિતરણ વ્યવસ્થા ગોઠવવી પડે છે. પરંતુ આપણા દેશમાં આવી સેવાઓ ખાસ જોવા મળતી નથી. તેથી શો-રૂમ દુકાનો વગેરે પાછળ મોટા પ્રમાણમાં રોકાણ કરવું પડે છે. તેથી વધુ કાર્યશીલ મૂડીની આવશ્યકતા રહે છે. પરંતુ જો વેચાણ

વિતરણ વ્યવસ્થા કરતી અલગ કંપની હશે તો તેટલા પ્રમાણમાં કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત ઓછી રહે છે.

(v) વેચાણ જથ્થો :

વેચાણ જથ્થાને અને કાર્યશીલ મૂડીને સીધો સંબંધ છે. કારણ કે જેમ વેચાણ વધુ તેમ સ્ટોકમાં અને દેવાદારોમાં રોકાણ વધુ થાય છે. એટલે ધંધાનો વિકાસ થતો જાય તેમ તેમ કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત ઘટે છે. કારણ કે જેમ ધંધો વિકસે છે તેમ કંપનીની પ્રતિષ્ઠા વધે છે. કાર્યશીલ મૂડીનો વધુ સારો ઉપયોગ થાય છે. મોટા જથ્થામાં ખરીદી થતી હોવાથી એવા ભાવે ખરીદી કરી શકાય છે. આ બધાં કારણોને લીધે તેની કાર્યશીલ મૂડીની આવશ્યકતા ઘટે છે. પરંતુ જો છુટક ખરીદી કરવાની થાય તો કાર્યશીલ મુડીની વધુ જરૂર રહે છે.

(vi) ઓર્ડર અને માલની ડિલીવરીનો સમય :

કંપનીને વેપારીઓ સમક્ષ ઓર્ડર મૂક્યા પછી લાંબા સમય બાદ માલ મળતો હોય ત્યારે કાર્યશીલ મૂડીની વ્યવસ્થા કરવી પડે છે. ઓર્ડર મૂક્યા પછી માલ ક્યારે મળશે તે નક્કી ન હોય. કાચામાલની તંગી પ્રવર્તતી હોય ત્યારે વધારે પ્રમાણમાં કાર્યશીલ મૂડીની જરૂર રહે છે. જો કાચામાલ છુટથી મળી રહેતો હોય તેવા સંજોગોમાં કાર્યશીલની ઓછી જરૂર પડે છે. જો કે સામાન્ય રીતે ખરીદી કરતી વખતે માલની ડિલીવરીનો સમય નક્કી થયેલો જ હોય છે.

(vii) વાહન વ્યવહારની સગવડ :

જ્યારે કાચામાલની પ્રાપ્તિ દૂરનાં વિસ્તારમાંથી કરવાની હોય ત્યારે વાહન વ્યવહાર કાર્યક્ષમ હશે તો ઝડપથી કાચોમાલ મેળવી શકશે. અને સ્ટોક ઓછો રાખવો પડશે. તેથી કાર્યશીલ મૂડીની જરૂર ઓછી પડશે. પરંતુ વાહનવ્યવહાર બિન કાર્યક્ષમ હશે તો માલનો સ્ટોક વિશેષ રાખવો પડશે અને તેને પરિણામે કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત વધુ રહેશે.

(viii) વેચાણની શરતો :

ધંધાદારી એકમ જો ઉધાર માલનું વેચાણ કરે તો કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત વધુ રહે છે. અને જો રોકડ માલનું વેચાણ કરે તો કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત ઓછી

રહે છે. આ ઉપરાત માલ સ્થળ સુધી પહોંચાડવાનો ખર્ચ, વેચાણ પછીની સેવાઓ, માલની ગેરેટી વગેરે જેમ વધુ આપવામાં આવે તેમ કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત વધુ રહે છે. અને જેમ વેચાણ પછીની સેવાઓ ઓછી આપવામાં આવે તેમ કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત ઓછી રહે છે.

૧.૭.૩ બિન અંકુશીત પરિભળો :

જે પરિભળો કંપનીના બાહ્ય પાસાઓ સાથે સંકળાયેલા હોય તેવા પરિભળોને બિન અંકુશિત પરિભળ કહેવામાં આવે છે. આ પરિભળો પર ઘંઘાકીય એકમનો કોઈ અંકુશ રહેતો નથી. આથી કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત ના વધઘટ નો આધાર બજારના પરિસ્થિતિ ઉપર રહે છે. આવા પરિભળો નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય છે.

(i) ચીજ વસ્તુની માંગ :

કાર્યશીલ મૂડીનો અંદાજ બાંધતા સમયે કાર્યશીલ મૂડીની માંગના પ્રકારને ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ. ચીજવસ્તુઓની માંગ અમુક સમયમાં થતી હોય ત્યારે વધારે કાર્યશીલ મૂડીની જરૂર પડે છે. કારણ કે વેચાણ ભલે અમુક મોસમ માંજ થતુ હોય પણ તેનું ઉત્પાદન સમગ્ર વર્ષ દરમ્યાન ચાલુ રાખવું પડે છે. અને આ માલનો સંગ્રહ કરી રાખવો પડે છે. મોસમ દરમ્યાન કેટલું વેચાણ થશે તેનો અંદાજ પાછલા વર્ષના અનુભવે અને બજારની પરિસ્થિતિને આધારે મેળવી શકાય છે. ઉત્પાદન માટે જરૂરી કાચોમાલ જે તે મોસમમાં ખરીદવો જ પડે છે. આ સંજોગોમાં પણ કાર્યશીલ મૂડીની વધુ જરૂર પડે છે. પરંતુ જો ચીજ વસ્તુની માંગ રોજ-બરોજ ની હોય તો ઓછી કાર્યશીલ મૂડીની જરૂર રહેશે.

(ii) મૂડીની ચલન ગતિ :

ઘંઘો ચલાવવા માટે પૂરતી કાર્યશીલ મૂડી હોવી જોઈએ. જો વધુ મૂડી હોય તો ઘંઘામાં નાણાંનો યોગ્ય ઉપયોગ થતો નથી એમ કહી શકાય ઘંઘો કાર્યક્ષમ ત્યારે જ કહી શકાય કે જ્યારે ઓછી કાર્યશીલ મૂડીએ વધુ વેપાર કરે છે. રોકડમાંથી માલસામગ્રીમાં અને માલસામગ્રીમાંથી રોકડમાં રૂપાંતર થતાં જે સમય લાગે તેને મૂડીની ચલનગતિ સાથે કાર્યશીલ મૂડીનાં વ્યસ્ત સંબંધ છે. એટલે જેમ ચલનગતિ વધારે તેમ ઓછી કાર્યશીલ મૂડીની જરૂર ઉભી થાય છે. અને જેમ ચલનગતિ ઓછી તેમ વધારે

કાર્યશીલમૂડીની જરૂર પડે છે. ઉત્પાદન થયા પછી લાંબા સમયે તેનું વેચાણ થતું હોય ત્યારે વધારે પ્રમાણમાં કાર્યશીલ મૂડીની જરૂર પડે છે. વપરાશી વસ્તુનું ઝડપથી વેચાણ થતું હોવાથી ઓછી કાર્યશીલ મૂડીની જરૂર પડે છે.

(iii) વ્યાપાર ચક્રની અસર:

બજારમાં મંદી પ્રવૃત્તી હોય ત્યારે માલનું વેચાણ ઝડપથી નહીં થાય. તેથી સ્ટોકના સ્વરૂપમાં મૂડી રોકાઈ જશે. વળી ભાવ વધઘટ નો લાભ મેળવવા મંદીના સમયમાં કાચા માલની ખરીદી કરીએ તો કાર્યશીલમૂડીની જરૂરિયાત વધુ પડે છે. જ્યારે તેજના સમયમાં ઝડપથી વેચાણ થતું હોય છે. અને ઓછી કાર્યશીલ મૂડીની જરૂર પડે છે. યુદ્ધના સમય દરમિયાન બજારમાં તેજ પ્રવૃત્તી હોય છે. તેથી આવા સમયે પણ ઓછી કાર્યશીલ મૂડીની જરૂર પડતી હોય છે.

(iv) સરકારની નીતિ:

બજારમાં સરકારની નીતિ કડક હોય ત્યારે કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત વધુ રહે છે. સરકારની પરિસ્થિતિ બદલાતાં તેની આર્થિક નીતિઓમાં ફેરફાર આવે છે. જો બજારમાં સરકારની નીતિ ઢીલી હશે તો કાર્યશીલમૂડીની જરૂરિયાત ઓછી રહે છે. આ ઉપરાંત નવી નાણાકીય નીતિ, એકસાઈઝ ડ્યુટી, વ્યાજના દર, બજેટમાં સુધારાવધારા, બેંક રેટમાં ફેરફાર, ટેલીકોમ્યુનિકેશન સુવિધા, રોડ ટ્રાન્સપોર્ટ કે રેલ્વે ટ્રાન્સપોર્ટની નીતિ, આ બધા જ પાસાઓ સરકારની નીતિ ઉપર અસરકર્તા બને છે. અને તેના પર કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાતમાં ફેરફાર થતાં રહે છે. ઘણી વખત સબસીડી આપવામાં આવે છે. તેવા સંજોગોમાં કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત ઓછી રહે છે.

(v) ચાલુ મિલ્કતની કિંમતમાં ઘટાડો થવાની શક્યતા:

કંપનીની ચાલુ મિલ્કતો (દા.ત. રોકાણો સ્ટોક વગેરે) ની કિંમતમાં ઘટાડો થાય અને ચોપડે દર્શાવેલ કિંમત કરતાં તેની બજાર કિંમત ઘટી જાય તો કાર્યશીલ મૂડીમાં ઘટાડો થયેલો ગણાય એટલે મિલ્કતોની કિંમતમાં ઘટાડો થવાનું જોખમ જેટલું વધારે તેટલી કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત વધારે રહે છે. ઘણાં સંજોગોમાં ચાલુ મિલ્કતોની બજારકિંમતમાં વધારો થતો જોવા મળતો હોય છે. આ સંજોગોમાં કાર્યશીલ

મૂડીની જરૂરિયાત ઓછી જોવા મળે છે. કાર્યશીલમૂડીની જરૂરિયાત વધુ કે ઓછીને પહોંચી વળવા કંપનીને વધુ રોકડ કે કામચલાઉ રોકાણો હાથ પર રાખવાં જોઈએ.

આ ઉપરાંત કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત બીજા કેટલાંક પરિબળો પર પણ આધાર રાખે છે. દા.ત. જો ઉત્પાદન અને વેચાણ વિભાગ વચ્ચે સંકલનનો અભાવ હોય તો વધુ કાર્યશીલ મૂડીની જરૂર રહે છે. જો વાહનવ્યવહારનાં સાધનો કાર્યક્ષમ ન હોય તો ત્યારે કાચોમાલ મોટા પ્રમાણમાં સ્ટોક કરી રાખવો પડે છે. જેને કારણે તેની કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત વધે છે. આમ, અનેક પરિબળો ઉપર કાર્યશીલમૂડીની જરૂરિયાત વધુ કે ઓછી જોવા મળે છે.

૧.૮ કાર્યશીલ મૂડીનાં પ્રાપ્તિ સ્થાનો :

ઘંઘો ચલાવવા માટે પૂરતી કાર્યશીલ મૂડી હોવી જરૂરી છે. જો વધુ મૂડી હોય તો ઘંઘામાં નાણાનો યોગ્ય ઉપયોગ થતો નથી એમ કહી શકાય. ઘંઘો કાર્યક્ષમ ત્યારે જ કહી શકાય કે જ્યારે ઓછી કાર્યશીલ મૂડીએ વધુ વેપાર કરી શકાય. પૂરતી કાર્યશીલ મૂડીએ કોઈપણ ઘંઘાના સરળ અને કાર્યક્ષમ સંચાલન માટે આવશ્યક છે. આ મૂડી મેળવવાના પ્રાપ્તિસ્થાનો નીચે મુજબ છે.

૧.૮.૧ વેપારી બેન્કો :

વેપારી બેન્કો, લોન, કેશ ક્રેડીટ, હુંડી, બેંક ઓવર ડ્રાફ્ટ, સ્વરૂપે કાર્યશીલ મૂડી પૂરી પાડે છે. આ ધિરાણ સામે તે જામીનગીરી કે માલની કિંમત કે સંચાલકોની અંગત જામીનગીરી માંગે છે. મિલકત કે માલની કિંમતના ૭૦% જેટલી મૂડી બેન્કો પૂરી પાડે છે. જો કે બેન્ક ધિરાણની રકમ સતત આ વેપારી ક્ષેત્રે ઘટતી જાય છે. જો કે આજે પણ કુલ ધિરાણના ૬૭.૫ % ધિરાણ બેન્કો વેપાર ઉદ્યોગમાં કરે છે. ૨૦

૧.૮.૨ જાહેર થાપણો (લોકોની બચતો) :

કાર્યશીલ મૂડી પ્રાપ્ત કરવા માટે લોકોની બચતો અગત્યનું પ્રાપ્તિસ્થાન છે. જાહેર જનતા અને રોકાણકારો પાસેથી નિયત સમય માટે ચોક્કસ વ્યાજના દરે થાપણો મેળવી શકાય છે. આ રીતે નાણાં જામીનગીરી આપ્યાં વિના સરળતાથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. અટપટી વિધિ કરાવવી પડતી નથી. જો કે આ માધ્યમ મારફતે નાણાં મેળવવા અંગે ભારતમાં ૧૯૭૫ માં રિઝર્વ બેન્કે કેટલાંક નિયંત્રણ મૂકેલા છે. અમુક મર્યાદાથી (મુક્ત અનામતોના ૧૫%) વધુ સ્વીકારી શકાતી નથી. સમૃદ્ધિના સમયમાં સરળતાથી આવી થાપણો મળે છે. પણ કંપની

નબળી પડે તો થાપણકારોનો વિશ્વાસ ઘટતાં થાપણકારો નાણાં પરત મંગાવવા તરફ જાય છે. અને કંપની વધુ ઘેરી આર્થિક કટોકટીમાં મૂકાય છે.

૧.૮.૩ વેપારી લેણદારો :

સંસ્થા શાખ ઉપર ખરીદી કરી આડકતરી રીતે કાર્યશીલ મૂડી વેપારી લેણદારો પાસેથી મેળવી શકે છે. શાખની મુદત જેમ વધુ તેમ કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત ઓછી રહે છે.

શ્રી હાવર્ડ અને આપ્ટનના મતે :

‘વેપારી શાખના આટલા બહોળા ઉપયોગ વિના ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન, રાષ્ટ્રીય આવક અને રાષ્ટ્રીય સંપત્તિમાં આટલો વધારો થતો હોત કે કેમ તે શંકાસ્પદ છે.’^{૨૧}

લેણદારો ને જામીનગીરી કે વ્યાજ આપ્યા સિવાય આવી સવલત મેળવી શકાય છે. જો કે તેજનાં (સમૃદ્ધિનાં) સમયમાં શાખ વધુ મળે છે. અને મંદીના સમયમાં શાખનું પ્રમાણ ઓછું જોવા મળે છે. આથી કાર્યશીલમૂડીની જરૂરિયાત વધુ રહે છે.

૧.૮.૪ સહકારી બેન્કો :

સહકારી બેન્કોનો ફાળો કાર્યશીલ મૂડી પૂરી પાડવામાં નહિવત છે. સહકારી બેન્કોની એ મર્યાદા છે કે તે પોતાના સભ્યોને જ ધિરાણ પુરૂ પાડે છે. એટલે કે નાણાં ધિરાણ મેળવનાર સંસ્થાએ પહેલાં સહકારી બેન્કના સભ્ય થવું પડે છે. સહકારી બેન્કો વ્યક્તિગત અંગત જામીનગીરી સામે વધુમાં વધુ રૂ. ૧૦૦૦૦ અને મિલકત સામે વધુમાં વધુ રૂ. ૧૦,૦૦,૦૦૦ ધિરાણ આપે છે. સહકારી બેન્કો ધિરાણ પર ૧૦% થી ૧૪% સુધીના દરે વ્યાજ વસૂલ કરે છે.^{૨૨}

૧.૮.૫ શરાફો-શાહુકારો :

શરાફો અને શાહુકારો પણ કંપનીની મિલકતો અને જામીનગીરીઓ ઉપર ઉદાર શરતોએ ધિરાણ કરે છે. તેમના નિયમો બેન્ક જેટલા કડક હોતા નથી. જો કે તેનો વ્યાજનો દર ઉંચો હોય છે. નાના અને મધ્યમ કદના એકમો તેનો ઉપયોગ કરે છે.

૩.૮.૬ આંતરિક સાધનો :

કંપનીના બધા નફાની વહેંચણી નહીં કરી દેતાં નફાનો અમુક ભાગ અલગ સ્વરૂપે એકમમાં રોકી રાખવામાં આવે છે. અને તેનો ઉપયોગ કાર્યશીલ મૂડી તરીકે કરવામાં આવે છે. ઘસારા ભંડોળ, વિકાસ વળતર તેમજ જુદી જુદી અનામતો આ માટે ઊભી કરવામાં આવે છે. નફાના પુનઃરોકાણથી મિલકતો પર બોજો ઉભો કર્યા સિવાય કાર્યશીલ મૂડી મેળવી શકાય છે.

૧.૮.૭ મેનેજિંગ એજન્ટ :

ભારતમાં કંપનીની નાણાકીય જરૂરિયાત પૂરી પાડવામાં મેનેજિંગ એજન્ટોએ મહત્વનો ફાળો ભૂતકાળમાં આપેલ છે. મેનેજિંગ એજન્ટો પોતાના નાણાંમાથી તેમજ જાહેર થાપણોમાંથી કંપનીને કાર્યશીલ મૂડી અંગે નાણાં પૂરા પાડતા હતા આ ઉપરાંત તેઓ કંપનીને બેંક પાસેથી મળતી લોન પર અંગત બાંધધરી આપતા હતા. પોતાના સગા સંબંધીઓ મિત્રો વગેરેને તેમની બચત કંપનીમાં રોકવા પ્રેરતા હતા. છેલ્લા કેટલાક વર્ષથી મેનેજિંગ એજન્ટો કંપનીને નાણાં પૂરા પાડવાને બદલે પોતે જ કંપનીમાંથી નાણાં ઉપાડી પોતાના અંગત વેપાર માટે કંપનીના નાણાંનો ઉપયોગ કરતાં હતા. આવા દુષણને કારણે મેનેજિંગ એજન્ટો પ્રથા નાબૂદ થઈ છે. હવે એ જ સંચાલકો મેનેજિંગ ડિરેક્ટરો બન્યા છે. હજુય તેઓ અને તેમની પેઢીઓ પોતાના હાથ નીચેની કંપનીઓને કાર્યશીલ મૂડી પૂરી પાડે છે. તેમની શાખથી જાહેર પ્રથા થાપણો મૂકે છે.

૧.૮.૮ શેરમૂડી કે ડિબેન્ચર દ્વારા :

શરૂઆતમાં કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત પૂરી પાડવા તેમજ વિકાસના હેતુ માટે અથવા કાર્યશીલ મૂડીમાં એકાએક ઘટાડો થઈ ગયો હોય ત્યારે તેની ઘટ પૂરી કરવા શેર બહાર પાડીને નાણાં ઊભા કરી શકાય છે. આ જ રીતે ડિબેન્ચર બહાર પાડીને નાણાં પણ ઊભાં કરી શકાય છે. વૈયક્તિક વેપાર અને ભાગીદારી પેઢીના ધંધાના માલિકો જ શરૂઆતથી કાર્યશીલ મૂડી અને વધારાની જરૂરિયાત પોતાની માલિકીની મૂડીમાંથી પૂરી કરે છે.

૧.૮.૯ વેન્ચર કેપીટલ :

ધંધાકીય એજન્ટોને ઉછીના લેણાં મેળવવાનું કહેવામાં આવે છે. આ ઉછીના લેણાં જે બીજી કંપનીનાં લેણાં બીજી કંપનીને ચૂકવવા પેટે ચૂકવવામાં આવે તેને વેન્ચર કેપીટલ કહેવામાં આવે છે. આજે કાર્યશીલ મૂડીની અછત જોવા મળે છે. ત્યારે વેન્ચર કેપીટલથી આપણી મુશ્કેલી નિવારી શકાય છે. અને ધંધો સરળતાથી થઈ શકે છે.

૧.૮.૧૦ ફેક્ટરીંગ સર્વીસીઝ :

વાણિજ્યિક જગતમાં ફેક્ટર પ્રકારના વિશિષ્ટ દલાલો હોય છે. જેઓ પોતાના અસીલો વતી લેણાં વસૂલ કરવાનું કાર્ય કરે છે. લેણાં અથવા લેણીહુંડી આવા દલાલોને વેચીને તે સામે પાકતી તારીખ અગાઉ લેણાં વસૂલ કરી શકાય છે. ફેક્ટર પોતાના ખર્ચે અને જોખમે પાકતી

તારીખે લેણાં વસૂલ કરે છે. મુદતના અનુસંધાનમાં તેઓ વટાવ કાપી લે છે. તથા જોખમના પ્રમાણમાં દલાલી ખર્ચ વસૂલ કરે છે.

૧.૮.૧૧ ક્રેડીટ કાર્ડ :

ઘંઘાકીય એકમમાં નાણાં હાથ પર ન હોય તો પણ આ ક્રેડીટ કાર્ડ દ્વારા માલની ખરીદી કરી શકાય છે. આ કાર્ડ દ્વારા ઘંઘાકીય એકમ કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત પૂરી કરી શકે છે. અને આ કાર્ડ એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે લઈ જવું સરળ અને ઓછું જોખમી રહે છે. આ ક્રેડીટ કાર્ડ મોટે ભાગે દરેક જગ્યાએ આજે સ્વીકાર્ય બનતું જાય છે.

૧.૮.૧૨ ફિક્સ ડિપોઝીટ સીસ્ટમ :

આધુનિક અર્થતંત્રમાં નિશ્ચિત સમય માટે નાણાં રોકનારો એક ચોકકસ વર્ગ રહેલો છે. તેઓના નાણાં આકર્ષક વ્યાજના દરે ફિક્સ ડિપોઝીટ સીસ્ટમમાં રોકવા આકર્ષવામાં આવે છે. અને આ નાણાંનો ઉપયોગ કાર્યશીલમૂડી તરીકે કરવામાં આવે છે. જો કે આ જે ઘંઘાકીય એકમ આ માધ્યમ દ્વારા સરળતાથી પોતાની મૂડીની જરૂરિયાત પુરી પાડી શકાય છે.

૧.૯ કાર્યશીલ મૂડીનું મહત્વ :

કાર્યશીલ મૂડીનું નાણામાં અને નાણાનું કાર્યશીલ મૂડીમાં સતત રૂપાંતર થતું રહે છે. કાચોમાલ ખરીદાય કે કામદારોને મજૂરી ચૂકવાય ત્યારે નાણાંનું કાર્યશીલ મૂડીમાં અને તૈયાર માલનું રોકડ વેચાણ થાય છે કે ઉધાર વેચાણની ઉઘરાણીની વસૂલાત થાય ત્યારે કાર્યશીલ મૂડીનું નાણામાં રૂપાંતર થાય છે. ઉત્પાદન પ્રવાહને ચાલુ રાખવા માટે કાર્યશીલ મૂડી અત્યંત જરૂરી છે.

સામાન્ય રીતે કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાતનો સમયગાળો એક વર્ષનો અંદાજવામાં આવે છે. જેમ કાર્યકારી ચક્રનો સમયગાળો ઓછો તેમ કાર્યશીલ મૂડીનો ઉથલા દર ઉચો તેમ તેમાંથી નીપજતો નફો વધુ.

કાર્યશીલ મૂડીનું મહત્વ ઘંઘાની જવાબદારી પાકે તેમ ચૂકવવા તથા વેચાણ અને ઉત્પાદનની ચોકકસ સપાટી જાળવવાની દૃષ્ટિએ વધુ છે. આ મૂડી ઓછામાં ઓછા સમય માટે વણવપરાયેલી રહે તેવી વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ. તેનો પ્રવાહ કોઈપણ રૂકાવટ વગર સતત અવિરતપણે વહેતો રહેવો જોઈએ.

કાર્યશીલ મૂડી ઓછામા ઓછા ખર્ચ મળવી જોઈએ. જેથી ખર્ચ ઘટે. પરિણામે મહત્તમ નફો મેળવી શકાય. કાર્યશીલ મૂડીથી ઉત્પાદન સતત જાળવી રાખી શકાય છે. પરિણામે તે વેચાણ જાળવી ધંધાની સંગીનતામાં વધારો કરે છે. કાર્યશીલ મૂડી માલ-મજૂરી, બળતણ ખર્ચ ચૂકવવામાં તેમજ તેજી મંદીમાં રક્ષણ આપવામાં તથા ધંધાનો નફો જાળવી રાખવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. વેપારમાં તરલતા અને સદ્ધરતા આવે છે. અને આને કારણે ધંધાની નફાકારકતાની જાળવણી કરી શકાય છે. કાયમી મિલ્કતોની કાર્યક્ષમતામાં વધારો કાર્યશીલમૂડી સંચાલન દ્વારા કરવામાં આવે છે. આદર્શ કાર્યશીલમૂડી સંચાલનથી બેંકો સામે સારા સંબંધો જળવાય છે. અને રોકડ વળતર દ્વારા ધંધાની ખરીદીની પડતર કિંમતમાં ઘટાડો કરી શકાય છે. આ ઉપરાંત ધંધા માટેના વિકાસ અને સંશોધન કાર્યક્રમો ખૂબજ સારી રીતે કરી શકાય છે. આ સિવાય ધંધામાં આવનારી આફત સામે ઓચિંતા ખર્ચા અને આવકને પહોંચી વળી શકાય છે.

આમ, કાર્યશીલમૂડી સંચાલન એ ખુબજ અગત્યતા અને મહત્વ ધરાવે છે.

૧.૧૦ ફરતી મૂડી :

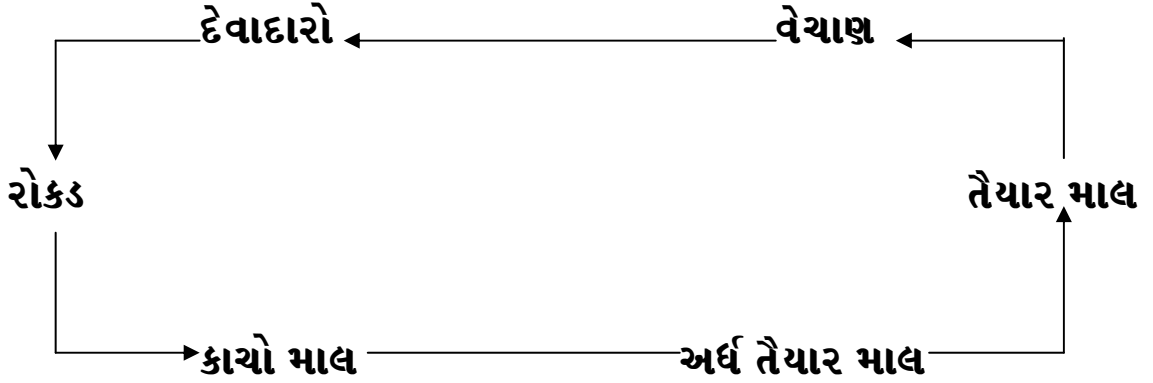
કાર્યશીલ મૂડી એક ચક્રના સ્વરૂપે ફરતી રહે છે. કામગીરીનું ચક્ર ધંધામાં સતત ચાલુ જ રહે છે અને તેને કારણે જ કાર્યશીલ મૂડીની આવશ્યકતા ઉભી થાય છે. ધંધામાં ઉઘરાણી અને કાચા માલની ખરીદી એક સાથે થતી નથી. આજના આ હરીફાઈના યુગમા ઉધાર માલનું વેચાણ તો કરવું જ પડે છે. આમ સરળતાથી ઉત્પાદન વેચાણની પ્રક્રિયા ચાલ્યા કરે તે માટે ચાલુ મિલકતોમાં પૂરતા પ્રમાણમાં ભંડોળનું રોકાણ કરવું પડે છે. આમ ચાલુ મિલકતોના ચક્રીય સ્વરૂપને કારણે કાર્યશીલ મૂડીને ‘ફરતી મૂડી’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. કામગીરીનું ચક્ર આ પ્રમાણે ચાલે છે.

૧. રોકડનું કાચા માલમાં રૂપાંતર (કાચામાલની ખરીદી)
૨. કાચા માલનું તૈયાર માલ માં રૂપાંતર (ઉત્પાદન)
૩. તૈયાર માલનું દેવાદારોમાં અને લેણીહુંડીમાં રૂપાંતર (ઉધાર વેચાણ)
૪. દેવાદારોનું રોકડમાં રૂપાંતર (ઉઘરાણી)

કાર્યશીલ મૂડીમાં ધંધાના પ્રકાર પ્રમાણે જુદા જુદા તબક્કાઓમાં જરૂર પડે છે.

આકૃતિ ૧.૨

ઉત્પાદન કરતી અને વેચાણ કરતી કંપનીઓના કાર્યશીલ મૂડીઓના તબક્કાઓ

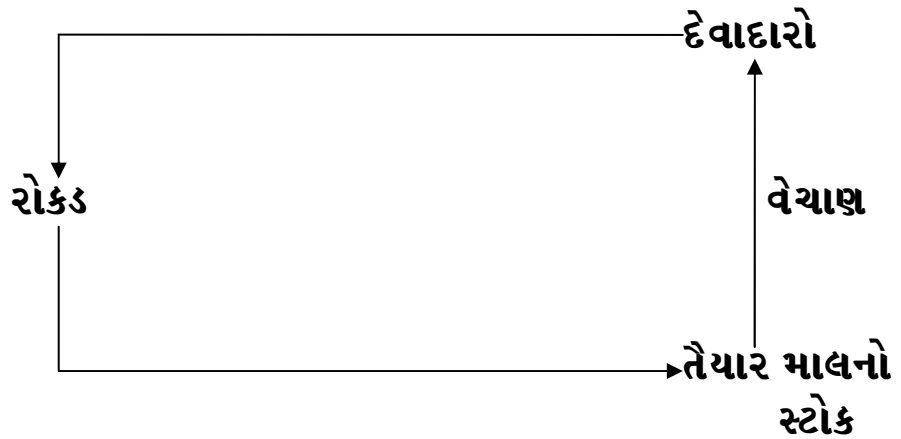

પ્રાપ્તિસ્થાન : મેનેજમેન્ટ એકાઉન્ટસી, 'આઈએમઆઈ', પાના નં-૨૮૩

ઉત્પાદન અને વેચાણ કરતી કંપનીઓના માટે. રોકડમાંથી કાચામાલની ખરીદી કરવામાં આવે છે. અને કાચામાલથી પ્રક્રિયા દ્વારા અર્ધ તૈયાર માલ અને અર્ધ તૈયાર માલ દ્વારા તૈયાર માલનું ઉત્પાદન કરવામાં આવે છે. આ તૈયાર માલનું વેચાણ ઉધાર કરવામાં આવે તો દેવાદારો આવે છે તેને નિશ્ચિત સમયે રોકડમાં રૂપાંતર થાય છે. આમ ચક્રીય સ્વરૂપે ધંધામાં સતત કાર્યશીલ મૂડી ફર્યા કરે છે.

આકૃતિ ૧.૩

ઉત્પાદન ન કરતાં હોય તેવા એકમો માટેની ફરતી મૂડીના તબક્કાઓ

પ્રાપ્તિ સ્થાન : મેનેજમેન્ટ એકાઉન્ટસી, 'આઈ.એમ.પાંડે', પાના નં. ૨૮૪

ઉત્પાદન કરતા હોય તેવા એકમો માટેની ફરતી મૂડીમાં રોકડ માંથી તૈયાર માલનો સ્ટોક ખરીદવામાં આવે છે. અને તૈયારમાલ ના સ્ટોક વેચાણ કરવામાં આવે છે. આ વેચાણ જો ઉધાર

કરવામાં આવેલ હોય તો તેમાંથી દેવાદાર અને ઉઘરાણી કરતા રોકડમાં રૂપાંતર થાય છે. કામગીરીનું ચક્ર સતત ચાલુ રહે છે.

આકૃતિ ૧.૪

સેવા અને નાણાકીય પેઢીઓ માટેની ફરતી મૂડીના તબક્કાઓ

રોકડ \longleftrightarrow દેવાદાર

પ્રાપ્તિ સ્થાન : મનેજમેન્ટ એકાઉન્ટસી, 'આઈ.એમ.પાંડે', પાના નં. ૨૮૪

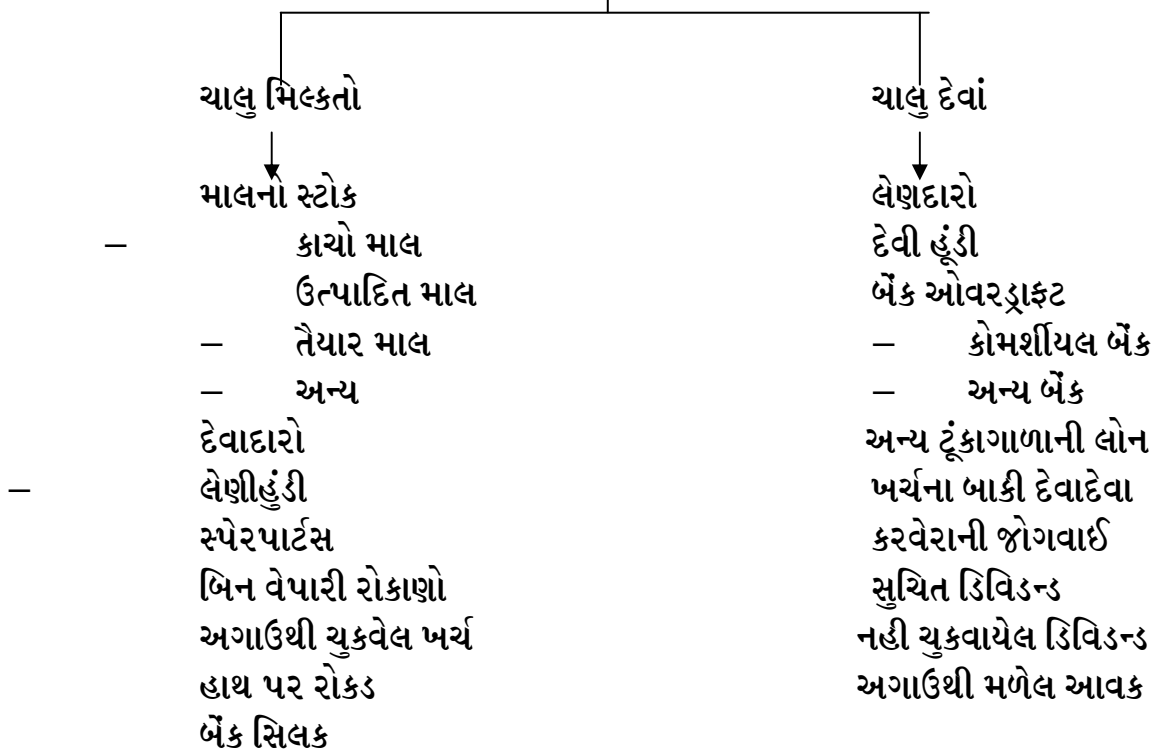
સેવા કરતા હોય તેવી કંપનીઓ અને જે કંપની ઉત્પાદન અને વેચાણ ન કરી હોય તેવી કંપનીઓ રોકડમાંથી દેવાદારોનું સર્જન થાય છે. અને દેવાદારમાંથી રોકડનું સર્જન થાય છે. આમ, ચક્રીય સ્વરૂપ ચાલુ રહે છે.

૧.૧૧ કાર્યશીલ મૂડીના ઘટકો :

ઉત્પાદન એકમના સરવૈયાનો અભ્યાસ કરવાથી કાર્યશીલ મૂડી તરીકે નીચેની વિવિધ બાબતો ને અલગ પાડી શકાય છે.

ચાર્ટ નંબર ૧.૩

કાર્યશીલ મૂડીના ઘટકો

કાર્યશીલ મૂડીના સંચાલનની દૃષ્ટિએ આ બધી બાબતોને સામાન્ય રીતે ચાર ઘટકોમાં વહેંચી દેવામાં આવે છે.

- (૧) માલસામગ્રી
- (૨) વ્યાપારી લેણાં (દેવાદાર + લેણીહુંડી)
- (૩) રોકડ અને બેંક સિલક
- (૪) વ્યાપારી દેવાં (લેણદાર + દેવીહુંડી કે અન્ય જવાબદારી)

આ ઘટકોનું પ્રમાણ વિવિધ પરિબલો ઉપર આધાર રાખે છે. રીઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા તરફથી કરવામાં આવેલ અભ્યાસમાં બિન સરકારી અને સરકારી કંપનીઓમાં આ ઘટકોનું પ્રમાણ કેટલું હતું તે નીચેના કોષ્ટકમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

કોષ્ટક ૧.૧

કંપનીઓની કાર્યશીલ મૂડીના ઘટકો (ટકાવારીમા)

ક્રમ	ઘટકો	બિન સરકારી કંપનીઓ		સરકારી કંપનીઓ	
		જાહેર કંપનીઓ	ખાનગી કંપનીઓ	કેન્દ્રની કંપનીઓ	રાજ્યની કંપનીઓ
૧	માલ સામગ્રી	૫૯.૨૦	૫૦.૯૦	૬૦.૩૦	૪૫.૨૦
૨	વ્યાપારી લેણાં	૩૪.૦૦	૪૨.૭૦	૩૩.૪૦	૪૬.૬૦
૩	રોકડ અને બેંક	૬.૮૦	૬.૪૦	૬.૩૦	૮.૨૦
	કુલ	૧૦૦.૦૦	૧૦૦.૦૦	૧૦૦.૦૦	૧૦૦.૦૦
	વ્યાપારી દેવાં	૨૮.૬૦	૩૪.૫૦	૨૭.૭૦	૩૭.૩૦

પ્રાપ્તિસ્થાન : 'ધંધાકીય વિત વ્યવસ્થા', વી.એસ. ત્રિવેદી, પાના નં.-૧૧

સંદર્ભ સૂચિ :

- ૧૩૪ યાદવ આર. જે : 'સંચાલન નવા ખ્યાલે અને દિશાઓ', યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ, વર્ષ - ૨૦૦૦, પાના નં. ૨૮૬.
- ૨૩૪ રામનાથ એ. આર. : 'મેનેજમેન્ટ એકાઉન્ટન્સી', સેલતાનચંદ એન્ડ સન્સ, ન્યુ દિલ્હી, પાના નં. ૫૮૩
- ૩૩૪ ખાન એમ. વાય. : 'ફાયનાન્સીયલ મેનેજમેન્ટ એકાઉન્ટીંગ', ટાટા મે ગ્રો હીલ, ન્યુ દિલ્હી, પાના નં. ૬૮.
- ૪૩૪ કિશોર આર. એમ. : એડવાન્સ મેનેજમેન્ટ એકાઉન્ટીંગ' ટેક્ષમેન, પાના નં. ૧.૧૫૮.
- ૫૩૪ સંઘાણી જ. એમ. : 'નાટકીય સંચાલન', સુધિર પ્રકાશન, અમદાવાદ, પાના નં. ૯.
- ૬૩૪ રાણા. ટી. જે. : 'નાણાક્રિય એકાઉન્ટન્સી' સુધીર પ્રકાશન, અમદાવાદ, પાના નં. ૫૮૪
- ૭૩૪ મારફતિયા રક્ષા આઈ. : 'સંચાલકીય હિસાબી પદ્ધતિ', યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ, પાના નં. ૧૪
- ૮૩૪ અગ્રવાઈ એન. પી. : 'ફાયનાન્સીયલ મેનેજમેન્ટ', પ્રિનવેલ પબ્લીશીંગ, જયપુર, પાના નં. ૧૦૩.
- ૯૩૪ વોકર એર્નેસ્ટ ડબલ્યુ : 'એસેન્સીયલ ઓફ ફાયનાન્સીયલ મેનેવમેન્ટ', પ્રિન્ટીસ હોલ ઓફ ઈન્ડિયા પ્રા. લી., ન્યુ દિલ્હી, પાના નં. ૬૨

- ૧૦૩ જી બાન એમ. વાય. : 'ફાયનાન્સીયલ મેનેજમેન્ટ', ટાટા મે
ગ્રો હિલ, ન્યુ દિલ્હી, પાના નં. ૧૪૬
- ૧૧૩ જી ડો. જૈન પ્રવિણકુમાર. : 'મેનેજમેન્ટ ઓફ વર્કિંગ કેપીટલ',
આર. બી. એસ. પબ્લીશર્સ, એસ.
એમ. એસ. હાઈવે, જયપુર, પાના નં.
૧૦૩
- ૧૨૩ જી બારડીયા એસ. સી. : 'વર્કિંગ કેપીટલ મેનેજમેન્ટ', પોઈન્ટર
પબ્લીશીંગ જયપુર, પાના નં. ૧૮૬
- ૧૩૩ જી સંઘાણી જે. એમ. : 'નાણાકીય સંચાલન' સુધીર પ્રકાશન
અમદાવાદ, પાના નં. ૧૬૬
- ૧૪૩ જી મારફતિયા રક્ષા આઈ. : ઉપર-૭ મુજબ પાના નં ૧૮
- ૧૫૩ જી શર્મા આર. પી. : 'કોર્પોરેટ ફાયનાન્સીયલ સ્ટ્રક્ચર',
પ્રિન્ટવેલ પબ્લીશર , જયપુર, પાના
નં. ૧૬૨
- ૧૬૩ જી કિશોર રવિ. એમ. : 'ફાયનાન્સીયલ મેનેજમેન્ટ વીથ
પ્રોબ્લેમ એન્ડ સોલ્યુશન', (સેકન્ડ
એડિશન) ટેક્ષમન અલ્લેડ સર્વિસ
પ્રા. લી., ન્યુ દિલ્હી, પાના નં. ૧.૧૬૫
- ૧૭૩ જી રામનાથન એ. આર. : ઉપર-૨ મુજબ, પાના નં. ૫૮૪
- ૧૮૩ જી જાની એચ. એનજી : 'ઉચ્ચતર વાણીજય સંચાલન, બી.
એસ. શાહ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પાના
નં. ૮૫
૧૯. પટેલ ડી. એચ. : નાણાકીય સંચાલન, સુધીર પ્રકાશન,
અમદાવાદ, પાના નં. ૧૧

- ૨૦ઞ્ચ સિંઘી યુ. એમ. : ઉચ્ચતર વાણીજય સંચાલન, બી. એસ. શાહ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પાના નં. ૮૨
- ૨૧ઞ્ચ ખાન એમ. વાય. : ઉપર-૩ મુજબ, પાના નં. ૧૪૬
- ૨૨ઞ્ચ અગ્રવાલ એન. પી. : ઉપર-૮ મુજબ, પાના નં. ૧૧૭
- ૨૩ઞ્ચ પાંડે આઈ. એમ. : 'ફાયનાન્સીયલ મેનેજમેન્ટ', વિકાસ પબ્લીકેશન હાઉસ લી., ન્યુ દિલ્હી, પાના નં. ૨૮૪
- ૨૪ઞ્ચ મારફતિયા રક્ષા આઈ. : ઉપર-૭ મુજબ પાના નં ૭

પ્રકરણ—૨

ખનિજતેલ ઉદ્યોગ : વિહંગાવલોકન (Petroleum Industry : Overview)

- ૨.૧ પૂર્વ ભૂમિકા
- ૨.૨ વિશ્વમાં ખનિજતેલ ઉદ્યોગની શરૂઆત
- ૨.૩ વિશ્વમાં ખનિજતેલ ઉદ્યોગનો વિકાસ
- ૨.૪ વિશ્વનો ખનિજતેલ ઉદ્યોગની પ્રવૃત્તિઓનો ઘટનાક્રમ
- ૨.૫ વિશ્વના ખનિજતેલના ભંડારો—નકશો
- ૨.૬ વિશ્વનો સૌથી વધુ ખનિજતેલનો પુરવઠો ધરાવતા મધ્યપૂર્વના દેશો—નકશો
- ૨.૭ ‘ખનિજતેલ’ ભારતના ઔદ્યોગિક ઇતિહાસનો એક નવો અધ્યાય
- ૨.૮ ‘ખનિજતેલ’ ઉદ્યોગની કામગીરીની રૂપરેખા
- ૨.૯ ભારતની મુખ્ય રીફાઈનરી અને તેની ઉત્પાદન ક્ષમતા અને સંક્ષિપ્ત પરિચય
- ૨.૧૦ ભારતમાં ખનિજતેલ ઉદ્યોગ અને વૈશ્વીકરણ
- ૨.૧૧ વિશ્વમાં ખનિજતેલની પેદાશોનો વપરાશ
- ૨.૧૨ ભારતમાં ખનિજતેલની પેદાશોનો વપરાશ
- ૨.૧૩ ભારતનો ખનિજતેલ ઉદ્યોગ ક્ષેત્રે ઝડપી પ્રગતિનો અહેવાલ
- ૨.૧૪ ભારતની ખાનગી, જાહેર અને સંયુક્ત ક્ષેત્રે રીફાઈનરીની ક્ષમતા
- ૨.૧૫ ભારતની ખાનગી, જાહેર અને સંયુક્ત ક્ષેત્રે રીફાઈનરીની ક્ષમતાનો ટકાવારી હિસ્સો
- ૨.૧૬ ખનિજતેલ ઉદ્યોગમાં રોજગારી પ્રાપ્ત કરેલા કાર્મચારીઓની સંખ્યા

- ૨.૧૭ ખનિજતેલના શુદ્ધિકરણ દ્વારા મળતી વિવિધ પેદાશો
- ૨.૧૮ ખનિજતેલની પેદાશોનું વર્ગીકરણ અને તેની ઉપયોગીતા
- ૨.૧૯ સમસ્યા
- ૨.૨૦ સંશોધનનું આયોજન
- ૨.૨૧ ઉત્કલ્પનાઓ
- ૨.૨૨ અભ્યાસનું કાર્યક્ષેત્ર
- ૨.૨૩ એકમોની (નમૂના)
- ૨.૨૪ માહિતી એકત્રિકરણ અને માહિતી વિશ્લેષણ
- ૨.૨૫ પ્રાપ્ય માહિતીનું વિશ્લેષણ
- ૨.૨૬ સંશોધન અને આંકડાશાસ્ત્ર
- ૨.૨૭ આંકડાશાસ્ત્ર પદ્ધતિઓ
- ૨.૨૮ અભ્યાસની મર્યાદાઓ
- ૨.૨૯ સંશોધન અભ્યાસનું માળખું

૨.૧ પૂર્વભૂમિકા

ખનિજતેલ ઉદ્યોગ એ વિશ્વનો એક સૌથી મોટો ઉદ્યોગ ગણી શકાય. ખનિજતેલ એ સૌથી કિંમતી અને કુદરતી પ્રાપ્તિસ્થાન છે. ઘણાં લોકો ખનિજતેલને ‘બ્લેક ગોલ્ડ’ (Black Gold) તરીકે ઓળખાવે છે, તેના કરતાં ઔદ્યોગિક દેશો માટે ખનિજતેલ એ (Lifeblood) જીવાદોરી ગણવું વધારે યોગ્ય ગણાશે. આજથી લગભગ ૫૦૦૦ વર્ષ પહેલાં પૂર્વમાં ખનિજતેલ ઉદ્યોગની શરૂઆત થઈ હતી. વિશ્વભરમાં લોકો હજારો વર્ષથી ‘ખનિજતેલ’ (Petroleum) શબ્દનો ઉપયોગ કરતાં આવ્યા છે. બાઈબલમાં દશાવ્યા મુજબ ‘નો’ (Noah) નામના વ્યક્તિએ જમીનમાંથી નીકળતાં ખનિજ પદાર્થને સૌ પ્રથમ ‘પીચ’ (Pitch) નામ ઓળખાવ્યું હતું. જે ડામર જેવો કાળો ઘટ પદાર્થ હતો. પ્રાચીનકાળમાં ઈજિપ્તવાસીઓ મૃત્યુ પામેલા લોકોના શબને મસાલા કે સુગંધી દ્રવ્યો ભરીને ‘મમી’ (Mummy) સ્વરૂપે સાચવી રાખવી અને તેના ઉપરનું આવરણ/કવચ તૈયાર કરવા માટે આ ‘પીચ’ નામના ખનિજ પદાર્થનો ઉપયોગ કરતાં હતાં. ઈ.સ. પૂર્વે ૬૦૦ પહેલાં King Nebachaezzar-II દિવાલ બાંધવામાં અને રસ્તાઓ તૈયાર કરવામાં બેબિલોન (Babylone) માં તેનો ઉપયોગ કરતો હતો.

ખનિજતેલ માટે વપરાતો અંગ્રેજી શબ્દ છે “Petroleum” જે મૂળે લેટિન ભાષાના બે શબ્દો Petro+Olium નો બનેલો છે. Petro અર્થાત ખડક અને Olium એટલે તેલ, એટલે કે ખડકમાંથી મળતું તેલ અથવા ખનિજતેલ. તે હાઈડ્રોકાર્બનનું સંયોજન છે. તેની પાછળ રહેલું વૈજ્ઞાનિક સત્ય એ છે કે પૃથ્વીના પેટાળમાં સદીઓ પહેલા થયેલા ભુસ્તરીય ફેરફારોને કારણે દટાયેલા એ જૈવિક અવશેષોની અર્ધ દહન, ઉચા દબાણ અને અકાર્બનીક પ્રક્રિયાના કારણે ખનિજતેલ બન્યું હોવાની સંભાવના છે.^૧

મધ્યપૂર્વના દેશોમાં જમીનમાંથી કાઢવામા આવતા ખનિજ તેલનો ઉપયોગ વોટરપ્રુફ બોટ, બાસ્કેટ, પેઈન્ટીંગ, લાઈટીંગ અને મેડીસીન માટે કરવામાં આવતો હતો. ઈ.સ. ૧૬૦૦ પહેલાં ખનિજ તેલની શોધખોળ કરતી સંસ્થાઓ ‘પેન્સિલવેનીયા’ માં જમીનમાંથી ખોદકામ કરીને ખનિજતેલ મેળવવામાં સફળતા મેળવી હતી. ૧૭૫૦ માં અમેરિકામાં સ્થપાયેલી ખનિજતેલ સંસ્થાઓએ ન્યુયોર્ક, પેન્સિલવેનીયા, અને પશ્ચિમ વરજીનીયામાં અનેક જગ્યાએથી ઘટ્ટ સ્વરૂપમાં રહેલા ખનિજ તેલના કુવાઓ શોધી કાઢ્યા. ૧૮૫૭ માં Samuel

M.Kier જે પીટર્સબર્ગનો રહેવાસી હતો તેણે સાબિત કર્યું કે ખનિજતેલનો ઉપયોગ અનેકવિધ રીતે કરી શકાય. આ સમયગાળામાં Kit Carson નામના વ્યક્તિએ સૌ પ્રથમ ખનિજતેલના વેચાણનો માર્ગ અપનાવ્યો, તેણે Axle Grease સ્વરૂપે સૌ પ્રથમ ખનિજતેલનું વેચાણ કર્યું હતું.

ખનિજ તેલના ઉપયોગ અંગેનો સૌથી મોટો ફેરફાર/વળાંક ૧૮૯૦ માં આવ્યો જ્યારે કેનેડીયન જીઓલોજિસ્ટ Abraham Gesner એ કેરોસીનની શોધ કરી. આ ઈંધણ કોલસો અથવા તો ઓઈલમાંથી છૂટું પાડવામાં આવતું. કેરોસીનનો ઉપયોગ લાઈટીંગ લેમ્પમાં સૌથી વધારે થતો અને પરિણામે ઓઈલની આ પેદાશ (કેરોસીન) નું મૂલ્ય રાતોરાત વધી ગયું.

૨.૨ વિશ્વમાં ખનિજતેલ ઉદ્યોગની શરૂઆત

ખનિજતેલ ઉદ્યોગની શરૂઆતના ઐતિહાસિક ચિહ્નો સૌથી વધારે પ્રમાણમાં ૧૮૫૯ ના આસપાસના સમયગાળામાં જોવા મળે છે. આ વર્ષમાં Edwin L. Drake નામના રીટાયર્ડ રેલરોડ કન્ડક્ટરે Titusville નજીક તેલનો કુવો ખોદેલો, આ માટે તેણે વરાળથી ચાલતું એન્જિન ઉપયોગમાં લીધું હતું. Drake દ્વારા ખોદાયેલા કુવામાંથી તેલ મળ્યા બાદ વધારે તેલ મળવાની શક્યતાને ધ્યાનમાં રાખીને સંશોધકોએ વધારે ખોદકામ કર્યું અને પરિણામ સ્વરૂપે જમીનમાંથી ખૂબ મોટા જથ્થામાં ખનિજતેલ પ્રાપ્ત થયું. આ સમય ગાળામાં ખનિજતેલનો એક બેરલનો ભાવ \$ ૨૦ (૨૦ યુ.એલ.ડોલર) હતો તે તુરંતજ ઘટીને ૧૦ સેન્ટ (Cents) થયો.

૧૮૬૦ માં પશ્ચિમી પેન્સિલવેનીયામાં ખનિજતેલ ઉદ્યોગમાં સૌ પ્રથમ તેજનું પરિવર્તન આવ્યું. ફોરેસ્ટ વિભાગે વજન ઉચકવાના (Derricks) મોટા યંત્રોની મદદથી સમગ્ર પહાડી વિસ્તારને ખોદકામ અર્થે આવરી લીધો અને હજારો લોકો ખનિજતેલના જથ્થાની પ્રાપ્તિ માટે ત્યાં એકત્રિત થયા હતાં. આ પહાડી વિસ્તારમાંથી ખનિજતેલનો મોટા જથ્થામાં પુરવઠો પ્રાપ્ત થયો હતો. આ ખનિજતેલને શુદ્ધિકરણના હેતુથી સૌ પ્રથમ વેગન અને નદીમાં ચાલતા બાર્જ દ્વારા એટલાન્ટીકના સમુદ્રકાંઠે લઈ જવામાં આવ્યું હતું. આવા સમયે વાહન વ્યવહાર, રેલરોડસ વગેરે માટે વધારે શુદ્ધ તેલની માંગ ઉભી થતી હતી. ૧૮૬૫ માં સૌ પ્રથમ ઓઈલની પાઈપલાઈન નાંખવામાં આવી હતી જે Titusville રેલ્વે સ્ટેશનથી ૮ Km. દૂર નાંખવામાં

આવી હતી. ૧૦ વર્ષની અંદર ખનીજતેલના પ્રાપ્તિસ્થાનથી Pittsburgh સુધીમાં ૯૭ Km. ની પાઈપલાઈનનું કામ પૂર્ણ કરવામાં આવ્યું. જમીનમાંથી વધારે ખનીજતેલનો પુરવઠો મળવાની શક્યતાથી પ્રેરાયને પેન્સિલવેનિયામાં ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં ખનીજતેલનો જથ્થો મેળવવા માટેની કામગીરી શરૂ કરવામાં આવી. ૧૮૮૦ માં ખનીજતેલનું Kentucky. Ohio. Illinois અને Indiana માં વ્યાપારી ધોરણે વેચાણ શરૂ કરવામાં આવ્યું. ૧૯૦૧ માં ઉત્તર અમેરિકાના Texas માં જમીનમાંથી આપમેળે ઉભરાતા તેલના કુવા પ્રાપ્ત થયા. ૧૯૮૦ અને ૧૯૦૦ ના સમય ગાળામાં California અને Oklahoma ખનીજતેલના અગ્રિમ ઉત્પાદક તરીકે Texas સાથે જોડાયા હતાં. અમેરિકામાં ૧૮૫૯ માં વાર્ષિક ૨૦૦૦ બેરલ ઓઈલનું ઉત્પાદન થતું જે ૧૯૦૦ માં વધીને ૬૪ મિલિયન બેરલ થયું હતું.

વ્યાપારી ક્ષેત્રે વિશ્વભરમાં ખુબ જ ઝડપથી ઓઈલનું ઉત્પાદન કાર્ય વિસ્તરણ પામ્યું. ઈટાલીએ ૧૮૬૦ માં ઓઈલનું ઉત્પાદન શરૂ કર્યું ત્યારબાદ કેનેડા, પોલેન્ડ, પેરુ, જર્મની, રશિયા, વેનીઝુએલા, ભારત, ઈન્ડોનેશીયા, જાપાન, ટ્રિનીદાદ, મેક્સિકો અને આર્જેન્ટિનામાં ઓઈલનું ઉત્પાદન શરૂ થયું. ખનીજતેલ ક્ષેત્રે સૌથી મહત્વની શોધ ૧૯૦૮ માં મધ્યપૂર્વમાં ઈરાનમાં થઈ. ખનીજતેલ શોધખોળ કરનાર સંશોધકોએ ૧૯૨૭ માં ઈરાકમાં અને ૧૯૩૮ માં સાઉદી અરેબિયામાં ખનીજતેલમાંથી ચોકકસ સ્વરૂપનું ઉપયોગી ઓઈલ પ્રાપ્ત કર્યું. તાજેતરમાં વૈજ્ઞાનીકોએ આપેલા અંદાજો પ્રમાણે ખાડીના દેશો કે સાઉદી અરેબિયા કરતા પણ વધુ તેલ ગુજરાતના દરીયા કાંઠે પડેલું છે તેમ મુખ્ય મંત્રી શ્રી નરેન્દ્ર મોદીએ ગૌરવભરે જાહેરાત કરી હતી.^૨

૨.૩ ખનીજતેલ ઉદ્યોગનો વિકાસ

ઈ.સ ૧૮૦૦ ના સમયગાળામાં કેરોસીન ખનીજતેલ ઉદ્યોગમાં સૌથી કિંમતી અને અગ્રિમ પેદાશ તરીકે સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. શુદ્ધિકરણ કરનાર ગેસોલીનને બિનઉપયોગી ઉપપેદાશ ગણી નદી-નાળામાં ફેંકી દેતાં હતાં. લગભગ ૧૯૦૦ ના સમયગાળામાં બે પ્રવૃત્તિઓમાં નાટકીય રૂપે પરિવર્તન થયા જેમાં કેરોસીન લેમ્પની જગ્યાએ ઈલેક્ટ્રિક લેમ્પનો ઉપયોગ શરૂ થયો અને ઓટોમોબાઈલ્સ સમગ્ર અમેરિકામાં વિસ્તરી ચૂક્યું હતું, પરિણામે કેરોસીનની માંગ ઘટી ગઈ અને ગેસોલીનની માંગ બજારમાં અસાધારણ રીતે વધી ગઈ. એ સમયે ૧૦૦ બેરલ કુડ ઓઈલમાંથી માત્ર ૧૧ બેરલ જ ગેસોલીનનું ઉત્પાદન મેળવી શકાતું હતું. પરિણામે

શુદ્ધિકરણની કામગીરી કરનાર ઉદ્યોગપતિઓને લાગ્યું કે ગેસોલીન સ્વરૂપે વધારે ઉત્પાદન મેળવવું જોઈએ, અને એ માટે ખનીજતેલની રીફાઈનરીની જરૂરિયાત ઉભી થઈ. ૧૯૧૩ માં થર્મલ-ક્રેકિંગ પ્રક્રિયા (Thermal Cracking Process) ની મદદથી શુદ્ધિકરણની મુશ્કેલી દૂર થઈ. પાંચ વર્ષની અંદર રીફાઈનરીમાં બેરલ દીઠ પહેલાં કરતાં બમણું ગેસોલીનનું ઉત્પાદન મળવા લાગ્યું.^૩

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ (૧૯૧૪-૧૯૧૮) થી ખનીજતેલથી ઉદભવતા બળતણ (Fuel) ની શીપ અને એરોપ્લેઈન માટે ખૂબજ જોરદાર માંગ ઉભી થઈ. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ બાદ આ પ્રકારના બળતણનું યુદ્ધસામગ્રીના હેતુથી મહત્વ ખૂબજ વધી ગયું. આ પ્રકારના અશુદ્ધ પેટ્રોલનો ઉપયોગ ખેડૂતો પોતાના ટ્રેક્ટર અને અન્ય સાધનો માટે કરવા લાગ્યા અને પરિણામે ખેત ઉત્પાદનમાં ખૂબજ ઉલ્લેખનીય વધારો થયો. આ ઉપરાંત ગેસોલીન પરના ટેક્ષથી નવી આવક ઉભી થઈ અને ડામર સ્વરૂપે રસ્તા બાંધવા માટેની કાચી માલ સામગ્રી પ્રાપ્ત થતાં ગામડાઓમાં નવા રોડ-રસ્તા બંધાતા ખેડૂતોને શહેરોના બજાર સુધી જવા-આવવા વધારે સુવિધાજનક બન્યું.

બીજા વિશ્વયુદ્ધ (૧૯૩૯-૧૯૪૫) દરમિયાન અમેરિકાએ ખનીજતેલની ખાસ પ્રકારની પેદાશનું ઉત્પાદન ઝડપથી અને મોટા પાયા પર થઈ શકે છે. તે સાબિત કરી બતાવ્યું. ખૂબ જ મોટા જથ્થામાં ઓઈલ અને તેનું રૂપાંતર બળતણ તેમજ ઉજવાના તેલ (Lubricant) સ્વરૂપે થઈ શક્યું હતું. Catalytic Cracking અને Alkylation જેવી શુદ્ધિ કરવાની પ્રક્રિયા દ્વારા યાંત્રિક ઉડ્ડન માટે જરૂરી Gasoline ખૂબ જ વધારે માત્રામાં મેળવવાનું શરૂ થયું. બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન યાંત્રિક ઉડ્ડન માટે ગેસોલીનનો ૮૦% થી ઉપરનો પુરવઠો અમેરિકાએ પુરો પાડ્યો હતો. અમેરિકન રીફાઈનરીએ સીન્થેટીક રબ્બર બનાવવા માટે વપરાતા 'Butadiene' નામના પદાર્થનું ઉત્પાદન પણ ખનીજતેલમાંથી શરૂ કર્યું.

બીજા વિશ્વયુદ્ધ બાદ ખનીજતેલની માંગમાં પહેલાં કરતાં પણ વધારો થયો. યુનાઈટેડ સ્ટેટસની ખનીજતેલની માંગ ૧૯૪૬ માં ૧.૭૭ બિલિયન બેરલ હતી. જે વધીને ચાર વર્ષના ટૂંકાગાળામાં ૧૯૫૦ માં લગભગ ૨.૫ બિલિયન બેરલ સુધી પહોંચી ગઈ. યુદ્ધના સમયગાળામાં ખનીજતેલ ઉદ્યોગની સાથોસાથ કેટલાક ચોકકસ પ્રકારના શાંત ઉદ્યોગોથી શરૂઆત થઈ જેમાં સીન્થેટીક રબ્બર એક ઉદાહરણ છે.

ખનીજતેલના વધારે પ્રમાણમાં વપરાશ કરવામાં યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ એકલું ન હતું, સમગ્ર વિશ્વમાં ઔદ્યોગિકરણ અને ઝડપથી વધતી જતી વસ્તીને લીધે નવી અને વધારાની ઓઈલની જરૂરિયાતો ઉભી થઈ. આવા સમયે ખનીજ તેલની પ્રાપ્તિ અને તેના પરિવહન ઉપર નિયંત્રણ રાખવાની કામગીરીઓ રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે રાજકીય રંગ પકડી લીધો.

૨.૪ વિશ્વનો ખનીજતેલ ઉદ્યોગની પ્રવૃત્તિઓનો ઘટનાક્રમ (ઈતિહાસ)

વિશ્વના ખનીજતેલ ઉદ્યોગનું મૂલ્યાંકન કરીએ તો ક્રમાનુસાર કેટલીક મહત્વની પ્રવૃત્તિઓ ટૂંકમાં નીચે મુજબ રજૂ કરી છે.^૪

સમયગાળો ૧૨૬૪ થી ડીસે. ૨૦૦૨.

(સ્ત્રોત: Petroleum origins of the industry: WWW/history_petro.html)

કોષ્ટક ૨.૧ વિશ્વનો ખનીજતેલ ઉદ્યોગનો ઈતિહાસ (મુખ્ય ઘટનાઓ /બનાવ)

વર્ષ	મુખ્ય બનાવની વિગત	સ્થળ
૧૨૬૪	માર્કોપોલોની પર્સીયન શહેરની મુલાકાત અને કેસ્પીયન સમુદ્રમાંથી ઓઈલની પ્રાપ્તિ	પર્સીયન શહેર (બાકુ)
૧૫૦૦	કાર્પેથેઈનની પહાડોમાંથી ઓઈલની પ્રાપ્તિ	પોલેન્ડ
૧૮૧૬	યુ.એસ માં ગેસ ઉદ્યોગની શરૂઆત	બાલ્ટીમોર
૧૮૨૧	વ્યાપારી ધોરણે ગેસનું પ્રથમ ઉત્પાદન ફીડોનીયા	ન્યુયોર્ક
૧૮૫૭	ઉત્તરપૂર્વમાં બુયરેસ્ટ ખાતે પ્રથમ ઓઈલના કુવાનું ખોદકામ	રોમાનીયા
૧૮૫૮	ઉત્તર અમેરિકામાં પ્રથમ ઓઈલનો કુવો ખોદાયો	કેનેડા
૧૮૫૯	કોલ એડવિન ડ્રેકે પથમ વખત જમીનથી માત્ર ૬૯ ફૂટ નીચે ઓઈલ પ્રાપ્ત થયું (તીલ્સુવેલીયા)	પેન્સિલવેનિયા
૧૮૭૦	જે. ડી. રોકડફિલરે સ્ટાન્ડર્ડ ઓઈલ કંપની સ્થાપી	
૧૮૮૫	ઓઈલનું કાર્યક્ષેત્ર વિસ્તૃત બનાવ્યું રોયલ ડચ કંપનીએ	સુમાત્રા
૧૮૯૫	બિટયુમન નામના ખનીજની પ્રાપ્તિ (પાણી ગરમ કરવા માટે)	કેલિફોર્નીયા
૧૯૦૧	ટેક્સાસ ઓઈલ ઉદ્યોગનો જન્મ (ઉત્તર ટેક્સાસ) (જમીનમાંથી આપમેળે તેમનો પ્રવાહ ઉભરાતો હતો)	ટેક્સાસ
૧૯૦૫	રશિયન ક્રાન્તિ દરમિયાન બાકુ ઓઈલ ક્ષેત્રમાં આગ લાગી	

૧૯૦૭	શૈલ અને રોઈલ ડચ કંપનીનું સંયોજન	
૧૯૦૮	પર્સીયન ઓઈલ કંપનીની સ્થાપના	પર્સીયન
૧૯૧૧	સ્ટાન્ડર્ડ ઓઈલ ટ્રસ્ટ ભાંગી ગયું.	
૧૯૩૦	ડેડ જોઈનરે પૂર્વટેક્સાસમાં ઓઈલની શોધ કરી	ટેક્સાસ
૧૯૩૨	બેહરીનમાં ઓઈલની પ્રાપ્તિ	બેહરીન
૧૯૩૮	મેક્સીકોમાં વીદેશી ઓઈલ કંપનીનું રાષ્ટ્રીય કરણ	મેક્સીકો
૧૯૩૮	કુવૈત અને સાઉદી અરેબિયામાં ઓઈલ પ્રાપ્ત થયું.	કુવૈત-સા.અરે.
૧૯૫૦	આરમડોએસાઉદી અરેબિયા સાથે કરાર કર્યા	
૧૯૫૧	એન્ગલો ઈરાનીયન ઓઈલ કંપનીનું રાષ્ટ્રીયકરણ થયું.	
૧૯૫૬	અલ્જીરિયા અને નાયજીરિયામાં ઓઈલની પ્રાપ્તિ	અલ્જીરિયા/ નાયજીરિયા
૧૯૫૯	કુદરતી ગેસની પ્રાપ્તિ (Groningen)	નેધરલેન્ડ
૧૯૫૯	આરબ ઓઈલ કોંગ્રેસે ઓઈલ ઉત્પાદિત કરતા રાષ્ટ્રો સાથે ઓઈલના ઉત્પાદન અને માર્કેટિંગ માટે કરાર કર્યા	
૧૯૬૦	ઓપેકે બગદાદની શોધ કરી (ઓઈલ ક્ષેત્રે)	બગદાદ
૧૯૬૭	ગ્રેટ કેનેડિયન ઓઈલ સેન્ડ્સ લિમિટેડ કંપની દ્વારા વિશ્વમાં સૌથી વધારે જથ્થામાં વ્યાપારી ધોરણે ઓઈલનું ઉત્પાદન શરૂ કર્યું.	કેનેડા, ફોર્ટ-મેકમરી આલ્બર્ટા
૧૯૬૮	ઉત્તર અલાસ્કામાં ઓઈલની પ્રાપ્તિ	અલાસ્કા
૧૯૬૯	સાન્તાબાર્બરામાં ઓઈલ મળી આવ્યું	કેલિફોર્નિયા
૧૯૬૯	ઉત્તરી સમુદ્રમાંથી ઓઈલ મળી આવ્યું	
૧૯૭૧	લિબિયા, સાઉદી અરેબિયા, અલ્જીરિયા અને ઈરાકે ઓઈલનો ભાવ વધારવા માટે કરાર કર્યા. (\$ ૨.૫૫માંથી વધારીને \$ ૩.૪૫ એક બેરલ દીઠ)	
૧૯૭૧	ઓપેક રાષ્ટ્રોએ ઓઈલને રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ જાહેર કરી	લિબિયા
૧૯૭૩	ઈરાકે ઓઈલને રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ જાહેર કરી	ઈરાક
૧૯૭૫	વેનીઝુએલાના ઓઈલ ઉદ્યોગનું રાષ્ટ્રીય કરણ થયું	વેનીઝુએલા
૧૯૭૫	ઉત્તરી સમુદ્રમાંથી મળેલા ઓઈલનું ઉત્પાદન શરૂ કરવામાં આવ્યું	
૧૯૭૭	અલાસ્કાની ઓઈલ પાઈપલાઈનનું કામ પૂર્ણ થયું	અલાસ્કા
૧૯૭૯	રાન જુઆન બેસિનમાં એમોકોએ ખોદકામ દરમિયાન સૌપ્રથમ વખત મહત્વપૂર્ણ એવો Coalbed Methane પ્રાપ્ત કર્યું.	યુ.એસ.એ

૧૯૭૯	ઓઈલના ભાવ ૧૩ ડોલરથી વધીને ૩૪ ડોલર થયા.	
૧૯૮૨	ઓપેક પોતાનો ઓઈલ ક્વોટા (જથ્થો) પ્રથમ વખત જાહેર કર્યો.	
૧૯૮૬	ઓઈલના ભાવમાં ઘટાડો થયો.	
૧૯૯૧	ગલ્ફયુદ્ધને પરિણામે કુવૈતના ઓઈલના પૂરવઠાનું પ્રમાણ ઘટ્યું	કુવૈત
૧૯૯૭	કતારે વિશ્વમાં પ્રથમ વખત અર્થપૂર્ણ કહી શકાય તેવા 'લિક્વીડ નેચરલ ગેસ' (LNG)ની નિકાસ સુવિધા ઉભી કરી	કતાર
૧૯૯૮	એન્ટાર્ટિકાએ ઓઈલના સંશોધન-શોધખોળ-ખોદકામ માટેના ૫૦ વર્ષની બાકી રકમ જતી કરી.	એન્ટાર્ટિકા
૧૯૯૯	ફીના અને ઈ.એલ.એફ. જોડાણ માટે તૈયાર થયા.	
૨૦૦૨	બોસપરસ બાયપાસ ઉપર બાકુથી મેડીટેરીનીયન સુધીની ઓઈલ પાઈપનું બાંધકામ શરૂ થયું	
૨૦૦૨	કોનોકો અને ફિલિપ્સનું સંયોજન થયું.	
૨૦૦૨	વેનિઝુએલામાં રાષ્ટ્રવ્યાપી હડતાલને પરિણામે ઓઈલનું ઉત્પાદન બંધ થયું.	વેનિઝુએલા

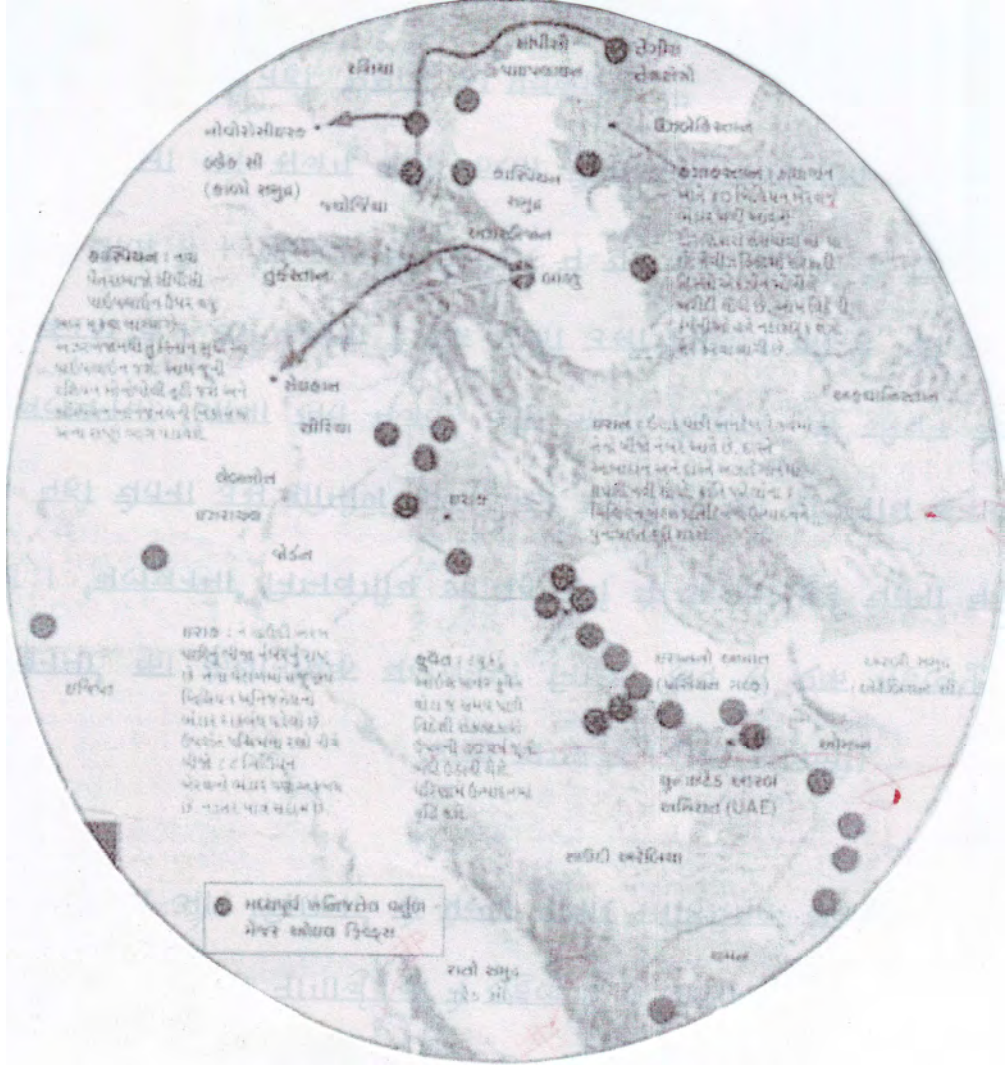
૨.૫ વિશ્વના ખનિજ ભંડારો^૫ સ્ત્રોત: સંદેશ-અર્ધસાપ્તાહિક, તા.૧૩/૧૧/૨૦૦૨ (ન્યૂઝ વિક)

વિશ્વના ખનિજ ભંડારોનો નકશો

૨.૬ વિશ્વનો સૌથી વધુ ખનિજતેલનો પુરવઠો ધરાવતા મધ્યપૂર્વના દેશો.

વિશ્વનો સૌથી વધુ ખનિજતેલનો પુરવઠો ધરાવતા મધ્યપૂર્વના—દેશો—નકશો ૨.૨

સંદેશ—અર્ધસાપ્તાહિક,
તા. ૧૩/૧૧/૨૦૦૨
પ્રો.એચ.એમ.ત્રિવેદી(ન્યૂઝ વીક)

૨.૭ ‘ખનિજતેલ’ ભારતના ઔદ્યોગિક ઇતિહાસનો એક નવો અધ્યાય

ઈ.સ. ૧૮૬૦ નો દસકો એ ઔદ્યોગિક વિકાસનો દસકો ગણાય છે. આ સમયગાળામાં ખનિજતેલ ઉદ્યોગક્ષેત્રે અનેક નવી રીફાઈનરીઓનો જન્મ થયો. દક્ષિણ એશિયાના બજારમાં

આ સમયે એક મહત્વનું નામ પ્રચલિત થયું જે બર્મા ઓઈલ કંપની તરીકે ઓળખાય છે. આ કંપનીની સ્થાપના ૧૮૮૬ માં સ્કોટલેન્ડમાં થઈ હતી. બર્મા ઓઈલ કંપનીનો વિકાસ ૧૮૭૧ માં સ્થપાયેલી રંગુન ઓઈલ કંપનીને આભારી છે. આ કંપનીએ બર્મા ઓઈલ કંપની દ્વારા ખોદાયેલા તેલના કુવામાંથી નીકળતા કાચા તેલના પરીક્ષણની કામગીરી કરી આપી હતી.

ભારતમાં ખનિજતેલની શોધખોળની શરૂઆત ઈ.સ. ૧૮૮૬ માં થઈ. જ્યારે મેક્કિકલોપ સ્ટીવર્ટ કંપનીના શ્રી ગુંડેનાગ નામના અધિકારીએ આસામના ઉપરના વિસ્તારમાં જૈપુર પાસે કુવાના ખોદકામ દ્વારા તેલ પ્રાપ્ત કર્યું. ઈ.સ. ૧૯૯૮ માં આસામ રેલ્વે એન્ડ ટ્રેઈંગ કંપની (ARTC) એ 'દિગ્બોઈ' માં તેલની શોધ કરી ભારતમાં ખનિજતેલના શ્રીગણેશ કર્યા.

નવા-નવા સંશોધનો અને તેના આવિષ્કારની સાથોસાથ ઉદ્યોગનો વિકાસ થતો ગયો, આ સમયે શ્રી જોન ડી. રોકફેલરે પોતાના વ્યાપારી સહયોગીની સાથે મળીને અનેક રીફાઈનરીઝ અને પાઈપલાઈન પર પોતાનો અંકુશ જમાવ્યો અને 'સ્ટાન્ડર્ડ ઓઈલ ટ્રસ્ટ' ની સ્થાપના કરી. સ્ટાન્ડર્ડ ઓઈલ કંપનીના સૌથી મોટી હરીફો 'રોયલ ડચ', શૈલ રોક્સ યાઈલ્ડરો મળીને એક નવા સંગઠન 'એશિયાટીક પેટ્રોલિયમ' ને જન્મ આપ્યો, જેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ દક્ષિણ એશિયામાં પેટ્રોલિયમ પેદાશોનું માર્કેટીંગ કરવાનો હતો.

૧૯૨૮ માં એશિયાટીક પેટ્રોલિયમ (ઈન્ડિયા) એ પેટ્રોલિયમના સક્રિય ઉત્પાદક રીફાઈનરી ધરાવતી અને વિતરક એવી બર્મા ઓઈલ કંપની સાથે જોડાણ કર્યું. આ ગઠબંધનથી 'બર્મા શૈલ ઓઈલ સ્ટોરેજ અને ડીસ્ટ્રીબ્યુટીંગ કંપની ઓફ ઈન્ડિયા લિમિટેડ' નો જન્મ થયો. બર્મા શૈલ કંપનીએ પોતાની કામગીરીની શરૂઆત કેરોસીનની આયાત અને તેના માર્કેટીંગથી કરી. કેરોસીન ખૂબજ મોટા પ્રમાણમાં આયાત કરવામાં આવતું હતું અને ૪ ગેલન કે ૧ ગેલનની ટીનમાં પેકિંગ કરી રેલ્વે, રસ્તાના વાહન વ્યવહારથી દેશના વિવિધ વિસ્તારોમાં તેનો પુરવઠો પહોંચાડવામાં આવતો. કેરોસીનનો ઉપયોગ વિજળીના પર્યાય તરીકે અને રસોઈ બનાવવા માટે થતો હતો. જેને પરિણામે તેની માંગમાં સતત તેજી આવતી ગઈ.

મોટરકારના આગમનથી ડબ્બાના પેકિંગમાં પેટ્રોલ આવવાનું શરૂ થયું હતું અને ત્યારબાદ પેટ્રોલના સર્વિસ સ્ટેશનની શરૂઆત થઈ. ૧૯૩૦ ના દસકામાં છુટક પેટ્રોલના કેન્દ્રો રસ્તા પર દેખાતા થયા. ૧૫ ઓક્ટોબર ૧૯૩૨ માં જ્યારે ભારતમાં નાગરિક ઉડ્ડયન સેવાની શરૂઆત થઈ. જે. આર. ડી. તાતા એકજ એન્જિનથી ચાલતા 'હેવિલિયન પુસ મોથ જહાજ' માં

કરાંચીથી મુંબઈ (જુહુ) સુધીની હવાઈ મુસાફરી કરી ત્યારે તેમાં ઈંધણ પુરવાનું પ્રથમ વખત બર્મા શૈલ કંપની માટે શક્ય બન્યું હતું. બરોબર ૩૦ વર્ષ પછી ૧૯૬૨ માં બર્મા શૈલ કંપનીએ બીજી વખતે જે.આર.ડી. તાતાના વિમાનમાં ઈંધણ પુરવાની ગૌરવ તક પ્રાપ્ત થઈ. આ કંપની દ્વારા જહાજ માટે પણ બળતણ પૂરું પાડવામાં આવતું હતું.

ભારતની એક સાથી કંપની તરીકે ૧૯૫૦ ના મધ્યમાં ઘરમાં રસોઈના હેતુ માટે એલ.પી.જી.ગેસ આપવાનું શરૂ કર્યું. મુંબઈના ટ્રોમ્બે ખાતે આધુનિક રીફાઈનરી સ્થાપવાના હેતુથી બર્મા શૈલ કંપની ભારત સરકાર વચ્ચે ૧૫ ડિસેમ્બર ૧૯૫૧ ના રોજ સમજૂતીના કરાર થયા.

તારીખ ૩ નવેમ્બર ૧૯૫૨ ના રોજ ભારતીય કંપની અધિનિયમ હેઠળ બર્મા શૈલ લિમિટેડની એક પ્રાઈવેટ લિમિટેડ કંપની તરીકે સ્થાપના થઈ. મુંબઈના ટ્રોમ્બે ખાતે એકદમ પોચી પાણીવાળી જમીનમાં કંપનીના કર્મચારીઓ અને સાધનોના સમન્વયથી ટૂંકા ગાળામાં જ લોખંડના ટાવર, મોટી ટાંકીઓ, તથા માઈલો સુધી પાઈપલાઈન નાખવાનું કામ પૂર્ણ કરવામાં આવ્યું. માહુલ ગામની ૪૫૪ એકર જમીનમાં પથરાયેલી આ રીફાઈનરીએ પોતાના નિર્ધારિત સમયથી ૧ વર્ષ પહેલાં ૩૦ જાન્યુઆરી ૧૯૫૫ માં પોતાનું કાર્ય શરૂ કરી દીધું. ભારતના એ વખતના ઉપરાષ્ટ્રપતિ ડો. એસ. રાધાકૃષ્ણનએ ૨.૨ MMTPA (મિલિયન મેટ્રીક ટન પ્રતિ વર્ષ) ની ક્ષમતા ધરાવતી રીફાઈનરીની તા. ૧૭ માર્ચ ૧૯૫૫ ના રોજ શુભારંભની જાહેરાત કરી એ સમયે એ ભારતની સૌથી મોટી રીફાઈનરી હતી.

૨૪ જાન્યુઆરી ૧૯૭૬ ના રોજ ભારત સરકારે બર્મા શૈલ કંપની હસ્તગત કરી લીધી અને 'ભારત રીફાઈનરીઝ લિમિટેડ' ની સ્થાપના કરી. ૧લી ઓગસ્ટ ૧૯૭૭ માં એને 'ભારત પેટ્રોલિયમ કોર્પોરેશન લિમિટેડ' એવું નવું નામ આપવામાં આવ્યું. ભારતમાં (બોમ્બે હાઈ) ખનિજતેલ ઉદ્યોગમાં રીફાઈનરીની કામગીરી કરતી આ પ્રથમ કંપની હતી. આમ ભારતે આત્મનિર્ભરતાથી ખનિજતેલ ઉદ્યોગમાં રીફાઈનરી ક્ષેત્રે પોતાની શરૂઆત કરી હતી.

૨.૮ ખનિજતેલ ઉદ્યોગની કામગીરીની રૂપરેખા

ખનિજતેલ જે કુદરતી પુરવઠો છે તેની કાચા માલની પ્રાપ્તિથી શુદ્ધિકરણની કામગીરી દ્વારા બજારમાં વિવિધ પેદાશો ઉપલબ્ધ કરવા માટે નીચે મુજબ કામગીરી કરવામાં આવે છે.^૬

૨.૮.૧ સંશોધન (The Search) :

સૌ પ્રથમ ખનિજતેલ મળવાની શક્યતા હોય તેવા સ્થળની તપાસ કરવામાં આવે છે. સૌથી પહેલી વખત 'Y' આકારના લોખંડના સાધનનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો, જેને ખનિજતેલનો પુરવઠો શોધવામાં પ્રમાણમાં ઓછી સફળતા મળતી હતી. આજે જીઓલોજીસ્ટ અને પેટ્રોલિયમ એન્જિનીયરો દ્વારા વધુ ચોક્કસ અને અસરકારક પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવે છે. આજે સંશોધન માટે Geophones (Uses Sound) Gravimeters (Uses Gravity) અને Magnetometers (Uses the earth Magnet field) જેવા સાધનોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આવા સાધનોથી સંશોધનની પ્રક્રિયા ખૂબ જ ટૂંકી બની ગઈ. લોકો આજે પણ જંગલો, પહાડી વિસ્તારોમાં અને સમુદ્રમાંથી ઓઈલ મળશે તેવી આશાથી કુવાઓ ખોદવાનું કામ ચાલુ રાખે છે. (Success bring visions of Gushers soaring skyward, however today wells are capped before this happens)

૨.૮.૨ ખોદકામ (Drilling):

ખોદકામમાં મુખ્ય ત્રણ પ્રકારની કામગીરી કરવામાં આવે છે.

* Cable-tool

* Rotary

* Off-shore

* **Cable tool:**

આ પદ્ધતિમાં પોચી જમીન પર સતત પ્રહાર કરી જમીનમાં ઉડે સુધી ખોદકામ કરવામાં આવે છે.

* **Rotary Drilling:**

આ પદ્ધતિમાં સ્ટીલના ડ્રીલ પાઈપથી જમીનમાં ધીમે-ધીમે અતિશય ઉંડું ખોદકામ કરવામાં આવે છે. અને જમીનમાંથી નીકળતો પથ્થર પાઈપમાંથી સતત કાઢી નાખવામાં આવે છે.

* **Offshore Drillings:**

આ પદ્ધતિમાં દરિયાની અંદર નાના સબમર્સિબલનું પ્લેટફોર્મ ઉભું કરવામાં આવે છે. અને દરિયાના પેટાળમાં જ્યાં ઓઈલ મળવાની શક્યતા હોય ત્યાં ખોદકામ કરવામાં આવે છે.

તેલના કુવામાંથી પૂરેપૂરું ૧૦૦% ઓઈલ જ પ્રાપ્ત થાય એ બાબત અશક્ય છે. જ્યારે બોદકામની કામગીરી વખતે જમીનના પેટાળમાંથી ઓઈલ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે સૌ પ્રથમ ગેસ, પાણી, ક્રુડ ઓઈલ અને અન્ય ખનીજ એક સાથે ફુવારા સાથે જમીનમાંથી બહાર નીકળી આવે છે.

જમીનમાંથી ખનીજની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે ગેસ છૂટો પાડ્યા પછી લગભગ ૨૦% ઓઈલ પ્રાપ્ત થાય છે. જો તેલના કુવામાં ઉપરથી પાણીનું દબાણ લાવવામાં આવે તો પાતળું તેલ સપાટી ઉપર આવે છે.

૨.૮.૩ પરિવહન (Transportation):

ક્રુડ ઓઈલનું સ્વરૂપ પ્રવાહી હોવાથી ગેસ કે કોલસાના પ્રમાણમાં તેનું સ્થળાંતર કરવું સહેલું બને છે. કોલસો કડક ઘન પદાર્થ હોવાથી તેના માટે મોટા કન્ટેનરની જરૂર પડતી નથી અને તેનું પમ્પી પણ કરી શકાતું નથી. આર્થિક કરકસરના હેતુથી જોઈએ તો ‘કન્વેયર બેલ્ટ’ અને ‘ક્રેઈન પાઈપલાઈન’ ની સરખામણીમાં પરિવહનના ખર્ચાળ વિકલ્પ સાબિત થાય છે. કુદરતી ગેસ ખર્ચાળ કમ્પ્રેસર ટ્રાય પમ્પીંગ કરી શકાય છે. પરંતુ તેનો સંગ્રહ કરવા માટે ખૂબજ મોટી ટેન્કની જરૂરિયાત રહે છે. ઓઈલનું પરિવહન સરળ છે. એનું એક મુખ્ય કારણ આપણે તેના પર આધારિત છીએ તે ગણાવી શકીએ.

૨.૮.૪ સંગ્રહ (Reserves):

ખનીજતેલનો સંગ્રહ અમેરિકામાં આશરે ૩.૯ બિલિયન ક્યુબિક મિટર્સ જોવા મળે છે. ક્ષેત્રફળની દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો અમેરિકાના Minnesota નામના રાજ્યને અડધા ઈંચનું પડ/કવચથી આવરી શકાય તેટલું થાય છે. આ રીતે વિશ્વમાં આ પુરવઠો સંગ્રહ ૩૫૦ બિલિયન ક્યુબિક મિટર્સ જેટલો છે જ Minnesota રાજ્યને ક્ષેત્રફળની દ્રષ્ટિએ ૫.૫ ફુટ જાડા પડ, કવચથી આવરી શકે તેટલો છે.

૨.૯ ભારતની મુખ્ય રીફાઈનરીઓની ક્ષમતા અને સંક્ષિપ્ત પરિચય

ભારતમાં વર્તમાન કુલ ૧૮ મુખ્ય રીફાઈનરીઓ કાર્યરત છે. જેમાંથી જાહેર અને સંયુક્ત સાહસ ક્ષેત્રમાં ૧૭ રીફાઈનરીઓનો સમાવેશ કરવામાં આવેલો છે. જ્યારે ૧ માત્ર રીફાઈનરી ખાનગી ક્ષેત્રે કાર્યરત છે.^૬ તા.૧-૪-૨૦૦૨ સુધીની પ્રાપ્ત માહિતી મુજબ આ તમામ રીફાઈનરીઓની ક્ષમતા કુલ મળીને ૧૧૧.૬૭ MTPA જેટલી થવા જાય છે. જેમાંથી

જાહેર અને સંયુક્ત સાહસ ક્ષેત્રની રીફાઈનરીની ક્ષમતા ૮૪.૬૭ MMTPA અને ખાનગી ક્ષેત્રની મુખ્ય રીફાઈનરી જે એશિયાની સૌથી મોટી ખાનગી રીફાઈનરી ગણાય છે તેવી રીલાયન્સ પેટ્રોલિયમ લિમિટેડની ક્ષમતા ૨૭ MMTPA છે. આ સમગ્ર રીફાઈનરીઓની ક્ષમતાની આંકડાકીય માહિતી નીચે મુજબ વર્ગીકૃત કરવામાં આવેલી છે.

કોષ્ટક ૨.૨
ભારતની મુખ્ય રીફાઈનરીઓ અને તેની ક્ષમતા

રીફાઈનરીનું નામ	સ્થાપના વર્ષ	રીફાઈનીંગ ક્ષમતા (MMPT)	કંપનીની કુલ ક્ષમતા
-----------------	--------------	-------------------------	--------------------

(A) જાહેર ક્ષેત્રે

(૧) IOCL –ગુવાહાટી (આસામ)	Jan. ૧૯૬૨	૧.૦૦	
(૨) IOCL –બરુની (કોઈલી-બિહાર)	July. ૧૯૬૪	૪.૨૦	
(૩) IOCL –બરોડા (ગુજરાત)	Oct. ૧૯૬૫	૧૩.૭૦	
(૪) IOCL –હલ્દીઆ (પશ્ચિમ બંગાળ)	૧૯૭૪	૪.૬૦	
(૫) IOCL –મથુરા (ઉત્તર પ્રદેશ)	Jan. ૧૯૮૨	૮.૦૦	
(૬) IOCL –દિગબોઈ (આસામ)	Dec. ૧૯૦૧	૦.૬૫	
(૭) IOCL –પાનિપત (હરિયાણા)	Oct. ૧૯૯૮	૬.૦૦	૩૮.૧૫
(૮) HPCL –મુંબઈ (મહારાષ્ટ્ર)	૧૯૫૪	૫.૫૦	
(૯) HPCL –વિશાખ (આંધ્રપ્રદેશ)	૧૯૫૭	૪.૫૦	૧૦.૦૦
(૧૦) BPCL –મુંબઈ (મહારાષ્ટ્ર)	Jan. ૧૯૫૫	૬.૯૦	૬.૯૦
(૧૧) CRL –ચેન્નઈ (તામિલનાડુ)	Sept. ૧૯૬૯	૬.૫૦	
(૧૨) CRL –નરીમનમ (તામિલનાડુ)	Nov. ૧૯૯૩	૦.૫૦	૭.૦૦
(૧૩) KRL –કોચીન (કેરાલા)	April. ૧૯૬૩	૭.૫૦	૭.૫૦
(૧૪) BRPL –બોંગાઈગાવ (આસામ)	Jan. ૧૯૭૪	૨.૩૫	૨.૩૫
(૧૫) NRL –નુમબીગઢ (આસામ)	April. ૧૯૯૯	૩.૦૦	૩.૦૦
(૧૬) ONGS –તાતીવાડા	૨૦૦૧	૦.૦૮	૦.૦૮

(૧૭) MRPL –મોંગલોર (કર્ણાટક)	March.૧૯૯૬	૯.૬૯	૯.૬૯
કુલ ક્ષમતા			૮૪.૬૭

(B) ખાનગી ક્ષેત્રે

(૧) RPL –જામનગર (ગુજરાત)	July.૧૯૯૯	૨૭.૦૦	૨૭.૦૦
ભારતની રિફાઈનરીની કુલ ક્ષમતા (૧-૪-૨૦૦૨ મુજબ) (A+B)			૧૧૧.૬૭

(MMTPA=Million Metric Tones Per Annum)

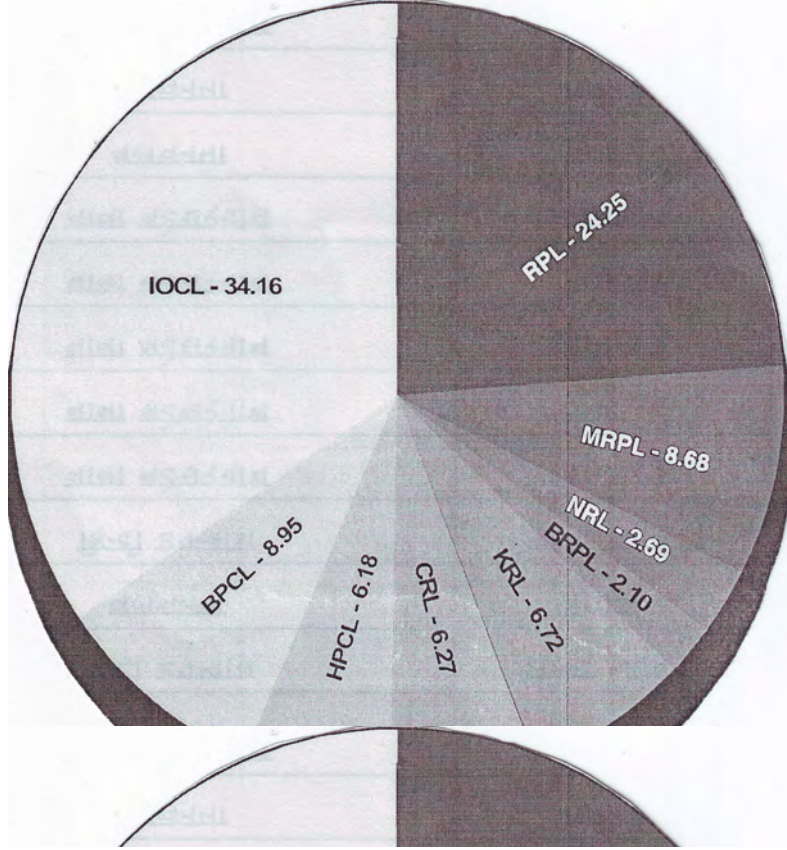
કોષ્ટક ૨.૩

ભારતની ખાનગી અને જાહેર ક્ષેત્રમાં કામ કરતી મુખ્ય રિફાઈનરીઓની ક્ષમતાની ટકાવારી :

કંપની	ટકાવારી હિસ્સો
IOCL	૩૪.૧૬ %
BPCL	૮.૯૫ %
HPCL	૬.૧૮ %
CRL	૬.૨૭ %
KRL	૬.૭૨ %
BRPL	૨.૧૦ %
NRL	૨.૬૯ %
MRPL	૮.૯૮ %
RPL	૨૪.૨૫ %
કુલ	૧૦૦%

પાઈચાર્ટ/ આકૃતિ ૨.૩

ભારતની વિવિધ રીફાઈનરીઓનો ટકાવારી હિસ્સો

૨.૯.૧ ભારતની મુખ્ય રીફાઈનરીઓનો સંક્ષિપ્ત પરિચય

(૧) ગુવાહાટી રીફાઈનરી (આસામ): જાહેર ક્ષેત્રમાં સ્થપાયેલી આ પ્રથમ રીફાઈનરી છે. જે રોમાનીયાના સહયોગથી રૂ. ૧૭.૨૯ કરોડની પાયાની મૂડીથી શરૂ થયેલી અને તેની કામગીરીની શરૂઆત ૧ લી જાન્યુઆરી ૧૯૬૨ થી ૦.૭૫ MMTPA સાથે થયેલી.

(૨) બરૂની રીફાઈનરી (બિહાર) : સોવિયત યુનિયનના સહયોગથી રૂ. ૪૯.૪ કરોડની પાયાની મૂડીથી જુલાઈ ૧૯૬૪ માં બિહારમાં બરૂની રીફાઈનરીની સ્થાપના થઈ હતી. તે સમયે રીફાઈનરીની ક્ષમતા ૨ MMTPA હતી.

(૩) કોયલી રીફાઈનરી (ગુજરાત): સોવિયત મદદનીશના સહયોગથી રૂ. ૨૬.૦૦ કરોડના મૂડી રોકાણથી ઓક્ટોબર ૧૯૬૫ માં કોયલી રીફાઈનરી (બરોડા) ની ગુજરાતમાં શરૂઆત થઈ હતી. તે સમયે રીફાઈનરીની ક્ષમતા ૨ MMTPA હતી ક્રૂડ પર જરૂરી રીફાઈનરીની પ્રક્રિયા કરવા માટે આ રીફાઈનરીનું માળખું ONGS દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવ્યું

હતું. ૧૯૭૮ માં રીફાઈનરીની ક્ષમતા વધીને ૭.૩ MMTPA કરવામાં આવી હતી. આ માટે વધારાના રૂ. ૫૬.૦૭ કરોડનું મૂડીરોકાણ પ્રોજેક્ટ પાછળ કરવામાં આવેલું હતું. આ વધારાના મૂડી રોકાણને પરિણામે ૧૯૮૯ માં રીફાઈનરીની ક્ષમતા ફરીથી વધીને ૯.૫ MMTPA સુધી લઈ જવામાં કંપનીના સંચાલકો સફળ રહ્યા હતાં. ૧૯૯૯ માં ૩ MMTPA જેટલી ક્ષમતા વધારીને કુલ ક્ષમતા ૧૨.૫ MMTPA સુધી લઈ જવામાં આવી હતી.

(૪) હલ્દીઆ રીફાઈનરી (પશ્ચિમ બંગાળ): આ રીફાઈનરીની સ્થાપના ૧૯૭૪ માં મુખ્ય બે ઉદ્દેશથી કરવામાં આવેલી હતી. મધ્યપૂર્વમાંથી આવતા ક્રુડમાંથી બળતણની પેદાશ અને ઓઈલનો સ્ટોક મેળવવા ઈઘણ/બળતણ માટે ક્રેચનો સહયોગ લેવામાં આવેલો. જ્યારે ઓઈલ માટે રોમાનિયાનો સહયોગ પ્રાપ્ત થયો હતો. ૧૯૮૯ માં રીફાઈનરીની ક્ષમતા ૨.૫ MMTPA એ માંથી વધીને ૨.૭૫ MMTPA સુધી પહોંચેલી. માર્ચ ૧૯૯૭ માં કંપનીએ ૧.૦ MMTPA નું વધારાનું અલગ યુનિટ સ્થાપેલું હતું.

(૫) મથુરા રીફાઈનરી (ઉત્તરપ્રદેશ): જાન્યુઆરી ૧૯૮૨ માં રૂ. ૨૫૩.૯૨ કરોડનું મૂડીરોકાણ અને ૬.૦૦ MMTPA ની ક્ષમતા સાથે કંપનીની સ્થાપના થયેલી. ત્યારબાદ જાન્યુઆરી ૧૯૮૩ માં સલ્ફર રીકવરી યુનિટની શરૂઆત કરવામાં આવી હતી. ૧૯૮૯ માં કંપનીની રીફાઈનરી ક્ષમતા વધારીને ૭.૫ MMTPA કરવામાં આવી હતી.

(૬) દિગ્બોઈ રીફાઈનરી (આસામ): ભારતની સૌથી જુની રીફાઈનરીમાં દિગ્બોઈ રીફાઈનરી ગણાય છે. આ રીફાઈનરીને ૧૦૦ વર્ષનું આયુષ્ય ૨૦૦૧ માં પૂર્ણ કરેલું. આસામ ઓઈલ કંપની લિમિટેડ ૧૯૦૧ માં રીફાઈનરીની સ્થાપના કરેલી. ત્યારબાદ ઈન્ડિયન ઓઈલ કોર્પોરેશન લિમિટેડે માર્કેટીંગના ઉદ્દેશથી ૧૪-૧૦-૧૯૮૧ ના રોજ આસામ ઓઈલ કોર્પોરેશન લિમિટેડ પોતાના હસ્તર કરી લીધી હતી. આ રીફાઈનરીની સ્થાપના સમયની ક્ષમતા ૦.૫૦ MMTPA હતી. જુલાઈ ૧૯૯૬ માં વધારીને ૦.૬૫ MMTPA ની કરવામાં આવી હતી.

(૭) પાણીપત રીફાઈનરી (હરિયાણા): હરિયાણાની પાણીપત જિલ્લામાં બાહોલી નામના ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં ઓક્ટોબર ૯૮ માં રૂ. ૩૮૬૮ કરોડના મૂડીરોકાણ સાથે ૬.૦ MMTPA ની ક્ષમતાથી આ રીફાઈનરી શરૂ થયેલી.

(૮) મુંબઈ રીફાઈનરી (મહારાષ્ટ્ર): Esso ની માલિકીની આ રીફાઈનરી ભારતમાં ૧૯૫૪માં અસ્તિત્વમાં આવેલી જે ૧૯૭૪ માર્ચમાં ભારત સરકારે પોતાના હસ્તક લઈ લીધી હતી. ત્યારબાદ ૧૫-૭-૧૯૭૪ તેને 'હિન્દુસ્તાન પેટ્રોલિયમ કોર્પોરેશન લિમિટેડ' ના નવા નામથી સ્થાપીત કરી હતી. ૧૯૮૬ માં આ રીફાઈનરીની ક્ષમતા ૩૩ MMTPA માંથી વધારીને ૫.૫ MMTPA કરવામાં આવેલ હતી.

(૯) વિશાખ રીફાઈનરી (આંધ્રપ્રદેશ): ૧૯૫૭ માં વિશાખ રીફાઈનરી મેસર્સ કાલટેક્ ઈન્ડિયા લિમિટેડના નેજા હેઠળ સ્થપાયેલી. ૧૯૭૮ માં કંપનીનું જોડાણ 'હિન્દુસ્તાન પેટ્રોલિયમ કોર્પોરેશન લિમિટેડ' સાથે કરવામાં આવ્યું. જેની પ્રારંભિક ક્ષમતા ૧.૫ MMTPA હતી જે ૧૯૮૫ માં ૪.૫ MMTPA સુધી વધારવામાં આવી હતી. ૧૯૯૫ માં કાર્યક્ષેત્ર વધારવાના આયોજન હેઠળ રૂ. ૯૯૮.૨૬ કરોડના વધારાના રોકાણથી રીફાઈનરીની ક્ષમતા ૭.૫ MMTPA સુધી લઈ જવામાં આવી. આ સમગ્ર આયોજન ૧૯૯૯માં પૂર્ણ થયેલું હતું.

(૧૦) ભારત પેટ્રોલિયમ કોર્પોરેશન લિમિટેડ (મહારાષ્ટ્ર): બર્માશેલ રીફાઈનરી લિમિટેડની માલિકીની આ કંપની જાન્યુઆરી ૧૯૫૫માં સ્થપાયેલી. ભારત સરકારે આ કંપની સરકારના કાર્યક્ષેત્રમાં લઈને ૧૧-૨-૧૯૭૬ ના રોજ 'ભારત રીફાઈનરીઝ લિમિટેડ' ના નવા નામથી ચલાવવામાં આવી. ત્યારબાદ ઓગસ્ટ ૧૯૭૭ માં કંપનીને 'ભારત પેટ્રોલિયમ કોર્પોરેશન લિમિટેડ' નું નવું અને કાયમી નામ આપવામાં આવ્યું. રીફાઈનરીની ૫.૨૫ MMTPA ક્ષમતા વધારીને ૧૯૮૫માં ૬ MMTPA કરવામાં આવી હતી. ૧-૪-૯૯ના રોજ કંપનીની રીફાઈનરીની ક્ષમતા ૬.૯ MMTPA જેટલી વધેલી જોવા મળે છે.

(૧૧) ચેન્નઈ રીફાઈનરી લિમિટેડ (ચેન્નઈ): ડિસેમ્બર ૧૯૬૫ માં ચેન્નઈ રીફાઈનરી લિમિટેડની સ્થાપના સંયુક્ત સાહસ તરીકે કરવામાં આવી હતી. ભારત સરકાર, નેશનલ ઈરાનીયન ઓઈલ કંપની અને AMOCO નું આ સંયુક્ત સાહસ હતું. સપ્ટેમ્બર ૧૯૬૯ માં રીફાઈનરીની કામગીરી શરૂ થયેલી, રીફાઈનરી રૂ. ૧૩.૫ કરોડની સતાવાર મૂડીથી શરૂ થયેલી. માર્ચ ૧૯૮૪ માં સતાવાર મૂડી રૂ. ૧૩૫ કરોડ થયેલી આ સમયે ભારત સરકારે ૮૫૩૮૦૦ રાઈટ શેર દરેક રૂ. ૧૦૦૦ લેખે બહાર પાડેલા. ૧૯૮૮-૮૯ માં ભરપાઈ મૂડી રૂ. ૧૧૩.૯૮૫૦ કરોડ સુધી પહોંચેલી હતી. રીફાઈનરીની સ્થાપના સમયની ક્ષમતા ૨.૮ MMTPA હતી. ૧૯૮૫ માં વધીને ૫.૬ MMTPA સુધી લઈ જવામાં આવી હતી.

(૧૨) નરીમાન રીફાઈનરી (મુંબઈ): ૨૫-૧-૧૯૯૧ના રોજ સરકારે નરીમાન રીફાઈનરીને 'ક્રુડ ડિસ્ટીલેશન યુનિટ' તરીકે માન્યતા આપી, તે સમયે રીફાઈનરીની ક્ષમતા ૦.૫ હતી. આ સમગ્ર પ્રોજેક્ટ રૂ. ૧૯૬ કરોડના ખર્ચે પૂર્ણ કરવામાં આવેલો. નવેમ્બર ૧૯૯૩ માં રીફાઈનરીની કામગીરી શરૂ કરવામાં આવી હતી.

(૧૩) કોચીન રીફાઈનરી લિમિટેડ (કોચીન): જાહેર ક્ષેત્રની આ રીફાઈનરીની સ્થાપના ૨૭-૪-૧૯૬૩ ના રોજ સ્થાપના કરારના પાલનથી કરવામાં આવેલી છે. ભારત સરકાર 'ફિલિપ્સ પેટ્રોલિયમ કંપની-યુ.એસ.એ.' અને 'ડંકન બ્રધર્સ-કલકત્તા' વચ્ચેના આ કરારથી રૂ. ૧૫ કરોડની સતાવાર મૂડીથી રીફાઈનરી સ્થપાયેલી હતી. ૧૯૮૯ માં ફિલિપ્સ પેટ્રોલિયમ કંપનીએ પોતાનો શેર હિસ્સો પાછો ખેંચી લીધો હતો. માર્ચ ૧૯૮૯ માં કંપનીમાં સરકારનો હિસ્સો ૬૧.૫૮% જેટલો હતો. સપ્ટેમ્બર ૧૯૯૯ માં કંપનીની ભરપાઈ મૂડી રૂ. ૬૮.૯૩ કરોડ સુધી પહોંચેલી હતી. રીફાઈનરીની ક્ષમતા ૨.૫ MMTPA માંથી વધારીને ડિસેમ્બર ૯૫ માં ૭.૫ MMTPA સુધી લઈ જવામાં આવી હતી.

(૧૪) બોંગાઈગાંવ રીફાઈનરી એન્ડ પેટ્રોકેમિકલ્સ લિમિટેડ (આસામ): BQPL ની સ્થાપના ૨૦-૧-૧૯૭૪ ના રોજ કંપનીધારા ૧૯૫૬ અન્વયે કરવામાં આવેલી હતી. રીફાઈનરીની ક્ષમતા ૧ MMTPA માંથી વધારીને એપ્રિલ ૧૯૮૭ માં ૧.૩૫ MMTPA કરવામાં આવી હતી. કંપનીની ઉત્પાદન પેદાશનું માર્કેટીંગ IOC દ્વારા કરવામાં આવે છે. ૧૯૯૫ માં કંપનીમાં યુનિટ ઉભું કરીને રીફાઈનરીની ક્ષમતા ૨.૩૫ MMTPA જેટલી વધારવામાં આવી હતી.

(૧૫) નુમલીધર રીફાઈનરી લિમિટેડ (આસામ): ૧૫-૭-૯૨ ના રોજ આસામના ગોલાઘાટ જિલ્લામાં નુમલીધર ખાતે સરકારની મંજૂરી ૩.૦ MMTPA ની ક્ષમતાથી રીફાઈનરી શરૂ કરવામાં આવી હતી. રીફાઈનરીની કામગીરીની શરૂઆતમાં સરકારે ૬૦ મહિનાની મંજૂરી આપેલી હતી. ત્યારબાદ એપ્રિલ ૧૯૯૯ થી રીફાઈનરી ખરા અર્થમાં શરૂઆત થઈ હતી.

(૧૬) ઓઈલ એન્ડ નેચરલ ગેસ કંપની (તાતીપાકા): આ કંપનીની રીફાઈનરી દક્ષિણ ભારતના તાતીપાકા (Tatipaka) ખાતે ૨૦૦૧ માં શરૂ કરવામાં આવેલી હતી જેની પ્રારંભિક ક્ષમતા ૦.૦૮ MMTPA હતી.

(૧૭) મેંગલોર રીફાઈનરી એન્ડ પેટ્રોકેમિકલ્સ લિમિટેડ (કર્ણાટક): ભારત સરકારે ૧૧-૪-૧૯૯૧ ના રોજ 'મેંગલોર રીફાઈનરી એન્ડ પેટ્રોકેમિકલ્સ લિમિટેડ' કંપનીને માન્યતા આપેલી. કંપનીનું સ્થાપના સમયનું મૂડીરોકાણ રૂ. ૧૧૬૦ કરોડનું હતું. અને ઉત્પાદન ક્ષમતા ૩.૦ MMTPA ની હતી. કુલ મૂડીરોકાણમાં વિદેશી મૂડીરોકાણ લગભગ રૂ. ૩૦૦ કરોડ જેટલું હતું. પ્રોજેક્ટની શરૂઆત 'HPCL' મૂંબઈ સાથે કરવામાં આવી હતી. રીફાઈનરીની ઉત્પાદનની કામગીરી માર્ચ ૧૯૯૬ માં શરૂ થયેલી હતી. પ્રોજેક્ટમાં ફરીથી મૂડીરોકાણ વધારીને કુલ રૂ. ૨૫૯૩.૨૧ કરોડની મૂડીથી સપ્ટેમ્બર ૧૯૯૯ માં કુલ ક્ષમતા ૯.૪૬ MMTPA ની સુધી વધારવામાં આવી હતી.

(૧૮) રીલાયન્સ પેટ્રોલિયમ લિમિટેડ (ગુજરાત): ખાનગી ક્ષેત્રમાં આવેલી અને એશિયાની સૌથી મોટી રીફાઈનરી 'રીલાયન્સ પેટ્રોલિયમ' ની સ્થાપના ૧૪-૭-૧૯૯૯ ના રોજ કરવામાં આવી હતી. અને તે સમયે કંપનીની ક્ષમતા ૨૭ MMTPA ની હતી.

૨.૧૦ ભારતનો ખનિજતેલ ઉદ્યોગ અને વૈશ્વીકરણ

૧૯૯૧ માં ઉદ્ભવેલી નાણાં ચૂકવણીની ભયંકર કટોકટીના સંજોગોમાં વિચારીએ તો એ અરસામાં ભારત સરકારે IMF (આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાં વિષયક ફંડ) પાસેથી નાણાકીય સહાય લીધી હતી અને વિશ્વ બેંકે નકકી કરેલા અધિનિયમ હેઠળ નબળા અર્થતંત્રને સુધારવાની બાંહેધરી પણ ભારત સરકારે આપી હતી. ઉદારીકરણની કામગીરી હાઈડ્રોકાર્બન ક્ષેત્રે પહેલાંથી જ SAP. (સંરચનાત્મક પ્રબંધ પ્રક્રિયા- Structural Adjustment process) ના નામ હેઠળ શરૂ થઈ ચૂકી હતી.^૯

SAP ની કામગીરીની મૂખ્ય બે લક્ષ્યાંકો (૧) ખાનગીકરણ અને (૨) અર્થતંત્રને વિદેશી કંપનીઓ માટે ખુલ્લું કરવું માંગતા હતાં ભારતમાં SAP ના અમલ પહેલા જ પેટ્રોલિયમ ક્ષેત્રે વિદેશી કંપનીઓ માટેના દ્વાર ખુલ્લી ચૂકયા હતાં. આઝાદી પછીની ઔદ્યોગિક નીતિ મુજબ જાહેર ક્ષેત્રના આ અતિઆવશ્યક ઉદ્યોગને વિદેશી કંપનીઓ માટે મુક્ત રાખવામાં આવ્યો હતો. શરૂઆતથી જ પેટ્રોલિયમ ઉદ્યોગ ટેકનોલોજી , મૂડીરોકાણ અને તેના ક્ષેત્ર નિષ્ણાંતોની બાબતમાં મહદઅંશે વિદેશી કંપનીઓ પર આધારિત હતો. પછીના સમયમાં ઘણી ટીકાઓ અને વિવાદો વચ્ચે સંશોધન, ઉત્પાદન, પરિવહન અને રીફાઈનરી જેવા વિવિધ ક્ષેત્રોમાં વિદેશી સંડોવણી-સમાવેશ વધતો ગયો.

આઝાદી પછીના સમય ગાળામાં ભારતના પેટ્રોલિયમ ઉદ્યોગના વિકાસ કાળના મુખ્ય ત્રણ તબક્કાઓ જોઈએ તો....

(૧૯૪૭ થી ૨૦૦૧ સુધી)

૧૯૪૭થી ૧૯૬૯	જ્યારે સોવિયેટ સહાયકની મદદથી ભારત સરકારે પેટ્રોલિયમ ઉદ્યોગ પર અંકુશ મેળવ્યો
૧૯૭૦થી ૧૯૮૯	સંયુક્ત રાષ્ટ્રની કંપનીઓએ રશિયાની સ્થાનિક સમિતિઓનું સ્થાન લઈ મહત્વની ભૂમિકા ભજવી.
૧૯૯૦ પછી	આર્થિક ઉદારીકરણનો તબક્કો

ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો ભારતના પેટ્રોલિયમ ઉદ્યોગ પર કેટલીક ઍંગ્લો અમેરિકન કંપનીઓનો અંકુશ હતો. આ ઉદ્યોગમાં તેઓનું પ્રદાન ૧૯૫૦ સુધી ચાલુ રહ્યું. આઝાદી પછી (૧૯૪૭) નવા સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રએ અતિઆવશ્યક એવા પેટ્રોલિયમ ઉદ્યોગમાં સુચક ભૂમિકા ભજવવી પડે તેવી જરૂરિયાત ઉભી થઈ. ૧૯૪૮ અને ૧૯૫૭ ના ઔદ્યોગિક નીતિના ઠરાવમાં એ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું કે પેટ્રોલિયમ ઉદ્યોગની ભવિષ્યની યોજનાઓ સરકાર દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવશે. પેટ્રોલિયમ ઉદ્યોગના ભવિષ્યના વિકાસ માટે જાહેર ક્ષેત્રની બાંહેધરી અનામત રાખવામાં આવી હતી. શરૂઆતના તબક્કામાં વિદેશી સહાયકની આવશ્યકતાને ધ્યાનમાં ઍંગ્લો અમેરિકાની પેટ્રોલિયમ ઉદ્યોગની મહત્વની કંપનીઓ સાથે કરાર કરવામાં આવેલા હતાં અને પર્યાય તરીકે અન્ય વિકલ્પોની તપાસ ચાલુ રાખવામાં આવેલી. જેમાંથી સરકારને પેટ્રોલિયમ ઉદ્યોગના વિકાસ માટેના ચાર વિકલ્પો પ્રાપ્ત થયા હતાં.

(૧) મહાન સત્તાની સહાય મેળવવી (જેમ કે સોવિયેટ યુનિયન)

(૨) નાના રાષ્ટ્રોને સાથે રાખીને કામ કરવું (જેમ કે રોમાનિયા)

(૩) એક રાષ્ટ્રની સરકાર બીજા રાષ્ટ્રની સરકારને સહકાર આપે તેવી શક્યતા તપાસવી. (ઓસ્ટ્રેલીયા જેવા નાના અને સહજ રાષ્ટ્ર કે જ્યાં પેટ્રોલિયમ ઉદ્યોગમાં પુરતી ટેકનોલોજી અને નિષ્ણાંત શક્તિનો વિકાસ થયેલો હોય તેવા રાષ્ટ્રની સરકારનો સહકાર મેળવવો.)

(૪) સ્વયં પ્રયત્નો દ્વારા કર્મચારીઓની કાર્ય પદ્ધતિ અને જરૂરી મશીનરી કે જે પ્રાપ્ય હોય તેનો ઉપયોગ કરી ઉદ્યોગનો વિકાસ કરવો.

ઉપરોક્ત ચાર વિકલ્પોમાંથી ત્રીજો (૩) વિકલ્પ શ્રેષ્ઠ ગણી શકાય. મહાસત્તાઓની ઈજારાશાહી તોડવા માટે સંયુક્ત રાષ્ટ્રની કંપનીઓ અને વિશ્વ બેંક જેવી નાણાકીય સહાય કરતી સંસ્થાઓએ ભારે જહેમત ઉઠાવી હતી.

૧૯૭૦ ની શરૂઆતમાં ભારત સરકારે ત્રણ વિદેશી ઓઈલ કંપનીઓની રીફાઈનરી અને માર્કેટિંગ સેવાઓનું રાષ્ટ્રીકરણ કર્યું. જે પૈકી બર્મા શેલ કંપની એ ભારતમાં રહીને નવી જ સ્થપાયેલી એવી રાષ્ટ્રીય ઓઈલ કંપની સાથે ભાગીદારી નોંધાવી 'સંયુક્ત સાહસ' તરીકે કામ કરવાની દરખાસ્ત ભારત સરકારને કરી. આ સમય ગાળામાં ભારતમાં કોચીન ને મદ્રાસ રીફાઈનરી કે જે ભારત સરકાર અને વિદેશી ઓઈલ કંપની સાથે સંયુક્ત સાહસમાં જોડાયેલી હોય, ભારત સરકારે 'બર્મા શેલ કંપની' ની દરખાસ્ત નકારી દીધી. અન્ય બે વિદેશી કંપનીઓ પૈકી એક 'કાલટેક્સ' (Caltax) અને બીજી 'સ્ટાન્ડર્ડ વેક્ક્યુમ' (Standard vaccum) બંને અમેરિકન કંપનીઓ દેશ છોડી જવા માટે ઉત્સુક હતી. આ માટે કંપનીના આંતરિક સંસ્થાકીય માળખાગત સુધારા અને સ્થાનિક દબાણ જવાબદાર હતાં. માર્કેટિંગ અને રીફાઈનીંગ ક્ષેત્રમાંથી વિમુખ થતી આ કંપનીઓ માટે રાષ્ટ્રીયકરણના નિર્ણયમાં ખાસ કંઈ કરવાનું રહેતું ન હતું. આ કંપનીઓએ ક્રૂડ પૂરૂ પાડવાની પોતાની કામગીરી ઉદ્યોગ સાથે ચાલુ રાખી હતી.

૧૯૭૦ અને ૧૯૮૦ ના દસકામાં વિદેશી કંપનીઓના રાષ્ટ્રીયકરણના ભાગરૂપે આ સમય ગાળામાં સારો વિકાસ સાધી શકાયો હતો, જે માટે ઉદારીકરણની કામગીરી સમજવી જરૂરી ગણાશે.

(૧) 'ઓફશોર' (દરિયાની અંદર કે કાંઠાના વિસ્તારમાં) સંશોધનને વધારે મહત્વ અપાયું. ભારત અને પશ્ચિમના તમામ રાષ્ટ્રો આ પ્રકારના સંશોધન માટે અમેરિકા પર આધારિત હતાં.

(૨) ૧૯૪૭ માં સરકારે સંશોધન અને ઉત્પાદન માટે બંગાળની ખાડીમાં ૭ મિલિયન એકરની જગ્યા 'Natamas Carlsburg Co.' ને આપવા પ્રસ્તાવ મૂક્યો અને પ્રસ્તાવને આધારે સંયુક્ત રાષ્ટ્ર અને ઓ.એન.જી.સી. (Oil & Natural Gas Commission) વચ્ચે કરાર થયા. આજ પ્રમાણે અમેરિકા અને **ONGC** વચ્ચે

ગુજરાતના કચ્છ વિસ્તાર માટેના સંશોધન અંગેના કરાર થયા. પ્રારંભિક સંયુક્ત સાહસમાં વિદેશી કંપનીઓએ ૬૧% જેટલી મૂડી રોકાણની તૈયારી દર્શાવી. સંશોધન દરમિયાન જો ક્રુડ ઓઈલ પ્રાપ્ત થાય તો તેની કિંમત ઈન્ડોનેશીયા અને પર્સીયન આરબના ક્રુડની કિંમતને આધારે નક્કી કરવામાં આવશે તેવા કરાર થયેલા હતાં. ક્રુડનું જેટલું ઉત્પાદન થતું તેમાંથી ઉત્પાદનના ખર્ચ પેટે ૪૦% જેટલો ક્રુડનો જથ્થો સંયુક્ત રાષ્ટ્રની કંપની લઈ જતી, બાકીના જથ્થામાંથી ૬૫% ક્રુડનો જથ્થો ONGC ના ફાળે અને ૩૫% જથ્થો સંયુક્ત રાષ્ટ્રની કંપનીઓ પોતાના હિસ્સા પેટે લઈ જતી હતી, સ્વાભાવિક છે કે આ સાહસ નિષ્ફળ ગયું.

(૩) ૧૯૮૦ થી સરકારે વ્યવસ્થિત ધોરણે વિદેશી ઓઈલ કંપનીઓને સંશોધન અને ઉત્પાદન માટે જગ્યા ફાળવવાના પ્રસ્તાવની શરૂઆત કરી. ખનિજતેલના વધુ સારા પ્રાપ્તિસ્થાન અને ઉદાર નીતિઓથી વિદેશી કંપનીઓને આમંત્રિત કરી ત્રીજા અને સફળ કહી શકાય તેવા તબક્કાની શરૂઆત થઈ. ઉદાહરણ સ્વરૂપે ૧૯૮૬ માં કેટલીક મુખ્ય વિદેશી કંપનીઓએ આ પ્રકારની કામગીરીમાં હિસ્સો લીધો, સરકારે તેમને કોઈપણ પ્રકારની રોયલ્ટીના કરની ચૂકવણીમાંથી મુક્તિ આપી. આ ઉપરાંત ન્યુનતમ ખર્ચ અંગે કોઈ બાંહેધરી નહીં અને જો ઉત્પાદન થઈ શકે તેવું ઓઈલ ક્ષેત્ર મળી આવે તો ONGC/OIL કંપનીને સંયુક્ત સાહસમાં લઘુમતી હિસ્સો ૪૦% જેટલો ધારણ કરવાનો વિકલ્પ આપવામાં આવ્યો હતો. આમ છતાં સંશોધનની કામગીરી દરમિયાન વિદેશી કંપનીઓએ કોઈ પ્રશ્નોનો સામનો કરવો પડ્યો નહીં.

(૪) ૧૯૯૦ સુધી સરકારે ચાર વિદેશી પ્રસ્તાવના સ્વીકારનો આદેશ આપેલો. કેટલાક રાજકીય ફેરફારોને પરિણામે કરારને મંજૂર કરતા પહેલાં આ ચોથા તબક્કામાં સરકારે અગાઉ આપેલા આદેશમાં ફેરફાર કરવો પડ્યો. આ તબક્કાની સૌથી મહત્વની કહી શકાય તેવી બાબત એ હતી કે સરકાર દ્વારા ભારતની ખાનગી કંપનીને પણ સંશોધન અને ઉત્પાદન ક્ષેત્ર કામકરવાની (વિદેશી ભાગીદારી સાથે) છૂટ આપવામાં આવી. આ સમયે વિદેશી કંપનીઓ દ્વારા કોઈ મોટા કે મહત્વના ઓઈલ ક્ષેત્રની પ્રાપ્તિ થઈ ન હતી. તેથી સરકારે વર્તમાન ક્ષેત્રોમાંથી જ વધારે ઉત્પાદન મેળવવાનું હિતાવહ સમજ્યું. આ સમયમાં વિશ્વમાં ક્રુડના ભાવો ઘટયા હતાં, ભારતનું ક્રુડનું ઉત્પાદન ૧૯૮૦-૮૧

ની સરખામણીએ ૧૯૮૯-૯૦ માં ૧૦.૫૧ MMTPA માંથી વધીને ૩૪.૦૦ જેટલું વધ્યું હતું. ૧૯૯૨-૯૩ માં તેલના કુવાઓમાં ઓઈલનો પુરવઠો ઘટી જતાં ઉત્પાદન ઘટીને ૨૬.૯૨ MMTPA જેટલું નીચું આવી ગયું હતું.

- (૫) ૧૯૮૦ ના દસકમાં સરકારે ભારતની ખાનગી કંપનીઓને રીફાઈનરી ક્ષેત્રમાં પ્રવેશની છૂટ આપી. (સંયુક્ત સાહસ તરીકે જાહેર ક્ષેત્રની રીફાઈનરી કંપની સાથે કામ કરવાની શરતે) ત્યારબાદ 'રીલાયન્સ ઈન્ડસ્ટ્રીઝ લિમિટેડ' ને પોતાની અલગ અને સૌથી મોટી ખાનગી રીફાઈનરી સ્થાપવાની છૂટ આપી.
- (૬) રીફાઈનરી ટેકનોલોજી અંગે ૧૯૮૦ માં જાહેર ક્ષેત્રની રીફાઈનરીઓ મહદ અંશે અમેરિકાની 'મેસર્સ યુનિવર્સલ ઓઈલ પ્રોડક્ટ્સ' (UOP) કંપની પર આધારિત હતી. આ કંપની એક જ સમયે એક કરતાં વધારે રીફાઈનરી ભાડાપટેથી આપી શકતી હતી. તેથી ટેકનોલોજી અંગે ખાસ ગંભીરતાથી વિચારવામાં આવતું ન હતું.
- (૭) જાહેર ક્ષેત્રની કંપનીઓએ માર્કેટિંગની ઉત્કૃષ્ટ કામગીરીને આધારે અર્થતંત્ર અને સમાજને સંપૂર્ણપણે પેટ્રોલિયમ પેદાશોને આધીન બનાવી દીધા. આ કંપનીઓએ કુદરતી ગેસ સહીતના ઉર્જાના અન્ય સ્ત્રોતની મદદથી સફળતાપૂર્વક પોતાનો પ્રવેશ સિદ્ધ કર્યો.

આ પૂર્વ ભૂમિકાની સામે આપણે આ અતિઆવશ્યક ઉદ્યોગ પર ૧૯૯૧ પછીની ઉદારીકરણની અર્થતંત્ર પરની અસર તપાસીએ તો તેમાં (A) સંશોધન અને ઉત્પાદન (B) રીફાઈનીંગ અને (C) માર્કેટિંગ જેવી પ્રવૃત્તિ પર ધ્યાન કેન્દ્રીત કરી શકાય.

૨.૧૦.૧ (A) સંશોધન અને ઉત્પાદન :

- (૧) ૧૯૮૦ પહેલાંની સંસદના કાયદા હેઠળ સ્થપાયેલી 'ઓઈલ એન્ડ નેચરલ ગેસ કમિશન' ને વધારે સ્વાયતતા આપીને ભારતીય કંપની ધારા હેઠળ 'ONGC Ltd.' તરીકે નોંધવામાં આવી.
- (૨) સરકારે સંશોધન અને ઉત્પાદન ક્ષેત્રે ખાનગી કંપનીઓની તરફેણ કર્યા બાદ એવું અનુભવ્યું કે ખાનગી તેમજ જાહેર કંપનીઓની કામગીરી ઉપર અસરકારક દેખરેખ રાખવા માટે સ્વતંત્ર અને નિયમાનુસાર સંગઠનની રચના કરવી જોઈએ, જેના ભાગરૂપે એપ્રિલ ૧૯૯૩ માં 'ડિરેક્ટર જનરલ ઓફ હાઈડ્રોકાર્બન' (DGH) ની રચના

કરવામાં આવી. ત્યારથી જ સંશોધન અને ઉત્પાદન ક્ષેત્રમાં ખાનગીકરણની પ્રક્રિયાને વધારે વેગ મળ્યો.

(૩) કાર્ય નીતિમાં સૌથી નોંધપાત્ર બદલાવ ત્યારે આવ્યો જ્યારે સરકારના નિર્ણય મુજબ ખનિજ પ્રાપ્ત થયેલા ક્ષેત્રોના વિકાસ માટે ખાનગી અને વિદેશી કંપનીઓના સમાવેશ કરવામાં આવ્યો. ઓગસ્ટ ૧૯૯૨ માં સૌ પ્રથમ આ પ્રકારના ક્ષેત્રો માટે પ્રસ્તાવ મૂકવામાં આવ્યો. જેમાં પાંચ (૫) મધ્યમ કદના અને તેર તૃતીય નાના કદના ક્ષેત્રો ફાળવવાનો કરાર કરવામાં આવ્યો. આ કરારમાં.....

– એનરોન ઓઈલ એન્ડ ગેસ કંપની

– રીલાયન્સ ઈન્ડસ્ટ્રીઝ લિમિટેડ

– કમાન્ડ પેટ્રોલિયમ

– વિડયોકોન પેટ્રોલિયમ લિમિટેડ

– રાવા ઓઈલ લિમિટેડ

જેવી મોટી વિદેશી કંપની અને ભારતની ખાનગી કંપનીઓનો સમાવેશ કરવામાં આવેલો હતો. ONGC અને OIL કંપનીનો હિસ્સો સંયુક્ત ક્ષેત્રમાં ૪૦% જેટલો મર્યાદિત હતો. આ ઓઈલ ક્ષેત્રોમાંથી ઓઈલ અને ગેસનું ઉત્પાદન અનુક્રમે ૩૬૦ મિલિયન બેરલ્સ અને ૫૦ બિલિયન ક્યુબિક મીટર જેટલું અંદાજવામાં આવ્યું હતું. ONGC દ્વારા સંશોધિત થયેલા કેટલાક ઓઈલ ક્ષેત્રો જેવા કે પન્ના, મુક્તા, મધ્ય અને દક્ષિણ તાપી વગેરે એનરોન અને રીલાયન્સ કંપનીએ કોઈપણ ખર્ચ ચૂકવ્યા વગર સંભાળી લેવાની દરખાસ્ત કરી. આ ઉપરાંત સરકારે તેમના દ્વારા ઉત્પાદન થતું કુલ આંતરરાષ્ટ્રીય બજારની કિંમત કરતા ૪ ડોલર (\$૪) પ્રત્યેક બેરલ દીઠ પ્રીમિયમથી ખરીદવાની તૈયારી દર્શાવી હતી. બીજી દરખાસ્તમાં ૮ મધ્યમ અને ૩૩ નાના કદના કુલ અન્ય સંભવિત ક્ષેત્રોની વહેંચણીની ભવિષ્યની યોજના પણ જાહેર કરવામાં આવી હતી.

(૪) ૧૯૯૧ થી ૧૯૯૬ દરમિયાન સરકારે પાંચ તબક્કામાં કુલ ૧૧ કરાર દ્વારા ૫૦૦૦ ચોરસ કિલોમીટરમાં સંશોધન માટેની પરવાનગી Shell, Occidental Amoco,

Enron જેવી મહત્વની કંપનીઓને આપી. આ પ્રયત્નોનું પરિણામ નકારાત્મક મળ્યું.

કોષ્ટક ૨.૪

ક્રુડ ઓઈલ-ગેસનો અનામત જથ્થો અને ક્રુડનું ઉત્પાદન

ખનિજ પેદાશો	૧૯૯૦-૯૧ (જથ્થો)	૧૯૯૯-૨૦૦૦ (જથ્થો)
અનામત ક્રુડ ઓઈલ (MMT)	૭૩૯	૬૫૮
અનામત ગેસ(BCM)	૬૮૬	૭૨૮
ક્રુડનું ઉત્પાદન (MMT)	૩૩.૦૨	૩૧.૯૫

આ પરિસ્થિતિમાં ૯૯-૦૦ ના વર્ષમાં ભારત સરકારે ૪૪.૯૯ MMT ક્રુડની આયાત કરવી પડી હતી. આ આંકડાઓ પરથી સાબિત થાય છે કે સરકારની ખાનગી અને વિદેશી કંપનીઓ પ્રત્યેની ઉદાર નીતિથી પેટ્રોલિયમ ક્ષેત્રને કોઈ વિશેષ લાભ મળેલો નથી.

ઉદારીકરણના સમય ગાળામાં દેશમાં પુરવઠા અને ઉત્પાદનનું પ્રમાણ ઘટેલું જોવા મળે છે.

(૫) આ પરિસ્થિતિથી ચેતીને સરકારે ભારત અને વિદેશની કંપનીઓ સંશોધન અને ઉત્પાદન ક્ષેત્રે આગળ આવે તેવી ઉદાર શરતો નક્કી કરી. આ માટે ૧૯૯૭-૯૮ ‘નવી એક્પ્લોરેશન પોલિસી’ (New Exploration Licensing Policy- NELP) હેઠળ તમામ કંપનીઓ અને સમાન તકના ધોરણે ઓઈલ ક્ષેત્રોની ફાળવણી કરવામાં આવી.

સરકાર દ્વારા જાહેર થયેલી પ્રોત્સાહક બાબતો:-

- પેટ્રોલિયમની કામગીરી માટે આયાત પર કસ્ટમ ડ્યુટી નહીં.
- સંશોધન દરમ્યાન ન્યુનતમ ખર્ચ અંગેની કોઈ બાંહેધરી નહીં.
- રાજ્ય સરકારના આદેશનો હસ્તક્ષેપ નહીં.
- રાષ્ટ્રીય ઓઈલ કંપનીઓનું કોઈ હિત નહીં.
- ક્રુડ, ક્રુડ ઓઈલ અને કુદરતી ગેસનું રાષ્ટ્રીય બજારમાં બજાર કિંમતે વેચાણ સ્વતંત્ર રીતે
- ‘બીડ’ ની પુરેપુરી કિંમતની વસુલાતની છુટ

– જમીન ક્ષેત્રમાં ૧૨.૫%, તટ વિસ્તારમાં ૧૦% અને ઉડા પાણીમાં સંશોધન–ઉત્પાદન માટે ૫% રોયલ્ટી ચૂકવણી.

– ઘસારાની ઉદાર વ્યવસ્થા

– કરાર કર્યાથી ૭ વર્ષ સુધી કરમુક્તિ.

(૬) NEPC જાન્યુઆરી ૧૯૯૯ માં અમલમાં મૂકવામાં આવી. આ તબક્કે વિક્રમી સંખ્યામાં સંશોધન માટેના બ્લોકની ફાળવણીઓ કરવામાં આવી: જેમાં જમીન ક્ષેત્રે ૧૦, તટ વિસ્તારમાં ૨૬ (૪૦૦ મીટરની ઉંડાઈ) અને અતિ ઉડા પાણી માટેના ૧૨ બ્લોક પૂર્વ દરિયાઈ વિસ્તારમાં ફાળવેલા હતાં. સરકારે ફરીથી NEPC–૨ હેઠળ ૨૫ બ્લોક માટે આમંત્રણની દરખાસ્ત મુકેલ જેમાં સૌ પ્રથમ પશ્ચિમ સમુદ્રના વિસ્તારમાં ૮ બ્લોક ફાળવ્યા જેમાં આસામ અને ગુજરાતના અન્ય ફળદ્રુપ સમુદ્રી વિસ્તારનો સમાવેશ કરવામાં આવેલો. જુદી જુદી કંપનીઓને કુલ ૨૩ બ્લોકની ફાળવણી કરવામાં આવી. જેમાં ONGC જેમાં ને ૧૬, રીલાયન્સ–હાર્ડી ઓઈલ કંપનીને સંયુક્ત ૪, ONGCL ને પોતાના સ્વતંત્ર બ્લોક સહીત ૬ અને OIL ને ૧ બ્લોકની ફાળવણી થયેલી.

(૭) એપ્રિલ ૨૦૦૧ માં સૌ પ્રથમ વખત ‘કોલબેડ મિથાઈન’ માટેની સ્પર્ધાત્મક બીડની જાહેરાત કરી. અગાઉના પ્રોત્સાહન હજુ પણ ચાલુ રાખવામાં આવેલા. ઉદારીકરણની આ નવી નીતિથી પણ કોઈ ખાસ સારા પરિણામો સંશોધન અને ઉત્પાદન ક્ષેત્રે મેળવી શકાયા નહીં. આ પરિણામ વગરના બીડમાં ઝડપથી સુધારો કરવાની તક સરકારે ઝડપી લીધી. રાષ્ટ્રીય ઓઈલ કંપનીઓ આ તત્કાળ સુધારાની અસરથી નવા શું પરિણામો લાવે છે તે નજીકના ભવિષ્યમાં જોઈ શકાશે.

૨.૧૦.૨ (B) રીફાઈનીંગ (શુદ્ધીકરણ):

૧૯૮૦ દરમિયાન સરકારે ખાનગી કંપનીઓને રીફાઈનીંગ ક્ષેત્રે આમંત્રિત કરવાનું નક્કી કર્યું. ‘રીલાયન્સ પેટ્રોલિયમ લિમિટેડ’ (જામનગર) ઓઈલ રીફાઈનીંગ ક્ષેત્રે બીજી સૌથી મોટી ખાનગી કંપની તરીકે આગળ આવી. જેની ક્ષમતા ૨.૭ MMTPA ની છે. ખાનગી અને સંયુક્ત ક્ષેત્રે (ભારત અને વિદેશી કંપનીઓ સહીત) ૧૯૯૦ ના દસકામાં નવી રીફાઈનરી માટે સરકારી નીતિમાં ખાસ કોઈ ફેરફાર કરવામાં આવેલા ન હતાં. જુન ૧૯૯૮ માં રીફાઈનીંગ

ક્ષેત્રને પરવાનમાંથી મુક્તિ આપવામાં આવી, ત્યારથી કોઈપણ ખાનગી કે સંયુક્ત ક્ષેત્રની કંપનીઓ વિદેશમાંથી ક્રુડ ઓઈલની આયાત પરવાના વગર કરી શકે છે. (પોતાની રીફાઈનરીના ઉપયોગના હેતુ માટે જ) આ પ્રવૃત્તિની પ્રતિકુળ અસર જાહેર ક્ષેત્રની રીફાઈનરીની કામગીરીના ખર્ચા પર પડી. આંતરરાષ્ટ્રીય ક્રુડની કિંમત કરતાં સ્થાનિક કિંમત વધી ગઈ.

૨.૧૦.૩ (C) માર્કેટિંગ (બજારી):

૧૯૯૦ ના દસકામાં સરકાર દ્વારા પેટ્રોલિયમ પેદાશોના માર્કેટિંગ માટે ખાસ નીતિઓ જાહેર કરવામાં આવી.

- (૧) ખાનગી કંપનીઓ સંશોધન ક્ષેત્રે મૂડીરોકાણ માટે આગળ આવે તે હેતુથી સરકારે જે કંપનીનું સંશોધન અને ઉત્પાદન ક્ષેત્રે ૪૦૦ મિલિયન અમેરિકી ડોલર જેટલું મૂડીરોકાણ હોય તેવી કંપનીઓને પેટ્રોલિયમ પેદાશોના માર્કેટિંગ ના અધિકાર આપવાની જાહેરાત કરી. આમ કરવાથી આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ મોટી કંપનીઓને નફાકારક માર્કેટિંગ ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ માટેના વિકલ્પો ખુલ્લા થયા.
- (૨) સપ્ટેમ્બર ૧૯૯૭ માં સરકારે નક્કી કર્યું APM કે નીતિ વિકાસ માટે રદ કરવી. એપ્રિલ ૨૦૦૨ થી પેટ્રોલિયમ પેદાશોની કિંમત આયાત Parity પદ્ધતિને આધારે નક્કી કરવાનું અમલમાં આવતાં APM નીતિ સંપૂર્ણ રદ થઈ ગઈ. અર્થતંત્ર પેટ્રોલિયમ પર આધારિત છે ત્યારે ખાનગી કંપનીઓને ૧૨ થી ૧૫% વળતરથી સંતોષ નથી તેઓને વધારે વળતર જોઈએ છે, ને તેથી જ APM ની નાબુદી જરૂરી બની.

છેલ્લા ચાલીસ વર્ષના રસપ્રદ સંશોધન પરથી એવું ફલિત થાય છે કે ONGC અને OIL આ બંને કંપનીઓ પોતાની મુખ્ય કામગીરીઓ માટે વિદેશી કંપનીઓ પર વધુને વધુ આધારિત બનતી જાય છે. આમ છતાં આ કંપનીઓને વિશેષ કંઈ પ્રાપ્ત થયું નથી. કામગીરીના ખર્ચા સતત વધતાં જાય છે. અને ઉત્પાદન સતત ઘટતું જાય છે. આ ઉપરાંત ખાનગી કંપનીઓ રાષ્ટ્રીય ઓઈલ કંપનીઓ પાસેથી ક્રુડ ઓઈલ ખરીદતાં વિદેશમાંથી વધુ સારી ગુણવત્તાનું ઓઈલ ખરીદે છે. આ પરિસ્થિતિમાં ONGC અને OIL જેવી કંપનીઓએ સ્પર્ધાત્મક બજારમાં પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવવું મુશ્કેલ બની ગયું છે. સરકાર ક્રુડની ખરીદી ફરજિયાત ONGC/OIL પાસેથી કરાવે છે ત્યારે ક્રુડની ઉચી કિંમતને કારણે જાહેર ક્ષેત્રની ઓઈલ

રીફાઈનરીઓ ખાનગી ક્ષેત્રની રીફાઈનરીઓ સાથે સ્પર્ધા કરી શકતી નથી.

આર્થિક માપદંડથી જોઈએ તો ભારતમાં જાહેર ક્ષેત્રમાં કોયલી રીફાઈનરી (૧૨.૫૦ MMTPA ગુજરાત) ને અપવાદ ગણતા બાકીની તમામ રીફાઈનરીની ક્ષમતા ૮ MMTPA કરતાં ઓછી છે. જ્યારે ખાનગી ક્ષેત્રની રીલાયન્સની રીફાઈનરીની ક્ષમતા ૧૯૯૯ માં સ્થાપના સમયે ૨૭ MMTPA ની હતી. એપ્રિલ ૨૦૦૧માં IOCL નો રીફાઈનરીનો ગાળો માત્ર ૩૦ સેન્ટસ-પ્રત્યેક બેરલ દીઠ હતો. અને રીલાયન્સમાં આ ગાળો ૧ ડોલર-પ્રત્યેક બેરલ દીઠ હતો. ૨૦૦૦-૨૦૦૧ માં IOCL એ અગાઉના વર્ષોની સરખામણીમાં ૪૦૦ મિલિયન અમેરિકી ડોલરની રીફાઈનરીની ખાધ ભોગવવી પડી હતી. આ અનિયમિતતાની અસર હવે પછી સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાશે.

ભારતમાં જાહેર ક્ષેત્રની મુખ્ય રીફાઈનરીના વિકાસ માટે આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાના બજારની ગુણવત્તા સાથે બંધબેસતું ઉત્પાદન મેળવવા માટે ખરા અર્થમાં આ રીફાઈનરીઓમાં મોટા પાયા પર ફેરફારો જરૂરી છે. અન્યથા કુડ ઓઈલની કિંમત સતત વધતી જશે અને 'ઓઈલ પુલ એકાઉન્ટ' ક્યારેય સાડુ પરિણામ દર્શાવશે નહીં.

૨.૧૧ વિશ્વમાં ખનિજતેલની પેદાશોનો વપરાશ

કોષ્ટક ૨.૫

વિશ્વમાં ખનિજતેલની પેદાશોનો વપરાશ (હજાર બેરલ- એક દિવસ દીઠ)

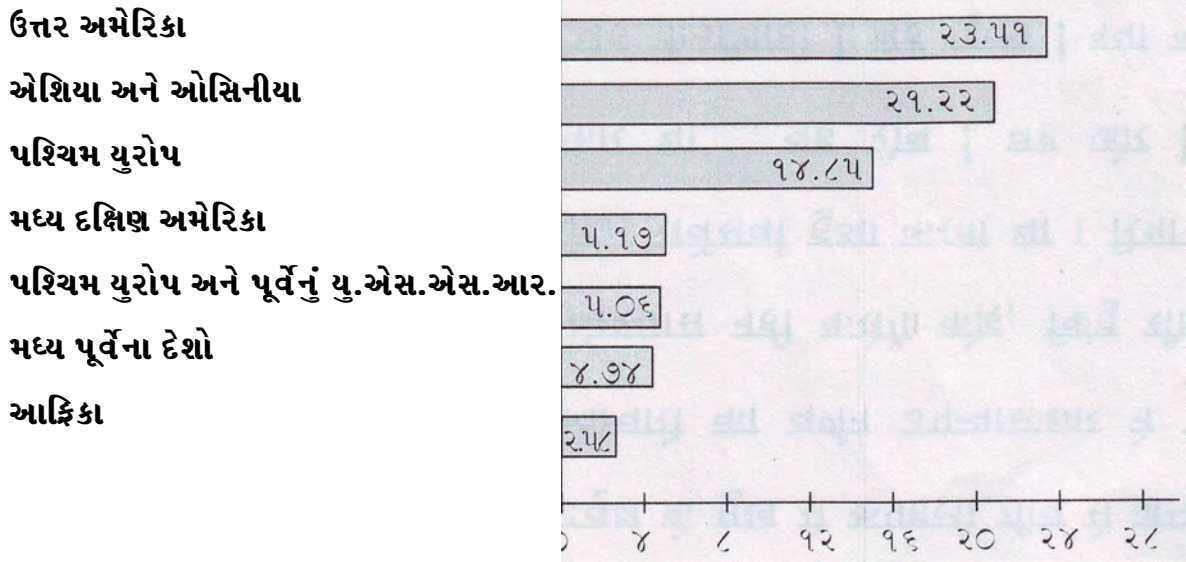
પ્રદેશ/દેશ	૧૯૯૫	૧૯૯૬	૧૯૯૭	૧૯૯૮	૧૯૯૯	૨૦૦૦	૨૦૦૧
ઉત્તર અમેરિકા	૨૧૨૧૨	૨૧૮૭૬	૨૨૪૦૬	૨૨૮૨૦	૨૩૫૫૬	૨૩૭૭૪	૨૩૫૦૬
મધ્ય અને દક્ષિણ અમેરિકા	૪૪૧૬	૪૬૪૫	૪૮૪૨	૪૯૯૩	૫૦૯૩	૫૧૯૧	૫૧૬૬
પશ્ચિમ યુરોપ	૧૪૩૫૮	૧૪૫૩૧	૧૪૫૮૭	૧૪૮૮૭	૧૪૭૧૨	૧૪૭૦૨	૧૪૮૪૯
પશ્ચિમ યુરોપ અનુ ભુતકાળનુ યુ.એસ.એસ.આર.	૫૬૮૭	૫૧૮૪	૫૦૪૬	૫૦૨૫	૫૦૦૮	૪૯૮૬	૫૦૫૮
મધ્યપૂર્વના દેશો	૪૦૭૬	૪૧૦૪	૪૨૭૨	૪૩૭૬	૪૪૮૧	૪૬૭૦	૪૭૪૩
આફ્રિકા	૨૨૪૮	૨૩૦૬	૨૩૭૩	૨૪૦૫	૨૪૩૬	૨૫૦૯	૨૫૮૧
આફ્રિકા અને ઓસિનીઆ	૧૭૯૯૬	૧૮૯૩૫	૧૯૫૭૪	૧૯૩૫૩	૨૦૩૨૪	૨૧૦૬૪	૨૧૨૨૨
કુલ વપરાશ	૬૯૯૯૩	૭૧૫૮૧	૭૩૦૯૯	૭૩૮૫૯	૭૫૭૧૦	૭૬૮૯૬	૭૭૧૨૫

સ્ત્રોત : WWW. Petroleum nic.

પ્રસ્તુત કોષ્ટક નં.૨.૫ પરથી જોઈ શકાય છે કે વર્ષ ૧૯૯૫ થી વર્ષ ૨૦૦૧ સુધીના સમયગાળા દરમિયાન કુલ પેટ્રોલિયમ પેદાશોના વપરાશની સરખામણીએ ઉતર અમેરીકા સૌથી વધારે, પશ્ચિમ યુરોપ બીજા ક્રમે અને આફ્રિકા તેમજ ઓસિનીયા ત્રીજા ક્રમે વપરાશ કરતા પ્રદેશો છે. આ ત્રણેય પ્રદેશોની સરખામણીમાં મધ્ય અને દક્ષિણ અમેરીકા, પશ્ચિમ યુરોપ, મધ્યપૂર્વના દેશો અને આફ્રિકામાં પેટ્રોલિયમ પેદાશોનું વપરાશનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત ૧૯૯૫ થી ૨૦૦૧ સુધીના તમામ વર્ષો દરમિયાન પેટ્રોલિયમ પેદાશોના વપરાશનું પ્રમાણ સતત વધારો દર્શાવે છે. આ જ માહિતી ટકાવારી સંદર્ભે રજૂ કરવામાં આવેલી છે. જે સૌથી વધુ હિસ્સો ઉતર અમેરીકાનો ૨૩.૫૧ મિલિયન બેરલ પ્રતિદિવસ અને સૌથી ઓછો વપરાશ આફ્રિકાનો ૨.૫૮ મિલિયન બેરલ પ્રતિદિવસ જોવા મળે છે. જે ઉતર અમેરીકાની સરખામણીએ ૧૦% જેટલો ગણી શકાય.^{૧૦}

૨.૧૧.૧ વિશ્વના દૈનિક ખનિજતેલની પેદાશોના વપરાશની આકૃતિ દ્વારા રજૂઆત (આધારવર્ષ ૨૦૦૧)આકૃતિ ૨.૪

વિશ્વના દૈનિક ખનિજતેલની પેદાશોના વપરાશ

૨૧ સદીનો સૌથી ચિંતાજનક પ્રશ્ન ઓઈલ ક્રાઈસીસ હશે તે બાબત નિશ્ચિત છે. આ વિશ્વની એકમાત્ર મહાસત્તાએ ૧૧-૦૯-૨૦૦૨ પછી ઉદ્યોગોની કરોડરજુ સમાન ખનિજ તેલના વધુ વપરાશ અને ખનીજ તેલના ભંડારો ખતમ થઈ જવાના ભયથી “Freedom from Foreign Oil” વિદેશી ખનિજ તેલમાંથી આઝાદી મેળવો-તેવું સુત્ર અપનાવ્યું છે. વિશ્વનું દરરોજનું ૧૦૭ મિલિયન બેરલ ખનિજતેલ (૧,૭,૦૦,૦૦૦) સાઉદી

અરબસ્તાનમાંથી, ૬,૫૦,૦૦૦ બેરલ ખનિજતેલ ઈરાકમાંથી ન મળે તો વિશ્વના દેશો આ પુરવઠો કેવી રીતે મેળવશે એ પ્રશ્ન સમગ્ર વિશ્વનો બની જાય છે. મધ્યપૂર્વ ખનિજ તેલનું હૃદય ક્ષેત્ર ગણાય છે, સાઉદી અરબના ભંડારોની હરિકાઈ કોઈ કરી શકે તેમ નથી. પશ્ચિમ ગોળાર્ધમાં વેનેઝુએલા ૭૭ મિલિયન બેરલ્સ સાથે સર્વોપરી છે. જ્યારે અમેરિકા ત્રીજા નંબરનું ઉત્પાદક હોવા છતાં દુનિયાની સૌથી મોટી ખનિજ તેલની આયાત કરે છે.

વિશ્વના ખનિજ તેલના વપરાશને ધ્યાનમાં રાખીને નવા સંશોધનોની આવશ્યકતા ઉભી થઈ અને જેના પરિણામ સ્વરૂપે ખનિજ તેલના અનામત જથ્થાની નવી અવધિ ૨૦૪૬ સુધીની નક્કી થઈ છે.^{૧૧}

૨.૧૨ ભારતમાં ખનિજતેલની પેદાશોનો વપરાશ

કોષ્ટક ૨.૬

ભારતમાં ખનિજતેલની પેદાશોનો વપરાશ (આંકડા' ૦૦૦ટનમાં)

વિવિધ પેદાશો	૧૯૯૫-૯૬	૧૯૯૬-૯૭	૧૯૯૭-૯૮	૧૯૯૮ - ૯૯	૧૯૯૯ - ૨૦૦૦	૨૦૦૦-૦૧	૨૦૦૧-૦૨
૧. હળવુ ઉત્પાદન : (Light)	૧૩૧૪૩	૧૪૩૮૪	૧૫૭૪૨	૧૭૯૫૮	૨૦૪૭૩	૨૧૭૭૦	૨૨૯૧૬
એલ.પી.જી. (ગેસ)	૩૮૪૯	૪૧૮૪	૪૫૮૨	૫૦૪૧	૬૦૨૯	૬૬૧૩	૭૩૧૦
મોટર ગસોલીન	૪૬૭૯	૪૯૫૫	૫૧૮૨	૫૫૦૭	૫૯૦૯	૬૬૧૩	૭૦૧૧
નેપ્થા	૩૬૬૯	૪૦૧૫	૪૭૧૬	૬૬૫૨	૭૯૭૦	૮૦૫૯	૮૧૨૮
એન.જી.એલ.	—	૬૮૨	૭૬૮	૩૩૦	૯૧	૬	૨૭
અન્ય	૯૪૬	૫૪૮	૪૯૫	૪૨૮	૪૭૪	૪૭૯	૪૪૦

૨. મધ્ય ઉત્પાદન (Middle)	૪૫૪૬૦	૪૮૫૪૪	૪૯૭૧૬	૫૧૬૮૬	૫૪૨૫૯	૫૨૮૫૪	૫૦૬૬૧
કેરોસીન	૯૩૧૭	૯૬૪૬	૯૮૭૮	૧૦૫૯૯	૧૦૭૩૧	૧૯૭૧૪	૧૦૧૧૪
એવીએશન ટરબાઈન ફ્યુલ	૨૦૮૨	૨૧૫૮	૨૧૦૮	૨૧૧૨	૨૧૯૭	૨૨૪૯	૨૨૫૬
હાઈસ્પીડ ડિઝલ ઓઈલ	૩૨૨૫૪	૩૫૦૧૯	૩૬૦૭૧	૩૭૨૧૭	૩૯૨૮૭	૩૭૯૩૮	૩૬૫૧૫
લાઈટ ડિઝલ ઓઈલ	૧૩૧૧	૧૨૨૩	૧૨૩૫	૧૨૭૮	૧૫૧૨	૧૩૯૯	૧૨૦૨
અન્ય	૪૯૬	૪૯૮	૪૨૪	૪૮૦	૫૩૨	૫૫૪	૫૭૪

૩. ભારે ઉત્પાદન: (Heavy)	૧૩૯૧૫	૧૪૨૯૬	૧૪૩૮૦	૧૫૧૨૨	૧૫૯૧૯	૧૫૩૬૨	૧૫૫૧૫
ફરેશ ઓઈલ	૬૪૯૬	૬૫૩૪	૬૬૫૧	૬૭૬૭	૬૮૧૬	૬૩૭૧	૭૦૮૫
લો સલ્ફર હાઈસ્પીડ	૪૧૮૯	૪૩૧૩	૪૩૨૩	૪૫૩૭	૪૭૬૩	૪૯૮૯	૪૫૩૧
ગ્રીસ / લ્યુબ્રસ	૭૧૨	૭૦૫	૮૩૫	૮૮૫	૯૧૫	૭૯૭	૮૧૯
બિટ્યુમન	૨૦૦૫	૨૨૭૩	૨૧૭૮	૨૪૧૨	૨૮૭૯	૨૬૧૮	૨૪૨૮
પેટ્રોલીયમ કોક	૩૧૯	૨૭૬	૨૨૭	૩૧૫	૩૨૮	૪૧૪	૩૬૭

પેરફિન (કોલસાનું તેલ)	૭૬	૫૮	૨૮	૩૬	૫૩	૪૩	૪૫
અન્ય તેલ (મીણ)	૫૭	૫૭	૪૫	૭૬	૮૯	૬૧	૫૧
અન્ય	૬૧	૮૦	૯૩	૯૪	૭૬	૬૯	૧૮૯
કુલ વપરાશ	૭૨૫૧૮	૭૭૨૨૪	૭૯૮૩૮	૮૪૭૬૬	૯૦૬૫૧	૮૯૯૮૬	૮૯૦૯૨
(૧+૨+૩)							
(૪) ખાનગી એકમો દ્વારા આયાત	૨૩૧૩	૧૯૪૪	૪૪૫૨	૫૭૯૬	૬૪૩૫	૧૦૦૮૮	૯૪૬૨
કુલ વપરાશનો સરવાળો	૭૪૮૩૧	૭૯૧૬૮	૮૪૨૯૦	૯૦૫૬૨	૯૭૦૮૬	૧૦૦૭૪	૯૮૫૫૪

સ્ત્રોત: WWW.petroleum.nic

પેટ્રોલિયમ રીફાઈનરીમાં ક્રુડને અલગ અલગ ઉષ્ણતામાનથી વરાળ દ્વારા વિભાજિત કરવામાં આવે છે ત્યારે ડિસ્ટિલેશન (વરાળ દ્વારા સત્વ કે અર્ક ખેંચવાની પ્રક્રિયા) દ્વારા તેમાંથી પાતળી/હળવી, મધ્યમ તેમજ ઘટ્ટ, ભારે પેટ્રોલિયમ પેદાશોની પ્રાપ્તિ થાય છે. (Light, Middle and Heavy Distillates) ૧૯૯૫-૯૬ થી ૨૦૦૧-૨૦૦૨ સુધીના ૭ વર્ષની પ્રાપ્ય આંકડાકીય માહિતી પરથી જોઈ શકાય છે કે

- (૧) હળવી પેટ્રોલિયમ પેદાશોના વપરાશમાં ૯૫.૯૬ ની સરખામણીએ ૨૦૦૧-૨૦૦૨ માં લગભગ ૭૫% ટકા જેટલો વધારો થયો હતો. જેમાં ગેસ અને નેપ્થના વપરાશનું પ્રમાણ લગભગ બમણું થયેલ જોઈ શકાય છે.

- (૨) મધ્યમ પેટ્રોલિયમ પેદાશોના વપરાશમાં ૯૫-૯૬ ની સરખામણીએ ૨૦૦૧-૨૦૦૨ માં લગભગ ૧૨% જેટલો વધારો નોંધાયો હતો.
- (૩) ભારે/વજન ધરાવતી પેટ્રોલિયમ પેદાશોના વપરાશમાં ૯૫-૯૬ ની સરખામણીએ-૨૦૦૧-૨૦૦૨ માં પણ લગભગ ૧૨% જેટલો વધારો થયો હતો.
- (૪) ખાનગી એકમો દ્વારા આયાત કરવામાં આવતી પેટ્રોલિયમની વિવિધ પેદાશોનો વપરાશ અંદાજે ૩૧૦% જેટલો વધારો સૂચવે છે.^{૧૨}

૨.૧૩ ભારતનો ખનિજતેલ ઉદ્યોગના વિકાસની ઝડપી પ્રગતિનો અહેવાલ

કોષ્ટક ૨.૭

ભારતનો ખનિજતેલ ઉદ્યોગનો વિકાસ

વિગત / માપદંડ	એકમ	૧૯૯૭-૯૮	૧૯૯૮-૯૯	૯૯-૦૦	૦૦-૦૧	૦૧-૦૨
(૧) અનામત જથ્થો						
(૧) ક્રુડ ઓઈલ	મિલિયન ટનસ	૭૪૭	૭૧૬	૬૬૦	૭૦૩	૭૩૨
(૨) કુદરતી ગેસ	બિલિયન ક્યુબિક મીટર	૬૯૨	૬૭૫	૬૪૮	૭૬૦	૭૬૩

(૨) વપરાશ						
(૧) ક્રુડ ઓઈલ	મિલિયન	૬૫.૧૭	૬૮.૫૪	૮૫.૯૬	૧૦૩.૪૪	૧૦૭.૨૭
(૨) પેટ્રોલિયમ પેદાશો	ટનસ	૮૪.૨૯	૯૦.૫૭	૯૭.૦૯	૧૦૦.૦૭	૯૮.૫૫

(૩) ઉત્પાદન						
(૧) ક્રુડ ઓઈલ	મિલિયન	૩૩.૮૬	૩૨.૭૨	૩૧.૯૫	૩૨.૪૩	૩૨.૦૩
(૨) પેટ્રોલિયમ પેદાશો	ટનસ	૬૧.૩૧	૬૪.૫૪	૭૯.૪૧	૯૫.૬૧	૧૦૦.૦૦

(ઁ) આયાત નિકાસ						
(A) કુલ આયાત						
જથ્થો	મિલિયન ટનસ					
(૧) કુડ ઓઈલ		૩૪.૪૯	૩૯.૮૧	૫૭.૮૦	૭૪.૧૦	૭૮.૭૧
(૨) પેટ્રોલિયમ પેદાશો		૨૨.૯૭	૨૩.૭૭	૧૬.૬૧	૯.૨૦	૭.૦૧
(૩) કુલ		૫૭.૪૬	૬૩.૫૮	૭૪.૪૧	૮૩.૩૭	૮૫.૭૨

કિંમત	રૂ.કરોડમાં					
(૧) કુડ ઓઈલ		૧૫૮૭૨	૧૪૯૧૭	૪૦૦૨૮	૬૫૯૩૨	૬૦૩૯૭
(૨) પેટ્રોલિયમ પેદાશો		૧૪૩૦૯	૧૨૨૭૬	૧૪૧૮૬	૧૨૦૯૩	૭૨૪૯
(૩) કુલ		૩૦૧૮૧	૨૭૧૯૩	૫૪૨૧૪	૭૮૦૨૫	૬૭૬૪૬

(B) કુલ નિકાસ						
જથ્થો	મિલિયન ટનસ					
(૧) કુડ ઓઈલ		---	---	---	---	---
(૨) પેટ્રોલિયમ પેદાશો		૨.૩૮	૦.૭૨	૦.૭૫	૮.૩	૧૦.૦૭
(૩) કુલ		૨.૩૮	૦.૭૨	૦.૭૫	૮.૩	૧૦.૦૭

કિંમત :	કરોડમાં					
(૧) કુડ ઓઈલ		---	---	---	---	---
(૨) પેટ્રોલિયમ પેદાશો		૧૨૬૬	૩૦૬	૬૯૮	૭૬૭૨	૮૨૧૯
(૩) કુલ		૧૨૬૬	૩૦૬	૬૯૮	૭૬૭૨	૮૨૧૯

(C) ચોખ્ખી આયાત (A-B)						
જથ્થો	મિલિયન ટનસ					
(૧) કુડ ઓઈલ		૩૪.૪૯	૩૯.૮૧	૫૭.૮૦	૭૪.૧૦	૭૮.૮૧

(ર) પેટ્રોલિયમ પેદાશો		૨૦.૫૯	૨૩.૦૫	૧૫.૮૬	૦.૯૦	૩.૦૬
(૩) કુલ		૫૫.૦૮	૬૨.૮૬	૭૩.૬૬	૭૫.૦૦	૭૫.૬૫

કિંમત	રૂ. કરોડમાં					
(૧) કૃડ ઓઈલ		૧૫૮૭૨	૧૪૯૧૭	૪૦૦૨૮	૬૫૯૩૨	૬૦૩૯૭
(ર) પેટ્રોલિયમ પેદાશો		૧૩૦૪૩	૧૧૯૭૦	૧૩૪૮૮	૪૪૨૧	-૯૭૦
(૩) કુલ		૨૮૯૧૫	૨૬૮૮૭	૫૩૫૧૬	૭૦૩૫૩	૫૯૪૨૭

(૫) ભારતની કુલ નિકાસ						
	રૂ. કરોડમાં	૧૩૦૧૦૧	૧૩૯૭૫૩	૧૫૯૫૬૧	૨૦૩૫૭૧	૨૦૭૭૪૬

(૬) ભારત દ્વારા પેટ્રોલિયમની કુલ આયાત અને યોખ્ખી આયાતની ટકાવારી નિકાસની સરખામણીમાં						
કુલ આયાત	%	૨૩.૨	૧૯.૫	૩૪.૦	૩૮	૩૨.૬
યોખ્ખી આયાત	%	૨૨.૨	૧૯.૨	૩૩.૫	૩૪	૨૮.૬

(૭) પેટ્રોલિયમ ક્ષેત્રનો કેન્દ્ર અને રાજ્યમાં ફાળો / પ્રદાન						
(i) કૃડ ઓઈલમાંથી રોયલ્ટી		૧૮૦૦	૧૭૦૮	૨૦૪૯	૨૨૭૨	---
(ii) ગેસની રોયલ્ટી		૪૧૫	૪૩૭	૫૪૭	૬૦૮	---
(iii) ઓઈલ વિકાસ	રૂ. કરોડમાં	૨૮૩૮	૨૭૫૧	૨૭૧૬	૨૭૨૮	---
(iv) એકસાઈઝ અને કસ્ટમ ડ્યુટી		૨૦૯૭૩	૨૧૫૧૩	૩૨૬૬૨	૩૫૯૧૨	૩૬૩૭૭
(v) સેલ્સ ટેક્ષ		૧૨૭૫૮	૧૩૪૯૦	૧૮૧૦૬	૨૩૩૭૫	---
(vi) ડિવિડન્ડ		૧૦૫૫	૨૨૪૩	૨૫૮૭	૩૪૮૨	---
(vii) કોર્પોરેટ ટેક્ષ અને અન્ય		૧૯૨૫	૨૬૨૧	૩૮૬૩	૫૩૪૫	---

(૮) કુદરતી ગેસ						
૧ શુદ્ધ ઉત્પાદન	મિલિયન	૨૬૪૦૧	૨૭૪૨૮	૨૮૪૪૬	૨૯૪૭૭	૨૯૭૧૪
૨ શુદ્ધિયોગ	ક્યુબિક મીટર	૨૪૫૨૨	૨૫૭૧૬	૨૬૮૮૫	૨૭૮૬૦	૨૮૦૩૭

સ્ત્રોત : WWW. PETROIEUM. NIC

ભારતમાં વર્ષ ૧૯૯૭-૯૮ ની સરખામણીમાં વર્ષ ૨૦૦૧-૦૨ સુધીના તમામ વર્ષોમાં ક્રુડ ઓઈલ અને પેટ્રોલિયમ પેદાશોનો વપરાશ સતત વધતો જોવા મળે છે. તેની સરખામણીએ આ જરૂરીયાતને પહોંચી વળવા માટે ઉત્પાદન ઓછું કે અપૂરતું સાબિત થાય છે. પરીણામે ક્રુડ ઓઈલની આયાત પણ પ્રત્યેક વર્ષે વધતી જોઈ શકાય છે. આ સમય ગાળા દરમ્યાન ક્રુડ ઓઈલની આયાતની સરખામણીએ પેટ્રોલિયમ પેદાશોની આયાત ક્રમશઃ ઘટાડો દર્શાવે છે તેના અર્થ એમ કરી શકાય કે ક્રુડ ઓઈલ ઉપર શુદ્ધીકરણની કામગીરી કરી ખનિજ તેલની પેદાશોનું ઉત્પાદન વધારવામાં ભારતની રીફાઈનરી કંપનીઓ સફળ સાબિત થઈ છે.^{૧૩}

ભારતમાં જરૂરિયાત કરતા ક્રુડ ઓઈલની પ્રાપ્તિ ઓછા પ્રમાણમાં થતી હોય ક્રુડની નિકાસ શક્ય નથી તેમ છતાં શુદ્ધીકરણ દ્વારા ભારતીય કંપનીઓ પેટ્રોલિયમ પેદાશોની નિકાસ કરવામાં સફળ થઈ છે તે સારી બાબત ગણી શકાય.

૨.૧૪ ભારતની ખાનગી, જાહેર અને સંયુક્ત સાહસ ક્ષેત્રે રીફાઈનરીની ઉત્પાદન ક્ષમતા (૮મી, ૯મી, અને ૧૦મી પંચવર્ષિય યોજના અનુસાર)

કોષ્ટક ૨.૮

ભારતની ખાનગી, જાહેર અને સંયુક્ત સાહસ ક્ષેત્રે રીફાઈનરીની ઉત્પાદન ક્ષમતા

રીફાઈનરી/ક્ષેત્ર	જૂની/નવી રીફાઈનરી	પ્રકાર ક્ષેત્ર	૮મી યોજના અનુસાર (૩૧-૩-૯૭)	૯મી યોજના અનુસાર (૩૧-૩-૦૨)	૧૦મી યોજના અંદાજીત (૩૧-૩-૯૭)
ઉત્તર વિભાગ	---	---	૧૧.૫૦	૨૧.૦૦	૩૬.૬૫
મથુરા	જૂની	જાહેર	૭.૫૦	૮.૦૦	૮.૦૦
પાનીપત	નવી	જાહેર	---	૬.૦૦	૧૨.૦૦
પંજાબ રીફાઈનરી	નવી	સંયુક્ત	---	---	૯.૦૦
દિગ્બોઈ	જૂની	જાહેર	૦.૬૫	૦.૬૫	૦.૬૫
ગુવાહાટી	જૂની	જાહેર	૧.૦૦	૧.૦૦	૧.૦૦
બી.આર.પી.એલ.	જૂની	જાહેર	૨.૩૫	૨.૩૫	૩.૦૦
નુમલીધર	નવી	જાહેર	---	૩.૦૦	૩.૦૦

પૂર્વ વિભાગ	---	---	૭.૦૫	૮.૮૦	૨૭.૦૦
બરૂતી	જુની	જાહેર	૩.૩૦	૪.૨૦	૬.૦૦
હલ્દીઆ	જુની	જાહેર	૩.૭૫	૪.૬૦	૬.૦૦
પૂર્વકોસ્ટ	નવી	સંયુક્ત	---	---	૯.૦૦
સોરોસ	નવી	ખાનગી	---	---	૬.૦૦
નિપોન ડેનેરો	નવી	ખાનગી	---	---	૯.૦૦
અશોક લેલેન્ડ	નવી	ખાનગી	---	---	૨.૦૦

પશ્ચિમ વિભાગ	---	---	૨૧.૦૦	૫૩.૧૦	૧૧૫.૮૩
ભારત પેટ્રોલિયમ	જુની	જાહેર	૬.૦૦	૬.૯૦	૧૨.૦૦
હિન્દુસ્તાન પેટ્રોલિયમ	જુની	જાહેર	૫.૫૦	૫.૫૦	૫.૮૩
કોચલી	જુની	જાહેર	૯.૫૦	૧૩.૭૦	૧૮.૦૦
બીગા	નવી	સંયુક્ત	---	---	૬.૦૦
પશ્ચિમ કોસ્ટ	નવી	સંયુક્ત	---	૬.૦૦	૬.૦૦
રીલાયન્સ	નવી	ખાનગી	---	૨૭.૦૦	૫૦.૦૦
એસ્સાર	નવી	ખાનગી	---	---	૨૪.૯૦

દક્ષિણ વિભાગ	---	---	૨૨.૦૦	૩૭.૦૦	૩૭.૦૦
વિશાખ	જુની	જાહેર	૪.૫૦	૭.૫૦	૭.૫૦
કોચીન રીફાઈનરી	જુની	જાહેર	૭.૫૦	૭.૫૦	૧૩.૫૦
ચેન્નઈ રીફાઈનરી	જુની	જાહેર	૬.૫૦	૬.૫૦	૯.૫૦
નરીમાન રીફાઈનરી	જુની	જાહેર	૦.૫૦	૦.૫૦	૧.૦૦
મૅંગલોર ટી એન્ડ					
પેટ્રોકેમિકલ લીમીટેડ	જુની	સંયુક્ત	૩.૦૦	૯.૬૯	૯.૬૯
ઓ.એન.જી.સી.	નવી	જાહેર	---	૦.૦૮	૦.૦૮

સ્ત્રોત: CMIE ૨૦૦૨

સમગ્ર ભારતની તમામ રીફાઈનરીની પેટ્રોલિયમ પેદાશોની ઉત્પાદન ક્ષમતા જોતાં એમ કહી શકાય કે વિભાગ વર્ગીકરણ મુજબ ભારતના પશ્ચિમ વિભાગની રીફાઈનરીની ક્ષમતા દેશની કુલ ક્ષમતાના લગભગ ૫૦% જેટલી છે. જે દરેક પંચવર્ષીય યોજનાની આંકડાકીય

માહિતી પરથી જોઈ શકાય છે. ક્ષમતામાં બીજા ક્રમે દક્ષિણ વિભાગ, ત્રીજા ક્રમે ઉત્તર વિભાગ અને સૌથી ઓછી ક્ષમતા ધરાવતો વિભાગ પૂર્વભારત છે.

૨.૧૫ પંચવર્ષીય યોજનાના અંત સુધીમાં ખાનગી, જાહેર અને સંયુક્ત ક્ષેત્રે રીફાઈનરીની ઉત્પાદન ક્ષમતાનો ટકાવારી હિસ્સો (MMTPA)

કોષ્ટક ૨.૯

પંચવર્ષીય યોજનાના અંત સુધીમાં ખાનગી, જાહેર અને સંયુક્ત ક્ષેત્રે
રીફાઈનરીની ઉત્પાદન ક્ષમતાનો ટકાવારી હિસ્સો

પ્રકાર	૮મી યોજના		૯મી યોજના		૧૦ મી યોજના	
	ક્ષમતા	%	ક્ષમતા	%	ક્ષમતા	%
ખાનગી ક્ષેત્રની રીફાઈનરી	—	—	૨૭.૦૦	૨૩.૫૫	૯૧.૦૦	૪૧.૨૨
જાહેર ક્ષેત્રની રીફાઈનરી	૫૮.૫૫	૯૫.૧૩	૭૧.૯૮	૭૨.૭૭	૧૦૭.૦૬	૪૮.૫૦
સંયુક્ત ક્ષેત્રની રીફાઈનરી	૩.૦૦	૪.૮૭	૧૫.૬૯	૧૩.૬૮	૩૯.૬૯	૧૭.૯૮
કુલ	૬૧.૫૫	૧૦૦	૧૧૪.૬૭	૧૦૦	૨૨૦.૭૫	૧૦૦

ઉપરોક્ત માહિતીના વિશ્લેષણને આધારે જોઈએ તો ખાનગી ક્ષેત્રે રીફાઈનરીની કામગીરી વધુ પ્રશંસનીય રહી છે. ૮ મી યોજનાના અંત સુધી ખાનગી ક્ષેત્રમાં રીફાઈનરીની કામગીરી શુન્ય (૦) હતી. જે ૯ મી યોજનાના અંતે કુલ ક્ષમતામાં ૨૩.૫૫% જેટલો હિસ્સો જોવા મળે છે. જે ૧૦ મી યોજનાના અંત સુધીમાં ખાનગી કંપનીની રીફાઈનરી ક્ષમતા લગભગ ૪૧.૨૨% જેટલી અંદાજવામાં આવે છે. આમ ક્રમશઃ રીફાઈનરી ક્ષેત્રે ખાનગી કંપનીનું વર્યસ્વ વધતું જાય છે તેમ સ્પષ્ટ કહી શકાય. સરકારની પેટ્રોલિયમ નીતિ અનુસાર દરેક પંચવર્ષીય યોજનાના અંતે દેશની રીફાઈનરી ક્ષમતા લગભગ બમણી થતી જોવા મળે છે. (ક્રમશઃ ૬૧.૫૫, ૧૧૪.૬૭, ૨૨૦.૭૫)

૨.૧૬ ખનિજતેલ ઉદ્યોગમાં રોજગારી પ્રાપ્ત કરેલા કર્મચારીઓની સંખ્યા :

કોષ્ટક ૨.૧૦

ખનિજતેલ ઉદ્યોગમાં રોજગારી પ્રાપ્ત કરેલા કર્મચારીઓની સંખ્યા.
(દરેક વર્ષમાં ૧ એપ્રિલના રોજ)

કક્ષા	૧૯૯૫	૧૯૯૬	૧૯૯૭	૧૯૯૮	૧૯૯૯	૨૦૦૦	૨૦૦૧
ખોદકામ અને ઉત્પાદન	૫૭૬૩૩	૫૦૨૪૪	૪૩૫૮૫	૫૨૯૦૯	---	---	---
રીફાઈનરી / શુદ્ધીકરણ	૨૩૦૩૧	૨૪૬૨૨	૨૦૭૨૩	૨૫૨૯૪	---	---	---
બજારી ક્ષેત્ર	૩૪૨૭૦	૩૭૩૨૧	૩૮૭૪૪	૩૭૯૪૩	---	---	---
પાઈપલાઈન	૩૬૧૯	૩૭૧૨	૩૯૩૪	૩૭૮૨	---	---	---
સંશોધન અને વિકાસ	૨૯૫૩	૨૦૩૫	૨૯૦૧	૨૮૩૨	૨૮૬૯	૨૮૫૮	૨૭૨૩
અન્ય	૧૪૯૨૯	૨૦૭૭૦	૨૧૯૫૮	૧૫૨૪૯	૧૩૫૮૦	૧૩૨૯૩	૯૯૯૦
કુલ	૧૩૬૪૩૫	૧૩૯૬૦૪	૧૩૬૮૪૫	૧૩૮૦૦૯	૧૫૧૩૩૩	૧૩૯૪૦૨	૧૩૪૯૮૮

સ્ત્રોત: WWW. PETROIEUM. NIC

ઉપરોક્તમાહિતીમાં અપ્રાપ્ય માહિતીની મર્યાદાને કારણે કુલ કર્મચારીઓની સંખ્યાને આધારે પેટ્રોલિયમ ક્ષેત્રમાં રોજગારીનું વિશ્લેષણ કરીએ તો ૧૯૯૫ ના વર્ષથી ૧૯૯૯ સુધીના તબક્કામાં સરેરાશ રોજગારીનું પ્રમાણ વધતું જોવા મળે છે. જ્યારે વર્ષ ૨૦૦૦ અને વર્ષ ૨૦૦૧ ના આંકડા એવું દર્શાવે છે કે આ સમય ગાળામાં પેટ્રોલિયમ ક્ષેત્ર ક્રમશઃ રોજગારીનું પ્રમાણ ઘટેલું છે.

આ ઉદ્યોગમાં સૌથી વધારે રોજગારી ખોદકામ અને ઉત્પાદન ક્ષેત્રમાં જોવા મળે છે. જ્યારે સૌથી ઓછી રોજગારી શંશોધન અને વિકાસ ક્ષેત્રે જોવા મળે છે. કુલ રોજગારીની સરખામણીએ ખોદકામ અને ઉત્પાદન પ્રથમ, બજારી ક્ષેત્રે દ્વિતીય અને રીફાઈનરી ક્ષેત્રે તૃતીય ક્રમે સૌથી વધારે રોજગારી પ્રાપ્ત થયેલી જોઈ શકાય છે.

૨.૧૭ ખનિજ તેલના શુદ્ધિકરણ દ્વારા મળતી વિવિધ પેદાશો

કોષ્ટક ૨.૧૧

ખનિજ તેલના શુદ્ધિકરણ દ્વારા મળતી વિવિધ પેદાશો

ક્રમ	વર્ગ	પેદાશની સંખ્યા
૧	ફ્યુલ ગેસ	૧
૨	લિક્વીફાઈડ પેટ્રોલિયમ ગેસ	૧૩
૩	ગેસોલીન	૪૦
૪	મોટર ગેસોલીન	૧૯
૫	એવિએશન ગેસોલીન	૯
૬	અન્ય ગેસોલીન (ટ્રેકટર, વહાણ વગેરે)	૧૨
૭	ગેસ ટરબાઈન્સ (જેન્ટ ફ્યુલ)	૫
૮	કેરોસીન	૧૦
૯	ડિઝલ ફ્યુલ, સાઈટ (હળવું) ઓઈલ	૨૭
૧૦	રીસીડ્યુલ ફ્યુલ ઓઈલ	૧૬
૧૧	લ્યુબ્રિકન્ટ ઓઈલ	૧૧૫૬
૧૨	સફેદ ઓઈલ	૧૦૦
૧૩	રસ્ટ પ્રીવેન્ટેરીવસ	૬૫
૧૪	ટ્રાન્સફોર્મર અને કેબલ ઓઈલ	૧૨
૧૫	ગ્રીસીસ	૨૦૧
૧૬	વેક્સીસ	૧૧૩
૧૭	આસ્ફાલ	૨૦૯
૧૮	કોકસ	૪
૧૯	કાર્બન બ્લેક	૫
૨૦	કેમિકલ્સ, સોલવન્ટ મીક્સ	૩૦૦
*	કુલ ઉત્પાદિત પેદાશની સંખ્યા	૨૩૮૭

(સંદર્ભ : અમેરિકન પેટ્રોલિયમ ઈન્સ્ટીટ્યુટ- ૧૯૬૬)

કુલ ઓઈલમાંથી શુદ્ધીકરણની કામગીરીમાંથી છુટી પડતી મુખ્ય પેટ્રોલિયમ પેદાશો (૧) ગેસોલીન (૨) કેરોસીન (૩) ડિસ્ટીલેટ ફ્યુલ ઓઈલ (૪) રીસીડ્યુલ ઓઈલસ (૫) લ્યુબ્રિકન્ટ ઓઈલ લેઝ સ્ટોકસ (૬) આસ્ફાલ્ટસ (૭) પેટ્રોલિયમ વેક્સ (૮) નેપ્થા (૯) સોલવન્ટ અને (૧૦) લિક્વીફાઈડ ગેસીસ

રીફાઈન્ડ થયેલી પેદાશોનું મૂલ્ય નફાની દ્રષ્ટિએ વિશેષ છે. જેમાં ખાસ કરીને ગેસોલીન, મધ્ય ડિસ્ટીલેટરી અને રીસીડયુલ ફ્યુલ આ ત્રણ પેદાશોનું ઉત્પાદન ઓછા ઉદ્યોગમાં મૂલ્ય અને જથ્થાની દ્રષ્ટિએ ખૂબજ મહત્વ ધરાવે છે. આ ત્રણ પૈકી ગેસોલીન તેના ઉચ્ચ મૂલ્યને કારણે ઉદ્યોગમાં સૌથી વધારે મહત્વ ધરાવે છે. ^{૧૪}

અમેરિકન પેટ્રોલિયમ ઈન્સ્ટીટ્યુટ દ્વારા હાથ ધરાયેલા અભ્યાસ મુજબ ક્રૂડ ઓઈલનું રીફાઈનીંગ કરવાથી તેમાંથી ૨૦૦૦ કરતા વધારે પેદાશો પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. આ પ્રકારની ઉત્પાદિત પેદાશોને કુલ ૨૦ સમૂહમાં વિભાજિત કરવામાં આવી છે.

૨.૧૮ ખનિજતેલની પેદાશોનું વર્ગીકરણ અને તેની ઉપયોગિતા

કોષ્ટક ૨.૧૨

ખનિજતેલની પેદાશોનું વર્ગીકરણ અને તેની ઉપયોગિતા

રીફાઈનરી	પેદાશો	ઉપયોગિતા
હળવી પેદાશો	લિક્વિફાઈડ પેટ્રોલિયમ ગેસ	ઘરવપરાશ નું ઈંધણ અને ઔદ્યોગિક વપરાશ
	નેથા / કુદરતી ગેસ પ્રવાહી (NGL) મોટર સ્પીરીટ (MS)	ફર્ટિલાઈઝર યુનિટ, પાવર પ્લાન, પેટ્રોકેમિકલ્સ સેક્ટર પેસેન્જર કાર, ટુ-વ્હીલર્સ, થ્રી વ્હીલર્સ
મધ્યમ પેદાશો	એવીવેશન ટરબાઈન ફ્યુલ સુપરીઅર, કેરોસીન, ઓઈલ, હાઈસ્પીડ ડિઝલ	એરક્રાફ્ટ, રસોઈ અને પ્રકાશ ટ્રાન્સપોર્ટર, ખેતીવાડી, પાવર ઉત્પાદન.
	લાઈટ ડિઝલ ઓઈલ	ખેતીવાડીના પમ્પ સેટ, નાના ઔદ્યોગિક એકમો પાવર ઉત્પાદન
ભારે પેદાશો	ફ્યુલ ઓઈલ / લો સલ્ફર હેવી સ્ટોક (LSHS)	ન્યુનિવ કક્ષાનું ફકળ-થર્મલ પાવર સ્ટેશન માટે, ફર્ટિલાઈઝર પ્લાન્ટસ, ઓ. એકમો.
	બિલ્યુમીન લ્યુબ્સ	રસ્તા બનાવવામાં, ઓટોમેવીટ અને ઔદ્યોગિક વપરાશ.
અન્ય પેદાશો	વેક્સ, પેરાફીન, બેનઝીન, બેનઝીન ફીડ સ્પેડ વગેરે	મૂલ વૃદ્ધિ કદ ની પેદાશો માટે

રીફાઈનરી દ્વારા ઉત્પાદીત પેટ્રોલિયમ પેદાશોને ત્રણ વિભાગમાં વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે. (૧૫) હળવી પેદાશો, મધ્યમ પેદાશો અને ત્યારે પેદાશો આ ત્રણ વિભાગની વિવિધ પેદાશોનું વર્ગીકરણ અને તેની ઉપયોગીતા નીચેના ટેબલમાં દર્શાવવામાં આવી છે.

સ્ત્રોત: “Crude Oil Hedging” March-2001

ઈ.સ. ૧૯૬૦ નો દસકો એ ઔદ્યોગિક વિકાસનો દસકો ગણાય છે. આ સમયગાળામાં ખનિજતેલ ઉદ્યોગક્ષેત્રે અનેક નવી રિફાઈનરીઓનો જન્મ થયો. દક્ષિણ એશિયાના બજારમાં આ સમયે એમ મહત્વનું નામ પ્રચલિત થયું તે બર્મા ઓઈલ કંપની તરીકે ઓળખાય છે. આ કંપની ની સ્થાપના ૧૮૮૬માં સ્કોટલેન્ડમાં થઈ હતી. બર્મા ઓઈલ કંપનીનો વિકાસ ૧૯૭૧માં સ્થપાયેલી રંગુન ઓઈલ કંપનીને આભારી છે. આ કંપનીએ બર્મા ઓઈલ કંપની દ્વારા ખોદાયેલા તેમના કુવામાંથી નિકળતા કાચા તેલના પરીક્ષણની કામગીરી કરી આપી હતી.

ભારતમાં ખનિજતેલની શોધખોળની શરૂઆત ઈસ ૧૮૮૬માં થઈ. જ્યારે મેક્સિકો સ્ટીવર્ટ કંપનીના શ્રી ગુંડેનાગ નામના અધિકારીએ આસામના ઉપરના વિસ્તારમાં જૈપુર પાસે કુવામાં ખોદકામ દ્વારા તેલ પ્રાપ્ત કર્યું. ઈસ ૧૯૮૮માં આસામ રેલ્વે એન્ડ ટ્રેઈંગ કંપની (ARTC) એ ‘દિગ્ગોઈ’ નાં તેમની શોધ કરી ભારતમાં ખનિજતેલના શ્રી ગણેશ કર્યા.

નવા નવા સંશોધનો અને તેના આવિષ્કારની સાથો સાથ ઉદ્યોગોનો વિકાસ થતો ગયો. આ સમયે શ્રી જોન ડી રોકફલરે પોતાના વ્યાપારી સહયોગીની સાથે મળીને અનેક રીફાઈનરી અને પાઈપલાઈન પર પોતાનો અંકુશ જમાવ્યો અને ‘સ્ટાન્ડર્ડ ઓઈલ ટ્રસ્ટ’ની રચના કરી. સ્ટાન્ડર્ડ ઓઈલ કંપનીના સૌથી મોટો હરીફ ‘રોયલ ટચ’, શૈલ રોનસ આઈલ્ડરો મળીને એક નવા સંઘઠન ‘એશિયાટીક પેટ્રોલિયમ’ને જન્મ આપ્યો, જેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ દક્ષિણ એશિયામાં પેટ્રોલિયમ પેદાશોનું માર્કેટિંગ કરવાનું છે.

૧૯૯૮માં એશિયાટીક પેટ્રોલિયમએ પ્રટ્રોલિયમના સક્રિય ઉત્પાદક રીફાઈનરી ધરાવતી અને વિતરક અવી બર્મા ઓઈલ કંપની સાથે જોડાણ કર્યું. આ ગઠબંધનથી “બર્મા શેલ ઓઈલ સ્ટોરેજ અને ડિસ્ટ્રીબ્યુટીંગ કંપની ઓફ ઈન્ડિયા લિમીટેડ” નો જન્મ થયો. બર્મા શેલ કંપનીએ પોતાની કામગીરી ની શરૂઆત કેરોસીનની આયાત અને તેના માર્કેટિંગ કરી કેરોસીન ખૂબજ મોટા પ્રમાણમાં આયાત કરવામાં આવતું હતું. અને ૪ ગેલન કે ૧ ગેલનની ટીનમાં પૈકિંગ કરી રેલ્વે રસ્તાના વાણી બહારથી દેશના વિવિધ વિસ્તારોમાં તેનો પુરવઠો

પહોચાડવામાં આવતો. કેરોસીનનો ઉપયોગ વિજળીના પર્યાય તરીકે અને રસોઈ બનાવવા માટે થતો હતો. જેને પરિણામે તેની માંગમાં સતત તેજી આવતી ગઈ.

મોટરકારના આગમનથી ડબ્બાના પૈકિંગના પેટ્રોલ આવવાનું શરૂ થયું હતું અને ત્યાર બાદ પેટ્રોલના સર્વિસ સ્ટેશનની શરૂઆત થઈ. ૧૯૩૦ ના દસકામાં છૂટક પેટ્રોલના કેન્દ્રો રસ્તા પર દેખાતા હતા. ૧૫ ઓક્ટોબર ૧૯૩૨ માં જ્યારે ભારત નાગરિક ઉડ્ડયન સેવાની શરૂઆત થઈ. જેશ્ચારશ્ચીશ્ચતાતા એ એક એન્જિનથી આલતા 'દેવિલિયન પુસમાથ જહાજ'માં કરાચીથી મુંબઈ (જુહુ) સુધીની હવાઈ મુસાફરી કરી ત્યારે તેમાં ઈંધણ પુરવાનું પ્રથમ વખત બર્મા શૈલ કંપની માટે શક્ય બન્યું હતું. બરોબર ૩૦ વર્ષ પછી ૧૯૬૨માં બર્મા શૈલ કંપનીએ બીજી વખત જેશ્ચારશ્ચીશ્ચતાતા ના વિમાનમાં ઈંધણ પુરવાની ગૌરવ તક પ્રાપ્ત થઈ. આ કંપની દ્વારા જહાજ માટે પણ બળતણ પુરુ પાડવામાં આવતું હતું.

ભારતની એક આવી કંપની તરીકે ૧૯૫૦ના મધ્યમાં ઘરમાં રસોઈના હેતુ માટે એલશ્ચીશ્ચ / ગેસ આપવાનું શરૂ કર્યું. મુંબઈના ટ્રોમ્બે ખાતે આધુનિક રીફાઈનરી સ્થાપવાના હેતુ થી શૈલ કંપની અને ભારત સરકાર વચ્ચે ૧૫ ડિસેમ્બર ૧૯૫૧ના રોજ સમજૂતીના કરાર થયા.

તારીખ ૩ નવેમ્બર ૧૯૫૨ના રોજ ભારતીય અધિનિયમ હેઠળ બર્મા શૈલ લિમિટેડની એક પ્રાઈવેટ લિમિટેડ તરીકે સ્થાપના થઈ. મુંબઈના ટ્રોમ્બે ખાતે એકદમ પોચી પાણીવાળી જમીનમાં કંપનીના કર્મચારીઓ અને સાધનોના સમન્વયથી ટૂંકાગાળાથી જ લોખંડના ટાવર, મોટી ટાંકીઓ તથા માઈલો સુધી પાઈપલાઈન નાખવાનું કામ પૂર્ણ કરવામાં આવ્યું. માહુલ ગામની ૫૪ એકર જમીનમાં પથરાયેલી આ રીફાઈનરીએ પોતાના નિર્ધારિત સમયથી એક વર્ષ પહેલાં ૩૦ જાન્યુઆરી ૧૯૫૫માં પોતાનું કાર્ય શરૂ કરી દીધું. ભારતના એ વખતના ઉપરાષ્ટ્રપતિ ડોશ્ચએસશ્ચરાધાકૃષ્ણનએ ૨૨ મિલિયન મેટ્રિક ટન પ્રતિ વર્ષની ક્ષમતા ધરાવતી રીફાઈનરીની તાશ્ચ૧૭ માર્ચ ૧૯૫૫ના રોજ શુભારંભ ની જાહેરાત કરી. એ સમયે ભારતની સૌથી મોટી રીફાઈનરી હતી.

૨૪ જાન્યુઆરી ૧૯૭૬ના રોજ ભારત સરકારે બર્મા શૈલ કંપની હસ્તગત કરી લીધી અને 'ભારત રીફાઈનરી લિમિટેડ' ની સ્થાપના કરી. ૧લી ઓગસ્ટ ૧૯૭૭માં અને 'ભારત પેટ્રોલિયમ કોર્પોરેશન લિમિટેડ' એવું નવું નામ આપવામાં આવ્યું. ભારતમાં (બોમ્બે હાઈ)

ખનિજતેલ ઉદ્યોગમાં રીફાઈનરીની કામગીરી કરતી આ પ્રથમ કંપની હતી. આમ ભારતે આત્મનિર્ભરતાથી ખનિજતેલ ઉદ્યોગમાં રીફાઈનરી ક્ષેત્રે પોતાની શરૂઆત કરી હતી.

ભારતમાં વર્તમાનકુલ ૧૮ મુખ્ય રીફાઈનરીઓ કાર્યરત છે. જેમાંથી જાહેર અને સંયુક્ત ક્ષેત્રમાં ૧૭ રીફાઈનરીઓ સમાવેશ કરવામાં આવેલો છે. જ્યારે ૧માગ રીફાઈનરી ખનિજક્ષેત્રે કાર્યરત છે. તાજ્જ ૧-૪-૨૦૦૨ સુધીની પ્રાપ્ત માહિતી મુજબ આ તમામ રીફાઈનરીઓની ક્ષમતા કુલ મળીને ૧૧૧.૬૭ MMTPA જેટલી થવા જાય છે. જેમાંથી જાહેર અને સંયુક્ત ક્ષેત્રની રીફાઈનરીની ક્ષમતા ૮૪.૬૭ MMTPA અને ખાનગી ક્ષેત્રની મુખ્ય રીફાઈનરી જે એશિયાની સૌથી મોટી ખાનગી રીફાઈનરી ગણાય છે. તેવી રીલાયન્સ પેટ્રોલિયમ લિમિટેડની ક્ષમતા ૨૭ MMTPA છે.

૨.૧૯ સમસ્યા (THE PROBLEM)

ખનિજતેલ ઉદ્યોગએ વિશાળ ઔદ્યોગિક કાર્યક્ષેત્ર ધરાવે છે. સ્વાભાવિક જ તેમાં મુડી રોકાણ પણ ખૂબજ વધારે પ્રમાણમાં કરવું પડે છે. જે ઘણું કરીને જાહેર ક્ષેત્રના એકમો દ્વારા જ કરવામાં આવતું હોય છે. ભારતમાં ખનિજતેલ ઉદ્યોગમાં સૌથી વધારે પ્રમાણમાં મુડી રોકાણ જાહેર ક્ષેત્રો દ્વારા કરવામાં આવેલ છે. ભારતમાં ૧૮૮૬થી ખનિજતેલ ઉદ્યોગની શરૂઆત હતી. ત્યારથી અત્યારસુધીમાં આ ઉદ્યોગ લગભગ ૧૨૫ વર્ષની પરિપક્વ ઉમરે પહોંચી ગયો છે. આથી જ ભારતના ખનિજતેલ ઉદ્યોગની ઉત્પાદકતા વલણોનો અભ્યાસ કરવાનો હેતુ કેન્દ્ર સ્થાને રહેલો છે. ખનિજતેલના શુદ્ધિકરણની કામગીરી દ્વારા જ વિવિધ ખનિજતેલ પેદાશોનું ઉત્પાદન મળતું હોવાથી ભારતની મુખ્ય ખનિજતેલ રીફાઈનરીઓની ઉત્પાદકતા વલણોનો અભ્યાસ અત્રે કરવામાં આવેલો છે.

ભારતમાં કાળું ખનિજતેલ મેળવવાના અનેક પ્રયત્નો કરવામાં આવી રહ્યા છે. કાચા ખનિજતેલ કે ક્રુડ ઓઈલ માટે આપણે મહદઅંશે બીજા રાષ્ટ્રો પર આધારિત રહેવું પડે છે. આ સાથે શુદ્ધિકરણની કામગીરી કરતી કંપનીઓની સંખ્યામાં છેલ્લા દસકામાં વધારો થતો જોવા મળે છે. ભારતની રીફાઈનરી કંપનીઓની ઉત્પાદકતા ક્ષમતા સુધારવા, ઉત્પાદનની પડતર નીચી લાવવા, ઉત્પાદનનું વલણ જાણવા તેમ જ ભવિષ્યની ખનિજતેલ ઉદ્યોગની વિવિધ પેદાશોની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા માટે રીફાઈનરી ધરાવતી કંપનીઓનો અભ્યાસ કરવો આવશ્યક બની જાય છે.

વર્તમાન સમયમાં ઉદ્યોગમાં ઔદ્યોગિક માંદગીનું પ્રમાણ જોવા મળે છે. તેના ઘણા બધા કારણોમાંના એક મહત્વના કારણ તરીકે પડતરમાં થતો વધારો નફાકારકતામાં થતો ઘટાડો અને પ્રવાહિતામાં થતો ઘટાડો પણ જવાબદાર ગણી શકાય. ભારતમાં મોટા ભાગના ઉદ્યોગમાં વૈશ્વિક મંદીને પરિણામે પ્રવાહિતાનું સંચાલન ખુબજ મોટી સમસ્યા ઉભી થઈ છે. કારણ કે કાર્યશીલ મુડીનું ચક્ર યોગ્ય રીતે જાળવી શકાતું નથી અને મોટા ભાગના નાણા ઈન્વેન્ટરી અને દેવાદારોમાં રોકાઈ રહે છે. આમ ઉપરોક્ત કારણોને પરિણામે સંશોધકે અભ્યાસ હાથ ધરેલા છે કે “ભારતીય ખનિજતેલ ઉદ્યોગમાં પ્રવાહિતાનું સંચાલન કેવી રીતે થાય છે.”

૨.૨૦ સંશોધનનું આયોજન :

- (૧) સમસ્યા (Problem) : “ભારતીય ખનિજતેલ ઉદ્યોગમાં પ્રવાહિતાનું સંચાલન” એ સંશોધનનો વિષય છે.
- (૨) સંશોધનના હેતુઓ (Objectives of Study): આ અભ્યાસના હેતુઓ “ભારતીય ખનિજતેલ ઉદ્યોગમાં પ્રવાહિતાનું સંચાલન” તપાસવાનો છે.

આ અભ્યાસના મુખ્ય હેતુઓ નીચે મુજબ છે.

- (૧) ખનિજતેલ ઉદ્યોગની સ્થિતિ જાણવી.
- (૨) પ્રવાહિતાનો અભ્યાસ કરવો.
- (૩) નફાકારકતાની માપણી કરવી.
- (૪) નાણાક્રિય શક્તિનું મુલ્યાંકન કરવું.
- (૫) વિવિધ કંપનીઓનું ઔદ્યોગિક સ્વાસ્થ્ય તપાસવું.
- (૬) વિવિધ કંપનીઓની સમગ્ર સંચાલકીય કાર્યક્ષમતા તપાસવી.
- (૭) વિવિધ કંપનીઓએ યોગ્ય વ્યૂહરચના અપનાવવા અંગેના સૂચનો કરવા.

૨.૨૧ ઉત્કલ્પનાઓ (Hypothesis)

આ અભ્યાસમાં બે ઉત્કલ્પનાઓને ચકાસેલ છે જે નીચે મુજબ છે.

- (૧) આ ઉદ્યોગમાં ઉત્પાદન અને વેચાણની પ્રવૃત્તિ સંતોષકારક છે.

(૨) કાર્યશીલ મૂડી (પ્રવાહિતાની) સ્થિતી મજબૂત છે.

(૩) નાણાકીય કાર્યક્ષમતા આ ઉદ્યોગની સંતોષકારક છે.

(૪) કુલ રોકાયેલ મુડી અને લાંબા ગાળાની ઉછીની મુડી અંગેના નિર્ણયો પ્રવાહિતાને પ્રભાવિત કરે છે

(૫) એકમનું કદ (વેચાણ) અને મિલકતોનું બંધારણ પ્રવાહિતાના ઉપર વિદેયાત્મક અસર કરે છે.

(૬) એકમની નફાકારકતા પ્રવાહિતા પર આધારિત છે.

૨.૨૨ અભ્યાસનું કાર્યક્ષેત્ર (Universe of Study):

આ સંશોધન અભ્યાસ મહદઅંશે ગૌણ માહિતી પર આધારિત છે. અહીં અભ્યાસ માટે લેવાયેલ કંપનીઓ ખાનગી કંપની છે. અને સ્ટોક એક્સચેન્જમાં નોંધાયેલ છે.

૨.૨૩ એકમોની (નમૂના) પસંદગી અને અભ્યાસનો સમયગાળો :

ભારતમાં ખનિજતેલ ઉદ્યોગની મુખ્ય રીફાઈનરી કંપનીઓની અભ્યાસના સમય દરમ્યાનની ૫ વર્ષની કામગીરી ધ્યાનમાં રાખી નીચે મુજબની કુલ સાત (૭) મુખ્ય રીફાઈનરી કંપનીઓ કે એકમો અભ્યાસ માટે પસંદ કરવામાં આવેલા છે.

(૧) ભારતીય પેટ્રોલિયમ કોર્પોરેશન લી. (BPCL)

(૨) બેંગલોર રીફાઈનરી એન્ડ પેટ્રોકેમિકલ્સ લી. (BRPL)

(૩) ચેન્નાઈ પેટ્રોલિયમ કોર્પોરેશન લી. (CPCL)

(૪) હિન્દુસ્તાન પેટ્રોલિયમ કોર્પોરેશન લી. (HPCL)

(૫) મેંગલોર રીફાઈનરી એન્ડ પેટ્રોકેમિકલ્સ લી. (MRPL)

(૬) ઈન્ડિયન ઓઈલ કોર્પોરેશન લી. (IOCL)

(૭) રીલાયન્સ ઈન્ડીયા-લી. (RIL)

પ્રસ્તુત સંશોધન કાર્ય ઉપરોક્ત મુજબ રીફાઈનરી કંપનીઓની અભ્યાસના સમયગાળા દરમ્યાન એટલે કે વર્ષ ૨૦૦૨-૦૩ થી ૨૦૦૭-૦૮ સુધીની કુલ (૬) છ વર્ષની નાણાકીય માહિતી લક્ષમાં લઈને કરવામાં આવ્યું છે.

૨.૨૪ માહિતી એકત્રિકરણ અને માહિતી વિશ્લેષણ :

ભારતની ખનિજતેલ ઉદ્યોગની રીફાઈનીંગ કંપનીઓની ઉત્પાદકતાનું વિશ્લેષણ કરવા માટે જે માહિતીઓનો ઉપયોગ થયો છે. તે માહિતી દરેક હિસાબી વર્ષને અંતે રજૂ થતા વાર્ષિક અહેવાલમાંથી મેળવેલ છે. આ અભ્યાસના એકમોના વાર્ષિક હિસાબોનો અહેવાલ મહત્વનો છે. આ માહિતી જે તે એકમોની મુખ્ય ઓફિસ અને રાજકોટ સ્ટોક એક્સચેન્જમાંથી મેળવેલ છે તેમજ ઈન્ટરનેટની વેબસાઈટ, સીએમઆઈઈ સ્ક્રી સામયિકો , વર્તમાનપત્રો, એકાઉન્ટીંગ અને સાહિત્યનો આ અભ્યાસમાં ઉપયોગ કરવામાં આવેલો છે. આમ આ સંશોધન ખાસ કરીને ગૌણ માહિતી (Secondary data) પર આધારિત છે.

ગૌણ માહિતી એવા પ્રકારની માહિતીનો સમૂહ કે જથ્થો છે કે જે સંશોધક દ્વારા એના સંશોધન હેતુઓથી ચકાસણી માટે ઉપયોગમાં લીધેલ હોય પરંતુ તે માહિતી અન્ય કોઈ વર્ગ દ્વારા તેઓના ખાસ હેતુ માટે તેઓએ ઉપલબ્ધ હોય. સંશોધક માટે આવી માહિતી વિશ્વસનિય સિદ્ધ કરવામાં મુલ્યવાન સ્ત્રોત તરીકે ઉપયોગી થઈ શકે છે.

પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસમાં સંશોધકે ગૌણ માહિતીનો ઉપયોગ કર્યો છે. ગૌણ માહિતીના આ સંશોધન અભ્યાસ હેતુથી રહેલા સ્ત્રોતો નીચે મુજબ છે.

- (૧) ઉત્પાદકતા વિષયના સંદર્ભગ્રંથો
- (૨) સંશોધન પદ્ધતિઓના સંદર્ભગ્રંથો
- (૩) ખનિજતેલ ઉદ્યોગના ખાસ મુખ્ય પત્રો, સામયિકો
- (૪) વિવિધ આર્થિક અખબારોના સમાચારો કે ખાસ લેખો.
- (૫) સાત નમુના એકમોના વાર્ષિક અહેવાલો.
- (૬) ઈન્ટરનેટ ઉપર ઉપલબ્ધ વિવિધ વેબસાઈડમાંથી માહિતીઓ
- (૭) સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છ પ્રોડક્ટીવીટી કાઉન્સિલ અને ૧૧M જેવી સંસ્થાઓની રૂબરૂ મુલાકાત અને તેના ગ્રંથાલયના પુસ્તકોનો ઉપયોગ.

૨.૨૫ પ્રાપ્ય માહિતીનું વિશ્લેષણ :

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ઉપલબ્ધ કરવામાં આવેલ માહિતીને વિવિધ આંકડાશાસ્ત્રીય પદ્ધતિઓને આધારે વર્ગીકરણ કોષ્ટકીકરણ કરી યોગ્ય સૂત્રોની મદદ થી વિશ્લેષણ કરવામાં આવેલ છે. જે નીચે મુજબ છે.

(૧) ગુણોત્તર વિશ્લેષણ :

ઈસ્રાઈલ ૧૯૦૯ માં એલેક્ઝાન્ડર પોલે સૌપ્રથમ ગુણોત્તર વિશ્લેષણની પદ્ધતિસરની સંરચના રજૂ કરી ગુણોત્તરની મદદ વડે નાણાકીય પત્રકોનું પૃથક્કરણ કરવાની પ્રક્રિયાને ગુણોત્તર વિશ્લેષણ કહેવામાં આવે છે. ભારતના ખનિજતેલ ઉદ્યોગની ઉત્પાદકતાના વિશ્લેષણની સફળતાનો આધાર ગુણોત્તર ઉપર જોવા મળે છે.

નાણાકીય અહેવાલોની બે વિગતો વચ્ચેની તુલના વ્યક્ત કરતો આંતરસંબંધો એટલે ગુણોત્તર—હિસાબી ગુણોત્તર પાકા સરવૈયામાં નફા—નુકસાન ખાતામાં, અંદાજ પત્રીય અંકૂશ પદ્ધતિમાં કે હિસાબી વ્યવસ્થાના બીજા કોઈ ભાગમાં દર્શાવતા આંકડાઓ વચ્ચે ઉપસ્થિત થતા સંબંધોનું મહત્વ દર્શાવે છે.

“The relationship between the two figures expressed mathamatically is called a ratio”

-Hingorani, Ramnathms & Grewal

ગુણોત્તર વિશ્લેષણનું મહત્વ :

૧. ગુણોત્તરની મદદથી ધંધાની કાર્યક્ષમતા માપી શકાય છે.
૨. મહત્વના નાણાકીય નિર્ણયો લઈ શકાય છે.
૩. એક સમાન ઉદ્યોગની વિવિધ કંપનીઓના તુલનાત્મક અભ્યાસ કરી શકાય છે.
૪. લેણા અને દેવા પર ગુણોત્તરની મદદથી અસરકારક અંકૂશ રાખી શકાય છે.
૫. રોકાણકારો તેની મદદથી રોકાણ વિષયક નિર્ણય લઈ શકે છે.

ગુણોત્તર વિશ્લેષણ ની મર્યાદા :

૧. સર્વસ્વીકૃતિ આદર્શ ગુણોત્તરની સ્થાપના કરવાનું સરળ નથી.
૨. જો માહિતીજ ખામીયુક્ત હોય તો સાચું માપ ન પણ રજૂ કરે.
૩. ગુણોત્તર જે માપ દર્શાવે છે તે ભુતકાળને આધારે નક્કી કરવામાં આવે છે. ભવિષ્ય માટે પરિબળો પણ ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ.
૪. હિસાબી ગુણોત્તરની સત્યતા અને યથાર્થતા હિસાબી ચોપડાઓ પર આધારિત છે.
૫. ગુણોત્તરનો ઉપયોગ કરનાર વ્યક્તિ પાસે હિસાબી જ્ઞાન સંપૂર્ણ હોય તો જ યોગ્ય વિશ્લેષણ અને વિવેચન થઈ શકે અને યોગ્ય નાણાકીય નિર્ણયો લઈ શકાય છે.

હિસાબી દૃષ્ટિએ વૈજ્ઞાનિક, તાર્કિક અને અર્થસભર રજૂઆત કરી રહે અને વિશ્લેષણાત્મક તેમજ વિવેચનાત્મક પરિણામો રજૂ કરવાનું સાધન બની રહે તે એક રીતે હિસાબી આંકડાનું બીજા હિસાબી આંકડા સાથેનું ગુણોત્તરીય જોડાણ હોવું જોઈએ.

૨.૨૬ સંશોધન અને આંકડાશાસ્ત્ર :

જ્યારે કોઈ મનોવૈજ્ઞાનિક કોઈ સંશોધન અભ્યાસ હાથ ધરે છે. ત્યારે તેની પાસે વસ્તુતઃ ખૂબજ વિશાળ જથ્થામાં આંકડાકિય કે સંખ્યાત્મક માહિતી એકત્રિત થાય છે. આ માહિતી પણ અનેક વિધ સ્વરૂપમાં હોય છે. જેમ કે આવૃત્તિ માહિતી, તુલા માહિતી, વિવિધ માપન તુલા ઉપર પ્રાપ્ત થયેલ માહિતી વગેરે.

કોઈપણ માહિતી જ્યાં સુધી તેના મુળભૂત અને પ્રાથમિક સ્વરૂપમાં હોય ત્યાં સુધી તે ગુંચવણ ભર્યા અને અસ્વચ્છતા સ્વરૂપમાં છે અને ત્યાં સુધી તે ઉપયોગી અને અર્થપૂર્ણ નથી તેથી આ અવ્યવસ્થિત, ઉપયોગી અને અર્થયુક્ત સ્વરૂપ આપવા માટે આંકડાશાસ્ત્ર આવશ્યક તથા અનિવાર્ય છે.

સંશોધનમાં પ્રાપ્ત થયેલ માહિતીને અર્થપૂર્ણ બતાવવા ના સંદર્ભમાં આંકડાશાસ્ત્ર આવશ્યક તથા અનિવાર્ય છે.

સંશોધનમાં પ્રાપ્ત થયેલ માહિતીને અર્થપૂર્ણ બતાવવા માટે ના સંદર્ભમાં આંકડાશાસ્ત્રની જૂદી જૂદી પદ્ધતિઓ ઉપયોગી બને છે.

૨.૨૭ આંકડાશાસ્ત્રીય પદ્ધતિઓ (Statistical techniques) :

આ અભ્યાસમાં વપરાયેલ આંકડાશાસ્ત્રી પદ્ધતિઓ નીચે મુજબ છે. વલણ વિશ્લેષણ, નિયત સંબંધ, ગ્રાફ, સરેરાશ, આકૃતિ, ટકાવારી અને સહસંબંધ.

૨.૨૮ અભ્યાસની મર્યાદાઓ (Limitations of the Study)

- (૧) આ અભ્યાસ જૂદી જૂદી કંપનીઓના વાર્ષિક હિસાબો પરથી લીધેલ ગૌણ માહિતી પર આધારિત છે.
- (૨) હિસાબી ગુણોત્તરની બાબતમાં ઘણા અભિગમો છે પરંતુ નિષ્ણાંતો વચ્ચે સર્વાનુમતિ નથી, આ અભ્યાસ માત્ર અમૂક પ્રમાણિત ગુણોત્તર પર આધારિત છે.

- (૩) આ અભ્યાસ સંપૂર્ણ રીતે હિસાબી ગુણોત્તર પર આધારિ અને હિસાબી ગુણોત્તરને તેની પોતાની મર્યાદા છે.
- (૪) હિસાબી ગુણોત્તરનું વિશ્લેષણ માત્ર વિશ્લેષણાત્મક નિર્દેશકો આપે છે. પરંતુ ઉડાણપૂર્વકના અભ્યાસ વગર વ્યવહાર સુધારણા પેકેજ નક્કી કરી શકાતુ નથી.

૨.૨૯ સંશોધન અભ્યાસનું માળખું :

આ સંશોધન અભ્યાસ નીચે મુજબના પ્રકરણોમાં રજૂ કરવામાં આવેલ છે.

(૧) પ્રવાહિતાના સંચાલનનું સૈદ્ધાંતિક માળખું (પ્રકરણ-૧) :

આ પ્રકરણમાં પ્રવાહિતાનું સંચાલનનો સિદ્ધાંત, તેનો અર્થ, જરૂરિયાતો, મહત્વ, નીયમો, પ્રયુક્તિયો, નફાકારકતા અને પ્રવાહિતાનો સંબંધ વગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

(૨) ખનિજતેલ ઉદ્યોગ : વિહંગાવલોકન (પ્રકરણ-૨)

ખનિજતેલ ઉદ્યોગ એ વિશ્વનો સૌથી મોટો અને સતત ઉત્પાદન પૂરવઠા અને વપરાશની ચર્ચાતો રહેલો ઉદ્યોગ છે. તમામ ઉદ્યોગના મૂળમાં, સિધી કે આડકતરી રીતે ખનિજતેલ ઉદ્યોગથી અસરો જોઈ શકાય છે. સમગ્ર વિશ્વમાં વર્ષા-વર્ષ ખનિજતેલની વિવિધ પેદાશોનું વપરાશનું પંમાણ સતત વધતુ જોવા મળે છે. ખનિજતેલ ઉપર શુદ્ધિકરણની પ્રક્રિયા દ્વારા જરૂરિયાતના સંદર્ભમાં વિવિધ વપરાશ યોગ્ય પેદાશોનું ઉત્પાદન કરવામાં આવે છે. ભારતની મુખ્ય ખનિજતેલની રીફાઈનરી ધરાવતી કંપનીઓની ઉત્પાદન આંકડાકીય માહિતી અને તેના વિશ્લેષણ દ્વારા આ પ્રકરણમાં રજૂ કરવામાં આવેલી છે.

તેમજ આ પ્રકરણમાં અભ્યાસ માટેની સંશોધન પદ્ધતિઓનો ખ્યાલ રાખવામાં આવેલ છે. આ અભ્યાસમાં આંકડાશાસ્ત્રીય પદ્ધતિઓ દ્વારા પ્રવાહિતાની ગણતરી અને તુલના કરવામાં આવી છે. શિર્ષકની યથાર્થતા, અભ્યાસના હેતુઓ, ઉત્કલ્પનાઓ, સંશોધન પદ્ધતિમાં સંશોધન વિશ્લેષણના સંદર્ભની રૂપરેખા, સંદર્ભ સાહિત્યની સમીક્ષા, નમૂના એકમો, પ્રકરણ આયોજન, અભ્યાસની મર્યાદા તેમજ ભાવિ અભ્યાસ વિસ્તારની ચર્ચા આ પ્રકરણમાં કરવામાં આવેલ છે.

(૩) પ્રવાહિતાનું વિશ્લેષણ (પ્રકરણ-૩) :

આ પ્રકરણમાં પ્રવાહિતાના વિશ્લેષણનો સિદ્ધાંત, પ્રવાહિતા વિશ્લેષણનું મહત્વ, પ્રવાહિતા મૂડી નક્કી કરતા પરિબળો, પ્રવાહી મિલ્કતોનું માળખું, પ્રવાહી જવાબદારીનું માળખું

અને ભારતીય ખનિજતેલ ઉદ્યોગોમાં પ્રવાહિતાનું વિશ્લેષણ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

(૪) નફાકારકતાનું વિશ્લેષણ (પ્રકરણ-૪) :

આ પ્રકરણમાં નફાકારકતાનો અર્થ, નફાકારકતાનો સિદ્ધાંત, નફાકારકતાનું માપન અને નફાકારકતાની મર્યાદા અને જુદા જુદા ગુણોત્તર દ્વારા નફાકારકતાનો સમાવેશ થાય છે.

(૫) હિસાબી લેણાનું વિશ્લેષણ (પ્રકરણ-૫) :

આ પ્રકરણમાં લેણાની વ્યાખ્યા, લેણાના સંચાલનનો હેતુ, લેણાના સંચાલનની પડતર, લેણાના કદને અસર કરતા પરિબળો, શાખનું સંચાલન, શાખ પર નિયંત્રણ, લેણા પર નિયંત્રણ, રોકડવટાવનું વિશ્લેષણ અને ભારતીય ખનિજતેલ ઉદ્યોગમાં લેણાના સંચાલનનો સમાવેશ થાય છે.

(૬) રોકડનું સંચાલન (પ્રકરણ-૬) :

આ પ્રકરણમાં રોકડ સંચાલનનો અર્થ, તેના સિદ્ધાંતો, કાર્યો, રોકડના હેતુઓ અને રોકડ સંભાલનના કાર્યક્ષેત્રનો સમાવેશ થાય છે.

(૭) સારાંશ તારણો અને સૂચનો (પ્રકરણ-૭) :

આ પ્રકરણમાં સંશોધન અભ્યાસના અંતે શુ-શુ તારણો જોવા મળ્યા તે દર્શાવેલું છે. ઉપરાંત વિવિધ સૂચનોનો સમાવેશ કરેલો છે.

સંદર્ભ સૂચિ

1. Shri Jaymal Desia & Shri Ujval Patel : Letest facts in General Knowledge, Liberty Publication, Nov,2004,page-8
2. Shri Jaymal Desia & Shri Ujval Patel : Letest facts in General Knowledge, Liberty Publication, Nov,2004, page-25,
3. Website : Petroleum origins of the industry : www/history/h_petro.html.
4. US Dept. of Energy : World History of Oil & Gas, World Oil Market and Oil Price Chronologies,
5. એચ.એમ.ત્રિવેદી : સંદેશ અર્ધ સાપ્તાહિક, તા ૧૩-૧૧-૨૦૦૨
6. Website : Pafko.com/history/h.refine.html (modern refining).
7. : www.Petroleumministry.com.

- 8.Kumar Bihag & Prasoon Kumar Rohit : “Crude Oil Hedging”,
March 2001, page-33
9. Magazine : “Chartered Financial
Analyst”- 2002,
page-27,
- 10.Energy : CMIE -april-2002.
- 11.Reynolds Terry s. : “A Histroy of Chamical
Engineers”,New york,
American In- stiute of
Chmical Engineering.
12. ICRA Limited : Indian Oil and Gas
Sector, July - 2002.
13. Website : [www. petroleum.nic](http://www.petroleum.nic).
- 14.A.D. Sarmma : “Petroleum Industry”-
Deep & Deep
Publication - 1984,
page-27.
- 15.Kumar Bihag & Prasoon Kumar Rohit : “Crude Oil Hedging”,
March 2001,page-17.
16. Kumar Bihag & Prasoon Kumar Rohit : “Crude Oil Hedging”,
March 2001, page-1.

પ્રકરણ—૩

પ્રવાહીતા નું સંચાલન

(LIQUIDITY ANALYSIS)

- ૩.૧ પ્રસ્તાવના
- ૩.૨ પ્રવાહીતા સંચાલનના હેતુ અને મહત્વ
- ૩.૩ પ્રવાહીતાને અસરકર્તા પરિબલો
- ૩.૪ સ્થિર મિલ્કતોનું માળખું
- ૩.૫ પ્રવાહી ગુણોતર
- ૩.૬ એસિડ—કસોટી ગુણોતર કે ઝડપી ગુણોતર
- ૩.૭ ચાલુ મિલ્કતોનો કુલ મિલ્કતો સાથે ગુણોતર
- ૩.૮ દેવાદાર અને વેચાણનો ગુણોતર
- ૩.૯ કાર્યશીલ મૂડીનો ચલનદર
- ૩.૧૦ દેવા—ઈકિવટીનો ગુણોતર
- ૩.૧૧ માલિકીનો ગુણોતર

પ્રકરણ—૩

પ્રવાહીતા નું સંચાલન

(LIQUIDITY ANALYSIS)

૩.૧ પ્રસ્તાવના

ભારતીય અર્થતંત્રમાં માંદા એકમો એ એક મોટો પ્રશ્ન છે. આવા માંદા એકમો માટે પ્રવાહીતાનું ખરાબ સંચાલન જવાબદાર છે. પેઢીએ હાલ ના સ્પર્ધાત્મક વાતાવરણમાં ટકી રહેવા માટે પ્રવાહીતાનું સંચાલન યોગ્ય રીતે કરવું પડે તેમ છે. તેટલું જ નહીં પરંતુ દેવાંઓ પણ જેમ પાકે તેમ ચુકવવા પડે છે. આમ નાણાકીય સંચાલન ના બે મહત્વના કાર્યો છે. એક પ્રવાહીતાનું સંચાલન અને બીજું નફાકારકતાનું સંચાલન.

અહીં ધંધાની પ્રવાહીતા એટલે પેઢીની ટૂંકા ગાળાના દેવા ચુકવવાની ક્ષમતા જો પેઢી ટૂંકા ગાળા દેવા જેમ પાકે તેમ ચુકવી ન શકે તો પેઢી બંધ કરવી પડે છે. જો હાલના વાતાવરણ માં ટકવું હોયતો ધંધા પરના નિરયંત્રો જેમ બને તેમ ઓછા હોવા જોઈએ. પરિણામે દેવાઓ જેમ પાકે તેમ ચુકવવા એ ખુબજ મહત્વનું છે. તેની અવગણના થઈ શકે નહિ. ઘણી વખત ધંધામાં પ્રવાહીતા નું યોગ્ય પ્રમાણ જાળવી રાખવા માટે સંચાલકો ચાલુ મિલકતોનું પ્રમાણ ખુબજ ઉચું રાખે છે. એટલે કે ચાલુ મિલકતો માં નાણાનું વધુ રોકાણ કરે છે. પરંતુ ચાલુ મિલકતો માં વધુ નાણું રોકવા થી નાણા બિન જરૂરી રોકાય જાય છે. તેનો કોઈ ઉત્પાદકીય ઉપયોગ થતો નથી. તેથી નાણાકીય સંચાલકે એવી નીતી નક્કી કરવાની છે કે નફાકારકતાને અસર કર્યા વગર યોગ્ય પ્રમાણમાં પ્રવાહીતા જળવાઈ રહે. અસરકારક પ્રવાહીતાના સંચાલન દ્વારા નફામાં વધારો કરી શકાય છે. ખાસ કરીને અસરકારકતા ની અસર લેણા અને ઈન્વેટરી માં રોકાણ ઘટાડે છે. અલબત્ત ઘણી કંપનીઓ એવી છે. જેમાં અસરકારક પ્રવાહીતાનું સંચાલન હોવા છતાં નફામાં ઘટાડો જોવા મળે છે. પરંતુ નફામાં આ ઘટાડનો દર ખૂબ ઓછા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.

૩.૨ પ્રવાહીતા સંચાલનના હેતુ અને મહત્વ

કંપનીના સંચાલકો સૌથી વધુ સમય ચાલુ મિલકત અને ચાલુ દેવા ના સંચાલન માટે

આવે છે. જે પ્રવાહીતા સંચાલનનું મહત્વ દર્શાવે છે. પ્રવાહીતા સંચાલનમાં ચાવી રૂપ પરિબળ એ છે કે પ્રવાહી મિલકત માં કેટલું રોકાણ કરવું અને પ્રવાહી મિલકતોના તત્વોને કેવી રીતે અસરકારક અને કાર્યક્ષમ રીતે અંકુશીત કરવા ચાલુ મિલકતના દરેક ભાગો વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતા દર્શાવે છે. તેથી તેમાં રહેલું રોકાણ સમયે સમયે ફેરફાર પામે છે આમ રોકાણ અંગોને નિર્ણય અને પ્રવાહીતાનું સંચાલન બંને ગુંચવડા ભરેલા છે. નાણાકીય સંચાલકે આ મિલકતોનું સતત ધ્યાન રાખવું પડે છે. અને ઉચ્ચતમ સાર જાળવી રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો પડે છે.

યોગ્ય પ્રવાહીતાનું સંચાલન ધંધાની સફળતા માટે મહત્વનું છે. આમ પ્રવાહીતા સંચાલનની રીતભાત પેઢીની સફળતાને અસર કરે છે. સંચાલકો એ સતત કાર્યશીલ મૂડીનું સ્તર જાળવી રાખવા પ્રયત્નો કરવા પડે છે. જો આમા નિષ્ફળ જાયતો સંચાલકોની કાર્યશૈલી ઉણપ ભરેલી સાબિત થાય છે. ઘણી વખત પ્રવાહીતામાં ઘટાડો ધંધામાં નુકસાન ન પણ કરે પરંતુ તે સંચાલકોના ના ખરાબ સંચાલનની છાપ ઉત્પન્ન કરે છે. જે એક સામાન્ય બાબત છે પ્રવાહીતા ની ઘણી બાબતો છે કે જે નાણાકીય સંચાલકોને કાર્ય કરવા માટે ફરજ પાડે છે—બીજી બાજુ પ્રવાહીતાના યોગ્ય સંચાલન દ્વારા નફાકારકતામાં વધારો કરી શકાય છે.

(૩) પ્રવાહીતાને અસર કરતા પરિબળો

Determinant of Liquid Capital

પેઢીની પ્રવાહીતા જાળવવા માટે કોઈ ચોક્કસ નિયમ કે સૂત્રો નથી ધંધામા જરૂરી કાર્યશીલ મૂડીને ઘણાબધા પરિબળો અસર કરે છે. આમ દરેક પરિબળનું વિશ્લેષણ કરવું ખૂબજ જરૂરી બને છે. આમ પ્રવાહીતાને નક્કી કરતા પરિબળો નીચે મુજબ છે.

(૧) ધંધાનું પ્રમાણ (Size of Business)

કાર્યશીલ મુડીની જરૂરિયાતને ધંધાનું પ્રમાણ અસર કરે છે. જાહેર ઔદ્યોગિક સાહસોમા ચાલુ મિલકતોનું પ્રમાણ નજીવું હોય છે. કારણ કે ધંધો રોકડેથી થતો હોય છે. પરંતુ જાહેર ઉદ્યોગિક સાહસ મા સ્થિર મિલકતોમાં રોકાણ મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. આ કિસ્સામા લેણા અને ઈન્વેન્ટરી માં નાણા બિનજરૂરી રોકાઈ જતા નથી બીજી બાજુ વેપારી પેઢી અને નાણાકીય સલાહકાર પેઢીમાં સ્થિર મિલકતોનું પ્રમાણ ઓછું પરંતુ કાર્યશીલ મુડીનું પ્રમાણ વધુ જોવા મળે છે આમ છતા કાર્યશીલ મુડીની જરૂરિયાતનો આધાર વિવિધ ઉદ્યોગોમાં જુદો—જુદો

હોય છે. ટુંકમાં ધંધાના પ્રમાણની અસર કાર્યશીલ મૂડી પર પડે છે અહીં પ્રમાણ એટલે ઉત્પાદનનું કદ જે પેઢીનું કદ મોટું હોય તેમાં કાર્યશીલ મૂડીની જરૂર વધુ રહે છે.

(ર) Business Cycle Fluctuation

ધંધામા ચક્રીય પરિવર્તન :

આર્થિક સ્થિતિમાં ફેરફાર થવાથી તેની અસર પેઢીની પેદાશ અને સેવા પર પડે છે. પરિણામે પરોક્ષ રીતે તેની અસર પ્રવાહીતા સંચાલન પર પડે છે. જ્યારે અર્થતંત્રમાં તેવું હોય ત્યારે વેચાણમાં વધારો થશે સાથે સાથે કાર્યશીલ મૂડીમાં પણ વધારો થશે ઘણી વખત તેમની સ્થિતિમાં ઉત્પાદન ક્ષમતા વધારવા માટે સ્થિર મિલ્કતોમા વધારાનું રોકાણ કરવામાં આવે છે. પરિણામે વધારાની કાર્યશીલ મૂડીની જરૂર પડે છે.

(૩) ધંધાનો વિકાસ અને વિસ્તરણ :

(GROWTH AND EXPANSION OF BUSINESS)

એ એક સામાન્ય નિયમ છે કે જેમ પેઢીનો વિકાસ થાય તેમ સ્થિર મિલ્કતોમાં અને ચાલુ મિલ્કતો માં નાણાનું રોકાણ વધુ થાય છે. પરંતુ ટર્ન ઓવરના જથ્થા અને કાર્યશીલ મુડીની જરૂરિયાત વચ્ચેના સંબંધને ચોકસાઈથી નક્કી કરી શકતો નથી. આ માટે “V.E. Ramamoorthy” નીચે મુજબની વ્યાખ્યા આપે છે. “The critical fact, however, is that the need for increased working capital funds does not follow but proceeds the growth in business activities.”

(૪) શાખ નીતી (CREDIT POLICY):

ધંધાની શાખનીતી પ્રવાહીતાને અસર કરે છે. જે પેઢીમા લેણાનું સંચાલન કાર્યક્ષમ રીતે થતું હોય તે પેઢીમાં કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાતો ઓછી રહે છે. ગ્રાહકોને આપવામાં આવતી જ. તેના પર છે “In order to ensure that unnecessary funds are not tied up in book debts, the enterprise should follow a rationalized credit policy based on credit standing of the customers and other relevant factors.”^૨

(પ) શાખની પ્રાપ્યતા : Availability of credit :

જો પેઢીને બેંક અને લેણદારો પાસેથી સરળતાથી નાણા મળતા હોયતો પ્રવાહી મૂડીની ઓછી જરૂર પડે છે.

(ફ) ઉત્પાદનનો સમય :

MANUFACTURING TIMES :

કાર્યશીલ મૂડીના પ્રમાણ પર ઉત્પાદન પ્રક્રિયાના સમયગાળાની પણ અસર થાય છે. જો ઉત્પાદન પ્રક્રિયાની ગાળો લાંબો હોય તો કાર્યશીલ મૂડી વધુ પ્રમાણમાં જોઈએ કારણ કે શેરડીની ખરીદી અને ખાંડના ઉત્પાદન વચ્ચેનો સમયગાળો મોટો રહેશે. પરંતુ ટુંકાગાળામાં ઝડપથી કાચા માલનું (શેરડીનું) રૂપાંતર થતુ હોય તો ઓછી કાર્યશીલમૂડીની જરૂર પડે છે.

(ગ) SPEED OF PRODUCTION CYCLE

ઉત્પાદન ચક્રની ઝડપ :

ઉત્પાદનનું ચક્ર ટુંકુ હોય તો કાર્યશીલ મૂડી ની ઓછી જરૂર પડે અને જો વધુ હોયતો વધુ જરૂર પડે.

(ઠ) VOLUME OF SALES :

વેચાણનો જથ્થો :— વેચાણ વધુ હોયતો ઉત્પાદન વધુ કરવુ પડુ પરિણામે ઈન્વેન્ટરી અને લેણામાં વધુ કાર્યશીલ મૂડીની જરૂર પડે છે.

(ડ) પ્રવાહીતા અને નફાકારકતા :

LIQUIDITY AND PROFITABILITY

કંપનીના ઉત્પાદન ના વેચાણ પર મળતી પ્રવાહીતા પર સાનુકુળ અસર કરે છે. જેમ નફાનો ગાળો વધુ તેમ પ્રવાહીતા જરૂરિયાત કંઈક અંશે સંતોષાય છે. ઉપરાંત ઘસારા જેવા બિન રોકડ હવાલા પણ અમુક અંશે પ્રવાહીતાની જરૂરિયાત ઘટાડે છે. જો કંપની ઉદાર ડિવિડન્ડ નીતી અપનાવી નફાનો મોટો ભાગ શેર હોલ્ડરોને ડિવિડન્ડ રૂપે વહેચી દેતી હોયતો પ્રવાહીતાની વધુ જરૂર પડે છે એટલે નફાની ફાળવણી પર પ્રવાહીતાના પ્રમાણને અસર કરનાર મહત્વનું પરિબળ બનીરહે છે.

(૧૦) ઋતુગત પરિબલોની વેચાણમાં અસર :

SEASONAL FIVCTVATION IN SALES :

પ્રવાહીતા પર બજારની આર્થિક પરિસ્થિતીની પણ અસર પડે છે. મંદીના સમયમાં માલનો ભરાવો વધે છે. નાણા ઓછા ઝડપથી ફરે છે. એટલે પ્રવાહીતાનું મોટા પ્રમાણમાં રોકાણ જરૂરી બને છે.

તેજના સમયમાં ખાંડનું વેચાણ ઝડપી બને છે. નાણા દ્વારા એડવાન્સ પણ મળે છે. પરંતુ સામે એ શેરડીના ભાવ વધે અને તેના ખરીદીના નાણા અગાઉથી ચૂકવવાના થાય તો વધુ પ્રવાહીતાની જરૂર પડે છે. જો કે બનીજ ઉદ્યોગોને તેજમાં ઘણી રાહત રહે.

(૧૧) અન્ય પરિબલો (OTHER FACTORS):

અન્ય પરિબલોમા ઉત્પાદન વિભાગ વચ્ચે સંકલન નો અભાવ અને યોગ્ય નીતીનો અભાવ બીજું દેશમાં વાહન વ્યવહારની સગવડતા અને દુર સંચારની સગવડતા અસરકારક અને કાર્યક્ષમ નથી. પરિણામે ઉત્પાદનનું પ્રમાણ યોગ્ય રીતે જાળવી રાખવા માટે કાચા માલનું પ્રમાણ ઉચું રાખવું પડે છે. પરિણામે કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાતો વધુ રહે છે.

૩.૪ Structure of Fixed Assets

સ્થિર મિલકતોનું માળખું

પ્રવાહીમૂડીએ પ્રવાહી મિલકતો અને ચાલુ જવાબદારી ઓની બનેલી છે. મુડીમાળખાને લગતા નિર્ણય લેતાં પહેલા નાણાંકિય સંચાલકો પાંચ (R) ધ્યાન માં રાખવાના છે. આ પાંચ (R) આર નીચે મુજબ છે.

- (1) The Right Quaility of Money For Liquid.
- (2) The Right Quaility of Money.
- (3) The Right Time of Inrvestment of Money
- (4) The Right of admision Money
- (5) The Right Cost of Capital of Company can manager to pay

(A) હાથ પર રોકડ CASH IN HAND.

રોકડ એ કોઈ એક સાધન નથી પરંતુ ધંધાનું અંતિમ સત્ય છે. તે કોઈપણ રીતે ધંધામાં હોય છે. જો પેઢી પાસે પુરતાં પ્રમાણમાં રોકડ હોયતો પોતાની જરૂરિયાતો સરળતાથી પુરી કરી

શકે છે. રોકડ એ સૌથી પ્રવાહી મુડી છે.

“Cash in the prime necessity of an under taking in the form of capital invested and ultimate goal” in the form of cash realised form sale of final product cash balance of a company

“one can hardly a moment in the life of a Business when cash does not hold any importance the stuidly and healthy circulation of cash through out the entire business operation is the basis of business solvency.”

પેઢીના સંપૂર્ણ દેખાવના સંદર્ભમાં રોકડ મહત્વનો અને જીવંત ભાગ ભજવે છે. પુરતી રોકડ ધંધાની તંદૂરસ્તી માટે ખૂબજ સારી ગણાય છે. પરંતુ વધારે પડતી રોકડ રાખવાથી ધંધાને નુકશાન જાય છે. કારણ કે આવી “Idle” રોકડ પર કોઈ પણ પ્રકારનું વળતર મળતુ નથી. જોકે રોકડ ની તંગી ધંધાને તેનો સંપત્તીના મહત્તમી કારણ હેતુથી વંચિત રાખે છે.

(B) CASH AT BANK :

બેંક માં રોકડ

ધંધા દ્વારા બેંકમાં જમાં કરાવવામાં આવેલ રોકડ રકમ ને બેંકમાં રોકડ કહેવામાં આવે છે. વહેવાર માં એવું માનવામાં આવે છે. જે પેઢીની બેંક માં રોકડ વધારે તે પેઢીની પ્રવાહીની પરિસ્થિતી ખૂબજ સારી. પરંતુ નાણાકિય સંચાલનની દૃષ્ટિ યે વધારે પડતી રકમ બેંક મા હોય તો તે બુદ્ધિ ગમ્ય નથી. કારણ કે તે ખર્ચાળ સાબિત થાય છે કારણ કે તેના પર કોઈ વધતર મળતુ નથી તેથી બેંકમાં રોકડ ની બેલેન્સ જરૂર પુરતી રાખવી જોઈએ. બેંકમાં રોકડ રકમ અંગેનો નિર્ણય કરતી વખતે કેટલાક પરિબળો જેવાકે ઉત્પાદનનું ચક્ર, ઉઘરાણી નો સમય ગાળો, ચૂકવણીનો સમય ગાળો, ધંધા-પેઢીનું આયુષ્ય વગેરે.

(C) BILLS RECEIVABLES

લેણી હુંડી

માલ કે સેવાઓ ઉઘાર વેચવામાં આવે ત્યારે ધંધામાં લેણાં ઉભા થાય છે. લેણાં એટલે પેઢી એ લેણી થતી રકમ. ધંધાના લેણામાં લેણી હુંડી, દેવાદારો, ખરીદીની ચૂકવણી કર્મચારીને

અગાઉથી આપેલ રકમ વગેરે. લેણાંનું મૂલ્યાંકન તેની બજાર કિંમતને વધારે થાય છે. પરંતુ વટાવ ચૂકવવો પડે છે. લેણાની સાથે નાદારી નું જોખમ પણ રહેલું છે. લેણાં સંચાલન કરતી વખતે નીચેની બાબતો ધ્યાન રાખવું પડે છે.

(A) લેણાંની પડતર ઘટાડવી.

(B) વેચાણમાં Variability ઘટાડવી.

(C) વેચાણ ના સ્તર માં વધારો કરવો.

લેણાંના પ્રમાણનો આધારે પેઢીની શાખ નીતી પર રહેલો છે :

(D) Marketable Security

બજારીય જામીનગીરીમાં રોકાણ

બજારીય સિક્યુરીટી એટલે પેઢી પાસે રહેલી વધારાની રોકડ ને એવી મિલકતોમાં રોકવી કે જે ઝડપથી જરૂરી હોય ત્યારે રોકડમાં રૂપાંતરીત પામે. આવી મિલકતો માં રોકાણ કામ ચાલાઉ હોય છે. “Marketable Security” મા સરકારી જામીનગીરી, બોન્ડ, શેર્સ ડિબેંચર વગેરે નો સમાવેશ થાય છે.

સરકારી ટ્રેઝરી બીલને સૌથી સલામત અને ઝડપી બજારીય જામીનગીરી કહેવામાં આવે છે.

(E) અન્ય ચાલુ મિલકતો

OTHER CURRENT ASSETS

પેઢીના પાકા સરવૈયા માં અન્ય મિલકતો પણ સમાવવામાં આવે છે. આ મીલકતો પણ પ્રવાહી મૂડી નો ભાગ બને છે. જેમાં, લોન, એડવાન્સીઝ, મળવાનું બાકિ વ્યાજ, અગાઉથી ચૂકવેલ ખર્ચ અને નાંણાકીય સંખ્યામાં રહેલી ડિપોઝીટ વગેરે.

(F) BANK-OVERDRAFT- બેંક ઓવર ડ્રાફ્ટ

પેઢી દ્વારા બેંકના ચાલુ ખાતામાં જમાં હોય તેના કરતા વધારે રકમ ઉપાડવામાં આવે તેને “BANK-OVERDRAFT” કહેવામાં આવે છે. આ પ્રકારની સગવડતા બેંક દ્વારા ધંધાની શાખને આધારે પેઢીને પુરી પાડવામાં આવે છે. બેંક દ્વારા બેંક ઓવર ડ્રાફ્ટની રકમ પર વ્યાજ વસુલ કરવામાં આવે છે. આ પ્રકારની અગવડતાને કારણે પેઢી ને ઉચા વ્યાજે નાંણાકીય સંસ્થા ઓ પાસેથી લોન લેવી પડતી હોય છે.

(H) SHORT TERM LOAN

ટુંકા ગાળાની લોન

વેપારી બેંકો ઔદ્યોગિક એકમોને ચોક્કસ મૂદત માટે લોન આપે છે. જેના પર યોગ્ય વ્યાજ લે છે. અને મિલકતો જામીનગીરી તરીકે તારણાં માં મૂકવી પડે છે.

(H) Account Payable

ધંધાના લેણાદારો

ધંધાના લેણાદારો સીધી રીતે ઉદ્યોગને કાર્યશીલ મૂડી પુરી પાડતા નથી પરંતું આડકતરી રીતે મૂડી પુરી પાડે છે. જ્યારે પેઢીને કાચા માલની જરૂર હોય કે ઉત્પાદન કરવા માટે કોઈ સામગ્રી ની જરૂર હોય ત્યારે તે ખરીદી કરતા માલ પુરો પાડનાર અમૂક મુદતની શાખ આપે છે. આમ કરવાથી ખરીદેલા માલનાં નાણાં વેપારીને તાત્કાલીક ચુકવવા પડતા નથી પરંતુ થોડા સમય પછી. ચુકવવાના હોય છે. એટલે તેટલા સમય માટે ધંધાની કાર્યશીલ મૂડીની જરૂર ઓછી હોય છે. આમ આવા લેણાદારો જેટલે અંશે ઉધાર વેચાણ કરે છે. તેટલા અંશે પેઢીને કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરીયાત ઘટે છે.

“these Purchase an account are for Most firms, the largest single source of short- term financing.”

However, the extent of trade credit depends upon the trade custom, the type of goods involved and Financing Soundness of the suppliers and the Purchasers.”

(I) Provisions- અનામતો

ચુકવવાના બાકી કરવેરા અને વ્યાજ માટે અનામતો ઉભી કરવામાં આવે છે. નિયમ પ્રમાણે કંપની વાર્ષિક સામાન્ય સભા મળ્યા પછી ડિવિડન્ડ ચુકવી શકે છે. પરિણામે જ્યાં સુધી સામાન્ય સભા ન મળે ત્યાં સુધી ડિવિડન્ડનું અનામત ઉભું કરવામાં આવે છે.

(J) Other current liabilities

અન્ય ચાલુ જવાબદારીઓ:— અન્ય ચાલુ જવાબદારીઓમાં નહીં ચુકવેલ ડિવિડન્ડ, ચુકવવાના બાકી પગાર અને અન્ય ખર્ચા ચુકવવાનું બાકી વ્યાજ વગેરે નો સમાવેશ થાય છે. આ વિગતો પણ પ્રવાહી મૂડીને અસર કરે છે.

(K) રીફાઈનરી ઉદ્યોગનું પ્રવાહીતાના ગુણોત્તર દ્વારા વિશ્લેષણ

ચાલુ મિલ્કતોમાં મોટા ભાગે ટુંકાગાળાના નાંણાનું રોકાણ થતુ હોય છે. માટે પ્રવાહીતાના પરિક્ષણનો આધાર ટુંકાગાળાના ફંડની પ્રાપ્યતા પર રહેલો છે તેથી પ્રવાહીતાના પરીક્ષણ માટે જુદા જુદા હિસાબી ગુણોત્તર ઉપયોગ લેવામાં આવે છે. જેમાં ચાલુ ગુણોત્તર, પ્રવાહીતા ગુણોત્તર, દેવાદાર ગુણોત્તર, સ્ટોક ટર્નઓવર ગુણોત્તર વગેરે.

(L) ચાલુ ગુણોત્તર

ચાલુમિલ્કતો ને ચાલુ દેવા વડે ભાંગવાથી ચાલુ ગુણોત્તર મળે છે. ચાલુ મિલ્કતો માં સ્ટોક ઈન પ્રોસેસ મશીનરી સ્ટોર્સ, બળતણ, ઇલેક્ટ્રીક સ્ટોર્સ બાંધકામ, લોખંડ, હાર્ડવેર સ્ટોર્સ, કારખાનાનો પરચુરણ સ્ટોર્સ, રોકડ, બેંક સિલક, પરચુરણ લેણાં, એડવાન્સ અનામત, ખરીદી ખર્ચનાં લેણાં વગેરેના સમાવેશ થાય છે. જ્યારે ચાલુ દેવામાં લેણાદારો, ચૂકવવાના બાકી ખર્ચા દેવીહુંડી બેંક ઓવર ડ્રાફ્ટ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. સામાન્ય રીતે ચાલુ ગુણોત્તરનું આદર્શ પ્રમાણ ૨:૧ ગુણવામાં આવે છે. પરંતુ દરેક ધંધાકીય એકમ આ પ્રમાણ એક સરખુ લાગુ પડતુ નથી. આ પ્રમાણ કેટલુ રાખવુ તે ધંધાકીય એકમના કદ, કાર્યક્ષમતા અને તેની જરૂરિયાત પર આધારીત છે.

ચાલુ ગુણોત્તર ની સંતોષકારતા નક્કી કરતી વખતે ચાલુ મિલ્કતો માં ન વેચી શકાય તેવો સ્ટોક કે ન વસુલ કરી શકાય તેવા દેવાદાર કેટલા છે. તે જાણવુ જોઈએ તેનું પ્રમાણ રીતે ઝડપથી રોકડમાં રૂપાંતર થઈ શકે તેવી મિલ્કતોનું પ્રમાણ ઓછું હોય તો પણ ભવિષ્યમાં મુશ્કેલી ઉભી થાય શક્યતા રહે છે.

ચાલુ ગુણોત્તરમાં થોડો ફેરફાર કરવાથી ઝડપી ગુણોત્તર કે એસિડ કસોટી ગુણોત્તર મળી શકે છે. સ્ટોક સિવાય ની ચાલુ મિલ્કતને ચાલુ જવાબદારી વડે ભાંગતા એસિડ કસોટી ગુણોત્તર મળે છે. જો રોકડ અને ઝડપથી રોકડમાં ફેરવી શકાય તેવી જામીનગીરીને ચાલુદેવા વડે ભાંગવાથી 'ઝડપી ગુણોત્તર' મળે છે. ઝડપી ગુણોત્તર મેળવતી વખતે બેંક ઓવર ડ્રાફ્ટ ધ્યાનમાં લેવાનો નથી.

કોષ્ટક ૩.૧

રીફાઈનરી ઉદ્યોગનો ચાલુગુણોતર.

(૨૦૦૩ થી ૨૦૦૮) નો સમયગાળો

કંપની	૨૦૦૩	૨૦૦૪	૨૦૦૫	૨૦૦૬	૨૦૦૭	૨૦૦૮	સરેરાશ	વધુ	ઓછું
RIL	૧.૩૨	૦.૮૮	૧.૧૮	૧.૦૦	૦.૯૯	૧.૩૧	૧.૧૧	૧.૩૨	૦.૮૮
MRPL	૧.૦૬	૧.૪૧	૧.૩૧	૧.૪૯	૧.૩૩	૧.૧૯	૧.૩૦	૧.૪૯	૧.૦૬
IOCL	૧.૩૦	૧.૨૫	૧.૩૯	૧.૩૭	૧.૩૨	૧.૨૫	૧.૩૧	૧.૩૯	૧.૨૫
HPCL	૧.૪૫	૧.૪૪	૧.૪૯	૧.૧૨	૦.૭૭	૦.૮૪	૧.૧૯	૧.૪૯	૦.૭૭
CPCL	૧.૩૧	૧.૪૧	૧.૩૧	૧.૩૭	૧.૪૫	૧.૪૫	૧.૩૯	૧.૪૫	૧.૩૧
BRPL	૧.૨૩	૧.૨૬	૧.૩૩	૧.૪૦	૧.૩૯	૧.૨૧	૧.૩૦	૧.૪૦	૧.૨૧
સરેરાશ	૧.૨૮	૧.૨૭	૧.૩૪	૧.૨૫	૧.૨૦	૧.૨૦	૧.૨૭	૧.૪૨	૧.૦૮

(Source : Annual reports of respective companies)

ટેબલ નં. ૩.૧. રીફાઈનરી ઉદ્યોગનો ચાલુ ગુણોતર દર્શાવે છે. આ ચાલુ ગુણોતર નો સમયગાળો ૨૦૦૩ થી. ૨૦૦૮ સુધીનો છે. આ સમય ગાળા દરમ્યાન RIL નો ચાલુ ગુણોતર ખૂબ પરિવર્તનશીલ રહેલો છે. ૨૦૦૩ ની સાલમાં RIL નો ચાલુ ગુણોતર ૧.૩૨ હતો. જે ૨૦૦૪ માં ઘટીને ૦.૮૮ થયો હતો. ત્યાર બાદ ૨૦૦૫ ની સાલમાં વધીને ૧.૧૮ અને ૨૦૦૬ ની સાલમાં ઘટીને ૧.૦૦ થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ ચાલુ ગુણોતર ૧.૧૧ હતો. સૌથી વધુ ચાલુ ગુણોતર ૧.૩૨ ૨૦૦૩ ની સાલમાં અને સૌથી ઓછો ચાલુ ગુણોતર ૦.૮૮ ૨૦૦૪ ની સાલમાં હતો. આમ સંશોધન ના સમય ગાળા દરમ્યાન ચાલુ ગુણોતર ૨:૧ ના પ્રમાણિત ચાલુ ગુણોતર કરતાં ખૂબજ ઓછો રહેલ છે. પરિણામ પ્રવાહીતાની પરિસ્થિતિ બહુ સારી નથી.

MRPL નો ચાલુગુણોતર ટેબલ નં. ૩.૧ માં દર્શાવવામાં આવ્યો છે. આ કંપનીના ચાલુ ગુણોતરનું વલણ ખૂબજ પરિવર્તનશીલ અને વધઘટ પામતુ માલુમ પડે છે. આ કંપનીનો ચાલુગુણોતર ૨૦૦૩ ની સાલમાં ૧.૦૬ હતો જે થોડો ઘટી ને ૨૦૦૪ ની સાલમાં ૧.૪૧ થયો હતો. ત્યાર બાદ ૨૦૦૫ માં પણ ઘટીને ૧.૩૧ થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૬ ની સાલ માં વધી ને ૧.૪૯ અને ૨૦૦૭ ની સાલમાં ૧.૩૩ થયો હતો. અને સંશોધન નાં છેલ્લાં વર્ષમાં એટલે કે ૨૦૦૮ ની સાલમાં ચાલુ ગુણોતર ૧.૧૯ થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ ચાલુગુણોતર ૧.૩૦ હતો.

આમ આ કંપની પણ પ્રમાણિત ચાલુ ગુણોત્તર જાળવવામાં નિષ્ફળ નિવડી છે. છતાં પણ અભ્યાસ ના સમય દરમ્યાન ચાલુ ગુણોત્તર ૧.૦૦ કરતા વધારે હોવાથી પ્રવાહીતાની સ્થિતિ પ્રમાણમાં સારી છે.

ટેબલ નં. ૩.૧ IOCL કંપનીનો ચાલુ ગુણોત્તર દર્શાવે છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ ની વર્ષમાં ચાલુ ગુણોત્તર ૧.૩૦ છે. જ્યારે તે ગુણોત્તર ઘટીને ૨૦૦૪ નાં વર્ષમાં ૧.૨૫ થાય છે. ત્યાર બાદ ૨૦૦૫ માં તે વધીને ૧.૩૯ થાય છે. જ્યારે ૨૦૦૬ ના વર્ષ ૧.૩૧ થાય છે. ૨૦૦૩, અને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ચાલુગુણોત્તર સરેરાશ ચાલુ ગુણોત્તર કરતા ઓછો છે. જ્યારે બાકીના વર્ષમાં ચાલુગુણોત્તર સરેરાશ ચાલુ ગુણોત્તર કરતા વધુ છે.

HPCL માં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ચાલુ ગુણોત્તર ૧.૪૫ છે. જે ઘટીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૧.૪૪ થાય છે. જ્યારે ૨૦૦૫ ના વર્ષ માં ચાલુગુણોત્તર ૧.૪૯ થાય છે. તે ઘટીને ૨૦૦૬ ના વર્ષ માં ૧.૧૨ થાય છે. અભ્યાસ ના છેલ્લા વર્ષ દરમ્યાન ચાલુગુણોત્તર ઘટીને ૦.૭૭ અને ૦.૮૪ થાય છે. સરેરાશ ચાલુ ગુણોત્તર ૧.૪૯ થાય છે. ૨૦૦૩, ૨૦૦૪, ૨૦૦૫ નાં વર્ષ દરમ્યાન ચાલુગુણોત્તર સરેરાશ ચાલુગુણોત્તર કરતાં વધુ છે. જ્યારે ૨૦૦૬, ૨૦૦૭ અને ૨૦૦૮ ના વર્ષ દરમ્યાન ચાલુગુણોત્તર સરેરાશ ચાલુગુણોત્તર કરતાં ઓછો છે. ૨૦૦૭ અને ૨૦૦૮ ના વર્ષ દરમ્યાન પ્રવાહીતાની પરિસ્થિતિ ખૂબજ નબળી છે.

PCL નો ચાલુગુણોત્તર ટેબલનં. ૩.૧ માં જોવા મળે છે. આ કંપનીનો સરેરાશ ચાલુ ગુણોત્તર ૧.૩૯ થાય છે. જ્યારે સૌથી વધુ ચાલુગુણોત્તર ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં ૧.૪૫ થાય છે. અને સૌથી ઓછો ચાલુગુણોત્તર ૧.૩૧ ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં થાય છે. આ કંપનીમાં અભ્યાસના સમય દરમ્યાન ચાલુ ગુણોત્તર ૧.૦૦ કરતા વધારે છે. જે પ્રવાહીતાની સારી પરિસ્થિતિ દર્શાવે છે.

BRPL કંપનીમાં ૨૦૦૩ નાં વર્ષમાં ચાલુગુણોત્તર નું પ્રમાણ ૧.૨૩ નુ હતુ જે વધીને ૨૦૦૪ માં ૧.૨૬ થાય છે. અને ૨૦૦૫ ના વર્ષ માં ૧.૩૩ થાય છે. ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ચાલુગુણોત્તર ૧.૪૦ થાય છે. જ્યારે ૨૦૦૭ અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં અનુક્રમે ૧.૩૯ અને ૧.૨૧ થાય છે. આ કંપનીમાં સરેરાશ ચાલુગુણોત્તર ૧.૩૦ જોવામાં મળે છે. ૨૦૦૫ ૨૦૦૬ અને ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં ચાલુ ગુણોત્તર સરેરાશ ચાલુગુણોત્તર કરતાં વધુ જોવા મળે છે. જ્યારે અભ્યાસના અન્ય સમય દરમ્યાન ચાલુગુણોત્તર સરેરાશ ચાલુ ગુણોત્તર કરતાં ઓછો છે.

કોષ્ટક નં. ૩.૨

(૨૦૦૩ થી ૨૦૦૮) નો સમયગાળો (Liquid Ratio of Refineries)

રીફાઈનરી ઉદ્યોગનો પ્રવાહી ગુણોત્તર

વર્ષ કંપની	૨૦૦૩	૨૦૦૪	૨૦૦૫	૨૦૦૬	૨૦૦૭	૨૦૦૮	સરેરાશ	વધુ	ઓછું
RIL	૦.૪૧	૦.૩૩	૦.૬૨	૦.૩૪	૦.૨૮	૦.૬૩	૦.૪૪	૦.૬૩	૦.૨૮
MRPL	૦.૨૯	૦.૬૧	૦.૫૬	૦.૬૩	૦.૫૦	૦.૪૬	૦.૫૧	૦.૬૩	૦.૨૯
IOCL	૦.૪૯	૦.૪૦	૦.૪૪	૦.૩૬	૦.૩૯	૦.૪૧	૦.૪૨	૦.૪૯	૦.૩૬
HPCL	૦.૫૫	૦.૫૭	૦.૪૮	૦.૨૫	૦.૧૯	૦.૨૯	૦.૩૯	૦.૫૭	૦.૧૯
CPCL	૦.૪૯	૦.૪૫	૦.૩૬	૦.૩૬	૦.૩૩	૦.૩૩	૦.૩૯	૦.૪૯	૦.૩૩
BRPL	૦.૭૮	૦.૨૭	૦.૩૧	૦.૩૫	૦.૩૮	૦.૩૨	૦.૪૦	૦.૭૮	૦.૨૭
સરેરાશ	૦.૫૦	૦.૪૪	૦.૪૬	૦.૩૮	૦.૩૫	૦.૪૧	૦.૪૨	૦.૬૦	૦.૨૯

Sauce Annual respective companies.

રીફાઈનરી ઉદ્યોગના પ્રવાહી ગુણોત્તરનું વિશ્લેષણ નીચે મુજબ છે.

RIL નો પ્રવાહી ગુણોત્તર ટેબલનં. ૩.૨ માં જોવા મળે છે. RIL કંપની માં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં પ્રવાહી ગુણોત્તર ૦.૪૧ હતો. તે ઘટીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૦.૩૩ થયો. જ્યારે ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં તે ખૂબજ વધીને ૦.૬૨ થયો હતો: પરંતુ ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૫૦ % ઘટીને ૦.૩૪ થયો હતો. અને ૨૦૦૭ અને ૨૦૦૮ ના વર્ષ અનુક્રમે પ્રવાહી ગુણોત્તર ૦.૨૮ અને ૦.૬૩ થયો હતો. સામાન્ય રીતે જોઈએ તો સરેરાશ પ્રવાહી ગુણોત્તર ૦.૪૪ છે. વર્ષ ૨૦૦૫ અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં પ્રવાહી ગુણોત્તર સરેરાશ પ્રવાહી ગુણોત્તર કરતા વધુ છે. જ્યારે બાકીનાં વર્ષમાં

૩.૫ પ્રવાહી ગુણોત્તર (LIQUID RATIO)

જો કંપનીના ચાલુ દેવા તાત્કાલીક ચુકવવાના થાય તો તે ચુકવવા માટે ધંધામાં પૂરતી પ્રવાહી મિલકતો છે કે નહીં. તેનું સુચન કરનાર પ્રવાહી ગુણોત્તર છે. કંપનીની પ્રવાહી મિલકતોને પ્રવાહી દેવા વડે ભાગવાથી આ ગુણોત્તર મળે છે. પ્રવાહી મિલકતોમા હાથ પર રોકડ બેંક સિલક તરત વેચી શકાય એવી જામીનગીરી અને દેવાદારોનો સમાવેશ થાય છે. ચાલુ મિલકતો માથી સ્ટોક બાદ કરતા પ્રવાહી મિલકતો મળે છે. સ્ટોકને પ્રવાહી મિલકત ગણવામાં આવતી નથી

કારણ તે જરૂર પડતા સ્ટોકને રોકડમાં ફેરવી શકાતો નથી. તેજ પ્રમાણે પ્રવાહી કે તાત્કાલિક દેવામાં ચાલુ દેવામાંથી બેંક ઓવરડ્રાફ્ટ બાદ કરવામાં આવે છે. બેંક ઓવર ડ્રાફ્ટ નો સમાવેશ પ્રવાહી દેવામાં કરવામાં આવતો નથી કારણ કે બેંક ઓવરડ્રાફ્ટ ટુંક મુદતી દેવું હોવા છતા સામાન્ય રીતે લાંબા સમય સુધી તેની મુદતમાં વધારો કરવામાં આવે છે અને તે સતત ચાલુ રહે છે. દા.ત એક ધંધામાં પ્રવાહી મિલકતો રૂ. ૧.૨૦.૦૦૦ ની છે અને પ્રવાહી દેવા રૂ. ૧.૦૦.૦૦૦ ના છે. તો પ્રવાહી ગુણોતરો નીચે મુજબ ગણાશે.

$$\text{પ્રવાહી ગુણોતર} = \frac{\text{પ્રવાહી મિલકતો}}{\text{પ્રવાહી દેવા}} = \frac{૧.૨૦.૦૦૦}{૧.૦૦.૦૦૦} = ૧.૨:૧$$

આ ગુણોતર એક કરતા થોડો પણ વધારે હોય એટલે કે ૧:૧ તો તે સંતોષકારક પરિસ્થિતિનું સૂચન કરે છે. આમ છતા દરેક કિસ્સામા તેમ કહી શકાય નહીં ૧:૧ નો પ્રવાહી ગુણોતર છતા. જો તેમા સમાયેલા કેટલાક દેવાદારો લાંબા સમયથી નાણા ચૂકવતા ન હોય તો આ ગુણોતર સંતોષકારક કહી શકાય નહીં વળી કેટલીક કંપનીઓ તેનાથી ખૂબ ઓછા ગુણોતર પણ સંતોષકારક રીતે વ્યક્ય કરી શકે છે. પ્રવાહી ગુણોતર સરેરાશ પ્રવાહી ગુણોતર કરતા ઓછો છે.

ઉપરોક્ત ટેબલ નં. ૩.૨ MRPL કંપનીનો પ્રવાહી ગુણોતર દર્શાવેલ છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં પ્રવાહી ગુણોતર ૦.૨૯ હતો જે વધીને ૨૦૦૮ ના વર્ષ માં ૦.૪૬ થયો. આમ MRPL કંપનીમાં પ્રવાહી ગુણોતર ખૂબજ વધ-ઘટ થતો જોવા મળે છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં સૌથી વધુ ગુણોતર ૦.૬૩ થયો હતો. અને ૨૦૦૩ નાં વર્ષમાં સૌથી ઓછો ગુણોતર ૦.૨૯ થયો હતો. સરેરાશ ગુણોતર ૦.૫૧ હતો. તેની વર્ષ ૨૦૦૪, ૨૦૦૫ અને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં પ્રવાહી ગુણોતર સરેરાશ પ્રવાહી ગુણોતર કરતાં વધુ છે. જ્યારે બાકીનાં વર્ષમાં પ્રવાહી ગુણોતર સરેરાશ પ્રવાહી ગુણોતર કરતાં ઓછો છે.

IOCL કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં પ્રવાહી ગુણોતર ૦.૪૯ થયો હતો. જે ઘટીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૦.૪૦ થયો હતો. ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં પ્રવાહી ગુણોતર ૦.૪૪ થયો હતો પરંતુ ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં તેમા ઘટાડો નોંધાયેલ હતો. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં સૌથી વધુ પ્રવાહી ગુણોતર ૦.૪૯ થયો હતો. અને સૌથી ઓછો ગુણોતર ૦.૩૬ ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં નોંધાયેલ હતો. સરેરાશ ગુણોતર ૦.૪૨ હતો. તો સામાન્ય રીતે પ્રવાહી દેવાનાં સંદર્ભમાં

પ્રવાહી મિલ્કતોની પરિસ્થિતિ સારી ન કહેવાય છતાં RIL અને MRPL જેટલી પ્રવાહીતા જોવા મળે છે.

HPCL કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં પ્રવાહી ગુણોત્તર ૦.૫૫ હતો. ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ઘટી ને ૦.૨૫ થયો હતો. અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૦.૨૯ થયો હતો. જો ૨૦૦૩ ના વર્ષને પાયાનું વર્ષ ગણવામાં આવે તો ૨૦૦૩ નાં વર્ષ કરતા ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૪૫ % જેટલો ઘટાડો થયો છે. આ કંપનીનો સરેરાશ પ્રવાહી ગુણોત્તર ૦.૩૯ છે.

૨૦૦૪ અને ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં પ્રવાહી ગુણોત્તર સરેરાશ પ્રવાહી ગુણોત્તર કરતા વધુ છે. જ્યારે બાકીના વર્ષોમાં પ્રવાહી ગુણોત્તર નું પ્રમાણ ઓછું જોવા મળે છે. આ કંપનીના પ્રવાહી ગુણોત્તર નું વલણ શરૂઆતમાં વધતું જતું જોવા મળે છે. ત્યાર બાદ ઘટતું જતું જોવા મળે છે.

ટેબલ નં. ૩.૨ CPCL કંપનીનો પ્રવાહી ગુણોત્તર વ્યક્ત કરે છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષ માં પ્રવાહી ગુણોત્તર ૦.૪૯ હતો. તે ઘટીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૦.૪૫ થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૫ અને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં પ્રવાહી ગુણોત્તર સરખો એટલે ૦.૩૬ હતો. તે ઘટીને ૨૦૦૭ વર્ષમાં ૦.૩૩ થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ પ્રવાહી ગુણોત્તર ૦.૩૯ રહ્યો હતો. જે ૨૦૦૩, ૨૦૦૪ ના વર્ષ કરતાં ઓછો હતો. આમ આ કંપનીની પ્રવાહીતાની સ્થિતિ સંતોષ જનક માલુમ પડતી નથી.

BRPL કંપનીનો પ્રવાહી ગુણોત્તર ટેબલ નં. ૩.૨ માં જોવા મળે છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં પ્રવાહી ગુણોત્તર ૦.૭૮ હતો. જે ઘટીને ૨૦૦૫ અને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં અનુક્રમે ૦.૩૧ અને ૦.૩૫ થયો હતો. સરેરાશ પ્રવાહી ગુણોત્તર ૦.૪૦ હતો. તેની સામે વર્ષ ૨૦૦૪, ૨૦૦૫, ૨૦૦૬, ૨૦૦૭ અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં પ્રવાહી ગુણોત્તર સરેરાશ પ્રવાહી ગુણોત્તર કરતા વધુ હતો. જ્યારે ૨૦૦૩ વર્ષમાં પ્રવાહી ગુણોત્તર ૦.૭૮ થયો હતો તે અભ્યાસ ના સમય દરમિયાન સૌથી વધુ હતો.

આમ ઉપરોક્ત કંપનીના વિશ્લેષણ પરથી માલુમ પડે છે. કે MRPL કંપનીમાં સરેરાશ પ્રવાહી ગુણોત્તર સ્થિતિ અન્ય કંપની જેવીકે RIL .IOCL. HPCL અને BRPL કરતા સારી છે.

(૩) એસિડ-કસોટી ગુણોતર કે ઝડપી ગુણોતર (Acid test Ratio or quick Ratio)

મોટા ભાગના લેખકો પ્રવાહી ગુણોતરને જ ઝડપી કે એસિડ કસોટી ગુણોતર ગણે છે. પરંતુ ધંધો પ્રવાહી દેવાં તાત્કાલિક ચૂકવવા શક્તિમાન છે કે નહી તે દર્શાવવા કેટલીક વાર પ્રવાહી મિલકતો ને બદલે ફક્ત રોકડ, બેંક સિલક અને તાત્કાલિક રોકડ માં ફેરવી શકાય તેવી જામીનગીરીઓનો જ ઝડપી મિલકતોમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે. એટલે કે ઝડપી મિલકતો સાથે પ્રવાહી દેવાનું પ્રમાણ શોધવામાં આવે છે. અને તેને ઝડપી કે એસિડ-કસોટી ગુણોતર કહે છે. અહી નોંધ પાત્ર બાબત એ છે કે ઝડપી મિલકતો માં સ્ટોક તેમજ દેવાદારો બંને તો સમાવેશ થતો નથી. એકા એક જરૂર પડે તો દેવાદારો પાસેથી તાત્કાલિક ઉઘરાણી મળી શકતી નથી. એટલે ઝડપી મિલકતોમાં ફક્ત રોકડ+બેંક સિલક+તરતજ રોકડમાં ફેરવી શકાય તેવી જામીનગીરીઓનો સમાવેશ થાય છે. કેટલાક આ ગુણોતરને “અતિપ્રવાહી ગુણોતર” (Absolute Liquidity Ratio) એવું નામ આપે છે.

$$\text{એસિડ-કસોટી. (ઝડપી) ગુણોતર} = \frac{\text{ઝડપી મિલકતો}}{\text{પ્રવાહી દેવા}}$$

કોષ્ટક નં. ૩.૩

એસિડ-કસોટી ગુણોતર કે ઝડપી ગુણોતર
(સમય ગાળો ૨૦૦૩ થી ૨૦૦૮)

વર્ષ કંપની	૨૦૦૩	૨૦૦૪	૨૦૦૫	૨૦૦૬	૨૦૦૭	૨૦૦૮	સરેરાશ	વધુ	ઓછું
RIL	૦.૦૧	૦.૦૧	૦.૨૧	૦.૧૧	૦.૦૮	૦.૨૦	૦.૧૦	૦.૨૧	૦.૦૧
MRPL	૦.૦૧	૦.૦૧	૦.૦૦	૦.૦૦	૦.૦૦	૦.૦૦	૦.૦૦	૦.૦૧	૦.૦૦
IOCL	૦.૦૪	૦.૦૩	૦.૦૨	૦.૦૨	૦.૦૩	૦.૦૨	૦.૦૩	૦.૦૪	૦.૦૨
HPCL	૦.૦૦	૦.૦૩	૦.૦૩	૦.૦૦	૦.૦૧	૦.૦૧	૦.૦૧	૦.૦૩	૦.૦૦
CPCL	૦.૦૧	૦.૦૧	૦.૦૦	૦.૦૨	૦.૦૦	૦.૦૦	૦.૦૧	૦.૦૨	૦.૦૦
BPCL	૦.૧૭			૦.૦૦					

RIL કંપનીનો ઝડપી ગુણોત્તર ટેબલ નં. ૩.૩ માં પ્રતિ-પાદિત થાય છે. આ કંપનીનો ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ઝડપી ગુણોત્તર ૦.૦૧ હતો. આજ ગુણોત્તર ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં પણ જોવા મળે છે. ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં ઝડપી ગુણોત્તર વધીને ૦.૨૧ થયો હતો. પરંતુ ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ઝડપી ગુણોત્તર માં ઘટાડો જોવા મળેલ છે. સરેરાશ ઝડપી ગુણોત્તર ૦.૧૦ રહ્યો હતો. અને સૌથી વધુ ઝડપી ગુણોત્તર ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં ૦.૨૧ અને સૌથી ઓછો ગુણોત્તર ૨૦૦૩ અને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં જોવા મળેલ છે. ૨૦૦૫, ૨૦૦૬ અને ૨૦૦૭ ના વર્ષનો ઝડપી ગુણોત્તર સરેરાશ ઝડપી ગુણોત્તર કરતા વધુ છે.

ટેબલ નં.૩.૩ માં MRPL નો ઝડપી ગુણોત્તર જોવા મળે છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ઝડપી ગુણોત્તર ૦.૦૧ જોવા મળે છે. જ્યારે ૨૦૦૫, ૨૦૦૬, ૨૦૦૭ અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ઝડપી ગુણોત્તર શુન્ય છે. એનો અર્થ એવો થાય કે કંપનીમાં ઝડપી મિલકતો શુન્ય છે. એટલે પ્રવાહીતાની સ્થિતિ ખૂબજ નાજુક છે.

IOCL કંપનીનો ઝડપી ગુણોત્તર ટેબલ નં. ૩.૩ માં જોવા મળે છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ઝડપી ગુણોત્તર ૦.૦૪ હતો. જે ઘટીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૦.૦૩ થયો હતો. ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં ઝડપી ગુણોત્તર ૦.૦૨ હતો. જ્યારે અભ્યાસના છેલ્લા વર્ષોમાં ઝડપી ગુણોત્તર અનુક્રમે ૦.૦૩ અને ૦.૦૨ હતો. સરેરાશ ઝડપી ગુણોત્તર ૦.૦૩ રહીયો હતો. વર્ષ ૨૦૦૪, ૨૦૦૫, ૨૦૦૬, ૨૦૦૭ અને ૨૦૦૮ ના વર્ષોમાં ઝડપી ગુણોત્તર સરેરાશ ગુણોત્તર કરતા ઓછા રહ્યા હતા.

HPCL કંપનીમાં વર્ષ ૨૦૦૩ માં ઝડપી ગુણોત્તર ૦.૦૦ હતો ને ઝડપથી વધીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૦.૦૩ થયો હતો. ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં પણ ઝડપી ગુણોત્તર ૦.૦૩ હતો જ્યારે ૨૦૦૭ અને જોવા મળ્યાં હતાં. સરેરાશ ઝડપી ગુણોત્તર ૦.૦૧ હતો જે પ્રમાણમાં ખૂબજ ઓછો હતો.

CPCL કંપનીનો ઝડપી ગુણોત્તર ટેબલનં. ૩.૩ માં જોવા મળે છે. આ કંપનીમાં સરેરાશ ગુણોત્તર ૦.૦૧ હતો જ્યારે સૌથી વધુ ગુણોત્તર વર્ષ ૨૦૦૬ માં ૦.૦૨ હતો. અને મોટા ભાગના વર્ષોમાં ઝડપી ગુણોત્તર શુન્ય રહ્યો હતો.

BPCL કંપનીજો ઝડપી ગુણોત્તર ટેબલ નં. ૩.૩ માં દૃષ્ટિપાત થાય છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ નાં વર્ષમાં ઝડપી ગુણોત્તર ૦.૧૭ હતો. જે ઘટીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં શુન્ય થયો હતો.

સરેરાશ ઝડપી ગુણોત્તર ૦.૦૪ હતો. જે વર્ષ ૨૦૦૬, ૨૦૦૭ અને ૨૦૦૮ ના વર્ષ કરતા વધુ હતો. આમ એકદરે પ્રવાહીતાની સ્થિતિ ખૂબજ નબળી જોવા મળે છે.

ટુંકમાં BPCL અને IOCL કંપનીના ઝડપી ગુણોત્તર પ્રમાણમાં સંતોષકારક હતા.

જ્યારે MRPL કંપનીનો ઝડપી ગુણોત્તર (સરેરાશ) શુન્ય હતા.

૩.૭ ચાલુમિલકતોનો કુલ મિલકતો સાથે ગુણોત્તર

(Current Assets of Total Assets Ratio)

ચાલુ મિલકતનો કુલ મિલકતો સાથેનો ગુણોત્તર કુલ મિલકતોમાં ચાલુ મિલકતોનો કેટલો હિસ્સો છે. તે દર્શાવે છે. જે આ ગુણોત્તર જેમ વધુ હોય તેમ પ્રવાહીની સ્થિતિ ખૂબજ સારી જોવા મળે છે. આ ગુણોત્તર માં નીચે દર્શાવેલ બે ભાગો જોવા મળે છે.

(૧) ચાલુ ગુણોત્તર માં જોવા મળતી ચાલુ મિલકતો અને

(૨) કુલ મિલકતો

કોષ્ટક નં. ૩.૪

રીફાઈનરી ઉદ્યોગનો ચાલુ મિલકતોનો કુલ મિલકતો સાથે નો ગુણોત્તર

(અભ્યાસનો સમય ૨૦૦૩ થી ૨૦૦૮)

વર્ષ કંપની	૨૦૦૩	૨૦૦૪	૨૦૦૫	૨૦૦૬	૨૦૦૭	૨૦૦૮	સરેરાશ	વધુ	ઓછુ
RIL	૨૨.૮૪	૨૧.૩૩	૨૫.૪૭	૨૧.૩૮	૨૦.૧૭	૨૫.૫૭	૨૨.૭૮	૨૫.૫૭	૨૦.૭૫
BPCL	૪૪.૦૮	૪૧.૨૧	૪૫.૧૦	૪૪.૩૨	૩૭.૯૩	૪૩.૯૦	૪૨.૭૬	૪૫.૧૦	૩૭.૯૩
MRPL	૧૮.૭૪	૨૮.૦૨	૩૯.૫૯	૪૧.૫૪	૪૮.૦૭	૫૫.૪૪	૩૮.૫૭	૫૫.૪૪	૧૮.૭૪
IOCL	૪૮.૧૫	૪૭.૯૨	૪૯.૩૨	૪૬.૧૨	૪૩.૨૩	૪૮.૫૯	૪૭.૨૨	૪૯.૩૨	૪૩.૨૩
HPCL	૩૮.૯૩	૫૮.૪૭	૮૦.૨૮	૯૦.૦૬	૧૧૧.૨૧	૧૧૪.૧૦	૮૨.૧૮	૧૧૪.૧૦	૩૮.૯૩
CPCL	૪૫.૫૦	૩૯.૯૫	૫૩.૬૩	૬૦.૧૪	૫૯.૯૫	૬૭.૧૪	૫૪.૩૮	૬૭.૧૪	૩૯.૯૫
BRPL	૫૯.૯૧	૬૬.૧૨	૭૪.૦૫	૭૪.૫૦	૭૧.૪૧	૬૯.૬૫	૬૯.૨૮	૭૪.૫૦	૫૯.૯૧
સરેરાશ	૩૯.૭૪	૪૩.૨૭	૫૨.૪૯	૫૪.૦૧	૫૬.૦૦	૬૦.૬૩	૫૧.૦૨	૬૧.૫૯	૩૬.૯૮

Source : Annual reports of selected refineries from 2003 થી 2008)

ટેબલનં. ૩.૪ માં RIL કંપનીનો ચાલુમિલકતો અને કુલ મિલકતો સાથેનો ગુણોત્તર જોવા મળે છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ વર્ષમાં ચાલુ મિલકતો નો કુલ મિલકતો સાથે નો ગુણોત્તર

૨૨.૮૪ છે. જે ઘટીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૨૧.૩૩ % થાય છે. જ્યારે ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં આ ગુણોત્તર વધીને ૨૫.૪૭ % થાય છે. જ્યારે વર્ષ ૨૦૦૬ અને ૨૦૦૭ માં અનુક્રમે ૨૧.૩૮ % અને ૨૦.૧૭ % જેટલો થાય છે. સરેરાશ ચાલુમિલકતોનો કુલ મિલકતો સાથે નો ગુણોત્તર ૨૨.૭૮ હતો. જે વર્ષ ૨૦૦૪, ૨૦૦૬ અને ૨૦૦૭ ના વર્ષ કરતા વધુ છે. જ્યારે બાકીના વર્ષમાં આ ગુણોત્તર સરેરાશ કરતા ઓછો છે.

BPCL કંપનીનો ચાલુમિલકતોનો કુલ મિલકતો સાથે નો ગુણોત્તર ટેબલ નં. ૩.૪ માં જોવા મળે છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષ માં ગુણોત્તર ૪૪.૦૮% છે.

જે ઘટીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૪૧.૨૧ % થાય છે. જ્યારે અભ્યાસ ના છેલ્લા વર્ષ દરમ્યાન આ ગુણોત્તર ૪૩.૯૦ % થાય છે. જ્યારે સરેરાશ ચાલુમિલકતો નો કુલ મિલકતો સાથે નો ગુણોત્તર ૪૨.૭૬ % થાય છે. સૌથી વધુ ગુણોત્તર ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં ૪૫.૧૦ % જોવા મળે છે. જ્યારે સૌથી ઓછો ગુણોત્તર ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં ૩૭.૯૩% જોવા મળેલ છે. ચાલુમિલકતોનો કુલ મિલકતો સાથેનો ગુણોત્તર જેમ વધુ તેમ પ્રવાહિતાની સ્થિતિ સારી ગણાઈ પરંતુ તેની નફાકારકતા પર થોળી પ્રતિકુળ અસર જોવા મળે છે.

MRPL કંપનીનો ચાલુમિલકતોનો કુલ મિલકતો સાથે નો ગુણોત્તર ટેબલ નં. ૩.૪ માં જોવા મળે છે. આ ગુણોત્તર ૨૦૦૩ વર્ષમાં ૧૮.૭૪% હતો. જે વધીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૨૮.૦૨% થયો હતો. આ ગુણોત્તર ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં ૩૯.૫૮ થયો હતો. ત્યાર બાદ વધીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૪૧.૫૪ થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૭ અને ૨૦૦૮ વર્ષમાં અનુક્રમે ૪૮.૦૭% અને ૫૫.૪૪% થયો હતો. સરેરાશ ચાલુમિલકતો કુલ મિલકતો સાથે નો ગુણોત્તર ૩૯.૫૭ % હતો. જે વર્ષ ૨૦૦૩, ૨૦૦૪, અને ૨૦૦૫ કરતા વધુ હતો.

IOCL કંપનીનો ચાલુમિલકતોનો કુલ મિલકતો સાથે નો ગુણોત્તર વર્ષ ૨૦૦૩ થી ૨૦૦૮ સુધીનો ટેબલ ૩.૪ માં જોવા મળે છે. ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ચાલુ મિલકતોનો કુલ મિલકતો સાથે નો ગુણોત્તર ૪૮.૧૫ % હતો. જે ઘટીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૪૬.૧૨ % થયો હતો. અને ૨૦૦૮ વર્ષમાં વધીને ૪૮.૫૯ % થયો હતો. સરેરાશ ચાલુ મિલકતોનો કુલ મિલકત સાથેનો ગુણોત્તર ૪૭.૨૨ % રહ્યો હતો. સૌથી વધુ ગુણોત્તર ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં ૪૯.૩૨ થયો હતો. જ્યારે સૌથી ઓછો ગુણોત્તર ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં ૪૩.૨૩% છે.

HPCL કંપનીનો ચાલુમિલ્કતોનો કુલ મિલ્કતો સાથે નો ગુણોતર ટેબલ નં. ૩.૪ માં દર્શાવવામાં આવેલ છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષ માં ચાલુમિલ્કતોનો કુલ મિલ્કતો સાથે ગુણોતર ૩૮.૯૩ % છે. જ્યારે આ ગુણોતર વધીને ૨૦૦૪ ની સાલમાં ૫૮.૪૭% થાય છે. જ્યારે ૨૦૦૫ ના વર્ષ ખૂબજ વધીને ૮૦.૨૮% થયો હતો. આગુણોતર ૨૦૦૭ અને ૨૦૦૮ ની સાલમાં ૧૧૧.૨૧ % અને ૧૧૪.૧૦ % જોવા મળેલ છે. સરેરાશ ચાલુમિલ્કતોનો કુલ મિલ્કતો સાથેનો ગુણોતર ૮૨.૧૮ ટકા છે. પ્રવાહીતાની સ્થિતિ ખૂબજ સારી જોવા મળે છે.

જ્યારે CPCL કંપનીનો ચાલુ મિલ્કતોનો કુલ મિલ્કતો સાથે નો ગુણોતર ટેબલ ૩.૪ માં જોવા મળે છે. ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં આ ગુણોતર ૪૫.૫૦% હતો. જે ઘટીને ૩૯.૯૫ % અને વધીને ૫૩.૬૩ % ત્યાર પછીના વર્ષોમાં થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૬૦.૧૪ % થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૭ અને ૨૦૦૮ વર્ષમાં અનુક્રમે ૫૯.૯૫% અને ૬૭.૧૪ % થયો હતો. સરેરાશ ચાલુમિલ્કતોનો કુલ મિલ્કતો સાથેનો ગુણોતર ૫૪.૩૮ % હતો. જે વર્ષ ૨૦૦૩, ૨૦૦૪ અને ૨૦૦૫ ના વર્ષ કરતા વધુ જોવા મળતો હતો. અને અન્ય વર્ષોમાં આ ગુણોતર ખૂબજ ઓછો જોવા મળ્યો હતો.

BRPL કંપનીનો ચાલુમિલ્કતોનો કુલ મિલ્કતો સાથે નો ગુણોતર ટેબલ ૩.૪ માં જોવા મળે છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષ માં ૫૯.૯૧ % હતો. જે વધીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૬૬.૧૨% થયો હતો. ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં ૭૪.૦૫% તે ગુણોતર ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૭૪.૫૦% અને ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં ૭૧.૪૧% હતો. આ કંપનીનો સરેરાશ ગુણોતર ૬૯.૨૮% હતો. સૌથી વધુ ગુણોતર ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૭૪.૫૦% જોવા મળ્યો હતો. જ્યારે સૌથી ઓછો ગુણોતર ૫૯.૯૧ % થયો હતો. આમ એકદરે આ કંપનીની પ્રવાહીતાની સ્થિતિ ખૂબજ સારી હતી.

ટુંકમાં ઉપરોક્ત કંપનીઓનો અભ્યાસ કરતા નીચે મુજબ ના તારણો મળે છે. જેમાં HPCL કંપની, BPCL કંપની અને CPCL કંપની માં ચાલુમિલ્કતોનો કુલ મિલ્કતો સાથેનો સરેરાશ ગુણોતર ૫૦% વધુ દર્શાવેલ છે. એટલે કંપની દ્વારા કુલ રોકાણ ના ૫૦% થી વધુ નાંણા ચાલુ મિલ્કતોમાં રોકાયેલ છે. એવું તારણ મળે છે. આ સ્થિતિ કંપનીની નફાકારકતા માટે ખૂબજ જોખમ કારક છે.

(૫) દેવાદારો અને વેચાણનો ગુણોતર (Debtors to sales ratio)

દેવાદારો માં કેટલું રોકાણ થયું છે. તે જાણવા માટે દેવાદાર અને વેચાણનો ગુણોતર

ખૂબજ મહત્વનો છે. શાખ નીતી નક્કી કરવા માટે આ ગુણોતર ખૂબજ ઉપયોગી છે. જો આ ગુણોતર ઉચો હોયતો દેવાદારો માં વધારે રોકાણ થયુ છે. તે દર્શાવેલ છે. અને આગુણોતર ઓછો હોયતો કંપનીની શાખનીતી ખૂબજ કડક છે. એવુ પ્રતિત થાય છે. નીચે દર્શાવેલ ટેબલ જુદી જુદી રીફાઈનરી નો દેવાદાર અને વેચાણનો ગુણોતર દર્શાવે છે.

કોષ્ટક નં.-૩.૫

રીફાઈનરી કંપની ઓનો દેવાદાર અને વેચાણનો ગુણોતર

વર્ષ કંપની	૨૦૦૩	૨૦૦૪	૨૦૦૫	૨૦૦૬	૨૦૦૭	૨૦૦૮	સરેરાશ	વધુ	ઓછુ
RIL	૧૬.૮૬	૧૭.૮૫	૨૦.૫૬	૨૨.૦૩	૨૯.૯૮	૨૭.૯૭	૨૨.૫૪	૨૯.૯૮	૧૬.૮૬
BPCL	૪૪.૮૮	૫૦.૯૨	૬૨.૨૭	૬૮.૯૮	૬૭.૪૩	૬૯.૬૫	૬૦.૬૯	૬૯.૬૫	૪૪.૮૮
MRPL	૨૧.૯૯	૨૨.૪૨	૨૨.૯૩	૨૫.૯૫	૨૬.૯૫	૨૧.૬૪	૨૩.૬૫	૨૬.૬૫	૨૧.૬૪
IOCL	૨૯.૯૯	૩૨.૦૪	૩૦.૭૫	૩૦.૮૯	૩૪.૨૧	૩૭.૭૧	૩૨.૬૦	૩૭.૭૧	૨૯.૯૯
HPCL	૬૪.૩૩	૬૦.૨૭	૬૨.૩૨	૬૧.૮૦	૬૩.૩૧	૬૫.૬૯	૬૨.૯૫	૬૫.૬૯	૬૦.૨૭
CPCL	૧૭.૭૦	૧૬.૬૮	૨૩.૦૧	૨૪.૫૬	૨૬.૯૩	૨૬.૩૧	૨૨.૫૩	૨૬.૯૩	૧૬.૬૮
સરેરાશ	૩૨.૬૩	૩૩.૩૬	૩૬.૯૭	૩૯.૦૩	૪૧.૪૭	૪૧.૫૦	૩૭.૪૯	૪૨.૭૭	૩૧.૭૨

ટેબલ નં. ૩.૫ RIL કંપનીનો દેવાદાર અને વેચાણનો ગુણોતર દર્શાવે છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષ માં દેવાદાર અને વેચાણનો ગુણોતર ૧૬.૮૬% હતો. જે વધીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૧૭.૮૫% થયો હતો. ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં દેવાદાર અને વેચાણનો ગુણોતર ૨૦.૫૬% હતો. જે વધીને ૨૨.૦૩% ૨૦૦૬ ના વર્ષ માં થયો હતો. આ કંપનીનો દેવાદાર અને વેચાણનો ગુણોતર ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં ૨૯.૯૮% હતો. જે ઘટીને ૨૦૦૮ વર્ષ માં ૨૭.૯૭ % થયો હતો. દેવાદાર અને વેચાણનો સરેરાશ ગુણોતર ૨૨.૫૪ હતો જે ૨૦૦૩, ૨૦૦૪ અને ૨૦૦૫ ના વર્ષ કરતાં વધુ હતો.

BPCL કંપનીનો દેવાદાર અને વેચાણનો ગુણોતર ટેબલ નં. ૩.૫ માં જોવા મળે છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ વર્ષમાં દેવાદાર અને વેચાણનો ગુણોતર ૪૪.૮૮% હતો. જે ખૂબજ વધીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૬૮.૯૮% થયો હતો. અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૬૯.૬૫% થયો હતો દેવાદાર

અને વેચાણનો સરેરાશ ગુણોતર ૬૦.૬૯% હતો. જે ૨૦૦૩, અને ૨૦૦૪ ના વર્ષ કરતા વધુ હતો. આ કંપની માં શાખ નીતી ખૂબજ ઉદાર માલુમ પડે છે.

MRPL કંપનીનો દેવાદાર અને વેચાણનો ગુણોતર ટેબલ નં. ૩.૫ માં આપેલ છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષ માં દેવાદાર અને વેચાણનો ગુણોતર ૨૧.૯૯ % હતો. જે ઘટીને વર્ષ ૨૦૦૪ માં ૨૨.૪૨% થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૫ ના વર્ષ માં આ ગુણોતર ૨૨.૯૩ % હતો. ૨૦૦૭ અને ૨૦૦૮ ના વર્ષો માં આ ગુણોતર અનુક્રમે ૨૬.૯૫% અને ૨૧.૬૪% હતો. દેવાદાર અને વેચાણનો સરેરાશ ગુણોતર ૨૩.૬૫% હતો. દેવાદાર અને વેચાણનો સૌથી વધુ ગુણોતર ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં ૨૬.૬૫% જોવા મળે છે. અને સૌથી ઓછો ગુણોતર ૨૦૦૩ ના વર્ષ માં ૨૧.૬૪% જોવા મળે છે.

IOCL કંપનીનો દેવાદાર અને વેચાણનો ગુણોતર ટેબલ નં. ૩.૫ માં આપેલો છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં સૌથી વધુ દેવાદાર અને વેચાણનો ગુણોતર ૩૭.૭૧% જોવા મળે છે જ્યારે સૌથી ઓછો દેવાદાર અને વેચાણનો ગુણોતર ૨૯.૯૯ % ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં જોવા મળે છે. આ કંપનીમાં દેવાદાર અને વેચાણનો સરેરાશ ગુણોતર ૩૨.૬૦% રહ્યો હતો. જે ૨૦૦૩, ૨૦૦૪, ૨૦૦૫ અને ૨૦૦૬ ના વર્ષ કરતા વધુ હતો.

ઉપરોક્ત ટેબલ નં. ૩.૫ HPCL કંપનીનો દેવાદાર અને વેચાણનો ગુણોતર વ્યક્ત કરે છે. આ કંપની ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં દેવાદાર અને વેચાણનો ગુણોતર ૬૪.૩૩% હતો. જે ઘટીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૬૦.૨૭% થયો હતો. અને ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં દેવાદાર અને વેચાણનો ગુણોતર ૬૨.૩૨% રહ્યો હતો. જ્યારે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં દેવાદાર અને વેચાણનો ગુણોતર ૬૧.૮૦% હતો. આમ સૌથી વધુ દેવાદાર અને વેચાણનો ગુણોતર ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૬૫.૬૯% હતો. અને સૌથી ઓછો ગુણોતર ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૬૦.૨૭% થયો હતો. આ કંપની પણ ઉદાર શાખ નીતી અપનાવેલ જોવા મળે છે.

CPCL કંપનીનો દેવાદાર અને વેચાણનો ગુણોતર ટેબલ નંબર— ૩.૫ માં જોવા મળે છે. આ ગુણોતરની સમય ગાળો ૨૦૦૩ થી ૨૦૦૮ વર્ષનો ઈ. ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં દેવાદાર અને વેચાણનો ગુણોતર ૧૭.૭૦ હતો. જે ઘટીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૧૬.૬૮% થયો હતો. અને ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં વધીને ૨૩.૦૧% થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૨૪.૫૬% આ

ગુણોત્તર હતો. અને ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં દેવાદાર અને વેચાણનો ગુણોત્તર ૨૬.૯૩% હતો. સરેરાશ ગુણોત્તર ૨૨.૫૩% હતો. જે ૨૦૦૩, ૨૦૦૪ વર્ષ કરતાં વધારે છે.

૩.૯ કાર્યશીલ મૂડી નો ચલન દર. (Working Capital Turnover Ratio)

આ ગુણોત્તર કાર્યશીલ મૂડીનો કેટલો કાર્યક્ષમતા પૂર્વ ઉપયોગ થાય છે. તે દર્શાવેલ છે. કાર્યશીલ મુડી એટલે ચાલુ મિલકતો બાદ ચાલુ દેવા. જેની ગણતરી નીચે મુજબ થાય છે.

$$\text{કાર્યશીલ મૂડીના ચલન દર} = \frac{\text{વેચાણ}}{\text{કાર્યશીલ મૂડી}}$$

વેચાણ વધારવા માટે કાર્યશીલ મૂડી નો ચલન દર કેટલો છે. તે આ ગુણોત્તર દર્શાવે છે. જેમ આ ગુણોત્તર ઉચો તેમ કાર્યશીલ મૂડીમાં રોકાણ ઓછું અને નફો વધારે પરંતુ વધુ પડતો ઉચો ગુણોત્તર 'over trading' ની નીશાની છે. જ્યારે ખૂબજ નીચો ગુણોત્તર 'under trading' ની નીશાની છે. એટલે કાર્યશીલ મૂડી નો અસરકારક ઉપયોગ થતો નથી. નીચે આપેલ ટેબલ ૩.૬ કાર્યશીલ મૂડીનો ચલન દર દર્શાવે છે.

કોષ્ટક નં. ૩.૬

(સમયના પ્રમાણમાં)

રીફાઈનરી કંપનીનો કાર્યશીલ મૂડીનો ચલન દર

વર્ષ કંપની	૨૦૦૩	૨૦૦૪	૨૦૦૫	૨૦૦૬	૨૦૦૭	૨૦૦૮	સરેરાશ	વધુ	ઓછું
RIL	૬.૯૪	-૩.૬૮	૪.૨૨	૦.૦૭	-૦.૩૦	૬.૫૮	૨.૩૧	૬.૯૪	-૩.૬૮
BPCL	-૦.૨૨	-૦.૩૧	૧.૨૩	૨.૨૪	-૦.૭૯	૦.૨૦	૦.૩૯	૨.૨૪	-૦.૭૯
MRPL	૧.૦૭	૫.૬૦	૪.૦૮	૪.૩૮	૩.૪૫	૨.૯૫	૩.૫૯	૫.૬૦	૧.૦૭
IOCL	૫.૨૯	૪.૪૭	૬.૬૬	૫.૬૯	૪.૫૦	૪.૪૬	૫.૧૮	૬.૬૬	૪.૪૬
HPCL	૪.૮૮	૪.૯૩	૪.૭૪	૧.૫૬	-૩.૫૪	-૩.૨૪	૧.૫૬	૪.૯૩	-૩.૫૪
CPCL	૬.૦૮	૭.૦૩	૫.૭૯	૫.૪૭	૫.૩૨	૬.૬૦	૬.૦૫	૭.૦૩	૫.૩૨
BRPL	૭.૧૨	૫.૯૪	૬.૭૯	૬.૭૪	૬.૬૭	૫.૨૮	૬.૪૨	૭.૧૨	૫.૨૮
સરેરાશ	૪.૪૫	૩.૪૩	૪.૭૯	૩.૭૪	૨.૧૯	૩.૨૬	૩.૬૪	૫.૭૯	૧.૧૬

Source : Annual Reports Of Serected Retineres Trom 2003 To 2008

ટેબલ નં. ૩.૬ RIC નો કાર્યશીલ મૂડીનો ચલન દર દર્શાવે છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં કાર્યશીલ મૂડીનો ચલન દર ૬.૯૪ વખત હતો. જે ઘટીને ૨૦૦૪ માં— ૩.૬૮ વખત થયો હતો. આ ચલન દર વધીને ૨૦૦૫ માં ૪.૨૨ વખત થયો. હતો જે ખૂબજ ઘટીને ૨૦૦૭ ના વર્ષ માં — ૦.૩૦ વખત થયો હતો જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં કાર્યશીલ મૂડીનો ચલન દર ૬.૫૮ વખત હતો જ્યારે કાર્યશીલ મૂડીનો ચલન દર ૨.૩૧ વખત હતો. અને સૌથી વધુ ચલન દર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૬.૯૪ વખત હતો. અને સૌથી ઓછો ચલન દર —૩.૬૮ વખત ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં હતો.

BPCL કંપની નો ચલન દર ટેબલનં. ૩.૬ માં જોવા મળે છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષ માં કાર્યશીલ મૂડીનો ચલન દર— ૦.૨૨ વખત હતો. જે ઘટીને ૨૦૦૪ ના વર્ષ માં —૦.૩૧ વખત થયો હતો. અને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં વધીને ૧.૨૩ વખત થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૬ અને ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં ચલન દર અનુક્રમે ૨.૪૨ વખત અને —૦.૭૯ વખત હતો. જ્યારે અભ્યાસના છેલ્લા વર્ષ દરમ્યાન કાર્યશીલ મુડી નો ચલન દર ૦.૨૦ વખત કાર્યશીલ મૂડીનો દર ૦.૩૯ વખત હતો.

MRPL કંપનીનો કાર્યશીલ જરૂરીનો ચલન દર ટેબલ નં. ૩.૬ માં જોવા મળે છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં કાર્યશીલ મૂડીનો ચલન દર ૧.૦૭ વખત હતો જે વધીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૫.૬૦ વખત થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં કાર્યશીલ મૂડીનો ચલન દર ૪.૦૮ વખત હતો. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં કાર્યશીલ મૂડીનો ચલન દર ૨.૯૫ વખત હતો. આ કંપનીમાં સરેરાશ કાર્યશીલ મુડી નો ચલન દર ૩.૫૯ વખત હતો.

IOCL કંપનીનો કાર્યશીલ મૂડીનો ચલન દર ટેબલ નં. ૩.૬ જોવા મળે છે. આ કંપનીનો સરેરાશ ચલન દર ૫.૧૮ વખત હતો. જે ૨૦૦૪, ૨૦૦૭ અને ૨૦૦૮ ના વર્ષ કરતા વધુ હતો. જ્યારે સૌથી વધુ ચલન દર ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં ૬.૬૬ વખત જોવા મળે છે. અને સૌથી ઓછો ચલન દર ૨૦૦૮ વર્ષમાં ૪.૪૬ વખત જોવા મળે છે. કંપની માં કાર્યશીલ મૂડીનો ચલન દર પ્રમાણ માં સંતોષ કારક છે. અને કાર્યશીલ મૂડીનો કાર્યક્ષમતા પૂર્વક ઉપયોગ દર્શાવેલ છે.

HPCL કંપનીનો કાર્યશીલ મૂડીનો ચલનદર ટેબલ નં. ૩.૬ માં જોવા મળે છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં કાર્યશીલ મુડીનો ચલનદર ૪.૮૮ વખત હતો. જે વધીને ૨૦૦૪

ના વર્ષમાં ૪.૯૩ વખત થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં HPCL કંપનીનો કાર્યશીલ મૂડીનો ચલન દર ૪.૭૪ થયો હતો. તે ચલન દર ઘટીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૧.૫૬ વખત થયો હતો. જ્યારે કાર્યશીલ મુડીનો ચલન દર ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં –૩.૫૪ વખત હતો. અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં પણ –૩.૨૪ વખત હતો. સરેરાશ કાર્યશીલ મુડીનો ચલન દર ૧.૫૬ વખત હતો. જે ૨૦૦૩, ૨૦૦૪, અને ૨૦૦૫ ના વર્ષ કરતાં ઓછો હતો.

CPCL કંપનીનો કાર્યશીલ મૂડીનો ચલન દર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૬.૦૮ વખત હતો. જે વધીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૭.૦૩ વખત થયો હતો. ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં ઘટીને ૫.૭૯ વખત થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૫.૪૭ વખત થયો હતો. અને ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં ૫.૩૨ વખત થયો હતો. તે વધીને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૬.૬૦ વખત છે. જ્યારે સરેરાશ મૂડીનો ચલન દર ૬.૦૫ વખત હતો.

BRPL કંપનીનો કાર્યશીલ મૂડીનો ચલન દર ટેબલ નં. ૩.૬ માં પ્રતિપાદિત થાય છે. આ કંપનીનો ૨૦૦૩ ના વર્ષ માં કાર્યશીલ મૂડીનો ચલન દર ૭.૧૨ વખત હતો. જે ઘટીને ૫.૯૪ વખત થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં ૬.૭૯ વખત કાર્યશીલ મૂડીનો ચલન દર હતો. જે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૬.૭૪ વખત થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૭ અને ૨૦૦૮ ના વખતમાં કાર્યશીલ મૂડીનો ચલનદર અનુક્રમે ૬.૬૭ વખત અને ૫.૨૮ વખત થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ કાર્યશીલ મૂડીનો ચલન દર ૬.૪૨ વખત રહ્યો હતો.

ટુંકમાં ઉપરોક્ત કંપનીમાંથી CPCL અને RIL કંપની કાર્યશીલ મૂડીનો શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ કરી શકી છે. જ્યારે BPCL અને HPCL કંપનીમાં કાર્યશીલ મૂડીનો અસરકારક ઉપયોગ કરી શકી નથી.

૩.૧૦ દેવા-ઈકિવટીનો ગુણોતર (Debt Equity ratio of refinery companies)

આ ગુણોતરને બાહ્ય ગુણોતર પણ કહેવામાં આવે છે. અને આ ગુણોતરને ટકાવારીમાં અભિવ્યક્ત કરી શકાય છે. કુલ દેવાને શેર હોલ્ડરના ચોખ્ખા મુલ્ય વડે ભાગવાથી આ ગુણોતર મળી શકે છે. સાદી રીતે કહીએ તો બાહ્ય જવાબદારી અને આંતરિક શેર હોલ્ડરના ચોખ્ખા મુલ્ય વચ્ચે સંબંધ ધરાવે છે. તેને નીચેના સુત્ર દ્વારા અભિવ્યક્ત કરી શકાય છે.

$$\text{દેવા-ઈકિવટીનો ગુણોતર} = \frac{\text{કુલ દેવા}}{\text{શેર હોલ્ડરનું ચોખ્ખુ મૂલ્ય.}}$$

શેર હોલ્ડર ના ચોખ્ખા મૂલ્યમાં ઈકિવટી શેરમુડી અનામત પ્રિમિયમ

કોષ્ટક નં. ૩.૭

(Debt- Equity Ratio of Refinery companies)

રીફાઈનરી કંપનીનાદેવા-ઈકિવટીનો ગુણોતર

(સમય ગાળો ૨૦૦૩ થી ૨૦૦૮)

વર્ષ કંપની	૨૦૦૩	૨૦૦૪	૨૦૦૫	૨૦૦૬	૨૦૦૭	૨૦૦૮	સરેરાશ	વધુ	ઓછું
RIL	૦.૭૨	૦.૬૬	૦.૫૦	૦.૪૮	૦.૪૫	૦.૪૮	૦.૫૫	૦.૭૨	૦.૪૫
BPCL	૦.૬૯	૦.૪૬	૦.૬૧	૦.૯૨	૧.૦૫	૧.૨૯	૦.૮૪	૧.૨૯	૦.૪૬
MRPL	૫.૮	૩.૪૧	૧.૬૩	૧.૩૮	૦.૮૬	૦.૫૪	૨.૨૭	૫.૮૦	૦.૫૪
IOCL	૦.૭૭	૦.૫૩	૦.૬૭	૦.૯૦	૦.૭૮	૦.૮૭	૦.૭૫	૦.૯૦	૦.૫૩
HPCL	૦.૨૦	૦.૨૨	૦.૨૬	૦.૭૬	૧.૧૦	૧.૫૯	૦.૬૯	૧.૫૯	૦.૨૦
CPCL	૧.૫૩	૧.૪૭	૧.૨૦	૧.૨૦	૦.૬૯	૦.૭૧	૧.૧૩	૧.૫૩	૦.૬૯
BPCL	૦.૪૨	૦.૧૩	૦.૦૮	૦.૧૦	૦.૧૧	૦.૨૭	૦.૧૯	૦.૪૨	૦.૦૮
સરેરાશ	૧.૪૫	૦.૯૮	૦.૭૧	૦.૮૨	૦.૭૨	૦.૮૨	૦.૯૨	૧.૭૫	૦.૪૨

Source : (from annual reports of respective companies)

ટેબલ નં. ૩.૭ RIL કંપનીનો દેવા-ઈકિવટી નો ગુણોતર દર્શાવેલ છે. આ કંપની માં ૨૦૦૩ વર્ષમાં દેવા ઈકિવટીનો ગુણોતર ૦.૭૨ હતો. જ્યારે ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં દેવા-ઈકિવટીનો ગુણોતર ૦.૬૬ નો હતો. જે ઘટીને ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં ૦.૫૦ થયો હતો. ૨૦૦૬ ના વર્ષના દેવા-ઈકિવટીનો ગુણોતર ૦.૪૮ અને ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં ૦.૪૫ હતો. સરેરાશ દેવા-ઈકિવટીનો ગુણોતર ૦.૫૫ હતો. જે વર્ષ ૨૦૦૬, ૨૦૦૭ અને ૨૦૦૮ ના વર્ષ કરતાં વધુ છે. અને તેમાંથી પરચુરણ ખર્ચાઓબાદ કરવામાં આવે છે. આ ગુણોતર દ્વારા ધંધામા દેવાનો ઉપયોગ કેટલો થયેલો છે. તે જાણી શકાય છે. સામાન્ય રીતે ૧:૧ નો ગુણોતર એ

પ્રમાણિત ગુણોત્તર ગણવામાં આવે છે. લોન અને દેવાઓ શેર હોલ્ડર ના ચોખ્ખા મૂલ્યથી વધવા જોઈએ.

આ ગુણોત્તર દેવા અને ઈકિવટીના મિશ્રણની (“Sound nets”)દર્શાવેલ છે. જો દેવા અને ઈકિવટીનું યોગ્ય મિશ્રણ કરવામાં આવે તો મૂડી ની પડતર ઘટે છે. અને શેર હોલ્ડરને “ઈકિવટી પરના વેપારનો” લાભ મળે છે. આ ગુણોત્તર દ્વારા શેર હોલ્ડરના મૂલ્યો સામે રહેલી કાયમી જવાબદારીઓ નું મૂલ્યાંકન કરે છે. આમ આ ગુણોત્તર લાંબાગાળાના દેવાં અને માલિકી ની મૂડીનું સાપેક્ષ હિતની માપણી કરે છે.

જો આ ગુણોત્તર વધુ હોયતો કંપનીમાં દેવાનું પ્રમાણ વધુ છે. તેમ કહી શકાય જે બહુ પંસદગીને પાત્ર નથી. જ્યારે આ ગુણોત્તર નીચો હોયતો દેવાદારો માટે ખૂબજ સારૂ કહેવાય કારણકે તેનાથી ધંધામાં નાંણાક્રિય જોખમ ઘટે છે. જ્યારે શેર હોલ્ડરો દ્વારા ખૂબજ ઉચો ગુણોત્તર પંસદ કરવામાં આવે છે. કારણ કે તેનાથી શેર હોલ્ડરને વધુ વળતર મળે છે.

૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૦.૯૦ હતો જે થોડો ઘટીને ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં ૦.૭૮ થયો હતો અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૦.૮૭ થયો હતો. સરેરાશ દેવા-ઈકિવટીનો ગુણોત્તર ૦.૭૫ હતો. આમ આ કંપનીમાં દેવા-ઈકિવટીનો ગુણોત્તર ખૂબજ ઉચો જોવા મળે છે. એટલે કે આ કંપનીમાં વ્યાજના ભારણનું જોખમ રહેલું છે.

HPCL કંપનીનો દેવા-ઈકિવટીનો ગુણોત્તર ટેબલ ૩.૭ માં જોવા મળે છે. આ કંપનીના દેવા-ઈકિવટીના ગુણોત્તરનું વલણ વધ-ઘટ થતુ જોવા મળે છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ વર્ષમાં દેવા-ઈકિવટીનો ગુણોત્તર ૦.૨૦ હતો. જે થોડોક વધીને ૦.૨૨ થયો હતો. જે ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં ૦.૨૬ થયો હતો જ્યારે ૨૦૦૬, ૨૦૦૭ અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં દેવા-ઈકિવટીનો ગુણોત્તર અનુક્રમે ૦.૭૬ ૧.૧૦ અને ૧.૫૯ હતો. સરેરાશ દેવા-ઈકિવટીને ગુણોત્તર ૦.૬૯ રહ્યો હતો.

CPCL કંપનીનો દેવા-ઈકિવટીનો ગુણોત્તર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૧.૫૩ હતો. જે ઘટીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૧.૪૭ થયો હતો. અને ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં ૧.૨૦ થયો હતો. જે ઘટી ને ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં ૦.૬૯ થયો હતો. અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૦.૭૧ થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ દેવા-ઈકિવટીનો ગુણોત્તર ૧.૧૭ થયો હતો. જે ૨૦૦૭ અને ૨૦૦૮ ના વર્ષ કરતા વધુ હતો.

BPCL કંપનીનો દેવા-ઈકિવટીનો ગુણોતર ઉપરોક્ત ટેબલ નં. ૩.૭ માં જોવા મળે છે. આ કંપની માં સૌથી વધુ ગુણોતર ૨૦૦૮ વર્ષમાં ૧.૨૯ હતો. જ્યારે સૌથી ઓછો ગુણોતર ૨૦૦૪ વર્ષમાં ૦.૪૬ હતો. સરેરાશ દેવા-ઈકિવટીનો ગુણોતર ૦.૮૪ હતો. આ કંપનીમાં દેવા-ઈકિવટીના ગુણોતરનું વલણ ખૂબજ વધ-ઘટ થતું જોવા મળે છે.

MRPL કંપનીનો દેવા-ઈકિવટીનો ગુણોતર ટેબલ ૩.૭ માં જોવા મળે છે. આકંપનીમાં ૨૦૦૩ વર્ષમાં દેવા-ઈકિવટીનો ગુણોતર ૫.૮ હતો. જ્યારે ઘટીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ઘટીને ૩.૪૧ નો થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં ખૂબજ ઘટીને ૧.૬૩ નો થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૭ અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં દેવા અને ઈકિવટીનો ગુણોતર અનુક્રમે ૦.૮૬ અને ૦.૫૪ હતો. જ્યારે સરેરાશ દેવા-ઈકિવટીનો ગુણોતર ૨.૨૭ હતો. જ્યારે સૌથી વધુ દેવા ઈકિવટીનો ગુણોતર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૫.૮૦ રહ્યો હતો. અને સૌથી ઓછો દેવા-ઈકિવટીનો ગુણોતર ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૦.૫૪ રહ્યો હતો.

IOCL કંપનીનો દેવા-અને ઈકિવટીનો ગુણોતર ટેબલ નં. ૩.૭ માં જોવા મળે છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં દેવા અને ઈકિવટીનો ગુણોતર ૦.૭૭ જે ઘટીને ૦.૫૩ વર્ષ ૨૦૦૪ માં થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૫ માં આ ગુણોતર વધીને ૦.૬૭ થયો હતો. આ કંપનીમાં સૌથી વધુ ગુણોતર ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૦.૯૦ હતો.

BRPL કંપનીનો દેવા-ઈકિવટીનો ગુણોતર ઉપરોક્ત ટેબલ નં. ૩.૭ માં જોવા મળે છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષ માં દેવા-ઈકિવટીનો ગુણોતર ૦.૪૨ હતો. જે ૨૦૦૪ ના વર્ષ માં ૦.૧૩ હતો. તે ઘટીને ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં ૦.૦૮ થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં દેવા-ઈકિવટીનો ગુણોતર ૦.૧૦ થયો હતો. અને ૨૦૦૭ અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં દેવા-ઈકિવટીનો ગુણોતર ૦.૧૧ અને ૦.૨૭ હતો. જ્યારે સરેરાશ દેવા-ઈકિવટીનો ગુણોતર ૦.૧૯ હતો. જે ૨૦૦૪, ૨૦૦૫ ૨૦૦૬ અને ૨૦૦૭ ના વર્ષ કરતા વધુ છે.

૩.૧૧ –માલિકીનો ગુણોતર (Proprietary Ratio)

આ ગુણોતર માલિકીની મૂડી અને કુલ દ્રશ્ય મિલકતો સાથે ના સંબંધોની અભિવ્યક્તિ કરે છે. આ ગુણોતર ને (“Net worth” to “Total Assets”) ગુણોતર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ ગુણોતરની ગણતરી નીચે મુજબ થાય છે.

$$\text{માલિકીનો ગુણોતર} = \frac{\text{માલિકીની મૂડી}}{\text{કુલ મિલકતો}}$$

માલિકીની મૂડી= ઈકિવટી શેર મૂડી+પ્રેફરન્સ શેર મૂડી +અનામત-અદૃશ્ય મિલકતો.

કુલ મિલકતો = સ્થિર મિલકતો + ચાલુ મિલકતો

ખાસ હેતું માટે ઉભું કરવામાં આવેલ અનામત માલિકીની મૂડીમાં ઉમેરવામાં આવતું નથી.

માલિકી દ્વારા કેટલી મૂડી ધંધામાં રોકવામાં આવી છે.

માલિકી ગુણોતર જેમ ઉચો તેમ કંપનીની સ્થિતિ ખૂબજ સારી ગણાય છે. ઉચો માલિકી ગુણોતર એવું દર્શાવે છે. કે ધંધાનું સંચાલન બહારના ભંડોળ દ્વારા કરવામાં આવતું નથી. તેથી બાહ્ય સમૂહ તરફથી કંપનીમાં દબાણ ઓછું રહે છે. આ ગુણોતર જેમ ઉચો તેમ કંપની માટે ખૂબજ સારું .

કોષ્ટક નં. ૩.૮

રીફાઈનરી કંપનીનો માલિકી ગુણોતર

(Proprietary Ratio of Refinery Companies)

વર્ષ કંપની	૨૦૦૩	૨૦૦૪	૨૦૦૫	૨૦૦૬	૨૦૦૭	૨૦૦૮	સરેરાશ	વધુ	ઓછું
RIL	૪૭.૮૫	૪૭.૭૪	૪૮.૮૧	૫૩.૪૩	૫૪.૩૭	૫૩.૧૨	૫૧.૦૭	૫૪.૩૭	૪૭.૭૪
BPCL	૨૮.૦૧	૩૨.૫૪	૩૧.૧૧	૩૨.૦૮	૩૦.૧૭	૨૭.૧૧	૩૦.૧૭	૩૨.૫૪	૨૭.૧૧
MRPL	૧૨.૧૫	૧૬.૬૭	૨૩.૫૬	૨૬.૩૧	૨૮.૫૨	૩૦.૫૮	૨૩.૧૩	૩૦.૫૮	૧૨.૧૫
IOCL	૩૧.૭૭	૩૫.૮૮	૩૪.૫૮	૩૧.૮૮	૩૩.૮૬	૩૨.૮૩	૩૩.૫૨	૩૫.૮૮	૩૧.૭૭
HPCL	૩૮.૩૩	૪૧.૬૩	૪૪.૨૮	૩૫.૨૦	૩૦.૨૦	૨૫.૪૧	૩૫.૮૪	૪૪.૨૮	૨૫.૪૧
CPCL	૨૬.૬૬	૨૭.૮૫	૨૬.૮૭	૨૬.૩૮	૩૧.૧૧	૩૨.૮૪	૨૮.૬૪	૩૨.૮૪	૨૬.૩૮
BRPL	૩૧.૪૮	૩૮.૧૦	૩૮.૬૫	૪૨.૬૩	૪૪.૫૬	૩૮.૫૧	૩૮.૩૨	૪૪.૫૬	૩૧.૪૮
સરેરાશ	૩૦.૮૮	૩૪.૩૮	૩૫.૭૧	૩૫.૪૨	૩૬.૨૭	૩૪.૫૦	૩૪.૫૩	૩૮.૩૧	૨૮.૮૬

from annual reports of respective companies.

RIL કંપનીનો માલિકીનો ગુણોતર ટેબલ નં. ૩.૮ માં જોવા મળે છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં માલિકીનો ગુણોતર ૪૭.૮૫% હતું જે ૨૦૦૪ ના વર્ષ માં ૪૮.૮૧ હતો. જે

વધી ને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં માલિકીનો ગુણોત્તર ૫૪.૩૭% થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૭ અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં માલિકીનો ગુણોત્તર અનુક્રમે ૫૪.૩૭% અને ૫૩.૧૨% હતા. આ કંપનીનો સરેરાશ માલિકીનો ગુણોત્તર ૫૧.૦૭% હતો.

BPCL કંપનીનો માલિકીનો ગુણોત્તર ટેબલ ૩.૮ માં દર્શાવવામાં આવેલ છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં માલિકીનો ગુણોત્તર ૨૮.૦૧ હતો. જે ખૂબજ વધી ને ૩૨.૫૪% થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં ૩૧.૧૧% થયો હતો. જે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં થોડોક વધીને ૩૨.૦૮ થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં માલિકીનો ગુણોત્તર ૩૦.૧૭ ટકા હતો. જે ઘટીને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૨૭.૧૧% થયો હતો. આમ સરેરાશ માલિકીનો ગુણોત્તર ૨૩.૧૩% હતો.

IOCL કંપનીનો માલિકીનો ગુણોત્તર ૨૦૦૩ ના વર્ષ માં ૩૧.૭૭% હતો. જે વધી ને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૩૫.૯૯% થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં ૩૪.૫૯% થયો હતો. અને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૩૧.૮૯% થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં ૩૩.૯૬% થયો હતો જે ઘટીને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૩૨.૯૩% થયો હતો. સરેરાશ માલિકીનો ગુણોત્તર ૩૩.૫૨ હતો.

MRPL કંપનીમાં માલિકીનો ગુણોત્તર ટેબલ નંબર ૩.૮ માં જોવા મળે છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૧૨.૧૫% હતો. જે વધીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૧૬.૬૭ ટકા થયો હતો. વર્ષ ૨૦૦૫ માં ૨૩.૫૬% હતો જે વધીને ૨૦૦૭ માં ૨૯.૫૨ ટકા હતો. અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૩૦.૫૯ ટકા હતો.

HPCL કંપનીનો માલિકીનો ગુણોત્તર ટેબલ નં. ૩.૮માં જોવા મળે છે. આ કંપનીમાં માલિકીના ગુણોત્તર નું વલણ વધ-ઘટ થતું જોવા મળે છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષ માલિકીનો ગુણોત્તર ૩૮.૩૩ ટકા હતો. જે ઘટીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૩૫.૨૦ ટકા થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં માલિકીનો ગુણોત્તર ૩૫.૮૪ ટકા હતો. જ્યારે સરેરાશ માલિકીનો ગુણોત્તર ૩૫.૮૪ % હતો. જે ૨૦૦૬, ૨૦૦૭ અને ૨૦૦૮ ના વર્ષ કરતાં વધુ હતો.

CPCL કંપનીનો માલિકીનો ગુણોત્તર ટેબલ નં. ૩.૮ માં જોવા મળે છે. આ કંપનીનો સરેરાશ માલિકીનો ગુણોત્તર ૨૮.૬૪% હતો. જે ૨૦૦૩, ૨૦૦૪, ૨૦૦૫ અને ૨૦૦૬ ના વર્ષ કરતા વધુ હતો. આ કંપનીના માલિકી ગુણોત્તરનું વલણ ખૂબજ ચઢ-ઉતર થતું જોવા મળે છે.

BRPL કંપનીનો માલિકીનો ગુણોત્તર ખૂબજ વધ-ઘટ થતું વલણ દર્શાવે છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં માલિકીનો ગુણોત્તર ૩૧.૪૮% હતો. જે વધીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં

૩૮.૧૦% થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં માલિકીનો ગુણોતર ૩૮.૬૫% થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૬ વર્ષમાં માલિકીનો ગુણોતર ૪૨.૬૩% થયો હતો. આ કંપનીમાં સરેરાશ માલિકીનો ગુણોતર ૩૮.૩૨% હતો જે ૨૦૦૩ ના વર્ષ કરતા વધુ છે.

ઉપરોક્ત કંપનીના વિશ્લેષણ પરથી માલુમ પડે છે. કે RIL કંપનીમાં માલિકીનો ગુણોતર સૌથી વધુ છે. જ્યારે MRPL માં માલિકીનો ગુણોતર સૌથી ઓછો છે.

(૯) કાયમી મિલકતોનો માલિકીનો મૂડી સાથે નો ગુણોતર (Fixed assets to Net worth Ratio)

આ ગુણોતર માટે Anil B.Roy chaudhary દ્વારા નીચે મુજબની વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે.

“This Ratio indicutes the relationship between net worth (i.e.share holders fund) and investment in net Fixed assets (i.e. Gross Block minus depreciation)

આમ આ ગુણોતર સ્થિર મિલકતો અને માલિકીની મૂડી સાથેનો ગુણોતર દર્શાવે છે. જે નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય

$$\text{કાયમી મિલકતો અને માલિકીની મૂડીનો ગુણોતર} = \frac{\text{ચોખ્ખી કાયમી મિલકતો}}{\text{ચોખ્ખુ નેટ વર્થ}}$$

આ ગુણોતર માટે કોઈ ચોક્કસ પ્રમાણ નથી. આ ગુણોતર દ્વારા માલિકીની મૂડી નો કેટલો હિસ્સો સ્થિર મિલકતો માં રોકાયેલો છે. જે આ ગુણોતર ૧:૧ થી વધે તો એવો ખ્યાલ આવે છે કે આ કંપનીમાં સ્થિર મિલકતોની ખરીદી દેવાં ઉભા કરીને ખરીદવામાં આવી છે.

આ માટે પ્રોફેસર “Boxen” નીચે મુજબની વ્યાખ્યા આપે છે.

“This ratio measures the proportion of contributed capital that has been invested in Fixed property”

આ ગુણોતર લાંબા ગાળાના લેણદારો માટે “Margin of safety” પુરવાર થાય છે. આ ગુણોતર જેમ ઉચો તેમ લેણદારોનું જોખમ વધુ જ્યારે આ ગુણોતર નીચો તેમ સ્થિર

મિલકતો માં શેરહોલ્ડરના ફંડ નો ઉપયોગ વધુ થયો છે. તેમ કહી શકાય આમ આ ગુણોત્તર લાંબા ગાળાના લેણદારોના “Margin of safety”માં વધારો કરે છે.

કોષ્ટક નં. ૩.૯

સ્થિર મીલકતો અને શેર હોલ્ડરના મૂલ્યોનો ગુણોત્તર

(સમયગાળો ૨૦૦૩ થી ૨૦૦૮)

(Fixed assets to Net worth ratio of selected refineries)

વર્ષ કંપની	૨૦૦૩	૨૦૦૪	૨૦૦૫	૨૦૦૬	૨૦૦૭	૨૦૦૮	સરેરાશ	વધુ	ઓછુ
RIL	૧.૧૨	૧.૦૨	૦.૮૭	૧.૨૬	૧.૧૧	૧.૦૬	૧.૦૭	૧.૨૬	૦.૮૭
BPCL	૧.૩૪	૧.૨૭	૧.૩૧	૧.૨૧	૧.૧૫	૧.૦૯	૧.૨૩	૧.૩૪	૧.૦૯
MRPL	૫.૦૬	૩.૨૧	૨.૦૭	૧.૮૮	૧.૫૮	૧.૦૯	૨.૪૮	૫.૦૬	૧.૦૯
IOCL	૧.૩૩	૧.૧૯	૧.૨૪	૧.૧૮	૧.૦૮	૧.૦૨	૧.૧૭	૧.૩૩	૧.૦૨
HPCL	૧.૦૨	૦.૯૧	૦.૯૨	૧.૧૧	૧.૩૬	૧.૪૪	૧.૧૩	૧.૪૪	૦.૯૧
CPCL	૦.૨૭	૦.૨૮	૦.૨૭	૦.૨૬	૦.૩૧	૦.૩૩	૦.૨૯	૦.૩૩	૦.૨૬
BRPL	૧.૦૪	૦.૭૫	૦.૫૫	૦.૫૦	૦.૪૯	૦.૬૫	૦.૬૬	૧.૦૪	૦.૪૯
સરેરાશ	૧.૬૦	૧.૨૩	૧.૦૩	૧.૦૬	૧.૦૧	૦.૯૫	૧.૧૫	૧.૬૯	૦.૮૨

Source : Compiled From annual reports of respective companies

ટેબલ નં. ૩.૯ સ્થિર મિલકતો અને શેર હોલ્ડરના મૂલ્યો નો ગુણોત્તર દર્શાવે છે. RIL કંપનીનો ૨૦૦૩ ના વર્ષનો સ્થિર મિલકતો નો શેર હોલ્ડરના મૂલ્ય સાથે નો ગુણોત્તર ૧.૧૨ વખત હતો. જે ઘટીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૧.૦૨ વખત થયો હતો. ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં આ ગુણોત્તર ૦.૮૭ હતો. જે વધીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૧.૨૬ થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં આ ગુણોત્તર ૧.૧૧ અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૧.૦૬ હતો આમ કંપનીએ સ્થિર મિલકતોની ખરીદી માટે દેવાનો ઉપયોગ કર્યો છે. તેમ માલુમ પડે છે.

BPCL કંપનીનો સ્થિર મિલકતો અને શેર હોલ્ડર ના મૂલ્યોનો ગુણોત્તર ઉપરોક્ત ટેબલ નં. ૩.૯ માં જોવા મળે છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં સ્થિર મિલકતો અને શેર હોલ્ડરના મૂલ્યની ગુણોત્તર ૧.૩૪ હતો ને ઘટીને ૨૦૦૪ ના વર્ષ માં ૧.૨૭ થયો હતો. જ્યારે

૨૦૦૫ ના વર્ષ માં આ ગુણોત્તર ૧.૩૧ હતો. અને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૧.૨૧ હતો. જ્યારે ૨૦૦૭ અને ૨૦૦૮ ના વર્ષ માં સ્થિર મિલકતો અને શેર હોલ્ડરનો મૂલ્યનો ગુણોત્તર અનુક્રમે ૧.૧૫ અને ૧.૦૯ હતો. જ્યારે સરેરાશ સ્થિર મિલકતો અને શેર હોલ્ડરનાં મૂલ્યનો ગુણોત્તર ૧.૨૩ હતો.

MRPL કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં સ્થિર મિલકતો અને શેરહોલ્ડરના મૂલ્યનો ગુણોત્તર ૫.૦૬ હતો જ્યારે સરેરાશ સ્થિર મિલકતો અને શેર હોલ્ડરનો ગુણોત્તર ૨.૪૮ હતો. જે ૨૦૦૫, ૨૦૦૬, ૨૦૦૭ અને ૨૦૦૮ ના વર્ષ કરતાં વધુ છે. સૌથી ઉંચો ગુણોત્તર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૫.૦૬ હતો. અને સૌથી નીચો ગુણોત્તર ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૧.૦૯ હતો.

IOCL કંપનીનો સ્થિર મિલકતો અને શેર હોલ્ડરનાં મૂલ્યનો ગુણોત્તર ઉપરોક્ત ટેબલ નં. ૩.૯ માં જોવા મળે છે. ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં સ્થિર મિલકતો અને શેર હોલ્ડર નાં મૂલ્યનો ગુણોત્તર ૧.૩૩ હતો. જે ઘટી ને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૧.૧૮ હતો. અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૧.૦૨ હતો. જ્યારે સરેરાશ સ્થિર મિલકતો અને શેર હોલ્ડરના મૂલ્ય નો ગુણોત્તર ૧.૧૭ હતો.

HPCL કંપનીનો સ્થિર મિલકતો અને શેર હોલ્ડરના મૂલ્યનો ગુણોત્તર ટેબલ નં. ૩.૯ માં દર્શાવ્યા મુજબ છે. ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં આ ગુણોત્તર ૧.૦૨ હતો. જે ઘટીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૦.૯૧ થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં ૦.૯૨ હતો. જ્યારે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૧.૧૧ હતો. જ્યારે સરેરાશ ગુણોત્તર ૧.૧૭ હતો. જે ૨૦૦૩, ૨૦૦૬ અને ૨૦૦૮ ના વર્ષ કરતા વધુ હતો.

CPCL કંપનીમાં સ્થિર મિલકતો નો અને શેર હોલ્ડરનાં મૂલ્યનો ગુણોત્તર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૦.૨૭ જોવા મળે છે. જે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૦.૨૬ થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૦.૩૩ થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ સ્થિર મિલકતો અને શેર હોલ્ડરના મૂલ્યનો ગુણોત્તર ૦.૨૯ હતો.

BRPL કંપનીનો સ્થિર મિલકતો અને શેર હોલ્ડરના મૂલ્યનો ગુણોત્તર ટેબલ નં. ૩.૯ માં જોવા મળે છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં આ ગુણોત્તર ૧.૦૪ હતો. તે ઘટીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૦.૭૫ થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં ૦.૫૫ હતો. અને ૨૦૦૬, ૨૦૦૭ અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં સ્થિર મિલકતો અને શેરહોલ્ડરનાં મૂલ્યનો ગુણોત્તર અનુક્રમે ૦.૫૦, ૦.૪૯ અને ૦.૬૫ હતો જ્યારે સરેરાશ ગુણોત્તર ૦.૬૬ હતો.

પ્રકરણ નં.—૪

નફાકારતાનું વિશ્લેષણ

(Profitability Analysis)

- ૪.૧ નફાકારકતાનો અર્થ
- ૪.૨ નફાકારકતાનો સિદ્ધાંત
- ૪.૩ નફાકારકતાની માપણી
- હિસાબી નફાકારકતા
 - મૂલ્ય વૃદ્ધિ નફાકારકતા
 - ડયું પોંડ અંકુશ ચાર્ટ
 - સંચાલકોની સિદ્ધી ઓનો ચાર્ટ
- ૪.૪ નફાકારકતાની નબળાઈઓ (Weakness of Profitability)
- નફાનો ગાળો
 - (૧) ચોખ્ખા નફાનો ગુણોત્તર
 - રોકાણ પર વળતર નો દર
 - (૧) કાચી રોકાયેલી મૂડી પર વળતર
 - (૨) ચોખ્ખી રોકાયેલી મૂડી પર વળતર
 - શેર હોલ્ડરના મૂલ્ય પર વળતર
 - ઈશેરપરત વળતરનો દર
 - મિલકતોનો ચલન દર
 - (૧) કુલ મિલકતોનો ચલનદર
 - (૨) સ્થિર મિલકતોનો ચલનદર
 - (૩) ચાલુ મિલકતોનો ચલનદર
 - (૪) વ્યાજ આવકનો ગુણોત્તર

૪.૧ પ્રસ્તાવના

ઘંધાનો મૂલ્ય ઉદ્દેશ નફો કમાવવાનો છે. નફા દ્વારા ઘંધાની કાર્યક્ષમતા માપી શકાય છે. જેમ નફો વધારે તેમ ઘંધાની કાર્યક્ષમતા વધારે. નફાને યોગ્ય રીતે માપવા માટે ઘંધાના રોકાણ પર નફાકારકતા કેટલી છે. તે જાણવું જરૂરી બને છે.

અર્થ અને વ્યાખ્યા

નફાકારકતા બે શબ્દોનો બનેલો અર્થ છે. એક નફો અને બીજી ક્ષમતા. નફો એટલે ઘંધાના ખર્ચાઓ બાદ કરતા વધારાની આવક જ્યારે ક્ષમતા એટલે પેઢીનો નફો કમાવવાનો 'Power' દર્શાવે છે. આમ ઘંધાના સર્વાંગી મૂલ્યાંકન માટે નફાકારકતા ખૂબજ મહત્વનો શબ્દ છે. કાણકે ઘંધાની નફાકારકતા જ “Financial –અને operationl efficiency”ટકાવી રાખે છે. આમ છતાં નફાકારકતાની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ આપી શકાય

“The ability of a given instruments to earn a return form its use.”^૧

“The net surplus of a large number of policies and decisions ”^૨

આમ જોઈએ તો નફાનો ખ્યાલ ઘણો અસ્પષ્ટ છે. કારણકે તેનાથી ઘંધાની નાણાક્રિય અને પદ્ધતીઓની કાર્યક્ષમતા જાણી શકાતી નથી. નફો એ ઐતિહાસિક માપ છે. કારણ કે તે ભુતકાળના નફા નુકસાન ખાતા પરથી મેળવવામાં આવે છે. જ્યારે કોઈપણ નિર્ણયો ભવિષ્ય માટે લેવાના હોય છે. આથી આવી સમસ્યા દૂર કરવા માટે નફાને રોકાણ સાથે જોડવામાં આવે છે. અને સાપેક્ષ માહિતી મેળવવામાં આવે છે જો નફા ને રોકાણ સાથે જોડવામાં આવે તો તેના દ્વારા બે પેઢીઓનું આંતર પેઢી મૂલ્યાંકન પણ સરખી રીતે થઈ શકે છે.

આમ તો નફો અને નફાકારકતા ખૂબજ નજીકનો સંબંધ ધરાવે છે. છતાં પણ બન્નેના સિધ્ધાંતો જુદા જુદા છે.

The concept of profitability is concerned with future accu of wealth. ^૩

નફો એ ધંધાની Financial અને opergtional efficiency વિશેનો ખ્યાલ આપે છે. જ્યારે નફાકારતાએ ધંધાના નિર્ણય કરણ માટે નફા કરતા એક અલગ તત્વ છે.

નફો એ Absolute માપ છે. જ્યારે નફાકારતા Relative એ માપ છે. જ્યારે નફો એ ખર્ચાઓ બાદ કર્યા બાદ વધતી આવક છે. જે ઉત્પાદકિય વહીવટી અને વેચાણ ને લગતા ખર્ચાઓ બાદ કરવામાં આવે છે. નફાકારકતા એ પેઢીની નફો કમાવવાની ક્ષમતા દર્શાવે છે. જ્યારે નફો એ પેઢી દ્વારા કોઈ એક સમય દરમિયાન મેળવેલો આંકડો છે. જ્યારે નફાકારતા આ નફામાં રહેલું વલણ જેમકે નફામાં વધારો, ઘટાડો કે સત્યતા દર્શાવે છે. આ ઉપરાંત નફામાં કેવી રીતે અને કેટલી હદ સુધી સુધારો કરી શકાય તે પણ દર્શાવવા માં આવે છે.

ઘણી વખત બે પેઢીઓના નફા સરખા હોય છે. પરંતુ નફાકારતા જુદી જુદી હોય છે.

“It usually happens that their profitability varics when measured in terms of size of investment.”^૪

આમ માનવીના શરીર માં જેટલી જરૂરીયાત લોહી અને નશ નું છે તેટલું મહત્વ અને જરૂરીયાત પેઢીમાં નફો અને નફાકારકતાની છે.

૪.૨ નફાકારકતાનો સિધ્ધાંત (Concept of profitability)

હિસાબી નફો Accounting profitability

નફાકારકતા ધંધાની સર્વાંગી કાર્યક્ષમતાને માપે છે. પરંતુ ધંધાની કાર્યક્ષમતા શ્રેષ્ઠ રીતે

“Input-out put” anaiysis દ્વારા પણ માપી શકાય છે.

નફાકારતાની માપણી માટે input એટલે રોકાયેલી મૂડી અને output એટલે પેઢીની કમાણી એવો અર્થ થાય છે. જોકે આને માટે જાણીતો શબ્દ છે. રોકાયેલી મૂડી પર વળતર આમ રોકાયેલી મૂડી પર વળતર સમગ્ર ધંધાની નફાકારતા દર્શાવે છે. પરંતુ અહીયા નફાકારતાનો શ્રેષ્ઠ રીતે સમજવા માટે ચલન દર પણ ધ્યાનમાં લીધા છે.

રોકાણ પર વળતર = ચોખ્ખો નફો × ચલન દર

અથવા

રોકાણ પર વળતર = $\frac{\text{કાર્યકારી નફો}}{\text{વેચાણ}} \times \frac{\text{વેચાણ}}{\text{રોકાયેલી મૂડી}}$

રોકાણ પર વળતર = $\frac{\text{કાર્યકારી નફો}}{\text{રોકાયેલી મૂડી}}$

આ પદ્ધતી ખૂબજ પ્રચલિત છે. અને ધંધાના દેખાવના માપન માટે તેનો ઉપયોગ દિવસે દિવસે વધતો જોય છે. અંટલા માટે ધંધાની કાર્યક્ષમતા અને નફાકારકતા માપવા માટે “Production” વિભાગ માં કેટલા નાણાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તેની જાણકારી મેળવવા માં આવે છે.

“A given amount of profit return should be evaluated in terms of the percentage profit return investment of funds.”^૫

વધારે “The return as capital used the effectiveness of all the operating decision from the routine to the (Social profitability) levels of the organization from shop fireman to presidents.”^૬

સામાજિક નફાકારકતા

પેઠીને નફાના હેતુની સાથે સામાજિક જવાબદારી નો હેતુ પણ હોવો જોઈએ જોકે ધંધો સમાજને સારી ગુણવત્તા વાળી પેદાશ કે સેવા પણ આપે છે. છતાં પણ સારી સેવાઓને સાથે તે સમાજને રોજગારી તક આપે છે. કામની શ્રેષ્ઠ પરિસ્થિતીની નિર્માણ કરે છે. અને પર્યાવરણની પણ જાળવણી કરે છે.

(Mean cardiner) દ્વારા નીચેનો ખ્યાલ આપવામાં આવે છે.

“The darkness of avarice has dispelled by the light of a new kind of social responsibility.”^૭

જોકે ધંધાનો સામાજિક નફાનો ખ્યાલ ધંધાની નફાકારકતા વધારે પરંતુ સાથે સાથે સામાજિક જવાબદારી ના ખર્ચાઓ પણ વધે છે. ઘણા હેતુઓ જેવાકે ઉચ્ચ ગુણવત્તા વાળો માલ આપવો એ ધંધાની નફાકારકતા વધારે છે. પરંતુ ઘણા હેતુઓ જેવા કે પર્યાવરણ પર નિયંત્રણ કરવું વગેરે ખૂબજ ખર્ચાળ છે. પરંતુ તે સામાજિક નફાકારકતા વધારે છે.

બીજી ભાષામાં કહીએ તો Earnest rate દ્વારા સામાજિક નફા ના હેતુ ને નીચે મૂજબ પરિભાષિત કરવામાં આવે છે.

“Appear to urge the executive to assume an.....broad gauge burden of responsibilities to all the various public with whom the deals.”⁶

આથી પેઢી એ ધંધાની બધી માહિતી ધંધાના બધા પ્રક્ષકારને સ્પષ્ટ રીતે આપવી જોઈએ કાણકે પેઢીના હેતુઓ ધંધા સાથે સંકળાયેલા દરેક પક્ષકારોને ખુબજ અસર કરતા હોય છે.

મૂલ્ય વૃદ્ધિ નફાકારકતા Value added profitability

સંપત્તિનું સર્જન કરવું એ દરેક ધંધા માટે અનિવાર્ય છે. મૂલ્ય વૃદ્ધિ નફાકારકતા એટલે ઉત્પાદકિય પ્રક્રિયા દ્વારા સંપત્તિનું સર્જન કરવું ધંધાના વિકાસ માટે સંપત્તિનું સર્જન ખુબજ જરૂરી

“The enterprise not making profit is bound to become sick but not adding value may cause its death over a period of time”⁷

કોઈપણ પેઢી નફા વગર જીવંત રહી શકે પરંતુ મુલ્ય વૃદ્ધિ વગર જીવંત રહી શકે નહી.

નફો એ મુલ્યવૃદ્ધિનો એક ભાગ છે. આમ મુલ્ય વૃદ્ધિએ વિસ્તૃત સિદ્ધાંત છે.

“Value added at particular level of operating capacity and claims should be determined as value added can expose the and inefficiency of a business”¹⁰

આમ મુલ્ય વૃદ્ધિના સિદ્ધાંતને સામાજિક નફાકારકતાના સિદ્ધાંત સાથે જોડી શકાય છે. ધંધા રોકાણ શેર હોલ્ડર, ડિબેન્ચર હોલ્ડર્સ, લેણદારો, અને નાણાકીય સંસ્થાઓ દ્વારા કરવામાં આવે છે. આમ જો પેઢી મુલ્યવૃદ્ધિ ન કરી શકે તો લોકો ને નાણાનો દુરઉપયોગ થયો ગણાય આ સિદ્ધાંત ઉત્પાદકતા વધારવાની સાથે સંપત્તિના શ્રેષ્ઠ વિસ્તાર પર મૂકે છે.

૪.૩ નફાકારકતાની માપણી

નફાકારકતાની માપણીઓ નફાની કમાણી જેટલો જ મહત્વનો સિદ્ધાંત છે. નફાકારકતાની માપણીનું મહત્વ નીચે દર્શાવેલા લેખકો દ્વારા અભિવ્યક્ત કરવામાં આવ્યું છે.

Hingorani Ramanathan, અને Grewal measure of efficiency”^{૧૧}
 તેથી નફાકારકતા એ ધંધાની ઘણીબધી પ્રવૃત્તિઓનું પરિણામ છે. તેથી તેનું માપન એ બહુસ્તરીય સિદ્ધાંત દર્શાવે છે. અગાઉ દર્શાવ્યા પ્રમાણે નફાકારકતાએ નફા પર આધારીત સાપેક્ષ સિદ્ધાંત છે.

તેથી નફાકારકતા જાણવા માટે નફો અને અન્ય રોકાણ ને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. આમ ઘણીબધી જાણીતી પ્રયુક્તિઓને નીચે મુજબ અભિવ્યક્ત કરવામાં આવે છે.

(૧) હિસાબી નફાકારકતા Accounting Profitability

સામાન્ય રીતે સંચાલકો દ્વારા નફાકારકતા જાણવા માટે રોકાણ અને આવક વચ્ચેનો સંબંધ બાંધવામાં આવે છે. ધંધાની નફાકારકતા મુખ્યત્વે બે પરિબળો પર આધારિત છે. (૧) મૂડીના ઝડપી ચલન દર (૨) કાર્યકારી નફાનો ગાળો આમ આ બંને પરિબળોમાં વધારો કરીને નફા કારકતા વધારી શકાય છે. એટલે કે નફાના ગાળામાં અને મિલકતોના ચલનદરમાં વધારો કરીને નફાકારકતા વધારી શકાય છે. ટેકનીકલી પરિભાષામાં નફાકારકતા નફાનો ગાળો અને ચલનદર વચ્ચે (Trangular Relationship) વચ્ચે દર્શાવે છે. નફાકારકતા આ ધંધાની કાર્યક્ષમતા માપવા માટે શ્રેષ્ઠ માપ છે. (it is useful in describing the Two basic Forces bearing upon ultimate results and therefore, establishes the are a of business of operation which must be properly controlled, if desires results are to be realized”^{૧૨}

ત્રિકોણીયા સંબંધને નીચે મુજબ સમીકરણમાં અભિવ્યક્ત કરી શકાય છે.

$$(૧) \text{ ચલન દર} = \frac{\text{વેચાણ}}{\text{કાર્યકારી મિલકતો}}$$

$$(૨) \text{ નફાનો ગાળો} = \frac{\text{કાર્યકારી નફો}}{\text{વેચાણ}}$$

તથા

$$(૩) \text{ નફાનો ગાળો} = \frac{\text{કાર્યકારી નફો}}{\text{કાર્યકારી મિલકતો}}$$

અહીયાં કાર્યકારી મિલકતો એટલે સ્થિર મિલકતો અને ચાલુ મિલકતોમાં રોકાયેલી મુડી જ્યારે કાર્યકારી નફો એટલે ઘંધામા રોકાયેલી મુડીને પરિણામે થતી આવક આમ જ્યાં એક બાજુ યોજના નફા અને ચલનદર ગુણોતર માં વધારો કરીને નફાકારકતા વધારી શકાય છે. ત્યાં બીજી બાજુ સ્થિર મિલકત અને ચાલુ મિલકતમાં રોકાણ ઘટાડીને નફાના ગાળામાં વધારો કરીને નફાકારકતા વધારી શકાય છે.

સ્થિર મિલકતો માં રોકાણ નીચે મુજબ ઘટાડી શકાય છે. (A) બિન વપરાયેલ જુના પ્લાન્ટનો નિકાલ કરીને (B) બિન નફાકારક વિભાગ બંધ કરીને અને આ વિભાગની મિલકતો નફાકારક વિભાગમાં રૂપાંતરીત કરીને (C) જરૂરી ન હોય તેવા સાધનોની વહેંચણી કરીને કે લીઝ બેક કરીને (D) આ પ્રચલિત થયેલા સાધનોનો નિકાલ કરીને (E) નફાની ગણતરી માટે ઘણા બધા ફેરફારો જોવા મળે છે. તેના માટે જુદી-જુદી મિલકતોના મુલ્યાંકન ની પદ્ધતિઓ જવાબદાર છે. દા.ત. ઘણી પેઢીમા મિલકત પર ઘસારો સિધી લીટીની પદ્ધતિએ ગણવામાં આવે છે. જ્યારે ઘણી પેઢીમાં ઘટતી જતી બાકીની પદ્ધતિએ ઘસારો ગણવામાં આવે છે. આમ આ પરિબળો નફાકારકતાને અસર કરે છે.

નીચેના મુદ્દાઓ ચાલુ મિલકતોમાં રોકાણ ઓછું કરવામાં મદદરૂપ થાય છે.

- (૧) ઉચ્ચ ગુણવત્તા વાળો સસ્તી કિંમતે કાચો માલ ખરીદવો
- (૨) મટીરીયલ સાચવવામાં શ્રેષ્ઠ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવો
- (૩) ઓપરેશન સાચકલનો સમય ઘટાડીને
- (૪) ઈન્વેન્ટરીના સ્તરમાં ઘટાડો કરીને
- (૫) ઘંધાના લેણા ઘટાડીને
- (૬) પૂરતા પ્રમાણમા રોકડની જાણવણી કરીને અને વધારાની રોકડની બજારીય સીક્યૂરીટીમાં રોકાણ કરીને
- (૭) પ્રાપ્ત સાધનોનો શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ કરીને અને

નફાનો ગાળો વધારવા માટે નીચેના મુદ્દા ધ્યાનમાં લેવાય છે.

- (૧) વેચાણની આવકમાં વધારો કરીને
- (૨) વેચાણના જથ્થામાં વધારો કરીને
- (૩) વેચાણની પડતરમાં ઘટાડો કરીને

- (૪) પડતર નિયંત્રણ અને પડતર ઘટાડાની પ્રયુક્તિનો ઉપયોગ કરીને
- (૫) એક સાથે વેચાણ વધારો કરીને અને વહીવટી ખર્ચમાં ઘટાડો કરીને
- (૬) ધંધાની ક્ષમતાનો પૂરતો ઉપયોગ કરીને

(૨) VALUE ADDED PROFITABILITY

મુલ્યવૃદ્ધિ નફાકારકતા

રૂઢીગત રીતે ધંધાની કાર્યક્ષમતા અને નાણાકીય કાર્યક્ષમતાનો આધાર હિસાબી નફા પર હોય છે. આ એક એક માર્ગીય ખ્યાલ છે. વધારે માં નફાકારકતાનો આધાર બે બાબતો ઉપર છે.

(૧) એક નફાનો ગાળો અને

(૨) મિલકતનો ચલન દર

પરંતુ આ બન્ને પરિબલો આવક ઉત્પન્ન કરવામાં અને જુદા-જુદા પક્ષકારોને આવકની વહેચણી કરવામાં ઉપયોગી થતા નથી પરિણામે ધંધાની કેટલી મુલ્યવૃદ્ધિ કરવામાં આવે છે. તેનો ખ્યાલ ઉદ્ભવ્યો હતો. મોટા ભાગની કંપનીઓ મુલ્ય વૃદ્ધીના પત્રક પર બહાર મુકે છે. જોકે વિકસિત દેશમાં દરેક કંપની વાર્ષિક હિસાબોમાં મુલ્ય વૃદ્ધીનું પત્રક રજૂ કરે છે. પરંતુ ભારતીય કંપનીઓમાં હજુ આ ખ્યાલ નવો છે. વળી પાછું આ બાબતમાં કોઈ કાયદો પણ નથી છતાં પણ ઘણી કંપનીઓ આ ખ્યાલનું મહત્વ સમજીને સ્વેચ્છાએ આ પત્રક સામેલ કરે છે.

મુલ્ય વૃદ્ધિ એટલે વેચાણની આવક અને અન્ય રોકાણ પરની આવકો માલ સામાન અને સેવા પૂરી પાડવાનો ખર્ચ અહીં ટર્ન ઓવર એટલે કાચે વેચાયેલો માલ જેમા ડ્યુટી વેચાણ ટેક્ષ વગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. પરંતુ વેચાણ પરત માલ સામાનનો ઉપાડ, કમિશન, વળતર અને વટાઉ ધ્યાનમાં લેવામાં આવતો નથી જ્યારે અન્ય આવકો એટલે ગૌણ કંપની માથી મળતું ડિવિડન્ડ, ભાડુ અને અન્ય વળતર ને સમાવેશ થાય છે. જ્યારે માલસામાનની પડતરમાં માલ સામાનનો વપરાશ માલ સામાનને લગતા ખર્ચો વગેરે નો સમાવેશ થાય છે. જ્યારે COST OF SERVICE માં સેવા મેળવવાનો ખર્ચ, પાવર ખર્ચ, મરામત ખર્ચ, કમિશન વિમાનુ પ્રિમીયમ, જાહેરાત, અને પબ્લીસીટી ટેલીફોન ખર્ચ ઓડિટિંગ ખર્ચ કાયદાકીય ખર્ચ અને મુસાફરી ખર્ચનો સમાવેશ થાય છે. જ્યારે કર્મચારી પડતરમાં પગાર મજૂરી વગેરે ધ્યાનમાં લેવાય છે. મુલ્ય વૃદ્ધિ માટે ચોખ્ખા નફાને આધાર ગણવામાં આવે છે. નફા નુકસાન

ખાતામાં ઉધાર અને જમા બાજુ ગણી મુલ્ય વૃદ્ધી નહી કરતી હોય બિન મુલ્ય વૃદ્ધી વિગતો હોય છે. જેમ કે નફા-નુકસાન ખાતાની જમા બાજુ રોકાણ પર નફો રોકાણ ના વેચાણ પર નફો મિલકતના વેચાણ પર નફો વગેરે જ્યારે ઉધાર બાજુ ઘાલખાધ અનામત, કરવેરાનું અનામત, દાન, વગેરે આમ અમુક લેખકોની વિચાર ધારા પ્રમાણે ચલનદર વધતા ચોખ્ખી આવક એટલે કાચુ મુલ્ય વૃદ્ધી (GROSS VALUE ADDED) કહેવામાં આવે છે. જ્યારે વર્ષ દરમિયાનનો ઘસારો બાદ થતા તેને NET VALUE ADDED કહેવામાં આવે છે. જ્યારે અન્ય લેખકોના મતે વેચાણની આવક અને અન્ય આવક માલસામાન અને સેવાની પડતર એટલે મુલ્ય વૃદ્ધી જ્યારે વાર્ષિક ઘસારો એ મુલ્ય વૃદ્ધીની ઉપયોગીતા દર્શાવે છે. પરિણામે અહીયા પ્રતીય લેખકોની વિચાર ધારાને પસંદ કરવામાં આવે છે.

The subtractive and the additive method આમ મુલ્ય વૃદ્ધી= વેચાણ-માલસામાન અને સેવાની પડતર કર્મચારીની પડતર ઘસારો અને વ્યાજ જ્યારે મુલ્ય વૃદ્ધીનો ઉપયોગ ચાર પક્ષકારો માટે નીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવેલ છે.

(૧) કામદારો (WORKERS) પોતાના જ્ઞાન નો કાર્યક્ષમતાનો અને કૌશલ્યનો લાભ આપે છે. તેના બદલામાં તેમને પગાર મજૂરી બોનસ પ્રોવિડન્ડ કડમાં ફાળો ગેરચટી અન્ય કલ્યાણ કારી ખર્ચા ડાયરેક્ટરનું વળતર વગેરે.

(૨) સરકાર (GOVERNMENT) સરકાર ધંધાને ઉપયોગી એવું માળખું પુરૂ પાડે છે. આ ઉપરાંત આયાત નિકાસમાં પ્રોત્સાહન કરવેરાના લાભો પણ વગેરે પણ સરકાર દ્વારા ઉદ્યોગ ધંધા માટે હોય છે. તેના બદલામાં સરકારને આવકવેરો એકસાઈઝ ડ્યુટી વેચાણ વેરો જકાત કસ્ટમ ડ્યુટી અને આવક વેરા મળે છે.

(૩) મૂડી પૂરી પાડનાર (PROVIDERS OF CAPITAL) જેમાં લેણદારો અને નાણકીય સંસ્થાનો સમાવેશ થાય છે. જેઓ કાર્યશીલ મૂડી અને લાંબા ગાળાના મૂડી ધંધાને પૂરી પાડે છે. તેના બદલામાં તેમને ડિવિડન્ડ અને વ્યાજ આપવામાં આવે છે. શેર હોલ્ડરો જેઓ ધંધાના ખરેખર માલિક હોય છે. ધંધાની નીતી પ્રમાણે નફાનો ભાગ ધંધામા રોકી રાખવામાં આવે છે જે અંતે શેર હોલ્ડરને ફાળો જાય છે. પરંતુ મુલ્ય વૃદ્ધીમાં ડિવિડન્ડ ની ચૂકવણી અલગ રીતે દર્શાવવામાં આવે છે. જેને REINVESTED IN BUSINESS કહે છે.

(૪) ડ્યુ પોન્ટ અંકુશ ચાર્ટ: (THE DU.PONT CONTROL CHART)

ડ્યુ પોન્ટ નામની અમેરિકાની જાણીતી કંપનીએ રોકાણ પર વળતર નો જે ચાર્ટ આપ્યો છે તે નીચે મુજબ છે.

આ ચાર્ટ એમ દર્શાવે છે કે રોકાણપર વળતર પર અનેક પરિબલો અસર કરે છે. આ પૈકી કોઈપણ પરિબલમાં ફેરફાર થાય તો છેવટના વળતરના દરને તેની અસર થાય છે. દા.ત જે વેચાણ કિંમતમાં કે વેચાણ પડતરમાં કે ચાલુ મિલકતોમાં ફેરફાર થાય તો તે વળતરના દરને અસર કરે છે.

રોકાણ પર વળતરના દરનો ઉપયોગ કોઈપણ ધંધાકીય એકમની કામગીરી માપવા માટે થાય છે. એટલું જ નહીં. પણ નવી કોઈ રોકાણ યોજનાનો અમલ કરવો હોય તો તે દરેક વિકલ્પનું મુલ્યાંકન કરવામાં માટે આ પદ્ધતી નો ઉપયોગ થાય છે આ વળતરના દરની સરખામણીના હેતુ ઉપયોગ કરવો હોય તો તેમા સુસંગતતા જાળવવી પડે છે. છેદમાં રોકાણમાં જે મિલકતનો સમાવેશ કર્યો હોય તેમાથી મળતી આવકોનો જ અંશમા બતાવાતા નફામા સમાવેશ કરવો જોઈએ.

ઉપરના ચાર્ટ પરથી જો રોકાણ પર વળતર (RETURN ON INVESTMENT) શોધવું હોય તો નીચે મુજબ શોધો

$$\frac{\text{ચોખ્ખો નફો}}{\text{વેચાણ}} \times \frac{\text{વેચાણ}}{\text{કુલ રોકાણ}} \times 100 = \frac{\text{ચોખ્ખો નફો}}{\text{કુલ વેચાણ}} \times 100$$

જ્યા કુલ રોકાણ = કાર્યશીલ મુડી + કાયમી મિલકતો

કુલ રોકાણમાં અવાસ્તવિક સિવાયની બધી મિલકતો નો સમાવેશ થાય છે. રોકાણ પર વળતર મા નીચેના ત્રણ ગુણોતરનો સમાવેશ થાય છે.

(૧.૧) રોકેલી મૂડી પર વળતર (RETURN ON CAPITAL EMPLOYED):

ચોખ્ખા નફાને રોકેલી મૂડી વડે ભાગવાથી આ ગુણોતર મળશે રોકેલી મૂડીમાં શેરમૂડી અનામતઅને વધારો તેમજ લાંબા ગાળાની લોનનો સમાવેશ થાય છે. અને ચોખ્ખો નફો એટલે વ્યાજ અને કરવેરો બાદ કર્યા પહેલાનો નફો

$$\text{રોકેલી મૂડી પર વળતર} = \frac{\text{ચોખ્ખો નફો}}{\text{શેરમૂડી + અનામત + ડિબેન્યર વગેરે}} \times 100$$

ધારોકે રોકેલી મૂડી રૂ.૩.૩૬.૦૦૦ છે અને ચોખ્ખો નફો વ્યાજ અને કરવેરા પહેલાનો EBIT રૂ.૮૪.૦૦૦ છે તો રોકેલી

$$\text{વળતર} = \frac{\text{ચોખ્ખો નફો}}{\text{રોકાયેલી મૂડી}} \times 100 = \frac{૮૪૦૦૦}{૩.૩૬.૦૦૦} \times 100 = ૨૫ \%$$

(૧.૨) શેર હોલ્ડરના ભંડોળ પર વળતર

(RETURN ON SHAREHOLDERS FUNDS)

શેર હોલ્ડરોને મળી શકતી આવકને શેર હોલ્ડરોના ભંડોળ વડે ભાગવાથી આ ગુણોતર મળશે શેર હોલ્ડરના ભંડોળ એટલે શેરમૂડી તથા અનામત અને વધારાનો સરવાળો અહીં શેરમૂડીમાં ઈકિવટી મૂડી તથા પ્રેફરન્સ મૂડી બંનેનો સમાવેશ થઈ જાય છે. આ ગુણોતર એ દર્શાવે છે કે શેર પર કેટલું ડિવિડન્ડ મળવાની શક્યતા છે. સ્વાભાવિક છે કે જ્યારે શેર હોલ્ડરોને ભાગે આવી શકતી રકમ ગણવી હોય ત્યારે નફો વ્યાજ અને કરવેરા બાદ ક્યાં પછીનો (PAT-PROFIT AFTER TAX) જ લેવાય

$$\text{ગુણોતર} = \frac{\text{ચોખ્ખો નફો}}{\text{શેર ઓલ્ડરના ભંડોળ}} \times 100$$

ધંધાના માલિકો ધંધામા નાણા રોકી જે જોખમ ઉઠાવે છે તેના પર પૂરતું વળતર મળે છે કે નહીં તે આ ગુણોતર દર્શાવે છે. રોકાણમા પોતાના નાણા કંપનીમાં રોકે યા અન્ય ધંધામા રોકે તો વળતર ક્યા વધુ મળે તે જાણવા માટે આ ગુણોતર ઉપયોગી છે.

(૧.૩) 'ઈકિવટી શેર હોલ્ડરોના' ભંડોળ પર વળતર

(RETURN OF EQUITY SHAREHOLDERS FUNDS)

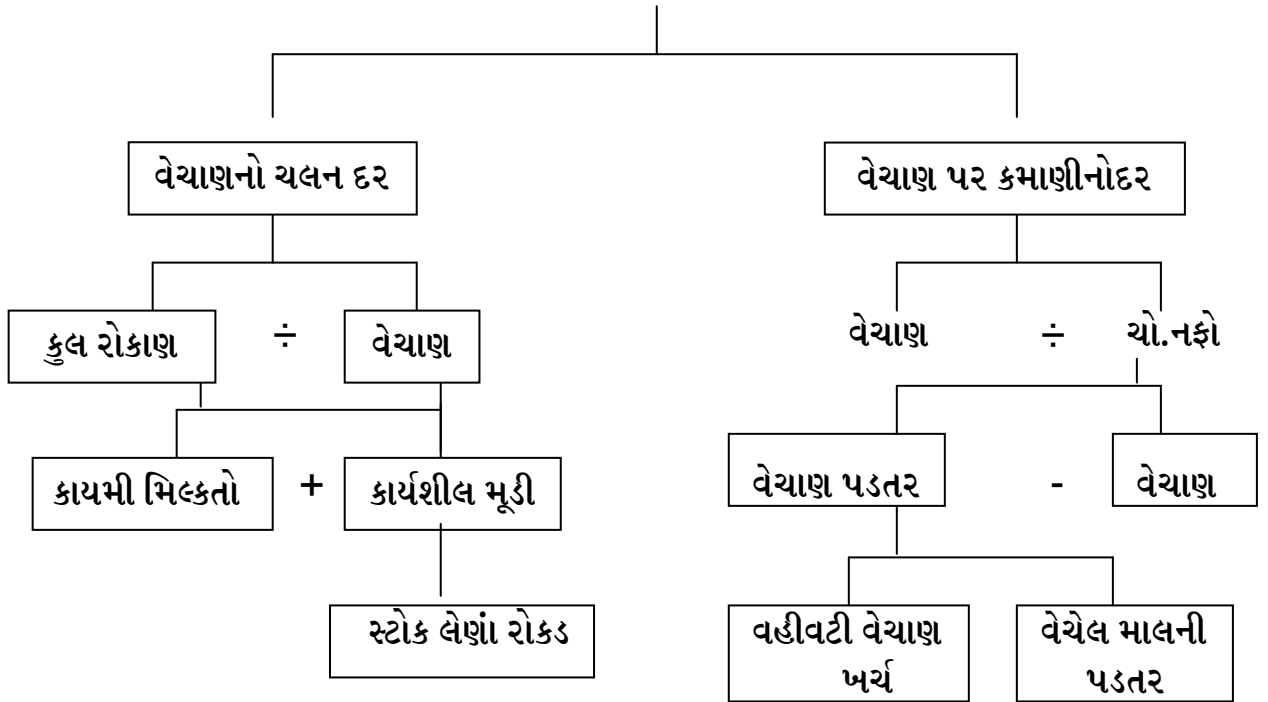
ચોખ્ખા નફામાથી પ્રેફરેન્સ હોલ્ડરોનું ડિવિડન્ડ બાદ ક્યા પછી જે નફો બાકી રહે તેને ઈકિવટી શેરમૂડી તથા મૂકત અનામતોના સરવાળા વડે ભાગવાથી આ ગુણોતર મળે છે. ઓર્ડિનરી શેરહોલ્ડરોના ભંડોળો પર વળતર કેટલા ટકા મળે છે. તેનું સુચન ગુણોતર કહે છે.

$$\text{ગુણોત્તર} = \frac{\text{ચોખ્ખો નફો - પ્રેફ. શેર પર ડિવિડન્ડ}}{\text{ઓર્ડિનરી શેરમૂડી + મુક્ત અનામતો}} \times 100$$

યાદ રાખો કે ઉપરોક્ત ત્રણેય ગુણોત્તર ગણતરીમા છેદની રકમમાંથી અવાસ્તવિક મિલકતો બાદ કરવી

૪.૧ ડું-પોન્ટ ચાર્ટ

રોકાણ પર વળતર

ડું-પોન્ટ ચાર્ટમાં ડું-પોન્ટ ચાર્ટ ને બે ભાગમાં વેચવામાં આવે છે. જેને(Two Tier) અભિગમ કહેવામાં આવે છે. આના માટે જુદા-જુદા લેખકો એ નીચે મુજબ વ્યાખ્યાઓ આપી છે. “For Providing Standards Of Evaluation Calculations are Made On The Ratios and Profit Margins For Comparabla Companies.”

જ્યારે (James C Van Horne) દ્વારા પણ આ બાબત માં એકદમ સચોટ(Remark) કરવા માં આવ્યો છે. કે Profitability Ratios are of two types, Those Showing Profitability in Relation to sales, and

those showing profitability in relation to investment”¹³

તે વધારે માં જણાવ્યું કે with all the profitability ratios, comparison of a company with similar companies are extremely valuable only by comparison are we able to judge whether the profitability of a particular company is good or bad and why absolute figures give some insight, but it is relative performance which is most important.”¹⁴

આમ ઉપરોક્ત વાક્ય નફાકારકતાની મહત્તા દર્શાવે છે.

૪.૨ સંચાલકિય સિદ્ધીનો ચાર્ટ

Management achievement chart

સંપૂર્ણ દેખાવના સંચાલન(kenneth R Rickey) દ્વારા નીચે મુજબ વ્યાખ્યા કરવામાં આવેલી હતી.

“The management achievement chart and profit performance chart have been designed after making modification in DU pont chart”¹⁵

બંને ચાર્ટ સંચાલકોને ધંધાના હેતુઓ નક્કી કરવામાટે સંચાલનના દેખાવના માપન માટે ખૂબજ મદદગાર સાબિત થયા છે.

आकृति ४.२

ઉપરોક્ત આકૃતિ ૪.૨ માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે સંચાલકિય સિધ્ધી નો ચાર્ટ બે ભાગમાં વેચવામાં આવે છે. જેમાં એક “Financial management performance” અને બીજો ભાગ “Operation management performance” બન્ને ભેગા મળીને “Total management performance” માપી શકાય છે. જેને યોગ્ય રીતે નીચે મુજબ અભિવ્યક્ત કરી શકાય.

$$\frac{\text{સંપૂર્ણ સંચાલનનો દેખાવ}}{\text{દેખાવ}} = \frac{\text{નાણાકીય સંચાલનો દેખાવ}}{\text{દેખાવ}} \times \frac{\text{કાર્યકારી સંચાલનનો દેખાવ}}{\text{દેખાવ}}$$

અથવા

$$\frac{\text{સંપૂર્ણ સંચાલનનો દેખાવ}}{\text{દેખાવ}} = \frac{\text{S.V.}}{\text{C.E.}} \times \frac{\text{C.}}{\text{S.V.}} \times \frac{\text{O.P.}}{\text{C.}} \times \frac{\text{N.P.}}{\text{O.P.}} \times \frac{\text{C.E.}}{\text{N.W.}}$$

$$\text{દા.ત: સંપૂર્ણ સંચાલનનો દેખાવ} = \frac{\text{N.V.}}{\text{N.W.}}$$

જ્યા:- S.V= વેચાણ જથ્થો

C.E.= રોકાયેલી મૂડી

C = ફાળો

O.P = કાર્યકારી નફો $\frac{\text{S.V.}}{\text{C.E.}}$ $\frac{\text{C.}}{\text{S.V.}}$ $\frac{\text{O.P.}}{\text{C.}}$ $\frac{\text{N.P.}}{\text{O.P.}}$ $\frac{\text{C.E.}}{\text{N.W.}}$

N.P = ચોખ્ખો નફો

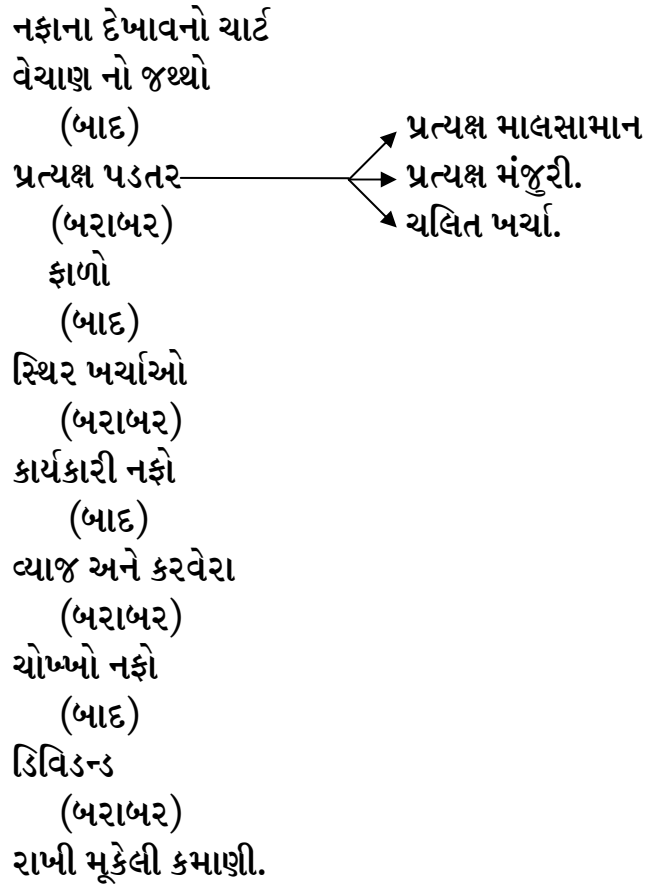
N.W= ચોખ્ખુ મુલ્ય.

નાણા વિભાગના દેખાવ માટે નાણાકીય ઉચ્ચાલકતાનો ગુણોત્તર ધ્યાનમાં લેવાય છે. નાણાકીય સંચાલનનો ગુણોત્તર ચોખ્ખો નફા ને કાર્યકારી નફા વડે ભાગીને મેળવાય છે. ચોખ્ખો નફો વ્યાજ કરવેરા રોકાણ પર નફો વગેરે નું એડજસ્ટમેન્ટ કરીને ગણવામાં આવે છે. જ્યારે

નાણાકીય ઉચ્ચાલકતાનો ગુણોત્તર રોકાયેલી મૂડીને ચોખ્ખા મુલ્ય વડે ભાગવાથી મળે છે. કંપનીની નાણાકીય નીતી આ ગુણોત્તરની રેન્જ નક્કી કરે છે.

કાર્યકારી સંચાલનના બીજા ભાગમા સલામતીનો ગાળો નફા જથ્થા ગુણોત્તર અને મૂડીનો ચલનદર ધ્યાનમાં લેવાય છે. સલામતીનો ગાળો એટલે વેચાણ અને સંમતુટ બિંદુ એ વેચાણ વચ્ચેનો તફાવત જેની ગણતરી કાર્યકારી નફાને ફાળા વડે ભાગીને કરી શકાય છે. જ્યારે ફાળો એટલે વેચાણ અને ચલિત ખર્ચ વચ્ચેનો તફાવત નફા જથ્થા ગુણોત્તર ફાળાની વેચાણ પર ટકાવારી દર્શાવે છે.

જો કે સંપૂર્ણ સંચાલનના દેખાવનું માપન પ્રત્યક્ષ રીતે ચોખ્ખા નફાને ચોખ્ખા મુલ્ય વડે ભાગી ને ગણી શકાય છે. પરંતુ પાંચેય તત્વના સંબંધોને જણવટપૂર્વક અલગ-અલગ રીતે અભ્યાસ કરીને શ્રેષ્ઠ નિર્ણય લઈ શકાય છે. જે નીચેના ચાર્ટ દ્વારા શ્રેષ્ઠ રીતે અભિવ્યક્ત કરવામાં આવે છે.

જોકે સંચાલકિય સિધ્ધનો ચાર્ટ એક જવાબદારી લખી હિસાબી પધ્ધતીનો એક ભાગ ગણવામાં આવે છે.

૪.૪ નફાકારતાની નબળાઈઓ / મર્યાદા.

(weakers of profitability): ધંધાના દેખાવના માપન માટે નફાકારકતા એ શ્રેષ્ઠ માપ છે. છતાં પણ તેની વ્યવહારુ ઉપયોગીતામાં થોડાક મર્યાદાઓ રહેલી છે. જે નીચે મૂજબ છે. (૧) નફાકારકતા અંગેની મોટાભાગની પ્રયુક્તિ ઓનો ઉપયોગ કરીને આંતર પેઢી તુલના શ્રેષ્ઠ રીતે થાય છે. પરંતુ વ્યક્તીગત મુલ્યાંકન શ્રેષ્ઠ રીતે થઈ શકતુ નથી. વળી નફાકારકતા દ્વારા ભૂતકાળના દેખાવનો ચિતાર મળે છે. જ્યારે નિર્ણય હંમેશા ભવિષ્ય માટે લેવાના હોય છે.

(૨) નફાકારકતાની માપન માટે માનવીય મર્યાદાઓ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. નફાકારકતાનું અર્થઘટન નિર્ણયકારણ માટે સંચાલન મંડળ દ્વારા જુદી-જુદી રીતે કરવામાં આવે છે. જે સુસંગતતા માં મુશ્કેલી ઉભી કરે છે.

(૩) નફાકારકતા ઘણી વખત બાહ્ય દેખાવનો પણ ભોગ બને છે. (windows dressing)

(૪) જુદા-જુદા ગુણોત્તર માટે કોઈ આદર્શ પ્રમાણ મળી શકતા નથી જેમકે મિલ્કતનો ચલન દર બે વખત એ શ્રેષ્ઠ છે. પરંતુ મૂડી પ્રધાન ઉદ્યોગ માટે ૧.૫ થી ૨ વખત એ યોગ્ય ગણવામાં આવે છે. નફાકારકતા નો આધાર જુદા-જુદા હિસાબી ગુણોત્તર પર છે. આ ગુણોત્તરના અંકોમાં સુસંગતતા જોવા મળતી નથી. ઘણા ગુણોત્તરો ભૂતકાળના અંકો રજૂ કરે છે. જ્યારે ઘણા ગુણોત્તરો સરેરાશ આંકડાઓ આપે છે. (Nelcom, Tom and miller paul) દ્વારા આ બાબતમાં અદ્ભૂત નોંધ કરવામાં આવી છે.

“A man who has his head in the over and his fact in ths ice - box is on the average comfortable”¹⁷

(૫) નફાકારકતાના વિશ્લેષણનો આધાર મિલ્કતોના આયુષ્ય ઘસારા અંગેની નીતી ઘાલખાધ અંગેનું અનામત વગેરે પર છે. આમ નફાકારકતાના ગુણોત્તરનો આધાર નિષ્ણાંત દ્વારા કરેલી ગણતરીના આધારે કરવામાં આવે છે.

(૬) વ્યવહારુ રીતે જોઈએ તો અમુક પારિભાષિક શબ્દોને જુદો-જુદો અર્થ કરવામાં આવે છે. જેમ કે શેર હોલ્ડરનું મુલ્ય રોકાયેલી મૂડી વગેરે માં કઈ વસ્તુઓ સમાવવી એ બાબતે જુદા-જુદા અભિપ્રાયો છે.

(૭) ભાવમાં થતા ફેરફારને પરિણામે નફાકારકતાની સરખામણી અને તેનું અર્થઘટન ખાસ ભરોસાપાત્ર રહેતા નથી.

(૮) નફા કારકતા વિશ્લેષણ એ ગુણીતીક વિશ્લેષણ છે. આ વિશ્લેષણ માં સંચાલકોમાં કૌશલ્યોની અવગણના કરવામાં આવે છે. વળી જે ઘટનાઓને નાણામાં રૂપાંતરીત નકરી શકાય તેનો ઉલ્લેખ નફાકારકતા વિશ્લેષણમાં થતો નથી.

“it is unfortunate that the word”

“profit” is looked upon as a term of abuse since some firms always act to maximize profits at the cost of employees, customers and society”¹⁸

આમ નફો એ ધંધા માટે ખૂબજ અગત્યનો “Goal” છે. પરંતુ નફાની સાથે ધંધાએ સામાજિક જવાબદારી ની ભાવના પણ કેળવવી જોઈએ.

ગુણોત્તર વિશ્લેષણ ધ્વારા નફાકારકતાનું વિશ્લેષણ સરળતાથી કરી શકાય છે. જે હિસાબી ગુણોત્તર નફાકારકતા દર્શાવે છે. તેને “Profitability Ratio” કહેવામાં આવે છે. નફાની પ્રાપ્તિ ધંધાકીય પ્રવૃત્તિ અને બિન ધંધાકીય પ્રવૃત્તિ માંથી થાય છે. આ અભ્યાસ માત્ર ભાગ ધંધાકીય પ્રવૃત્તિમાંથી થતો નફોજ ધ્યાનમાં લેવામાં આવ્યો છે. નફાકારકતાનો નીચેની દ્રષ્ટિ એ વિશ્લેષણ કરી શકાય છે.

(૧) નફાનો ગાળો

(૨) રોકાણ પણ વળતરનો દર

(૩) શેર દીઠ કમાણી

(૪) મીલકતોનો ચલન દર

(૫) વ્યાજ આવરણનો ગુણોત્તર

(૧) Profit Margin(નફાનો ગાળો)

“The profit margin is a measure of over all Profitability This measure is also reffered to as the net income percentage or the return on sales”

“profit margin is the return generated by the company's assets and represents the difference between revenue and Total Expenditure”²⁰

ઉત્પાદકિય પેઢીમાં નફોએ પેદાશના વેચાણને પરિણામે મળે છે.

“It is thr key figures in the income statement or profit and loss account”

નફાના ગાળાને શ્રેષ્ઠ રીતે વ્યક્ત કરવો હોય તો નફાની વેચાણ પરની ટકાવારીને આધારે વ્યક્ત કરી શકાય છે. અહી વેચાણ માંથી વેચાણ પરત, વટાવ અને વળતર વગેરે બાદ કરવામાં આવે છે. કોઈ પણ પ્રકારના ધંધા માટે વેચાણ એ મુખ્ય પ્રવૃત્તિ હોય છે. આમ સરેરાશ વેચાણ અને અન્ય આવકો એ ધંધાની કુલ આવક બને છે. પરંતુ વેચાણનો આંકડો સાચો ન હોય તો કંપનીનો સાચો નફો જાણી શકાતો નથી. કંપની હમોંશ એક રૂપિયા નાં વેચાણ પર પુરતો નફો કમાવવાની અપેક્ષા રાખતી હોય છે. જો વેચાણ પર પુરતો નફો ન મળે તો શેર હોલ્ડરોને યોગ્ય વળતર મળતુ નથી. અને કંપની પણ સ્થિર ખર્ચા અને વ્યાજ નું ભારણ વહન કરી શકતી નથી.

નફાનો ગાળો વધારવા માટે ઘણાબધા અવરોધ રૂપ પરિબળો જોવા મળે છે. જેમકે મુક્ત અર્થતંત્ર માં ગ્રાહકવાદ લોક હિતની જાળવણી અને મુક્ત સ્પર્ધા જોવા મળે છે. આ પરિબળો નફો વધારવા માટે અવરોધક રૂપ બને છે. આ ઉપરાંત કુગાવવાના દરમાં થતો વધારો પણ પડતરમાં વધારો કરેછે. છતાં પણ ધંધામાં શ્રેષ્ઠ વ્યવસ્થા હોય ટેકનોલોજીકલ નવીનીકરણ હોય અને અસરકારક વહીવટ હોયતો નફામાં થોડો ઘણો વધારો થઈ શકે છે.

“Terms like income, earining or profit are used interchangebale the more common is used accounting firms of profit or operating profit. cknown as earing before intrest and fore and net profit.”

નફાના ગાળાનો અભ્યાસ નીચેના ગળા શિર્ષક નીચે જોઈ શકાશે (૧) કાચા નફાનો ગાળો (૨) ચોખ્ખા નફાનો ગાળો

(૧) ચોખ્ખા નફાનો ગાળો : (Net Profit Margin)

Hingorani, Ramanathan અને Grewal દ્વારા નીચે મુજબની વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે.

“Net Profit Margin Indicates the Net Margin Earned In A Sale Of Rs. 100.

કાચા નફા માંથી ધંધાકીય ખર્ચાઓ વ્યાજ અને કરવેરા બાદ કરવાથી ચોખ્ખો નફો મળે છે. આમ ચોખ્ખો નફો અને કુલ ડિવિડન્ડ અને અનામતોનો સરવાળો છે. નીચે મુજબ ચોખ્ખા નફાનો ગુણોતર શોધી શકાય.

$$\text{ચોખ્ખે નફાનો ગુણોતર} = \frac{\text{કરવેરા પછીનો ચોખ્ખો નફો}}{\text{વેચાણ}} \times 100$$

ધંધાની નફાકારકતાની પરિસ્થિતિનું વધુ સારૂ મુલ્યાંકન કરવા માટે કાચા નફાનો ગુણોતર તથા ચોખ્ખા નફાનો ગુણોતર બંનેનો એક સાથે વિચાર કરવો જોઈએ જો છેલ્લા કેટલાક વર્ષોમાં નફો વધી રહ્યો હોય, પરંતુ સાથે ચોખ્ખા નફાનો ગુણોતર સ્થિર રહેતો હોય કે ઘટી રહેતો હોય તો તે એવું સૂચન કરે છે. કે વહીવટી ખર્ચાઓનું અને વેચાણ વિતરણ ખર્ચાનું પ્રમાણ વધી રહ્યું છે. આમ ચોખ્ખા નફાનો ગુણોતર જેમ વધુ તેમ ધંધાની નફાકારકતામાં વધારો કરે છે. અને જેમ ઓછું તેમ ધંધાની નફાકારકતામાં ઘટાડો કરે છે.

ધંધાનો અપુરતો નફો શેર હોલ્ડરના રોકાણ પર વળતર ને ઘટાડે છે. અને કંપની માટે વ્યાજ ચુકવવાનું મુશ્કેલ થાય છે. “This ratio indicates a firm's capacity to

ટુંકમાં જે પેઢીનો ચોખ્ખો નફો વધારે હોય, તે પેઢી મંદીના સમયે માંગઘટી હોય ત્યારે અને પડતર વધી રહી હોય વધારે બજારમાં ટકી શકે છે. તે કંપની ની ઉત્પાદકીય, નાણાકીય અને વેચાણની કાર્યક્ષમતા દર્શાવે છે. આમ આ ગુણોતર સંપાદકો ની વહીવટી કાબેલિયત દર્શાવે છે.

નીચે દર્શાવેલ ગુણોતર રીફાઈનરી કંપનીનો ગુણોતર અભિવ્યક્ત કરે છે.

કોષ્ટક નં. ૪.૧

રીફાઈનરી કંપનીનો યોજ્ઞો નફાનો ગુણોતર (ટકામાં)

કંપની	૨૦૦૩	૨૦૦૪	૨૦૦૫	૨૦૦૬	૨૦૦૭	૨૦૦૮	સરેરાશ	વધુ	ઓછું
RIL	૮.૧૯	૯.૧૩	૧૦.૩૫	૧૦.૧૮	૧૦.૦૯	૧૪.૦૧	૧૦.૩૨	૧૪.૦૧	૮.૧૯
BPCL	૨.૫૭	૩.૧૩	૧.૫૧	૦.૩૪	૧.૬૮	૧.૩૦	૧.૭૬	૩.૧૩	૦.૩૪
MRPL	-૪.૮૦	૩.૫૭	૪.૨૨	૧.૩૨	૧.૬૩	૩.૪૧	૧.૫૬	૪.૨૨	-૪.૮૦
IOCL	૪.૯૨	૫.૧૫	૩.૧૨	૨.૪૬	૩.૧૪	૨.૫૭	૩.૫૬	૫.૧૫	૨.૪૬
HPCL	૨.૮૩	૩.૨૯	૧.૯૪	૦.૫૨	૧.૬૧	૧.૦૦	૧.૮૭	૩.૨૯	૦.૫૨
CPCL	૩.૫૦	૪.૨૩	૩.૬૬	૧.૮૯	૧.૯૨	૩.૪૦	૩.૧૦	૪.૨૩	૧.૮૯
BRPL	૮.૪૪	૯.૨૦	૯.૩૧	૨.૭૧	૨.૮૨	૪.૩૬	૮.૧૪	૯.૩૧	૨.૭૧
સરેરાશ	૩૬૬	૫.૩૯	૪.૮૭	૨.૭૭	૩.૨૭	૪.૨૯	૪.૦૪	૬૩૯	૧.૬૨

RIL કંપનીનો યોજ્ઞો નફાનો ગુણોતર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૮.૧૯% હતો. જે વધીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૯.૧૩% હતો. જ્યારે ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં યોજ્ઞો નફાનો ગુણોતર ૧૦.૩૫ હતો. અને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૧૦.૧૮ થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૭ અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં અનુક્રમે ૧૦.૦૯ અને ૧૪.૦૧ ટકા રહીયો હતો. જ્યારે સરેરાશ યોજ્ઞો નફાનો ગુણોતર ૧૦.૩૨% થયો હતો. અને સૌથી વધુ યોજ્ઞો નફાનો ગુણોતર ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૧૪.૦૧ ટકા હતો. અને સૌથી ઓછો ગુણોતર ૮.૧૯% ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં જોવા મળે છે. સંશોધન નાં સમય દરમ્યાન યોજ્ઞો નફાનું વલણ ઉતરોતર વધતું જતું જોવા મળે છે.

BPCL કંપનીનો યોજ્ઞો નફાનો ગુણોતર ઉપરોક્ત ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૨.૫૭% હતો. જ્યારે ૨૦૦૪ વર્ષમાં ૩.૧૩ ટકા હતો. જે ઘટીને ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં ૧.૫૧% હતો. જ્યારે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં આ ગુણોતર ૦.૩૪ ટકા હતો. જ્યારે ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં આ ગુણોતર ૧.૬૮ ટકા હતો. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં આ ગુણોતર ૧.૩૦ ટકા હતો. સરેરાશ ગુણોતર ૧.૭૬ હતો. જે વર્ષ ૨૦૦૫, ૨૦૦૬ અને ૨૦૦૭ અને ૨૦૦૮ કરતાં વધુ હતો.

MRPL કંપનીનો યોજ્ઞો નફાનો ગુણોતર ઉપરોક્ત ટેબલ નંબર ૪.૧ માં જોવા મળે છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં યોજ્ઞો નફાનો ગુણોતર -૪.૮૦ હતો. જે વધીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૩.૫૭% થયો હતો. અને ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં ૪.૨૨% થયો હતો. પરંતુ ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ઘટીને ૧.૩૨% થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૭ અને ૨૦૦૮ ના વર્ષના અનુક્રમે ૧.૬૩% અને ૩.૪૧% થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ યોજ્ઞો નફાનો ગુણોતર ૧.૫૬% હતો.

IOCL કંપનીનો યોજ્ઞા નફાનો ગુણોત્તર ઉપરોક્ત ટેબલ નં. ૪.૭ માં જોવા મળે છે. આ ગુણોત્તર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૪.૯૨% હતો. જે ખૂબજ વધીને ૫.૧૫% થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં આ ગુણોત્તર ૩.૧૨% થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૬ ના વર્ષના આ ગુણોત્તર ૨.૪૬% થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ ગુણોત્તર ૩.૫૬% થયો હતો.

HPCL કંપનીનો યોજ્ઞા નફાનો ગુણોત્તર ટેબલ નં. ૪.૧ માં જોવા મળે છે. આ કંપનીમાં સૌથી વધુ યોજ્ઞા નફાનો ગુણોત્તર ૩.૨૯% ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં જોવા મળે છે. જ્યારે સૌથી ઓછો ગુણોત્તર ૦.૫૨% ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં જોવા મળે છે. કંપનીમાં એકંદરે યોજ્ઞા નફાનો ગુણોત્તર સંતોષકારક જોવા મળે છે. પરંતુ અભ્યાસના વર્ષ ૨૦૦૩ થી ૨૦૦૮ ના સમય ગાળા દરમ્યાન યોજ્ઞા નફાનું વલણ ખૂબજ વધઘટ થતું જોવા મળે છે.

ઉપરોક્ત ટેબલ નં. ૪.૧ CPCL કંપનીનો યોજ્ઞા નફાનો ગુણોત્તર દર્શાવેલ છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષ માં યોજ્ઞા નફાનો ગુણોત્તર ૩.૫૦% હતો. જે વધીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૪.૨૩% થયો હતો. પરંતુ ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં આ ગુણોત્તર ઘટીને ૩.૬૬% હતો. જ્યારે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં યોજ્ઞા નફાનો ગુણોત્તર ૧.૮૯% થયો હતો. અને ૨૦૦૭ અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં યોજ્ઞા નફાનો ગુણોત્તર અનુક્રમે ૧.૯૨% અને ૩.૪૦% થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ યોજ્ઞા નફાનો ગુણોત્તર ૩.૧૦% હતો. સૌથી વધુ ગુણોત્તર ૪.૨૩% હતો. જ્યારે સૌથી ઓછો ગુણોત્તર ૧.૮૯% થયો હતો.

BRPL કંપનીનો યોજ્ઞા નફાને ગુણોત્તર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૮.૪૪% હતો. જે વધીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૯.૨૦% થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં યોજ્ઞા નફાનો ગુણોત્તર ૯.૩૧ ટકા થયો હતો. કંપનીમાં યોજ્ઞા નફાનો ગુણોત્તર ખુબજ ઘટીને ટકા થયો હતો. અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં કંપનીના યોજ્ઞા નફાના ગુણોત્તરમાં ખુબજ વધારો થયો હતો. જે ૨૦૦૮ માં ૪.૩૬% થયો હતો. આમ આ કંપનીમાં યોજ્ઞા નફાની સ્થિતિ એકંદરે ખૂબજ સારી રહી હતી.

ઉપરોક્ત વિશ્લેષણ પરથી એ સાબિત થાય છે કે RIL કંપની અને BRPL કંપનીમાં સરેરાશ યોજ્ઞા નફાનો દર અન્ય કંપની કરતા ખૂબજ શ્રેષ્ઠ હતા.

રોકાયેલી મુડી પર વળતર Return on investment

નફાકારકતા માપવા માટે સૌથી સામાન્ય પ્રયુક્તી ઈનપુટ એટલે કે રોકાણ અને આઉટપુટ એટલે કે નફો એ બંનેના સંબંધો છે. જેને આપણે રોકાયેલી મુડી પર વળતરનો દર કહીએ છીએ.

ચોખ્ખા નફાના દર અને રોકાણના ચલન દરના ગુણાકારથી રોકાયેલી મૂડી પર વળતર જાણી શકાય છે. નીચે મુજબ ના રોકાયેલી મૂડીપરના વળતરના દરને આધારે કંપનીની નફાકારકતા જાણી શકાય છે.

(૧) રોકાયેલી મૂડીપર વળતર— Return on capital employed

(૨) શેર હોલ્ડરના મૂડીપર વળતર— Return on shareholders equity

(૩) ભરપાઈ શેર મૂડીપર વળતર— Return on paid up share capital

(૧) રોકાયેલી મૂડીપર વળતર

અહીં રોકાણ એટલે કુલ મિલકતોમાં રોકાણ અથવા ચોખ્ખી મીલકતોમાં રોકાણ અહીં ચોખ્ખી મીલકતો એટલે કુલ ચોખ્ખી સ્થિર મિલકતો + કુલ ચાલુ મીલકતો—કુલ ચાલુ જવાબદારી થાય છે.

ચાલુ મીલકતોમાં રોકાયેલા નાંણા મોટા ભાગે રોકાયેલી મૂડી તરીકે ગણવામાં આવે છે. ટુંકમાં સરળ ભાષામાં કહીએતો ધંધા માં રોકાયેલી મૂડી પછી તે માલિકીની હોય કે ઉછી ની લીધેલ હોય.

આમ રોકાયેલી મૂડીની ગણતરી માટે નીચેના તત્ત્વો ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે.

(૧) રોકડ: ધંધાના દૈનિક ખર્ચાઓને પહોંચી વળવામાટે જોઈતી રોકડ રકમજ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. જ્યારે વધારાની રોકડ“Idle assets” તરીકે ગુણીને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે.

(૨) દેવાદારો: દેવાદારો પણ રોકાયેલી મૂડીનો ભાગ ગણવામાં આવે છે પરંતુ દેવાદારો માટે ધાલખાધ અનામત ઉભું કરેલું હોવું જોઈએ .

(૩) સ્ટોક: સ્ટોકમાં કાચોમાલ, અર્ધતૈયાર માલ અને તૈયાર માલનો સ્ટોક નો સમાવેશ થાય છે.

(૪) રોકાણો: રોકાણોમાં ધંધાક્રિય રોકાણજ ધ્યાનમાં લેવામાં

સ્થિર મીલકતો (Fixed assets)

સ્થિર મિલકતોને ધ્યાનમાં લેવા માટે નીચેના મૂડી ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે.

(A) Valuation of fixed assets

સ્થિર મિલકતો ના મૂલ્યાંકન માટે ત્રણ પદ્ધતી ઓ છે.

ઉપરોક્ત દરેક પદ્ધતીના ફાયદા અને ગેરફાયદા જોવા મળે છે. પરંતુ ધંધાની વાસ્તવિક પરિસ્થિતી જાણવા માટે મીલકતોની ચોખ્ખી કિંમત ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત વધતા

જતાં ભાવની સમસ્યાને ધ્યાનમાં લેતા Gross value કરતા Replacement Lost” વધુ પંસદ કરવામાં આવે છે.

(B) Idle assets

રોકાયેલી મૂડી પર વળતર એ કાર્યક્ષમતાનો માપદંડ છે. તેથી IDIE ASSETS નો કુલ મિલકતોનો સમાવેશ થતો નથી. આ ઉપરાંત આવી મીલકતોનો ધંધામાં કોઈ ફાળો પણ હોતો નથી.

(C) Infangibile assets.

અદ્રશ્ય મીલકતોમાં પાઘડી, પેટન્ટ, ટ્રેડ માર્ક, ફેન્યાઈઝ વગેરે બંને તેટલી ઝડપથી written off કરવામાં આવે છે. તેથી આવી મિલકતોને ધ્યાનમાં લેવામાં આવતી નથી.

(D) Fictitious assets :

આ પ્રકારની મિલકતમાં પ્રાથમિક ખર્ચા ડિફેડ રેવેલ્યુ પ્રકારના ખર્ચા ઓનો સમાવેશ થાય છે. આ મિલકતોનો રોકાયેલી મૂડીમાં ધ્યાનમાં લેવામાં આવતો નથી.

છતાં પણ સમસ્યાએ છે કે રોકાણનો અર્થ જુદા જુદા લોકો જુદી જુદી રીતે કરે છે.

હા કોઈ પણ રીતે આ બાબતમાં કોઈ સમાનતા જોવા મળતી નથી.

J.B.Bhattyદ્વારા આ સિધ્ધાંતને ત્રણ રીતે વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો છે. જેમ કે

રોકાયેલી મૂડી પર વળતર જાણવા માટે operating શ્રેષ્ઠ છે....રોકાયેલી મૂડીપરના વળતર દરને નીચે મૂજબ અભિવ્યક્ત કરવામાં આવે છે.

કાર્યી રોકાયેલી મૂડી પર વળતર (Return on Gross capital Emploted.)

કાર્યી રોકાયેલી મૂડીમાં કુલ મીલકતો નો સમાવેશ કરવા અને ચાલુ મીલકતોનો સરવાળો નીચેના સુત્ર દ્વારા અભિવ્યક્ત થઈ શકે છે.

$$\text{કાર્યી રોકાયેલી મૂડી} \frac{\text{વ્યાજ અને કરવેરા પહેલાનો ચોખ્ખો નફો}}{\text{કાર્યી રોકાયેલી મૂડી}} \times 100$$

અહિ નફો એટલે ધંધાકીય નફો, આ નફો ગણવા માટે ચોખ્ખા નફામાં વ્યાજ અને કરવેરા ઉમેરવા માં આવે છે.

જેમ આ ગુણોતર ઉચો તેમ કંપનીની સ્થિતી ખૂબજ સારી. આ ગુણોતર લાંબા ગાળાની મૂડી કાર્યક્ષમતાથી ઉપયોગ થાય છે કે નહી તેની અભિવ્યક્તિ કરે છે.

કોષ્ટક નં. ૪.૨

રીફાઈનરી કંપની નો કાચી રોકાયેલી મૂડી પર નો ગુણોત્તર

વર્ષ કંપની	૨૦૦૩	૨૦૦૪	૨૦૦૫	૨૦૦૬	૨૦૦૭	૨૦૦૮	સરેરાશ	વધુ	ઓછુ
RIL	૩.૬૫	૩.૮૪	૪.૭૬	૪.૧૭	૪.૫૯	૫.૬૫	૪.૪૪	૫.૬૫	૩.૬૫
BPCL	૧૩.૨૭	૧૫.૩૫	૭.૫૧	૨.૪૦	૯.૭૬	૭.૬૩	૯.૩૨	૧૫.૩૫	૨.૪૦
MRPL	-૧.૪૦	૧૨.૬૮	૨૦.૭૩	૯.૬૮	૧૪.૨૩	૧૬.૫૮	૧૨.૦૮	૨૦.૭૩	-૧.૪૦
IOCL	૧૫.૫૨	૧૫.૯૩	૮.૬૩	૮.૩૮	૧૧.૬૮	૯.૩૧	૧૧.૫૭	૧૫.૯૩	૮.૩૮
HPCL	૧૪.૭૯	૧૬.૩૭	૯.૮૪	૨.૮૫	૮.૯૦	૫.૯૮	૯.૭૯	૧૬.૩૭	૨.૮૫
CPCL	૨.૦૨	૧.૯૯	૨.૫૮	૧.૬૮	૨.૦૭	૩.૨૮	૨.૨૭	૩.૨૮	૧.૬૮

ઉપરોક્ત ટેબલ નં. ૪.૨ માં રીફાઈનરી કંપનીનો કાચી રોકાયેલી મુડી પર વળતર દર દર્શાવવા માં આવેલ છે. આ ટેબલમાં RIC કંપની નો કાચી રોકાયેલી મૂડી પર વળતર દર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૩.૬૫% હતો. જે વધીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૩.૮૪% હતો. જ્યારે ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં ૪.૭૬% હતો. જ્યારે ૨૦૦૭ અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં કાચી રોકાયેલી મૂડી પર વળતરનો દર અનુક્રમે ૪.૫૯% અને ૫.૬૫% હતો. જ્યારે સરેરાશ વળતર નો દર ૪.૪૪% હતો. જે ૨૦૦૩, ૨૦૦૪ અને ૨૦૦૬ ના વર્ષ કરતા વધુ હતો.

BPCL કંપનીનો કાચી રોકાયેલી મૂડી પર વળતર નો દર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૧૩.૨૭% હતો. જે વધીને ૨૦૦૫ ના વર્ષ માં ૧૫.૩૫% થયો હતો. જે દર ઘટીને માત્ર ૭.૫૧% ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં હતો. જ્યારે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ખૂબજ ઘટીને ૨.૪૦% થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૭ અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં અનુક્રમે ૯.૭૬% અને ૭.૬૩% થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ વળતર નો દર ૯.૩૨% થયો હતો.

MRPL કંપનીનો કાચી રોકાયેલી મૂડી પર વળતરનો દર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં-૧.૪૦% હતો. જે વધીને ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં ૧૪.૨૩% થયો હતો. અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૧૬.૫૮% થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ વળતરનો દર ૧૨.૦૮% હતો. આ કંપનીનો અભ્યાસ દરમ્યાન વલણ ખૂબજ વધઘટ થતુ જોવા મળેલ છે.

IOC કંપનીનો કાચી રોકાયેલી વળતરનો દર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૧૫.૫૨% હતો. જે વધીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૧૫.૯૩% થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં ૧૧.૬૮% થયો હતો. જ્યારે સૌથી વધુ દર ૧૫.૯૩% ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં જોવા મળે છે. અને સૌથી ઓછો દર ૮.૩૮% ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં જોવા મળે છે.

ઉપરોક્ત ટેબલ નં. ૪.૨ માં HPCL કંપનીનો કાચી રોકાયેલી મૂડી પર વળતરનો દર જોવા મળે છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં આ દર ૧૪.૦૯% હતો. જે વધીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૧૬.૩૭% થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ખૂબજ ઘટીને ૨.૮૫% થયો હતો. જ્યારે અભ્યાસના અંતના વર્ષમાં એટલેકે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં આ દર ૫.૯૮% થયો હતો જ્યારે સરેરાશ વળતરનો દર ૯.૭૯% થયો હતો.

CPCL કંપનીનો કાચી રોકાયેલી મૂડી પર વળતરના દરનો ૨૦૦૩ ના વર્ષ ૨.૦૨% થયો હતો. જે ઘટીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૧.૯૯% થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં ૨.૫૮% થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૧.૬૮% થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં ૨.૦૭% થયો હતો. અને સરેરાશ કાચી રોકાયેલી મૂડી પર વળતરનો દર ૨.૨૭% થયો હતો. જ્યારે સૌથી વધુ કાચી રોકાયેલી મૂડી પર વળતરનો દર ૩.૨૮% થયો હતો. અને સૌથી ઓછો વળતર ૧.૬૮% થયો હતો.

BRPL કંપનીનો કાચી રોકાયેલી મૂડી પર વળતર દર ૨૦૦૩ વર્ષમાં ૨૫.૫૦% થયો હતો. જે વધીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૩૧.૬૨% થયો હતો. ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં આ ગુણોત્તર ૩૫.૭૮% થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં આ દર ૧૩.૮૧% થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૭ અને ૨૦૦૮ વર્ષમાં અનુક્રમે ૧૩.૮૧% અને ૧૩.૬૭% થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ વળતરનો દર ૨૨.૭૧% હતો. જે ૨૦૦૬, ૨૦૦૭, અને ૨૦૦૮ વર્ષો કરતા વધુ હતો.

ઉપરોક્ત વિશ્લેષણ પરથી સાબિત થાય છે કે કાચી રોકાયેલી મુડી પર વળતરનો દર સૌથી શ્રેષ્ઠ BRPL, IOCL અને BPCL કંપનીમાં જોવા મળે છે. આ કંપની ઓ દ્વારા લાંબાગાળા ની મૂડીનો શ્રેષ્ઠ અને કાર્યક્ષમતા પૂર્વક ઉપયોગ કરવામાં આવેલ છે.

(Return on net capital Employed)

(b) ચોખ્ખી રોકાયેલી મૂડી પર વળતરનો દર ચોખ્ખી રોકાયેલી મૂડી એટલે કુલ સ્થિર મિલકતો + કુલ ચાલુ મિલકતો— ચાલુ જવાબદારી થાય છે. બીજા શબ્દમાં કહીએ તો શેર હોલ્ડરના ભંડોળ + બિન ચાલુ જવાબદારી જેને સૂત્ર દ્વારા નીચે મુજબ વ્યક્ત કરી શકાય છે.

વ્યાજ અને કરવેરા પહેલાનો નફો
યોજ્ઞી રોકાયેલી મૂળી પર વળતર
યોજ્ઞી રોકાયેલી મૂડી

અહીં યોજ્ઞી મિલકતો માથી ઘસારાને બાદ કરવામાં આવે છે. સંચાલકની કાર્યક્ષમતા અને ધંધાની નફાકારકતાની માપણી માટે આ ગુણોતર સર્વ શ્રેષ્ઠ છે. જેમ આ ગુણોતર ઉચો તેમ કંપનીની નફાકારકતા અને ઉત્પાદકતા વધુ જ્યારે નીચો ગુણોતર કંપનીની સંચાલન ની બિન કાર્યક્ષમતા દર્શાવે છે. નીચેના ટેબલ નં. ૪.૩ માં રિફાઈનરી કંપનીઓનો યોજ્ઞી રોકાયેલી મૂડી પરનો વળતર દર અભિવ્યક્ત કરવામાં આવ્યો છે.

કોષ્ટક નં. ૪.૩

રીફાઈનરી કંપનીનો યોજ્ઞી રોકાયેલી મૂડી પર વળતરનો દર

વર્ષ કંપની	૨૦૦૩	૨૦૦૪	૨૦૦૫	૨૦૦૬	૨૦૦૭	૨૦૦૮	સરેરાશ	વધુ	ઓછુ
RIL	૩.૮૭	૪.૧૧	૫.૧૬	૪.૪૩	૪.૮૬	૫.૯૯	૪.૭૪	૨૭.૦૮	૧૪.૧૦
BPCL	૨૫.૩૬	૨૯.૧૫	૧૩.૬૪	૩.૬૦	૧૪.૬૬	૧૧.૫૮	૧૬.૩૩	૩૨.૫૧	૩.૧૪
MRPL	-૧.૭૦	૧૬.૩૪	૩૦.૬૪	૧૩.૮૮	૨૨.૭૭	૩૨.૩૯	૧૯.૦૬	૪૭.૩૮	-૪૫.૪૨
IOCL	૨૪.૭૪	૨૫.૭૭	૧૩.૫૯	૧૨.૭૮	૧૭.૭૪	૧૪.૧૧	૧૮.૧૨	૩૩.૫૮	૧૫.૭૫
HPCL	૨૭.૧૬	૨૭.૮૬	૧૫.૫૮	૪.૨૦	૧૩.૦૯	૮.૫૫	૧૬.૦૭	૨૫.૩૯	૨.૧૦
CPCL	૨.૭૬	૨.૬૫	૩.૮૭	૨.૫૯	૩.૪૮	૫.૩૦	૩.૪૪	૭૨.૩૭	૨૦.૯૨
BRPL	૫૧.૨૩	૬૪.૯૮	૭૬.૧૧	૨૭.૩૨	૨૬.૩૧	૩૦.૫૧	૪૬.૦૮	૭૬.૧૧	૨૬.૩૧
સરેરાશ	૧૯.૦૬	૨૪.૪૧	૨૨.૬૬	૯.૮૩	૧૪.૭૦	૧૫.૪૯	૧૭.૬૯	૪૪.૯૨	૫.૨૭

ટેબલ નં. ૪.૩ RIL કંપનીનો યોજ્ઞી રોકાયેલી મૂડી પર વળતરનો દર દર્શાવે છે. RIL કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં યોજ્ઞી રોકાયેલી મૂડી પર વળતરનો દર ૩.૮૭% હતો. જે વધીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૪.૧૧% થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૫ વર્ષમાં ૫.૧૬% હતો. ૨૦૦૬ અને ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં યોજ્ઞી રોકાયેલી મૂડી પર વળતર નો દર અનુક્રમે ૪.૪૩% અને ૪.૮૬% હતો. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષ માટે યોજ્ઞી રોકાયેલી મૂડી પર વળતરનો દર ૫.૯૯% હતો. જ્યારે સરેરાશ યોજ્ઞી રોકાયેલી મૂડી પર વળતરનો દર ૪.૭૪% હતો.

BPCL કંપનીનો ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ચોખી રોકાયેલી મૂડી પર વળતર દર ૨૫.૩૬% હતો. જે વધી ને ૨૦૦૪ ના વર્ષ માં ૨૯.૧૫% થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં આ દર ૧૩.૬૪% હતો. જે ઘટીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૩.૬૦% થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં વધીને ૧૪.૬૬% થયો હતો જે ઘટીને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૧૧.૫૮% થયો હતો.

MRPL કંપનીનો ચોખ્ખી રોકાયેલી મૂડીપર વળતરનો દર ટેબલ નં. ૪.૩ માં જોવા મળે છે. ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં આ કંપનીનો ચોખ્ખી રોકાયેલી મૂડી પર વળતરનો દર— ૧.૭૦% હતો. જે એકદમ વધીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૧૬.૩૪% થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં ૩૦.૬૮% થયો હતો. ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૧૩.૮૮% થયો હતો જ્યારે ૨૦૦૭ અને ૨૦૦૮ ના વર્ષ માટે અનુક્રમે ૨૨.૭૭% અને ૩૨.૩૯% થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ ચોખ્ખી રોકાયેલી મૂડી પર વળતરનો દર ૧૯.૦૬% હતો.

IOCL કંપનીનો ચોખ્ખી રોકાયેલી મૂડી પર વળતરનો દર ૨૪.૭૪% ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં જોવા મળે છે. જ્યારે ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૨૫.૭૭% જોવા મળે છે. તે દર ઘટીને ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં ૧૩.૫૯% થયો હતો. અને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં આ દર ૧૨.૭૬% થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૭ અને ૨૦૦૮ વર્ષમાં આ દર ૧૭.૭૪% અને ૧૪.૧૧% થયો હતો

HPCL કંપનીનો ચોખ્ખી રોકાયેલી મૂડી પર વળતરનો દર ઉપરોક્ત ટેબલ નં. ૪.૩ માં જોવા મળે છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૨૭.૧૬% ચોખ્ખી રોકાયેલી મૂડી પર વળતર નો દર હતો. જે વધીને ૨૦૦૪ ના વર્ષ માં ૨૭.૮૬% થયો હતો. પરંતુ ૨૦૦૫ માં ઘટી ને ૧૫.૫૮% થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં આ દર ખૂબજ ઘટીને ૪.૨૦% થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં આ દર વધીને ૧૩.૦૯% થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ચોખ્ખી રોકાયેલી મુડી પર વળતર નો દર ૮.૫૫% હતો. જ્યારે સરેરાશ ચોખ્ખી રોકાયેલી મૂડી પર વળતર નો દર ૧૬.૦૭% હતો. જે ૨૦૦૫, ૨૦૦૬, ૨૦૦૭, અને ૨૦૦૮ ના વર્ષો કરતા વધુ હતો.

CPCL કંપનીનો ચોખ્ખી રોકાયેલી મૂડી પર વળતરનો દર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૨.૭૬% હતો. જે ઘટીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૨.૫૯% થયો હતો. અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૫.૩૦% થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ ચોખ્ખી રોકાયેલી મૂડી પર વળતરનો દર ૩.૪૪% હતો.

BRPL કંપનીનો ચોખ્ખી રોકાયેલી મૂડી પર વળતરનો દર ૨૦૦૩ વર્ષમાં ૫૧.૨૩% હતો. જે વધી ને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૬૪.૯૮% થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં ખૂબજ વધીને

૭૬.૧૧% થયો હતો. ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૨૭.૩૨% થયો હતો. જે ઘટીને ૨૬.૩૧% ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ ચોખ્ખી રોકાયેલી મૂડી પર વળતરનો દર ૪૬.૦૮% થયો હતો.

ઉપરોક્ત દરેક કંપનીના અભ્યાસ કરતા માલુમ પડે છે BRPL. MRPL. IOCL અને BPCL કંપનીના ચોખ્ખી રોકાયેલ મૂડી પર વળતર નો દર સર્વશ્રેષ્ઠ હતો. જ્યારે બાકીની કંપની ઓનો ચોખ્ખી રોકાયેલી મૂડી પર વળતરનો દર કુલ સરેરાશ કરતા નીચો હતો.

(૨) (Return on shareholders Equity / net worth)

શેર હોલ્ડરના ભંડોળ પર વળતરનો દર

શેર હોલ્ડરોને મળી શકતી આવકને શેર હોલ્ડરોનાં ભંડોળ વડે ભાગવાથી આ ગુણોત્તર મળશે. શેર હોલ્ડરનાં ભંડોળ એટલે શેર મૂડી તથા પ્રેફરન્સ મુડી બંનેનો સમાવેશ થઈ જાય છે. આ ગુણોત્તર એ દર્શાવે છે કે. શેર પર કેટલું ડિવિડન્ડ મળવાની શક્યતા છે. સ્વભાવિક છે કે જ્યારે શેર હોલ્ડરોને ભાગે આવી શકતી રકમ ગણવી હોય ત્યારે નફો વ્યાજ અને કરવેરા બાદ કર્યા પછીનો જ (PAT= profit after Tax) લેવાય.

ચોખ્ખો નફો

$$\text{શેર હોલ્ડરના ભંડોળ પર વળતર} = \frac{\text{ચોખ્ખો નફો}}{\text{શેર હોલ્ડરના ભંડોળ}} \times 100$$

ઘંઘાના માલિકો ઘંઘામાં નાણા રોકી જે જોખમ ઉઠાવે છે. તેના પર તેમને પુરતું વળતર મળે છે. કે નહિ તે આ ગુણોત્તર દર્શાવે છે. રોકાણકાર પોતાના નાણા કંપનીમાં રોકેલા અન્ય ઘંઘામાં રોકે તો વળતર ક્યા મળે છે. એ જાણવા માટે આ ગુણોત્તર ઉપયોગી છે.

કોષ્ટક નં. ૪.૪

રીફાઈનરી કંપનીનો શેર હોલ્ડરના ભંડોળ પર વળતર નો દર

કંપની	૨૦૦૩	૨૦૦૪	૨૦૦૫	૨૦૦૬	૨૦૦૭	૨૦૦૮	સરેરાશ	વધુ	ઓછુ
RIL	૧૪.૧૫	૧૫.૭૬	૨૦.૨૬	૨૦.૧૧	૨૧.૦૧	૨૭.૦૮	૧૯.૭૩	૨૭.૦૮	૧૪.૧૫
BPCL	૨૮.૭૧	૩૨.૫૧	૧૩.૮૪	૩.૧૪	૧૯.૮૬	૧૩.૨૭	૧૮.૫૬	૩૨.૫૧	૩.૧૪
MRPL	-૪૫.૪૨	૧૬.૨૦	૪૭.૩૮	૧૪.૩૫	૨૧.૫૬	૩૭.૨૪	૧૫.૨૨	૪૭.૩૮	-૪૫.૪૨
IOCL	૩૩.૫૮	૩૨.૩૧	૨૦.૦૦	૧૫.૭૩	૨૨.૯૮	૧૭.૪૭	૨૩.૬૮	૩૩.૫૬	૧૫.૭૫
HPCL	૨૪.૫૩	૨૫.૩૯	૧૩.૯૮	૨.૧૦	૧૩.૭૬	૭.૨૫	૧૪.૫૦	૨૫.૩૯	૨.૧૦
CPCL	૪૯.૪૦	૬૧.૯૭	૭૨.૩૭	૨૦.૯૨	૨૫.૪૧	૨૬.૬૪	૪૨.૭૯	૭૨.૩૭	૨૦.૯૨
BRPL	૫૧.૨૩	૬૪.૯૮	૭૬.૧૧	૨૭.૩૨	૨૬.૩૧	૩૦.૫૧	૪૬.૦૮	૭૬.૧૧	૨૬.૩૧
સરેરાશ	૨૨.૩૧	૩૫.૫૯	૩૭.૭૧	૧૪.૮૧	૨૧.૫૬	૨૨.૭૮	૨.૭૯	૪૪.૯૭	૫.૨૮

ઉપરોક્ત ટેબલ નં. ૪.૪ RIL કંપનીનો શેર હોલ્ડર ભંડોળ પર નો વળતર નો દરની અભિવ્યક્તિ કરવામાં આવે છે. RIL કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં શેર હોલ્ડરના ભંડોળ પર વળતરનો દર ૧૪.૧૫% હતો. જે વધીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૧૫.૭૬% થયો હતો. ૨૦૦૫ ના વર્ષ માં આ દર ૨૦.૨૬% થયો હતો. જે દર ઘટીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૨૦.૧૧% થયો હતો. જ્યારે અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં આ દર અનુક્રમે ૨૧.૦૧% અને ૨૭.૦૮% થયો હતો. જ્યારે શેર હોલ્ડરના ભંડોળ પર વળતરનો સરેરાશ દર ૧૯.૭૩% હતો.

BPCL કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં શેર હોલ્ડરના ભંડોળ પર વળતરનો દર ૨૮.૭૧% હતો. જે થોડોક વધીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૩૨.૫૧% હતો. જ્યારે ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં આ દર ૧૩.૮૪% થયો હતો અને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં આ દર ખૂબજ ઘટીને ૩.૧૪% થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૭ અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં આ દર અનુક્રમે ૧૯.૮૬% અને ૧૩.૨૭% થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ વળતરનો દર ૧૮.૫૬% હતો.

ઉપરોક્ત ટેબલ નં. ૪.૪ માં MRPL કંપનીનો ૨૦૦૩ ના વર્ષનો ચોખ્ખી રોકાયેલી મૂડી પર વળતરનો દર—૪૫.૪૨% હતો. જે ખૂબજ વધીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૧૬.૨૦% થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૫ ના વર્ષ માં આ દર ૪૭.૩૮% થયો હતો. ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં આ દર ૧૪.૩૫% થયો હતો. જ્યારે વર્ષ ૨૦૦૭ અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં આ દર ૨૧.૫૬% અને ૩૭.૨૪% થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ વળતરનો દર ૧૫.૨૨% હતો.

I.O.C.L કંપનીનો શેર હોલ્ડરના ભંડોળ પર વળતરનો દર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૩૫.૫૮% હતો. જે ઘટીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૩૨.૩૧% થયો હતો. પરંતુ ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં ખૂબજ ઘટીને ૨૦% થયો હતો. ત્યાર બાદ ૨૦૦૬ માં પણ ઘટીને ૧૫.૭૩% થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં થોડો ૧૭.૪૭% હતો. જ્યારે સરેરાશ વળતરનો દર ૨૩.૬૮% હતો.

H.P.C.L. કંપનીનો ૨૦૦૩ ના વર્ષનો શેર હોલ્ડરનો ભંડોળ પર વળતર નો દર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૨૪.૫૩% હતો. જે ઘટીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૨૭% થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૭.૨૫% થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ વળતરનો દર ૧૪.૫૦% રહ્યો હતો.

C.P.C.L કંપનીનો શેર હોલ્ડરના ભંડોળ પર વળતરનો દર ખૂબજ વધતુ ઘટતુ વલણ દર્શાવે છે. આ કંપનીનો ૨૦૦૫ ના વર્ષનો ગુણોત્તર ૪૯.૪૦% થયો હતો. જે વધીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૬૧.૫૭% હતો. ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં આ ગુણોત્તર ૭૨.૩૭% હતો જે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં

ખુબજ ઘટીને ૨૦.૯૨% થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં ૨૫.૪૧% થયો હતો. અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૨૬.૬૪% થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ વળતરનો દર ૪૨.૭૯% થયો હતો.

BPCL કંપનીનો શેર હોલ્ડરના ભંડોળ પર વળતરનો દર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૫૧.૨૩% હતો. જે વધીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં વધીને ૬૪.૯૮% થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં ૭૬.૧૧% થયો હતો. અને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૨૭.૩૨% થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં ૨૬.૩૧% થયો હતો. અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૩૦.૫૧% થયો હતો.

ઉપરોક્ત અભ્યાસ પરથી ખ્યાલ આવે છે કે CPCL અને BRPL કંપનીના શેર હોલ્ડરોને તેના ભંડોળ પર સૌથી વધુ વળતર મળે ત્યાર બાદ IOCL. BPCL અને RIL કંપનીના શેર હોલ્ડરનો ક્રમ આવે છે. જ્યારે કુલ INDUSTRYનો વળતર દર ૪૬.૦૮% હતો.

(૩) મિલકતનો ચલનદર

મિલકતનો ઉપયોગ વેચાણ ઉભુ કરવા માટે થાય છે. આમ વેચાણ અને મિલકતો વચ્ચેના સંબંધને મિલકતનો ચલન દર કહેવામાં આવે છે આ ગુણોતર ને રોકાણનો ચલન દર પણ કહેવામાં આવે છે. અગાઉ દર્શાવ્યા પ્રમાણે નફાકારકતા નો આધાર નફાના ગાળા અને મિલકતોના ચલન દર વચ્ચે રહેલો છે. અહિં ચલન દર એટલે મિલકતોમાં કરવામાં આવેલ એક રૂપિયાનું રોકાણ કેટલું વેચાણ કરી શકે છે. તેવો થાય છે.

પ્રવૃત્તિ સુચક અંક દ્વારા મીલકતોનો ગુણોતર શ્રેષ્ઠ રીતે અભિવ્યક્ત થઈ શકે છે. મિલકતોનો ચલન દર વધતો જતો હોય તો મિલકતોનો શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ દર્શાવે છે. જ્યારે મિલકતો ના ચલન દરમાં ઘટતા જતા ચલન નુ વલણ ધંધાની મિલકતો નો ઉપયોગ બરાબર થતો નથી તેવું થાય છે. સ્થિર મિલકતો કે ચાલુ મિલકતો માં થતા ફેરફાર ની સીધી અસર મિલકતોનો ચલન દર પર પડે છે. જો ચાલુ મિલકતો અને સ્થિર મિલકતોનો ફેરફાર એક સાથે ચલન દરમાં વધારો કરેતો કંપની તેની CAPACITY શ્રેષ્ઠ રીતે ઉપયોગ કરે છે. તેવું કહી શકાય છે. નીચેના મુદ્દા ઓને ધ્યાનમાં લઈને ધંધાની મિલકતો નક્કી કરી શકાય છે.

(૧) કુલ મિલકતો નો ચલન દર (Total Assets Turnover ratio)

$$\text{કુલ મિલકતોનો ચલન દર} = \frac{\text{વેચાણ}}{\text{કુલ મિલકતો}}$$

અહી કુલ મિલ્કતોમાથી ઘસારો બાદ કરવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત કુલ મિલ્કતોમાંથી અદ્રશ્ય મિલ્કતો જેવી કે પેટન્ટ કોપી રાઈટસ, ટ્રેડ માર્ક, વગેરે આ ઉપરાંત કાલ્પનિક મિલ્કતો જેવી કે પ્રાથમિક ખર્ચાઓ પાઘડી વગેરે આ ઉપરાંત સંચલિત ખર્ચાઓ અને ડિફર્ડ ખર્ચાઓ પણ ધ્યાનમાં લેવામાં આવતા નથી આમ ૨ (બે) વખત એ સ્થિર મિલ્કતોનો આદર્શ ગુણોતર છે.

જે આ ચલન દર ઉચો હોયતો તે સંચાલકોની કાબેલિયત દર્શાવે છે. ઘણી વખત ઘસારાને પરિણામે જુની મિલ્કતોની કિંમત ઓછી થઈ ગઈ હોય છે. પરિણામે ઘણી વખત કુલ મિલ્કતોનો ચલન દર ઓછો પણ આવે છે. જ્યારે બીજી બાજુ કુલ સ્થિર મિલ્કતોનો નીચો ગુણોતર ઈચ્છિતનથી કારણકે તે મિલ્કતોનો યોગ્ય ઉપયોગ દર્શાવતો નથી. આ સ્થિતિ બે રીતે યોગ્ય નથી એક મિલ્કતોમાં રોકાયેલ નાણા નો વ્યય દર્શાવે છે. અને તેને નિભાવવામાટે નો ખર્ચોપણ વધે છે. પરિણામે આ ગુણોતરની ગણતરી ખૂબજ કાળજી પૂર્વક કરવી જોઈએ. જો વેચાણ વધુ હોયતો મિલ્કતોમાં વધુ મળે છે જે એકદમ આદર્શ પરિસ્થિતિ છે. આ ગુણોતર માં ઘણા બધા પક્ષકારો રસ ધરાવતા હોય છે. જેમ કે રોકાણકારો, બેંકર, દેવાદારો, લેણદારો, સરકાર અને લોક સંશોધન નિષ્ણાત વગેરે આ સ્થિર મિલ્કતો નો ચલન દર જુદા જુદા પક્ષકારોનો જુદા જુદા હેતુઓ સોધે છે.

ટેબલ નં. ૪.૫ માં કુલ મિલ્કતો નો ચલન દર અભિવ્યક્ત કરવામાં આવે છે.

કોષ્ટક નં. ૪.૫

કુલ મિલ્કતો નો ચલન દર

વર્ષ કંપની	૨૦૦૩	૨૦૦૪	૨૦૦૫	૨૦૦૬	૨૦૦૭	૨૦૦૮	સરેરાશ	વધુ	ઓછુ
RIL	૦.૨૮	૦.૨૮	૦.૩૩	૦.૩૨	૦.૩૫	૦.૩૩	૦.૩૧	૦.૩૫	૦.૨૮
BPCL	૨.૯૦	૩.૦૪	૩.૧૩	૩.૦૧	૩.૧૮	૨.૮૫	૩.૦૨	૩.૧૮	૨.૮૫
MRPL	૧.૨૬	૧.૭૬	૨.૫૫	૩.૩૭	૩.૬૦	૩.૨૦	૨.૬૨	૩.૬૦	૧.૨૬
IOCL	૨.૧૦	૨.૧૩	૨.૦૯	૨.૧૮	૨.૩૪	૨.૧૮	૨.૧૭	૨.૩૪	૨.૦૯
HPCL	૩.૧૪	૩.૧૨	૩.૪૬	૩.૧૩	૩.૦૯	૨.૭૩	૩.૧૧	૩.૪૬	૨.૭૬
CPCL	૧.૭૯	૧.૬૫	૨.૧૯	૨.૯૫	૩.૪૮	૩.૧૪	૨.૫૩	૩.૪૮	૧.૬૫
BRPL	૧.૬૨	૨.૨૯	૨.૭૦	૩.૧૩	૩.૦૭	૨.૩૪	૨.૫૩	૩.૧૭	૧.૬૨
સરેરાશ	૧.૮૭	૨.૦૪	૨.૩૫	૨.૫૯	૨.૭૩	૨.૩૯	૨.૩૩	૨.૮૦	૧.૭૮

(Compared from annual reports of respeactives companies.)

ઉપરોક્ત ટેબલ નં.૪.૫ કુલ મિલ્કતોનો ચલનદર દર્શાવે છે. આ ટેબલ માં R1L કંપની માં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં કુલ મિલ્કતોનો ચલન દર ૦.૨૮ વખત હતો. જે વધીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૦.૩૨ વખત થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં આ ગુણોતર ૦.૩૩ વખત હતો. અને સરેરાશ કુલ સ્થિર મિલ્કતોનો ચલન દર ૦.૩૧ વખત હતો.

જ્યારે BPCL કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં કુલ મિલ્કતોનો ચલન દર ૨.૯૦ વખત હતો. જે વધીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૩.૦૪ વખત થયો હતો. અને ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં ૩.૧૩ વખત થયો હતો જ્યારે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં આ ગુણોતર ૩.૦૧ જેટલો હતો. ૨૦૦૭ અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં અનુક્રમે ૩.૧૮ વખત અને ૨.૮૫ હતો.

MRPL કંપનીનો ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં કુલ મિલ્કતોનો ચલન દર ૧.૨૬ વખત હતો. જ્યારે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૩.૩૭ વખત હતો. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં આ ગુણોતર ૩.૦૨ વખત હતો. જ્યારે સરેરાશ કુલ મિલ્કતો નો દર ૨.૬૨ વખત હતો.

IOCL કંપનીના સૌથી વધુ ચલન દર ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં ૨.૩૪ વખત હતો. જ્યારે સૌથી ઓછો ચલન દર ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં ૨.૦૮ વખત હતો. જ્યારે સરેરાશ કુલ મિલ્કતો નો ચલન દર ૨.૧૭ વખત હતો.

HPCL કંપનીનો કુલ મિલ્કતોનો ચલન દર ટેબલ નંબર ૪.૫ માં જોવા મળે છે. આ કંપનીનો કુલ મિલ્કતોનો દર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૩.૧૪ વખત હતો. જે ઘટીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૩.૧૨ વખત થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં આ ગુણોતર ૩.૪૬ વખત થયો હતો. ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં કુલ મિલ્કતોનો ચલન દર ૩.૧૩ વખત થયો હતો જ્યારે ૨૦૦૭ અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં કુલ મિલ્કતોનો ચલન દર અનુક્રમે ૩.૦૮ વખત અને ૨.૭૩ વખત થયો હતો.

CPCL કંપનીનો કુલ મિલ્કતોનો ચલન દર ટેબલ નં. ૪.૫ માં દર્શાવવામાં આવે છે. CPCL કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં કુલ મિલ્કતોનો ચલન દર ૧.૭૯ વખત હતો. જ્યારે આ દર વધીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૨.૯૫ વખત થયો હતો. અને વર્ષને અંતે એટલે કે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૩.૧૪ વખત થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ કુલ મિલ્કતોનો ચલન દર ૨.૫૩ વખત થયો હતો.

BRPL કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ટેબલ ૪.૫ માં કુલ મિલ્કતોનો ચલન દર ૧.૬૨ વખત થયો હતો. જે ખૂબજ વધીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૨.૨૯ વખત થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૫ અને ૨૦૦૬ ના વર્ષ અનુક્રમે ૨.૭૦ વખત અને ૩.૧૭ વખત થયો હતો જ્યારે ૨૦૦૭ ના વર્ષ માં કુલ

મિલકતોનો ચલન દર ૩.૦૭ વખત હતો. જે ખૂબજ ઘટીને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૨.૩૪ વખત થયો હતો જ્યારે સરેરાશ કુલ મિલકતો નો ચલન દર ૨.૫૩ વખત થયો હતો.

આમ ઉપરોક્ત વિશ્લેષણ પરથી સાબિત થાય છે કે કુલ મિલકતો નો શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ BPCL. MRPL. IOCL. HPCL અને CPCL કંપની દ્વારા કરવામા આવ્યો હતો. કારણકે આ કંપની ઓનો સરેરાશ ગુણોતર કુલ મિલકતોના આદર્શ ગુણોતર કરતા વધુ છે.

(Fixed assets turnover)

(૨) સ્થિર મિલકતો નો ચલન દર નીચે મુજબ અભિવ્યક્ત કરવામાં આવે છે.

આઈ.એમ.પાંડેદ્વારા આ ચલન દર માટે નીચે મુજબ વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે.

$$\text{સ્થિર મિલકતોનો ચલન દર} = \frac{\text{વેચાણ}}{\text{સ્થિર મિલકતો}}$$

અહિ સ્થિર મિલકતોમાં ભાગ ઘસારા બાદની સ્થિર મિલકતો ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. ઘણી વખત મિલકતો જુની હોયતો ચલન દર વધુ આવે છે. જ્યારે મિલકતો નવી ખરીદેલી હોય તો ચલન દર ઘણો ઓછો/ નીચો આવે છે.

અહિંયા સ્થિર મિલકતોનો ચલન દર ની ગણતરી વખતે માત્ર ચોખ્ખી મિલકતો એટલે કે ઘસારા બાદની મિલકતો ધ્યાનમાં લીધી છે. આદર્શ સ્થિર મિલકતોનો ગુણોતર ૫ (પાંચ) વખત છે. પરંતુ “capital intensive” ઉદ્યોગમાં આ ચલન દર ૪થી૫ વખત હોયતો આદર્શ ગણવામાં આવે છે.

સામાન્ય રીતે સ્થિર મિલકતોનો ઉચો ચલન દર એ સંચાલન ની ઉચી કાર્યક્ષમતા દર્શાવે છે. જ્યારે નીચો ગુણોતર એ સંચાલનની બિન કાર્યક્ષમતા દર્શાવે છે. ઘણી વખત વધુ ચલન દર પેઢીનું “over Trading” પણ દર્શાવે છે જ્યારે નીચો ચલન દર દર્શાવે છે કે પેઢીની સ્થિર મિલકતોમાં રોકાણ થઈ ગયું છે. પરંતુ આ સ્થિર મિલકતોનો ઉપયોગ બરાબર થતો નથી. આમ આ ગુણોતર પેઢીમાં સ્થિર મિલકતોનો કેવી રીતે અને કેટલી કાર્યક્ષમતા થી ઉપયોગ થાય છે. તે દર્શાવવા માટે ઉપયોગમા લેવામાં આવે છે. રીફાઈનરી કંપનીનો સ્થિર મિલકતો નો ચલન દર નીચેના ટેબલ નં. ૪.૬ માં અભિવ્યક્ત કરવામાં આવે છે.

કોષ્ટક નં. ૪.૬

(Fixed assets turnover of selected Refineries of India)

વર્ષ કંપની	૨૦૦૩	૨૦૦૪	૨૦૦૫	૨૦૦૬	૨૦૦૭	૨૦૦૮	સરેરાશ	વધુ	ઓછું
RIL	૧.૪૭	૧.૬૦	૨.૦૯	૧.૪૨	૧.૬૬	૧.૬૪	૧.૬૫	૨.૦૯	૧.૪૨
BPCL	૭.૬૩	૭.૨૬	૭.૬૫	૭.૬૮	૯.૦૮	૯.૫૫	૮.૧૪	૯.૫૫	૭.૨૬
MRPL	૧.૬૬	૨.૭૦	૪.૬૫	૬.૨૭	૭.૩૮	૯.૦૯	૫.૨૯	૯.૦૯	૧.૬૬
IOCL	૪.૯૩	૪.૯૭	૪.૮૮	૫.૭૫	૬.૩૨	૬.૪૫	૫.૫૫	૬.૪૫	૪.૮૮
HPCL	૮.૦૨	૮.૧૮	૮.૫૦	૭.૯૯	૭.૪૮	૭.૪૨	૭.૯૩	૮.૫૦	૭.૪૨
CPCL	૩.૩૩	૨.૭૬	૪.૭૭	૭.૭૮	૯.૦૨	૯.૮૮	૬.૨૬	૯.૮૮	૨.૭૬
BRPL	૪.૮૨	૭.૯૭	૧૨.૨૩	૧૪.૮૯	૧૩.૭૨	૯.૦૩	૧૦.૪૫	૧૪.૮૯	૪.૮૨
સરેરાશ	૪.૫૫	૫.૦૬	૬.૩૯	૭.૪૦	૭.૪૦	૭.૫૮	૬.૪૭	૮.૬૪	૪.૩૨

Scenes : computal from Annual reports of respective companies)

ઉપરોક્ત ટેબલ નં. ૪.૬ માં RILC કંપની નો ૨૦૦૩ ના વર્ષનો સ્થિર મિલકતોનો ચલન દર ૧.૪૭ વખત હતો. જે વધીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૧.૬૦ વખત થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં સ્થિર મિલકતોનો ચલન દર ૨.૦૯ વખત થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં સ્થિર મિલકતો ચલન દર ૧.૪૨ વખત થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૭ અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં સ્થિર મિલકતો નો ચલન દર અનુક્રમે ૧.૬૬ વખત અને ૧.૬૪ વખત થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ સ્થિર મિલકતો નો ચલન દર ૧.૬૫ વખત થયો હતો.

BPCL કંપનીનો સ્થિર મિલકતોનો ચલન દર ઉપરોક્ત ટેબલ નં. ૪.૬ જોવા મળે છે. આ કંપનીમાં સૌથી ઉંચો ચલન દર ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૯.૫૫ વખત હતો. અને સૌથી નીચો ચલન દર ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૭.૨૬ વખત હતો. અને જ્યારે સરેરાશ સ્થિર મિલકતોનો દર ૮.૧૪ વખત છે.

BPCL કંપનીનો સ્થિર મિલકતો નો દર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ટેબલ નં. ૪.૬ માં ૭.૬૩ ભાવે છે જ્યારે ૨૦૦૪ માં ૭.૨૬ વખત જોવા મળે છે. પરંતુ ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં આ ચલન દર વધીને ૭.૬૫ વખત થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં આ દર થોડોક વધીને ૭.૬૮ વખત થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં આ દર ૯.૦૮ વખત હતો. જ્યારે છેલ્લા વર્ષ એટલે ૨૦૦૮ ના

વર્ષમાં ૯.૫૫ વખત થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ સ્થિર મિલકતોનો ચલન દર ૮.૧૪ વખત થયો હતો.

MRPL કંપનીમાં ટેબલ નં. ૪.૬ માં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં સ્થિર મિલકતો નો ચલન દર ૧.૬૬ વખત અને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં આ દર ઘટીને ૨.૭૦ વખત થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં આ ચલન દર વધી ને ૪.૬૫ વખત થયો હતો. ૨૦૦૬ ના વર્ષ માં આ ચલન દર ૬.૨૭ વખત થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં ચલન દર ૭.૩૮ વખત થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં સ્થિર મિલકતો જોઈ ૫.૨૯ વખત હતો.

IOCL કંપની માં સ્થિર મિલકતો નો ચલનદર ઉપરોક્ત ટેબલ નં. ૪.૬ માં અભિવ્યક્ત કરવામાં આવે છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષ માં આ ગુણોતર ૪.૯૩ વખત હતો. જે વધીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૪.૯૭ વખત થયો હતો. જ્યારે તે ચલન દર વધીને ૨૦૦૭ અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં અનુક્રમે ૬.૩૨ વખત અને ૬.૪૫ વખત થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ સ્થિર મિલકતો નો ચલન દર ૫.૫૫ વખત થયો હતો.

HPCL કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં સૌથી વધુ સ્થિર મિલકતો નો ચલન દર ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં ૮.૫૦ વખત હતો. જ્યારે સૌથી ઓછો ચલન દર ૭.૪૨ વખત ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં હતો. જ્યારે સરેરાશ સ્થિર મિલકતો નો ચલન દર ૭.૯૩ વખત હતો.

CPCL કંપનીનો સ્થિર મિલકતો નો ચલનદર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૩.૩૩ વખત હતો. જે ખુબજ વધીને ૨૦૦૬ ના વર્ષ માં ૭.૭૮ વખત થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં સ્થિર મિલકતો નો ગુણોતર ૯.૮૮ વખત થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ સ્થિર મિલકતો નો ગુણોતર ૬.૨૬ વખત થયો હતો.

BRPL કંપનીનો સ્થિર મિલકતો નો ગુણોતર ઉપરોક્ત ટેબલ નં. ૪.૬ માં જોવા મળે છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં સ્થિર મિલકતોનો ગુણોતર ૪.૮૨ વખત હતો. જે વધીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૭.૯૭ વખત થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં આ ગુણોતર ૧૨.૨૩ વખત થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં સ્થિર મિલકતો નો ગુણોતર ૧૪.૮૯ વખત થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં સ્થિર મિલકતો નો ગુણોતર ૯.૦૩ વખત થયો હતો. સરેરાશ સ્થિર મિલકતો નો ગુણોતર ૧૦.૪૫ વખત હતો.

ઉપરોક્ત વિશ્લેષણ પરથી માલુમ પડે છે કે સૌથી શ્રેષ્ઠ સ્થિર મિલકતો નો ઉપયોગ BRPL કંપની દ્વારા કરવામાં આવેલ છે. ત્યાર બાદ BPCL.HPCL અને CPCL કંપનીઓનો ક્રમ આવે છે.

(૩) Current Assets turnover ચાલુ મિલકતોનો ચલનદર ચાલુ મીલકતોનો ગુણોતર વેચાણને ચાલુ મિલકતોથી ભાગવાથી મળે છે. જે નીચે મુજબ છે.

$$\text{ચાલુ મિલકતોનો ચલન દર} = \frac{\text{વેચાણ}}{\text{ચાલુ મીલકતો}}$$

આ ગુણોતરની ગણતરીમાટે ચાલુ મીલકતોમાં રોકડ દેવાદારો, લેણીહુંડી, અને મળવાની બાકી આવકને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. અહીં ચાલુ મિલકતોમાં કાલ્પનીક મિલકતો નો સમાવેશ કરવામાં આવતો નથી. આ ગુણોતર લેણાનું અને ઈન્વેટરી ના કાર્યક્ષમ સંચાલન સાથે જોડાયેલ ઈ કારણ કે લેણી હુંડી, દેવાદાર અને ઈન્વેટરી એ ચાલુ મિલકતોનો ભાગ છે.

ઉચો ચાલુ મિલકતોનો ચલન દર પેઢીમાટે ખૂબજ સારો કારણ કે તે ચાલુ મિલકતોનો ઘંઘામાટે યોગ્ય ઉપયોગ દર્શાવે છે. જો ચાલુ મિલકતોનો ગુણોતર નીચો હોય તો ચાલુ મિલકતોનો પ્રવાહ માં “stanation” જોવા મળે છે. આમ

કમાણી ઉભી કરવામાં ચાલુ મિલકતોની “cycle” કેટલી કાર્યક્ષમતાથી સંચાલીત થાય છે. તે આ ચલન દ્વારા જાણી શકાય છે. આમ આ ગુણોતર ચાલુ મીલકતો માનું રોકાણ વેચાણ ઉત્પન્ન કરવામાં કેટલું ઝડપી છે તે જાણી શકાય છે. આમ ચાલુ મીલકતોનો ગુણોતર એ પેઢીની નફાકારકતા અને કાર્યક્ષમતાનો સૂચક આંક છે. જે નીચેના કોષ્ટક ૪.૭ માં અભિવ્યક્ત કરવામાં આવેલ છે.

કોષ્ટક નં. ૪.૭

વર્ષ કંપની	૨૦૦૩	૨૦૦૪	૨૦૦૫	૨૦૦૬	૨૦૦૭	૨૦૦૮	સરેરાશ	વધુ	ઓછું
RIL	૨.૩૩	૨.૪૮	૨.૫૭	૩.૬૩	૩.૯૬	૩.૧૩	૩.૦૨	૩.૯૬	૨.૩૩
BPCL	૫.૮૭	૬.૪૮	૬.૧૫	૬.૪૦	૭.૮૮	૬.૧૭	૬.૪૯	૭.૮૮	૫.૮૭
MRPL	૫.૨૭	૫.૦૫	૫.૬૫	૭.૩૭	૭.૦૯	૫.૪૧	૫.૯૭	૭.૩૭	૫.૦૫
IOCL	૪.૩૩	૪.૪૦	૪.૨૩	૪.૭૦	૫.૩૭	૪.૪૬	૪.૫૮	૫.૩૭	૪.૨૩
HPCL	૬.૪૧	૬.૧૭	૬.૯૬	૭.૦૯	૮.૫૪	૫.૯૩	૬.૮૫	૮.૫૪	૫.૯૩
CPCL	૩.૯૧	૪.૧૧	૪.૦૭	૪.૮૭	૫.૭૯	૪.૬૭	૪.૫૭	૫.૭૯	૩.૯૧
BRPL	૨.૬૨	૩.૪૪	૩.૬૩	૪.૨૪	૪.૧૫	૩.૨૮	૩.૫૬	૪.૨૪	૨.૬૨
સરેરાશ	૪.૩૯	૪.૫૯	૪.૭૫	૫.૪૭	૬.૧૧	૪.૭૨	૫.૦૧	૬.૧૬	૪.૨૮

કોષ્ટક નં. ૪.૭ દ્વારા ચાલુ મિલકતોનો ચલન દર અભિવ્યક્ત કરવામાં આવે છે. આ ટેબલમાં RIL કંપનીનો ચાલુ મીલકતોનો ચલન દર ૨૦૦૩ ની સાલમાં ૨.૩૩ વખત હતો. જે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં વધીને ૩.૬૩ વખત થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૩.૧૩ વખત થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ ચાલુ મીલકતો નો ચલન દર ૩.૦૨ વખત હતો.

BPCL કંપનીનો ચાલુ મિલકતોનો ચલન દર ટેબલ નં ૪.૭ માં દર્શાવવામાં આવે છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ચાલુ મિલકતોનો ચલન દર ૫.૮૭ વખત હતો. જે વધીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૬.૪૮ વખત થયો જ્યારે ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં ઘટીને ૬.૧૫ વખત થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૬.૪૦ વખત થયો હતો. પરંતુ ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં વધીને ૭.૮૮ વખત થયો ત્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૬.૧૭ વખત હતો. જ્યારે સરેરાશ ચાલુ મિલકતોનો ચલન દર ૬.૪૯ વખત હતો.

MRPL કંપનીનો ચાલુ મિલકતો નો ચલન દર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૫.૨૭ વખત હતો. જે વધીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૭.૩૭ વખત થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૫.૪૧ વખત થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ ચાલુ મિલકતો નો ચલન દર ૫.૯૭ વખત હતો. જે ૨૦૦૩, ૨૦૦૪ ૨૦૦૫ અને ૨૦૦૮ ના વર્ષ કરતા વધુ હતો.

IOCL કંપનીનો ચાલુ મિલકતો નો ચલન દર ઉપરોક્ત ટેબલમાં જોવા મળે છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ચાલુ મિલકતો નો ચલન દર ૪.૩૩ વખત થયો હતો. જે વધીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૪.૪૦ વખત થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં ૪.૨૩ વખત થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૪.૪૬ વખત થયો હતો.

HPCL કંપનીનો ચાલુ મિલકતો નો ચલન દર ટેબલ નં. ૪.૭ માં જોવા મળે છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ચાલુ મીલકતોનો ચલન ૬.૪૧ વખત થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ઘટીને ૬.૧૭ વખત થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં ૬.૯૬ વખત હતો. જે વધીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૭.૦૯ વખત થયો હતો. અને ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં ૮.૫૪ વખત થયો હતો. અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં આ આ ચલન દર ખૂબજ ઘટીને ૫.૯૩ વખત થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ ચલન દર ૬.૮૫ વખત હતો.

CPCL કંપનીનો ચાલુ મિલકતોનો ચલન દર ટેબલ નં. ૪.૭ માં જોવા મળે છે. જ્યારે સૌથી વધુ ચલન દર ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં ૫.૭૯ વખત હતો. અને સૌથી ઓછો નીચો ચાલુ મિલકતો નો ચલન દર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૩.૯૧ વખત હતો. જ્યારે સરેરાશ ચાલુ મિલકતો નો ચલન દર ૪.૫૭ વખત હતો.

BRPL કંપનીનો ચાલુ મિલકતો નો ચલન દર ટેબલ નં. ૪.૭ માં જોવા મળે છે. આ કંપનીમાં ચાલુ મિલકતો નુ વલણ સતત વધતુ જતુ જોવા મળે છે. ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં કંપનીમાં ચલન દર ૨.૬૨ વખત હતો. જે વધીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૩.૪૪ વખત થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં ૩.૬૩ વખત થયો હતો.

ઉપરોક્ત કંપનીના વિશ્લેષણ કરતા સૌથી વધુ સરેરાશ ચાલુ મિલકતોનો ચલન દર HPCL કંપની BPCL કંપની MRPL કંપની અને CPCL કંપની નો છે. જ્યારે ઔદ્યોગિક સરેરાશ ચાલુ મિલકતોનો ચલન દર ૫.૦૧ વખત છે જે RIL. IOCL. CPCL અને BRPL કંપનીઓ કરતા વધુ છે.

(૪) (વ્યાજ આવરણ ગુણોતર) (Interest coverage Ratio)

આ ગુણોતરને “times interest earned” ગુણોતર પણ કહેવામાં આવે છે. જેની ફોર્મ્યુલા નીચે મુજબ છે.

$$\text{વ્યાજ આવરણ ગુણોત્તર} = \frac{\text{વ્યાજ અને કરવેરા પહેલાનો નફો}}{\text{વ્યાજ}}$$

અહીં વ્યાજ અને કરવેરા પહેલાનો નફો વ્યાજ ચૂકવવા પુરતો છે કે નહીં તેની ક્ષમતા જાણવામા આવે છે. જો આ ગુણોત્તર ૧ (એક) કરતા વધુ હોયતો કંપની ની વ્યાજ ચૂકવવાની ક્ષમતા ઘરાવે છે. અને નાણાકીય જોખમ ખૂબજ ઓછુ છે. આ ગુણોત્તર જેમ વધુ તેમ ખૂબજ સારોગણાય છે આ ગુણોત્તર ખાસ કરીને નાણા ધીરનાર (Lender) દ્વારા ઉપયોગ માં લેવામાં આવે છે. આ ગુણોત્તર ને આધારે credit rating agency દ્વારા નાણાકીય સાધનો ને “Rank” આપવામાં આવે છે. રીફાઈનરી કંપનીનો વ્યાજ આવરણ ગુણોત્તર નીચેના ટેબલ નંબર ૪.૮ માં આવે છે.

કોષ્ટક નં. ૪.૮

interest coverage retion of selected refineries of India

વર્ષ કંપની	૨૦૦૩	૨૦૦૪	૨૦૦૫	૨૦૦૬	૨૦૦૭	૨૦૦૮	સરેરાશ	વધુ	ઓછુ
RIL	૪.૨૧	૫.૩૬	૭.૧૯	૧૩.૨૨	૧૩.૨૪	૨૨.૩૮	૧૦.૯૩	૨૨.૩૮	૪.૨૧
BPCL	૯.૦૨	૨૬.૧૭	૧૦.૧૧	૨.૫૫	૬.૪૧	૪.૬૭	૯.૮૨	૨૬.૧૭	૨.૫૫
MRPL	-૦.૦૪	૧.૯૦	૭.૩૧	૪.૦૮	૬.૦૮	૧૨.૭૫	૫.૩૫	૧૨.૭૫	-૦.૦૪
IOCL	૧૧.૨૧	૨૨.૯૯	૧૨.૬૬	૭.૩૩	૮.૦૪	૭.૬૮	૧૧.૬૫	૨૨.૯૯	૭.૩૩
HPCL	૧૬.૭૮	૫૩.૨૪	૨૧.૧૧	૨.૪૦	૪.૫૭	૨.૧૬	૧૬.૭૧	૫૩.૨૪	૨.૧૬
CPCL	૫.૬૫	૧૩.૧૨	૬.૮૫	૫.૧૮	૫.૬૯	૯.૮૧	૭.૭૨	૧૩.૧૨	૫.૧૮
BRPL	૧૨.૮૩	૨૯.૭૨	૧૮૫.૫૩	૧૯.૯૨	૨૮.૪૦	૪૬.૬૭	૫૩.૮૫	૧૮૫.૫૩	૧૨.૮૩
સરેરાશ	૮.૫૨	૨૧.૭૮	૩૫.૮૨	૭.૮૧	૧૦.૩૫	૧૫.૪૫	૧૬.૫૮	૪૮.૦૨	૪.૮૯

ટેબલ નં. ૪.૮ માં રીફાઈનરી કંપનીનો વ્યાજ આવરણ ગુણોત્તર જોવા મળે છે. આ ટેબલ માં RIL કંપનીનો ૨૦૦૩ ના વર્ષનો વ્યાજ આવરણ ગુણોત્તર ૪.૨૧ વખત હતો. જે વધીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૫.૩૬ વખત થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં આ ગુણોત્તર ૭.૧૯ વખત જોવા મળે છે. જે ગુણોત્તર ખૂબજ વધીને ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં ૧૩.૨૮% થયો હતો. અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૨૨.૩૮ વખત થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ વ્યાજ આવરણોનો ગુણોત્તર ૧૦.૯૩ વખત હતો.

BPCL કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં વ્યાજ આવરણનો ગુણોત્તર ૯.૦૨ વખત હતો. જે વધીને ૨૬.૧૭ વખત થયો હતો. અને ૨૦૦૫ ના વર્ષ માં ઘટીને ૧૦.૧૧ વખત રહીયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ઘટીને ૨.૫૫ વખત થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં ૬.૪૧ વખત થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૪.૬૭ વખત થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ વ્યાજ આવરણોનો ગુણોત્તર ૯.૮૨ વખત થયો હતો.

MRPL કંપનીનો વ્યાજ આવરણોનો ગુણોત્તર ટેબલ ૪.૮ માં જોવા મળે છે. આ કંપનીમાં સૌથી વધુ વ્યાજ આવરણોનો ગુણોત્તર ૨૦૦૮ ના વર્ષ માં ૧૨.૭૫ વખત જોવા મળે છે. જ્યારે સૌથી નીચો ગુણોત્તર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૦.૦૪ વખત જોવા મળે છે. ખૂબજ ખરાબ પરિસ્થિતિ દર્શાવે છે. જ્યારે સરેરાશ વ્યાજ આવરણોનો ગુણોત્તર ૫.૩૫ વખત થાય છે.

IOCL કંપનીનો વ્યાજ આવરણ ગુણોત્તર ટેબલ નં. ૪.૮ માં જોવા મળે છે. આ કંપનીમાં વ્યાજ આવરણ ગુણોત્તરનું વલણ ખૂબજ વધ-ઘટ થતું જોવા મળે છે. જ્યારે સરેરાશ વ્યાજ આવરણોનો ગુણોત્તર ૧૧.૬૫ વખત થાય છે. આ કંપનીમાં સૌથી વધુ ગુણોત્તર ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૨૨.૯૯ વખત જોવા મળે છે. જ્યારે સૌથી નીચો ગુણોત્તર ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૭.૩૩ વખત હતો.

HPCL કંપનીનો વ્યાજ આવરણોનો ગુણોત્તર ટેબલ નં. ૪.૮ માં જોવા મળે છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૧૬.૭૮ વખત જોવા મળે છે. જ્યારે ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૫૩.૨૪ વખત હતો. જ્યારે ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં ૨૧.૧૧ વખત હતો જે ખૂબજ ઘટીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ખુબ જ ઘટી ને ૨.૪૦ થયેલ છે. ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં આ ગુણોત્તર થોડોક વધીને ૪.૫૭ વખત થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં આ ગુણોત્તર ૨.૧૬ વખત હતો. જ્યારે સરેરાશ વ્યાજ આવરણ ગુણોત્તર ૧૬.૭૧ વખત હતો.

CPCL કંપનીનો વ્યાજ આવરણ ગુણોત્તર ટેબલ નં. ૪.૮ માં જોવા મળે છે. આ કંપનીમાં સૌથી વધુ વ્યાજ આવરણ ગુણોત્તર ૧૩.૧૨ વખત હતો. અને સૌથી નીચો ગુણોત્તર ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૫.૧૮ વખત હતો. જ્યારે સરેરાશ વ્યાજ આવરણ ગુણોત્તર ૭.૭૨ વખત હતો.

BRPL કંપનીનો વ્યાજ આવરણોનો ગુણોત્તર પણ ટેબલ નં. ૪.૮ માં જોવા મળે છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં વ્યાજ આવરણનો ગુણોત્તર ૧૨.૮૩ વખત જોવા મળે છે. જ્યારે તે ગુણોત્તર ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૨૯.૭૨ વખત થયો હતો. જે ગુણોત્તર ખૂબજ વધીને ૧૮૫.૫૩ વખત

થયો હતો. પરંતુ ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં આ ગુણોત્તર ખૂબજ ઘટીને ૧૯.૯૨ વખત થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં આ ગુણોત્તર વધીને ૨૮.૪૦ વખત થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ગુણોત્તર ૪૬.૬૭ વખત રહ્યો હતો.

આમ ઉપરોક્ત વિશ્લેષણ પરથી કહી શકાય કે સરેરાશ વ્યાજ આવરણોનો ગુણોત્તર સૌથી શ્રેષ્ઠ BRPL.HPCL અને IOCL કંપનીમાં જોવા મળે છે. આ કંપનીઓ માં વેચાણનો જથ્થો પણ ખૂબજ વધુ જોવા મળે છે.

પ્રકરણ – ૫

લેણાંનું સંચાલન

(Receivable Management)

- પ.૧ પ્રસ્તાવના
- પ.૨ વ્યાખ્યા અને અર્થ
- પ.૩ લેણાના સાધનો
- પ.૪ લેણા અંગેના ખર્ચ
- પ.૫ લેણાનું પ્રમાણ બદલાતા ખર્ચનું પ્રમાણ
- પ.૬ લેણામાં રોકાણનું કદ નક્કી કરતા પરિબળો
- પ.૭ લેણા સંચાલન માટેના સિધ્ધાંતો
- પ.૮ શ્રેષ્ઠ ઉઘરાણીની નીતિ અને ઉઘરાણીની કાર્યવાહી નક્કી કરવી
- પ.૯ શાખનીતી ની બાબતો
- પ.૧૦ શાખનીતીના ઘટકો
- પ.૧૧ ઉઘરાણીની નીતી
- પ.૧૨ ઉઘરાણીની પ્રતિ-પ્રેષણ પદ્ધતિ
- પ.૧૩ પસંદગી પામેલ રીફાઈનરી પેઢીમાં લેણાનું સંચાલન
- પ.૧૪ લેણાનું બંધારણ

પ્રકરણ –૫

લેણાંનું સંચાલન

(Receivable Management)

૫.૧ પ્રસ્તાવના :

કોઈપણ એકમ માટે શાખનો વ્યવહાર એ મહત્વનું વાણિજ્ય નું અંગ છે. શાખનાં વ્યવહાર વગર એકમનો વિકાસ શક્ય નથી. કોઈપણ પેઢીએ ટકી રહેવા માટે તેમજ ધંધાક્રિય જગતમાં પોતાનું સ્થાન મજબૂત કરવા માટે ગ્રાહકને ઉધાર વેચાણ કરવું પડે છે. ગ્રાહકને ઉધાર વેચાણ કરવામાં આવે તો ગ્રાહક પેઢીનો દેવાદાર બને છે. અને આ લેણું ચાલુ મીલકત બને છે. જેનું રોકડમાં રૂપાંતર થાય છે. રોકડ વેચાણમાં પેદાશની ડિલિવરી સામે સોદો થાય કે તરત જ રોકડ મળે છે. પરંતુ ગ્રાહકને ઉધાર વેચાણ કરવામાં આવે તો આમાં લેણાંનું સર્જન થાય છે. આ માટે લેણાંનું સંચાલન ઉદ્ભવે છે.

ગ્રાહકને માલનું ઉધાર વેચાણ કરવામાં ખ્યાલ રાખવો પડે છે. કારણ કે યોગ્ય ગ્રાહકને વેચાણ ન થાય તો લેણાંની વસૂલાત માં ધાલખાધ નું જોખમ વધે છે. તેમજ ઉધરાણીની વસૂલાત પણ મોડી થાય છે. ઉધાર વેચાણને કારણે વેચાણ વધે છે. જે વધારાનું વેચાણ થાય તેનો નફો અને તેની પાછળ થતો ખર્ચ ઓછો હોવો જોઈએ. દા.ત. શાખની મુદત ૩૦ દિવસ આપવામાં આવે એટલે ઉધરાણી ૩૦ દિવસમાં જ વસૂલ થાય એવું હંમેશા બનતું નથી. પરંતુ ઉધરાણી માટે અમૂક પ્રકારના ખર્ચા કરવા પડે છે. તેમજ ધાલખાધનું જોખમ પણ રહે છે. ટુંકમાં એમ કહી શકાય કે લેણાંનું સંચાલન સારી રીતે કરવું જોઈએ

૫.૨ વ્યાખ્યા અને અર્થ Meaning And Definition

લેણાં એ ધંધાની મિલકતો છે. જે ધંધાના સામાન્ય વ્યવહારમાં માલ કે સેવાઓ ના વેચાણને કારણે ઉદ્ભવે છે. શ્રી.ઓ.એમ. જોમના મતે “The term receivable is defined. as debt owed to the firm by customers arising from sale of goods or services in the ordinary course of business”¹

જ્યારે રોબર્ટ એનથોની માને છે કે “Accounts receivables are qmavnt owhed to thr business entertrise vrually by its customers. sometimes it is broken down in to trade accunts receivables, the former refors to amounts owhed by customers, and the letter refors to amounts owhed by emplovees and others”²

જ્યારે પેઢી વસ્તુકે સેવાઓનું સામાન્ય રીતે વેચાણ કરી અને તેના નાણા મેળવતી નથી ત્યારે તે વેપારી શાખ મંજૂર કરે છે. અને ખાતે લેણાનું (Account receivables) સર્જન કરે જે ભવિષ્યમાં પ્રાપ્ત કરવામા આવશે આ રીતે પેઢી દ્વારા તેના ગ્રાહકોને શાખનું વિસ્તરણ ખાતા દ્વારા કરવામાં આવે છે. આ રીતે વેપારી દેવાદારો અથવા લેણામાં સારી એવી રકમ રોકાણ રહે છે. તેથી તે કાળજીપૂર્વક વિશ્લેષણ અને યોગ્ય સંચાલન જરૂરી બને છે.

આધુનિક ધંધામા શાખ પર માલનું વેચાણ કરવું એ સૌથી મહત્વનું પરિબળ છે. આ પદ્ધતિનો પેઢી માલ વેચાણ માટે કરે છે. જેથી તે હરિફો સામે રક્ષણ પ્રાપ્તકરી શકે તેમજ ગ્રાહકોને પોતાની પેદાશો લાભદાયક શરતોએ વેચવા માટે આકર્ષી શકે છે. કેટલીક પેઢીઓમાં બાકી લેણા ચાલુ મિલકતોનો સારો એવો હિસ્સો ધરાવે છે. According to prasanna chndra “Thr balance in the receivables accunts would be average daily credit salex x average collection period”³

ભારતમાં ધંધાના દેવાદારોએ માલ સામગ્રી પછીનો સૌથી મહત્વનો ચાલુ મિલકતોનો હિસ્સો છે. ભારતમા તે ચાલુ મિલકતોનો લગભગ ૧/૩ હિસ્સો ધરાવે છે અને કુલ મિલકતોનો લગભગ ૧૧ થી ૧૫% જેટલો હિસ્સો ધરાવે છે ચોપડે બાકી દેવાની ત્રણ લાક્ષણિકતાઓ છે. (૧) તેમા જોખમનું તત્વ સંકડાયેલુ છે. (૨) તે આર્થિક મુલ્ય પર આધારિત છે તેનો અર્થ એ છે કે ખરીદનારી તરફેણમાં માલકે સેવાની ફેરબદલી થાય છે. તેનુ આર્થિક મુલ્ય છે. અને તેના જેટલું મુલ્ય વેચનાર ભવિષ્યમાં પ્રાપ્ત કરશે (૩) રોકડ ચૂકવણી કે તેના જેવી સમકક્ષ ચૂકવણી ભવિષ્યમાં કરવામાં આવશે.

૫.૩ લેણાનાં સાધનો (Instruments inlicahnr Receivable)

Harry Grors has suggested. there genrul instruments in

a concern that provide root of receivable relationship” તેની ચર્ચા નીચે મુજબ કરવામાં આવી છે.

(૧) (Open Bank Account)

લેણદારોના ખાતામાં અનવણી કરવામાં આવે છે. છતાં પણ તેનાથી લેણદારો હયાત છે. તેવું સાબિત થતું નથી.

(૨)

બદલીપાત્ર વચન ચીઠી (Negotiable promissay note)

દેવાદારો દ્વારા વેપારની લેખિત વચન આપવામાં આવે છે. કે ચીઠીમાં લખેલ તારીખે નક્કી કરેલી રકમ ચૂકવવા દેવાદારો તૈયાર છે.

(૩) (increase in profit)

નફામાં વધારો

લેણામાં વધારો થવાથી વેચાણમા પણ વધારો થાય છે. પરિણામે પેઢીની નફાકારકતા વધે છે.

(૪) સ્પર્ધાત્મક બજાર

આજનો યુગ એ હરિફાઈનો યુગ છે આજ પ્રકારના ધંધામા હરિફો પણ શાખની સગવડો આપે છે. તો તેને કારણે આપણા એકમે પણ વેપારીઓને શાખની અવલત આપવામાં આવે છે. ઘણી વખત શાખની સગવડ સાથે અનેક પ્રકારના પ્રલોભનો પણ આપવામાં આવે છે.

(૫) વેપારી ગ્રાહક સાથે સંબંધ:—

એકમે વેપારીસાથે લાંબા ગાળાનો સંબંધો રાખવાના હોય છે. આ પ્રકારના સંબંધો થી વેપારીઓનો મોભો જળવાય છે. તેમજ ઉધાર વેચાણ કરવાથી લેણાનું સર્જન પણ થાય છે.

(૬) ઝડપથી વિતરણ: (Speedy Distribution)

વેપારીઓએ ઉધાર વેચાણ કરાવાથી વેચાણમાં વધારો થાય છે. ઉધાર વેચાણની સવલતથી ગ્રાહકો એ તાત્કાલિક નાણા ચૂકવવા પડતા નથી આથી વેપારી ગ્રાહકો ઉધાર ખરીદીનો આગ્રહ રાખે છે. વસ્તુનું મોટા પાયા પર ઉત્પાદન થતું હોય તેમજ વસ્તુની મોટા પાયા પર આયાત થતી હોય તેવા સંજોગોમા વસ્તુનું વેચાણ જાળવી રાખવા માટે શાખનીતીની સગવડ આપવામાં આવે છે. શાખની સગવડથી વેચાણ વધે છે. નફો વધે છે આમ શાખનીતીથી માલનું વિસ્તરણ ઝડપથી થાય છે.

(૭) પરચુરણ : (Miscellaneous)

મોટા ભાગની કંપનીઓ અન્ય કારણો જેવા કે ઔદ્યોગિક વ્યવહાર ડિલર સાથે ના સંબંધો ગ્રાહકની જરૂરિયાતો અને મોભો ગ્રાહકની માલનું વેચાણ કરે છે.

૫.૪ લેણાં અંગેના ખર્ચ (Cost of Maintaining Receivables)

દરેક મિલકતોમાં મૂડીનું રોકાણ થાય છે. અને તેને પરિણામે તેનો ખર્ચ લાગે છે. લેણામા પણ નાણાંનું રોકાણ થાય છે. જેને કારણો ધંધાને તેનો ખર્ચ લાગે. આવા ખર્ચો નીચે મુજબ છે.

(૧) વૈકલ્પિક ખર્ચ કે મૂડી રોકાણ ખર્ચ (opportunity costs)

ગ્રાહકને ઉધાર માલ વેચવામાં આવે ત્યારે તેમની પાસેથી નાણાં વસૂલ થાય એ બે વચ્ચે કેટલોક સમય લાગે છે. આ સમયગાળા દરમિયાન નાણાંનું રોકાણ થઈ રહે છે. અને પરિણામે ધંધાના ખર્ચો ચૂકવવા નાણાંની વ્યવસ્થા કરવી પડે છે. આ માટે નાણાંની વ્યવસ્થા શેર મૂડીમાથી દેવામાથી કે રાખી મૂકેલ નફામાથી કરવી પડે છે. જો આ નાણાં લેણામાં રોકાયા ન હોય તો બીજે તેનું રોકાણ કરી તેના પર કમાણી કરી શકાય હોત આ ખર્ચ લેણાનો વૈકલ્પિક ખર્ચ છે. દા.ત. એક કંપનીનું લેણુ રૂ.૧ લાખનું છે અને તેનો અપેક્ષિત વળતરનો દર ૧૫% છે. તો કંપનીનો આ લેણાનો વૈકલ્પિક ખર્ચ ૧૫.૦૦૦ થશે.

(૨) વહીવટી ખર્ચો. (Administrative costs)

ગ્રાહકોને ઉધાર વેચાણ કરવા માટે કેટલાક વહીવટી ખર્ચો કરવા પડે છે. ઉધાર વેચાણની અને તેની સામે મળેલા નાણાંની નોંધ રાખવી પડે છે આ માટે કલાર્ક રાખવા પડે અને તેને પગાર ચૂકવવો પડે બીજું આ માટે કમ્પ્યુટર કે અન્ય સાદા યંત્રો રાખવા પડે છે. જેથી કયા ગ્રાહકના ખાતાની શુ સ્થિતી છે. તેની તરતજ ખ્યાલ આવે આ કામ કરવામાટે ઓફીસમાં જગ્યા ફાળવવી પડે સ્ટેશનરી રાખવી પડે અને ગ્રાહકોને ખાતા પત્રક મોકલવા ટપાલ માટે માણસો રાખવા અને તે અંગે અન્ય ખર્ચો કરવા પડે આ બધા ખર્ચોનો સમાવેશ લેણા અંગેનો ખર્ચમાં થાય છે.

(૩) વસૂલાતના ખર્ચો (Collection costs)

જ્યારે ગ્રાહકો સમયસર નાણાં ન ચૂકવે ત્યારે તે નાણાં વસૂલ કરવા પગલા લેવા કેટલાક ખર્ચો કરવા પડે છે. આ ખર્ચો વસૂલાત ના ખર્ચો છે. દા.ત.શાખ પુરી થાય ત્યારે જેમના નાણાં મળ્યા નથી અને તેમને નાણાં ચૂકવી દેવા વિનંતી કરતો પત્ર તૈયાર કરવો ટપાલમાં મોકલવો તે ઉપરાંત

અમુક પત્રો લખ્યા પછી પણ ગ્રાહક કોઈ પ્રત્યુત્તર ન આપે તો અંગત મુલાકાત લેવી વસૂલાત ની એજન્સી તે કામ સોંપવું અને કાનુની પગલા લેવા પડે તો તે અંગેનો ખર્ચ કરવો અને તેમની વસૂલાત પણ તેમની પાસે કરાવવી.

(૪) ધાલબાખનું નુકસાન (Detaulr Costs)

ગ્રાહક પાસે લેણાની વસૂલાતના બધા પગલા લીધા પછી પણ જો તેની પાસેથી નાણા વસૂલ ન થાય તો તે રકમ માંડી વાળવી પડે છે. તેને ધાલબાધનું નુકસાન કહેવાય છે. સામાન્ય રીતે વધુ જોખમવાળા ગ્રાહકોને માલનુ ઉધાર વેચાણ કરવામાં આવી ખોટ ઉદ્ભવે છે જે ગ્રાહક નાદાર જાહેર થાય તેની પાસેથી રીસીવર દ્વારા અમુક રકમ મળે છે અને બાકીના નાણા માંડી વાળવા પડશે એવા અંદાજ મુજબ તેની જોગવાઈ કરવી પડે છે.

પ.પ લેણાંનું પ્રમાણ બદલાતા ખર્ચાનું પ્રમાણ:— જો પેઢી એવી શાખનીતી અપનાવવા માંગતી હોય કે જેથી તેના લેણાંનું પ્રમાણ બદલાય તો તેને કારણે વધારાના જોડાણો તેમા થતા ખર્ચ કે થતી બચતની ગણતરી કરવી જોઈએ આ ગણતરી નીચે મૂજબ થઈ શકે.

(૧) વૈકલ્પિક ખર્ચની ગણતરી:—

જો પેઢી મિલકતોમાં વધારો કરવા માંગતી હોય તો તે વધારાના નાણા ઉભા કરવાનું વિચારે છે. ધારોકે કંપની ૧૦% ના ડિબેન્યર બહાર પાડી વધારાના નાણા ઉભા કરવા માગે છે. અહીં લેણામાં થયેલા વધારાના રોકાણનો ખર્ચા ગણવાનું કાર્ય ખૂબ સરળ છે. તે ખર્ચ ૧૦% જેટલો ગણાય આ પદ્ધતિ ખૂબ સરળ છે. પરંતુ તેને કારણે લેણામાં થયેલ વધારાનો રોકાણનો સાચો વૈકલ્પિક ખર્ચ ગણી શકાતો નથી એટલે સાચો ખર્ચ તેના રોકાણ પરનો અપેક્ષિત વળતરનો દર ગણાય.

(૨) વસૂલાત ખર્ચ:—

ઘણી કંપની ઓમા વસૂલાતનો ખર્ચ લેણા માં અમુક ટકા જેટલો સ્થિર હોય છે. તેથી જો વેપારી લેણા કે દેવાદોરોની રકમ અમુક ટકા વધે તો વસૂલાતનો ખર્ચ પણ પ્રમાણસર વધશે એમ ગણવામાં આવે છે. દા.ત એક પેઢીમાં રૂ. ૧ લાખના લેણા સામે રૂ. ૫૦૦૦ વસૂલાતનો ખર્ચ હોય તો લેણા પર વસૂલાત ખર્ચની ટકાવારી ૫% ગણાય તેથી જો પેઢીની શાખનીતી બદલાતા લેણા વધીને રૂ. ૧.૪૦.૦૦૦ થાય તો વસૂલાતનો ખર્ચ ૫% લેખે રૂ ૭.૦૦૦ ગણાય.

કંપની શાખનીતી ઉદાર બનાવે ત્યારે પણ આ પ્રમાણ લગભગ ચાલુરહે છે. કેટલાક એવી દલીલ કરે છે કે જ્યારે પેઢી શાખનીતી ઉદાર બનાવે ત્યારે વેચાણ અંકુશિત કરવા સભાન પણે

પ્રયત્ન કરે છે.

(૩) ધાલખાધ ના પ્રમાણમાં ફેરફાર:—

જ્યારે પેઢી ઉદાર શાખનીતી અપનાવી ઉદાર વેચાણ વધારે છે. ત્યારે ધાલખાધનું પ્રમાણ ઉચ્ચ દરે વધે છે. પેઢીના ભૂતકાળ ના અનુભવને આધારે નાણા સંચાલક કે સેલ્સ મેનેજર આ ગણતરી કરે છે. જો પેઢીનું વેચાણ રૂ.૫લાખ હોય અને ધાલખાધ રૂ.૧૦.૦૦૦ હોય તો ઉદાર વેચાણ વધીને રૂ.૧૦ લાખ કરવામાં આવે ત્યારે ધાલખાધ બમણાથી વધશે કદાચ રૂ.૨૨.૦૦૦ થશે અહીં નોંધપાત્ર બાબત એ છે કે ધાલ ખાધનું પ્રમાણ સામાન્ય રીતે ઉદાર વેચાણ સાથે બદલાય છે. નહીં કે લેણાસાથે વ્યવહારમાં ધંધાકીય એકમોનો આ અનુભવ છે.

(૪) વહીવટી ખર્ચમાં ફેરફાર:—

ઉદાર વેચાણ અને લેણા વધતા સામાન્ય રીતે વહીવટી ખર્ચમાં નોંધપાત્ર વધારો થતો નથી અલબત્ત હિસાબી કાર્ય વધે છે. પરંતુ લેણાના પ્રમાણમાં તેમાં વધારો થતો નથી.

૫. ૬ લેણામાં રોકાણનું કદ નક્કી કરતા પરિબળો

(Determinants of size of investment in receivable)

મોટા ભાગના ધંધાકીય એકમો બાકી લેણામાં રોકાણ એ તેમની મિલકતો નો સારો એવો હિસ્સો ધરાવે છે. બાકી લેણા એ કાર્યશીલ મૂડી નો એક મૂખ્ય ભાગ છે. નાણાકીય વહીવટી અધિકારી એ લેણાના સંચાલન પર યોગ્ય ધ્યાન આપવું જરૂરી છે. કારણકે આ ચાલુ મિલકતોમાં રોકાયેલ દરેક રૂપિયો પેઢીના ચોખ્ખા મૂલ્યમાં ફાળો આપે છે.

લેણાના સંચાલનનો પ્રશ્નો મુળભૂત રીતે નફાકારકતા અને તરલતા વચ્ચે ની સમતુલા જાળવવાનો પ્રશ્ન છે. શાખની શરતો ને વેચાણનું આકર્ષણ છે અને તેથી જો કંપની તેના ગ્રાહકોને ચૂકવણીમાં વધારે સમયની છૂટ આપે તો વેચાણ વધશે અને નફામાં પણ વધારો થશે. જો કે શાખની શરતોનો સમય વધુ લાંબો હોય તો દેવાની કક્ષામાં વધારો થશે જોખમ વધશે, અને કંપનીની તરલતા પર વધુ દબાણ આવશે. આ રીતે લેણાનું સંચાલન એ ખૂબજ મહત્વનો પ્રશ્ન છે.

લેણામાં રોકાણનું કદની કક્ષા નક્કી કરતાં બે પ્રકારના પરિબળો સંકળાયેલા છે. (અ) સામાન્ય પરિબળો (બ) વિશિષ્ટ પરિબળો

(અ) સામાન્ય પરિબળો: સામાન્ય પરિબળો એ એવાં પરિબળો છે કે જે બધી પેઢીઓ માટે તેમજ બધાજ પ્રકારની સ્થિર અને ચાલુ મિલકતો માં

શાખ સંચાલનના સિધ્ધાંત (principals of ordit management

Joseph L. Wood દ્વારા નીચે મુજબના મંતવ્ય આપવામાં આવ્યા છે.

“the purpose of any commercial enternise is me earning of profit credit in itself is uhilise to increde, but sales must return a profit”⁵

લેણા સંચાલનનો હેતુ વેચાણ મર્યાદીત કરવાનો નથી. પરંતુ લેણા માં રોકાણ દ્વારા કંપનીના મહત્તમી કરણનો કરવાનો છે તેથી લેણાંનું સંચાલન એટલે ભાગ ઉઘરાણી જ નથી પરંતુ લેણાં સંચાલન કરતી વખતે ઘણા પરિબળો ધ્યાનમાં રાખવા પડે છે.

ઘંધાનો નફોવધારવા માટે ઘંધામાં અસરકારકતા લાવવા માટે લેણાના સંચાલનમાં અમુક સિધ્ધાંતો ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે.

“The first of there principler reiate to the allolation of aumority pertaining to credit and collection of some speake management. The second principles rets atress on me selecpion of proper credit terims. Me hlird principles emehasizes a tarang credit inverngann before a dicision on gramting a credit is taken and the last principles touches upan the ertabblishment of sonnd collechion policies and procedures.”⁶

૫.૭ લેણા સંચાલન માટેના સિધ્ધાંતો

ઉપરોક્ત“ouotation”ના સંદર્ભમાં લેણા સંચાલન માટે નીચેના સિધ્ધાંતો ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે.

“Aclo cuhian or authority”

(૧) ફાળવણી અથવા સત્તા.

લેણાના કાર્યક્રમ સંચાલન માટે અસરકારક શાખનીતી હોવી જોઈએ આ ઉપરાંત અસરકારક સંચાલન માટે પેઠી માં શાખ વિભાગ કઈ જગ્યાએ આવેલો છે. તે મહત્વનું છે. ઘણી વખત શાખ વિભાગને સીધો નાણાકીય સંચાલક નીચે મુકવામાં આવે છે. કારણકે આ વિભાગની

સીધી અસર પેઢી ની પ્રવાહીતા પર હોય છે. “For these reasons the credit and collection function should be placed under the direct supervision of the individuals who are responsible for the firm's financial position”⁹

ઘણી વખત આ વિભાગને બજારીય વિભાગ કે વેચાણ વિભાગ નીચે મુકવામાં આવે છે. અંતમા એવું કહી શકાય કે “The responsibility to administer credit and collection policies may be assigned either to a financial executive or to both of them jointly depending upon the organizational structure and the objectives of the firm”¹⁰

(૨) “Selection of proper credit terms”

શાખની શરતો નક્કી કરવી

શાખની શરતોમાં સમય રોકડ વળતરનું પ્રમાણ અને શાખ ધોરણો નક્કી કરવા અંગેના નિર્ણયોનો સમાવેશ થાય છે. શાખના ધોરણો નક્કી કરવાનો આધાર મોટે ભાગે મોસમી માંગ, ધાલખાધના નુકશાનના અંદાજો નિષ્ફળતાનું જોખમ અને વળતર નો સમય નક્કી કરવા પર રહેલો છે. શાખના ધોરણોનો કયા સુધી ઉદાર બનાવવા તેનો આધાર વેચાણમાં વધારાને કારણે ઉદ્ભવતા નફા અને વધારાનું વેચાણ પર કરવામાં આવતા ખર્ચ એ બંનેની સરખામણી પર રહેલો છે.

(૩) “Credit Investigation”

શાખ અંગે તપાસ.

સામાન્ય રીતે નીચેની બાબતો ધ્યાનમાં લઈને તપાસ કરવામાં આવે છે.

(૧) ગ્રાહકનો પ્રકાર, તે નવો છે જુનો

(૨) ગ્રાહકના ધંધાનો પ્રકાર અને જોખમ

(૩) ગ્રાહક જે વસ્તુનો ધંધો કરે છે તે વસ્તુનું સ્વરૂપ નાશવંત છે મોસમી છે.

(૪) ગ્રાહકના ઓર્ડર નું કદ અને ભવિષ્યમાં તેની પાસેથી મળનાર ધંધા નું કદ.

કંપનીની શાખ નીતિ.

માહિતી ભેગી કર્યા પછી તેને આધારે દરેક ગ્રાહકની શાખને લગતી ફાઈલ બનાવવી જોઈએ ઘણી મોટી કંપનીઓ દરેક ગ્રાહક માટે આવી જુદી ફાઈલ રાખે છે. ગ્રાહકને લગતી જે જે માહિતી મળે તે છેલ્લામા છેલ્લી માહિતી ગ્રાહકની ફાઈલ કે કાર્ડમાં હોવી જોઈએ જ્યારે જ્યારે ગ્રાહક પાસેથી શાખપર ખરીદી છે. કરવાની માંગણી આવે ત્યારે આ ફાઈલ કે કાર્ડને આધારે તેની શાખ પાત્રતા નક્કી કરવામાં આવે છે. જે ગ્રાહકો નિયમિત સમયસર નાણા ચૂકવી દેતા હોય તેની બાબતોમાં વધુતપાસની કોઈ જરૂર નથી પરંતુ જે ગ્રાહકો છેલ્લા અમુક સમયથી નાણા ચૂકવવામા અનિયમિત જણાતા હોય કે તેમા કસૂર કરતા હોય તો તેમને વિશે ખૂબ વિચાર કરીને નિર્ણય લેવો પડે છે. આવી શાખ તપાસની જે ખર્ચ લાગે છે તેનો પણ વિચાર કરવો પડે જો આવી તપાસનો ખર્ચ તેમાથી મળતા લાભ કરતા ઓછો આવતો હોય તોજ આવી તપાસ કરવી જોઈએ.

૫.૮ શ્રેષ્ઠ ઉઘરાણીની નીતી અને ઉઘરાણીની કાર્યવાહી નક્કી કરવી:—

“Sound collection policies and procedures”

લેણાના સંચાલનને જોખમ સાથે સીધો સંબંધ છે ઘણા દેવાદારો ધીમા હોય છે અને ઘણા દેવાદારો ચૂકવણી કરતાનથી તેથી લેણાના સંચાલન સાથે રહેલું જોખમ દૂર કરી શકાતું નથી પરંતુ ઘટાડી શકાય છે માટે ઉઘરાણીની કાર્યવાહી યોગ્ય હોવી જરૂરી છે. શ્રેષ્ઠ શાખનીતી નો હેતુ દેવાદારો પાસેથી નાણા ઉઘરાવાનો અને ધાલખાધનું જોખમ ઘટાડવાનો છે. મજબૂત શાખનીતી દ્વારા દેવાદારો પાસેથી ક્રમિક ઉઘરાણી કરીને ધંધાના વેચાણનો વધારો કરવાનો છે.

દરેક ધંધામા ઉધાર વેચાણ તો રહેવાનું એટલેકે વેપારી લેણા અમુક પ્રમાણમાં રહેવાનાજ ખાસ કરીને જ્યા હરીફાઈનું તત્વ હોય ત્યા ઉધાર વેચાણ વગર ધંધો ટકી શકતો નથી. આવા લેણાનો પેઢીને ખર્ચ બેસે છે છતા પેઢી લેણા શા માટે ઉભા કરે છે. તેના મુખ્ય ત્રણ હેતુ છે.

(૧) વેચાણમાં વધારો પ્રાપ્ત કરવો:—

એતો સ્વાભાવિક જ છે કે પેઢી ફક્ત રોકડેથી જ વેચાણ કરે તેને બદલે ઉધાર વેચાણ પણ કરે તો તેનું વેચાણ વધશે તેનું કારણ એ છે કે ઘણા ગ્રાહકો જ્યારે ખરીદી કરે છે. ત્યારે તેમના પાસે ચૂકવવાના રોકડ નાણા તાત્કાલિક હોતા નથી અથવાતો પોતાના ભંડોળનો મહત્તમ ઉપયોગ

કરવા નાણાં ચૂકવવા થોડી મુદત મળે એમ તેઓ ઈચ્છે છે કેટલાક ગ્રાહકો માલ આવી જાય માલનું ભરતિયું તેમના હિસાબી વિભાગમાં તપાસાય પછીજ નાણા ચૂકવવાનું પસંદ કરે છે. તો વળી કેટલાક ગ્રાહકો એવા પણ હોવાના કે જેમની પાસે ખરીદી વખતે ચૂકવવાના નાણાન હોય પરંતુ ખરીદેલો માલ વેચીને કારણોને લઈને ઉધાર વેચાણ કરનાર પેઢીને વધુ ગ્રાહકો માટે અને તેનું વેચાણ વધવાનું એ સ્વાભાવિક છે.

(૨) નફામા વધારો કરવો:—

ઉધાર વેચાણની નીતી અપનાવવાથી પેઢીને વધુ વેચાણ મળે એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ તે વધારાનો વેચાણ પર વધુ નફો મળે અને પેઢીનો કુલ નફો વધે પરંતુ આમ ત્યારે જ બને જ્યારે વધારાનો નફો શાખનીતીનાં ખર્ચ કરતા વધતો હોય એટલે કે વસૂલાતનો ખર્ચ ધાલખાધનું નુકસાન તથા વૈકલ્પિક ખર્ચ આ ત્રણ કરતા વધારાનો નફો વધુ મળે તો જ ઉધાર વેચાણની નીતી નફો વધારી શકે નહિતો પેઢીએ વધુ વેચાણ રોકડે થીજ કરવું જોઈએ.

(૩) હરિફાઈ સામે ટકી રહેવું:—

જે ધંધા માં હરિફાઈ હોય તે ધંધામાં બધી પેઢીઓએ હરિફાઈ અપનાવેલી હોય એવી શાખનીતી અપનાવે છે. આથી જ ઘણા ખરા ઉદ્યોગોમાં લગભગ એકસરખી શાખનીતી જોવા મળે છે. અલબત્ત જુદા-જુદા ઉદ્યોગોની શાખનીતી અલગ-અલગ હોય છે. દા.ત. ભારતમા ટેક્સટાઈલ ઉદ્યોગમાં ૧૮૦ દિવસ સુધીની શાખ અપનાવવામાં આવે છે. જ્યારે સ્કુટર વગેરે ઉદ્યોગોમા ફક્ત રોકડે થીજ વેચાણ થાય છે. જો કે એકજ ધંધામા હરિફો માલનું વેચાણ ઉધાર કરતા હોય અને કોઈ ધંધાકીય એકમ જો માલ ઉધાર નહિ વેચી શકે તો ગ્રાહકો હરીફ પેઢી પાસે જ ચાલ્યા જાય એ સ્વાભાવિક છે.

૫.૯ શાખનીતી ની બાબતો :- Aspect of credit policy

શાખનીતિ કેવી હોવી જોઈએ તે અનેક પરિબળો ધ્યાનમાં લઈ નક્કી કરવું જોઈએ શાખનીતિ ઈષ્ટતમ હોવી જોઈએ એટલે કે શાખનીતિ એવી હોવી જોઈએ કે જેથી વેચાણ વધતું રહે અને છતા ધાલખાધની રકમ તથા વસૂલાતનો ખર્ચ લઘુતમ રહે. આ અંગે આપણે બે પ્રકારની શાખનીતિનો પ્રચાર કરવો જોઈએ(૧) ઉદાર શાખનીતિ અને(૨) કડક શાખનીતી

ઉદાર શાખ નીતિના લાભ.

લેણાંની રકમ જેમ વધે તેમ તેનો ખર્ચ પેઢીને લાગે છે. પરંતુ તે સામે પેઢીને લાભ પણ થાય છે. ઉદાર શાખ નીતિ અપનાવવા પાછળ વેચાણ વધારવાનો ઉદ્દેશ રહેલો છે. આ ઉદાર શાખનીતીનો લાભ છે. કેટલીક વાર પેઢી સખત હરીફાઈનો સામનો કરી રહી હોય તો પોતાનું વેચાણ ટકાવી રાખવા માટે પણ શાખનીતિ ઉદાર બનાવવી પડે છે. અલબત્ત, શાખનીતિ ઉદાર બનાવવાથી વેચાણ કેટલું વધશે તેનો અંદાજ મુકવાનું કાર્ય મુશ્કેલ છે. આ માટે સંભવિતતાના સિધ્ધાંત નો ઉપયોગ કરવો પડે. જુદી જુદી આર્થિક પરિસ્થિતિ તેજી-મંદી કે સામાન્ય સ્થિતિમાં વેચાણ વધવાની સંભવિતતા જુદી જુદી રહેવાની.

ઈષ્ટ શાખનીતિ અને ખર્ચ-લાભ વચ્ચે સમતુલા (Cost-benefits trade-off)

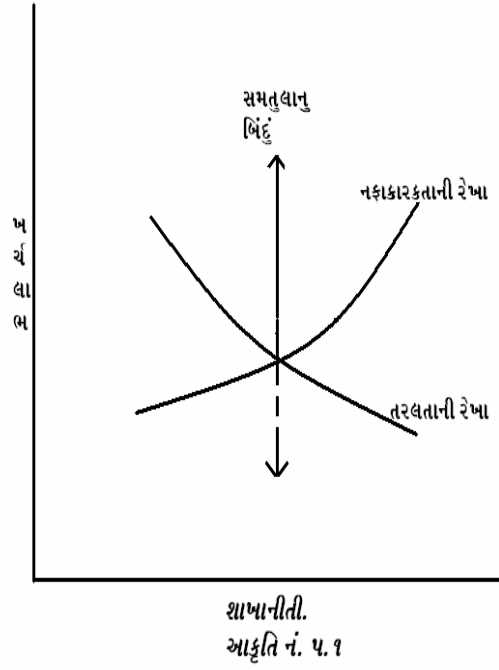
ઉપર આપણે જોયું કે જેમ લેણા વધે તેમ તેનો ખર્ચ લાગે છે. તો બીજી બાજુ તેને કારણનું પેઢીનું વેચાણ પણ વધે છે. તો આ સંજોગોમાં ઈષ્ટતમ લેણાંની સપાટી કેટલી તે નક્કી કરવું જોઈએ.

શાખનીતિ ઉદાર બનાવવામાં આવે તો બે રીતે ખર્ચ વધે છે. એ બાજુ લેણાં વધતાં ધાલખાધની શક્યતા વધે છે. અને ધાલખાધનું નૂકશાન પડે છે. બીજી બાજુ વધુ ને વધુ નાણાં લેણામાં રોકાઈ રહે છે. જેથી તેના વૈકલ્પિક ખર્ચ પેઢીએ ભોગવવો પડે છે. બંને ને પરિણામે પેઢીની તરલતાથી પરિસ્થિતિ પર પ્રતિકુળ અસર થાય છે.

બીજી બાજુ ઉદાર શાખનીતિ ને પરિણામે વેચાણ વધતું જવાનું, વેચાણ વધવાને પરિણામે પેઢીની નફાકારકતા પણ વધવાની તેથી પેઢીની ઈષ્ટતમ લેણાની સપાટી એ હશે જ્યારે નફાકારકતા અને તરલતા વચ્ચે સમતુલ જળવાશે.

આ બાબત આપણે આલેખ દ્વારા દર્શાવી એ. આલેખમાં નફાકારતાની રેખા લેણા વધતાં ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ ઉંચે જવાની કારણ કે લેણાં વધતા વેચાણ વધશે અને નફો વધશે. બીજી બાજુ લેણાં વધતા પેઢીની તરલતા કે પ્રવાહિતા ઘટતી જાય છે. તેથી આલેખમાં તરલતાની રેખા ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ નીચે ઢળતી જાય છે. આ બે રેખાઓ જે તબ્બકો એક બીજાને છેદે તે તબક્ક લેણાની ઈષ્ટતમ સપાટી નક્કી થાય છે.

ટુંક માં કહીએ તો જે શાખનીતી દ્વારા વેચાણ અને નફો વધે અને છતાં ધાલખાધ અને વસુલાતનો ખર્ચ લઘુતમ રહે તેવી શાખનીતી ઈષ્ટતમ શાખનીતી કહેવાય.

૫.૧૦ શાખનીતિના ઘટકો:—

ઈષ્ટ શાખનીતી નું ઘડતર કરતાં દરેક પેઢીએ ત્રણ બાબતો ધ્યાનમાં લેવી જરૂરી છે એટલે કે શાખનીતિ ના ઘટકો નીચે પ્રમાણે છે.

- (૧) શાખની શરતો (Credit trms)
- (૨) શાખનાં ધોરણો (Credit standsrds)
- (૩) ઉઘરાણીની નીતિ (Collection policy)

આમતો શાખનીતિનું ઘડતર અને વહીવટ નાણાં સંચાલક દ્વારા થાય છે. છતાં એક બાબત સ્પષ્ટ છે કે શાખનીતિની મહત્વની અસરો કંપનીના ઉત્પાદન, વેચાણ અને નાણાકાર્ય પર પણ થાય છે. એટલે કે શાખ નિતિનું ઘડતર કરવા માટે ઉત્પાદન, વેચાણ અને નાણાં ખાતાના મહત્વના અધિકારીઓ ની કમિટી દ્વારા થવું જોઈએ. આ સમિતિ શાખનીતિનું ઘડતર કરે અને તેનો અમલ શાખ સંચાલક અથવા Credit manager નાણાં સંચાલક એ રીતે કરે કે જેથી પેઢીનું મૂલ્ય મહત્તમ થાય.

“Two very important consideration involved in incurring additional credit risk are the market for companies' product and capacity to sahsfy that market. if the demand ter the seller's product is greater than its capacity to produce, then it would be more selecrive in granting credit tol its customers, conversely if

the supply of the product exceeds the demand, the seller would be more likely to lower credit standards with resulting risk”¹⁰

શાખનીતિમાં જરૂરિયાત પ્રમાણે વખતો વખત ફેરફાર તો થવાજ જોઈએ. પરંતુ ઉપરનાં ઘટકો પૈકી કોઈ એકમાં ફેરફાર કરીએ તો તેની અંદાજ વેચાણ અને પડતર પરશુ થશે તેનો અંદાજ કાઢવાનું કામ ખૂબજ મુશ્કેલ છે એટલું નહિ, પરંતુ આ બધાં પરિબલો નો યોગ્ય સમન્વય કરી ઈષ્ટ શાખનીતિ તૈયાર કરવાનું કામ તો એથી પણ વધુ મુશ્કેલ છે. એટલે ઈષ્ટ શાખનીતિ ધીમે ધીમેજ ઘડાય છે. સંચાલકો કોઈ એક કે બે પરિબલો માં ફેરફાર કરી તેની અસર તપાસે છે. અનુભવને આધારે જરૂરી ફેરફાર કરે છે.

(૧) શાખની શરતો (Credit trms)

શાખની શરતોમાં મુખ્ય બે બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

(૧) શાખની મુદત (૨) રોકડ વટાવ

(૧) શાખની મુદત

શાખની મુદત એટલે જે સમય માટે ગ્રાહકોને ઉધાર વેચાણનાં નાણાં ચૂકવવાની છૂટ આપી હોય તે મુદત.

Martin H seiden ના શબ્દોમાં કહીએ તો “credit period is the duration of the time for which trade credit is extended during this time the orerdue amount must be paid. By the customer”¹¹

શાખની મુદત નક્કી કરવાનું કામપણ આ સાથે જ થવું જોઈએ. ધંધા માં સામાન્ય રીતે જે શાખની મુદત હોય તેને ધ્યાનમાં રાખી પોતાના સંજોગો મૂજબ પેઢીએ શાખની મુદત નક્કી કરવી જોઈએ. કોઈ વિશિષ્ટ સંજોગો માં કે ખાસ ગ્રાહક માટે આવી મુદતમાં છૂટછાટ મુકવી પડે તો તેનો લાભ અને ખર્ચ બંનેની તુલના કરી નિર્ણય કરવો જોઈએ. જો શાખની મુદત વધારામાં આવે તો લેણામાં વધુ સમય નાણા રોકાઈ રહે અને તેના પર વળતરનું નૂકશાન થાય. વળી ધાલખાધની શક્યતા વધે અને વસૂલાત નો ખર્ચ પણ વધે આ ત્રણ સામે વધુ વેચાણ કેટલું થાય અને તેને કારણે નફો કેટલો વધે તેની તુલના કરવી જોઈએ. જો નફાનું પ્રમાણ વધુ હોય તો શાખની મુદતમાં છૂટછાટ મૂકાય.

લાભ=શાખની મુદત વધવાથી વેચાણ વધે તેને કારણે નફામાં થતો વધારો

ખર્ચ=લેણાં વધુ સમય રોકાઈ રહેતાં વધારાના રોકાણ પર ગુમાવેલ વળતર+ઘાલખાધની શક્યતા+વધુ વસુલાત ખર્ચની શક્યતા.

રોકડ વટાવ દર: (Cash discount terms)

ગ્રાહકો ઉધાર વેચાણનાં નાણાં જલદી ચૂકવે તે માટે તેમને આપવા માં આવતું વળતર એટલે રોકડ વટાવ.

“Theodore N.Becman ના મતે “Cash discount is premium on payment of delts before due date and not a Comten sahion fore the so called prompt payment”¹²

આમ રોકડ વટાવ દર એ પણ શાખનીતિનો જ એક ભાગ છે. રોકડ વટાવ આપવો કે નહિ. કેટલો આપવો. કેટલી મૂદતમાં નાણાં ચુકવાયતો રોકડ વટાવ આપવો વગેરે નિર્ણય લેતાં તેનો લાભ અને ખર્ચ બંનેની તુલના કરવામાં આવે છે.

લાભ=ઘણાં ઓછા નાણાં રોકાઈ રહેતા બચેલ રોકાણ પર વળતર+ઘાલખાધમાં ઘટાડો.

ખર્ચ =રોકડ વટાવની રકમ.

N.K.Agrawall pointed out that “we market out product through established dealers. if sometimes payment is not received within the credit period, it is just not possible to deny discount as it would spoil buriners relations”¹³

(ર) શાખનાં ધોરણો:—(credit standareds

શાખના ધોરણો એટલે એવા આધાર કે જેના દ્વારા શાખકોને આપવી તે ગ્રાહકો નક્કી થઈ શકે જો શાખના ધોરણો ખૂબ કડક હશે. એટલે કે મોટા ભાગનું વેચાણ રોકડે થી થતું હશે તો ઘાલખાધ ઓછી થશે. વહીવટી ખર્ચ પણ ઓછો થશે પરંતુ સામે વેચાણમા પણ વધારો થઈ શકશે નહીં અને પરિણામે નફો વધી શકવાના નહીં જો શાખનીતી ઉદાર કે હળવી હશે તો વેચાણ વધશે પરંતુ સામે દેવાદારો વધશે પરંતુ સાથે દેવાદારો વધશે. વળી, ઘાલખાધ ની ખોટ વધશે અને ઉઘરાણીનો ખર્ચ વધશે એટલે શાખનીતિ એવી હોવી જોઈએ કે એક બાજુ વધારાનો નફો અને બીજું બાજુ લેણાના ખર્ચ વચ્ચે સમતુલા જળવાઈ રહે “In the opning of van Horne, “There is the cost of additional investment in

receivables, resultiny form increased sales and a slower average collection period”

ગ્રાહકો કેવા પ્રકારના છે શાખપાત્ર છેકે નહી તે નક્કી કરતા બે બાબતો મહત્વની છે એક સરેરાશ ઉઘરાણી મુદત અને બીજી કસુરનો દર સરેરાશ ઉઘરાણી મુદત એટલે ઉઘાર વેચાણ કર્યા પછી સરેરાશ જે મુદત માટે ઉઘરાણી માં નાણા રોકાઈ રહે તે મુદત જેમ આ મુદત લાંબી તેમ પેઢીનું લેણામા રોકાણ વધુ કસુર નો દર એટલે Default rate દેવાદારો સાથે ધાલખાધ નુ પ્રમાણ કસુર નુ જોખમ એટલે એવુ જોખમ કે ગ્રાહક તેની લેણી રકમ ચુકવશે નહી આવી કસુર ની શક્યતા નક્કી કરવા એટલે કે શાખ આપવા માં કેટલુ જોખમ છે તે નક્કી કરવા શાખ મેનેજર ગ્રાહકની નીચેની પાંચ બાબત ધ્યાનમા લે છે. (૧) ચારિત્ર્ય (૨) ક્ષમતા કે પરત ચુકવણીની શક્તિ (૩) જામીનગીરી (૪) પરિસ્થિતિ (૫) મૂડી કેટલાક લેખકે ફક્ત ત્રણ ગુણોને જ મહત્વ આપે છે તો કેટલાક પરિસ્થિતિમા જામીનગીરીનો સમાવેશ કરી દઈ ફક્ત ચાર બાબતો જ મહત્વની ગણે છે.

(૧) ચારિત્ર્ય:— ગ્રાહકના ચારિત્ર્યમા નાણા ચુકવવાની ઈચ્છા કે મરજીનો સમાવેશ થાય છે. સારા ગ્રાહકો પોતાના ચારિત્ર્ય વિશે ખુબ સજાગ હોય છે. અને સમયસર નાણા નહી ચુકવવાથી પોતાની પ્રતિષ્ઠાને અસર થશે એમ માને છે. એટલે તેઓ સમયસર નાણા ચૂકવી દે છે. ગ્રાહકે પુરા પાડેલ રેફરન્સ અને બેંકના અભિપ્રાય ને આધારે શાખ સંચાલક તે નક્કી કરી શકે છે. ભૂતકાળનો પેઢીનો પોતાનો અનુભવ પણ આ અંગે ખૂબ ઉપયોગી નીવડે છે.

(૨) ક્ષમતા કે ચૂકવવાની શક્તિ:— ગ્રાહકની નાણા ચૂકવવાની શક્તિ મહત્વનુ પરિબળ છે. ગ્રાહકની ધંધાની પરિસ્થિતી અને નફાકારકતા ને આધારે તે નાણા સમયસર ચૂકવી શકશે કે નહી તે નક્કી થાય છે. ભૂતકાળમાં ગ્રાહકે કેવી રીતે નાણા ચૂકવ્યા છે તેને આધારે પણ તેની શક્તિનો ખ્યાલ આવી શકે.

(૩) જામીનગીરી:— જો ગ્રાહક પોતાના દેવા સામે કોઈ જામીનગીરી આપવા તૈયાર હોય તો જામીનગીરી કેવી છે તેને આધારે તેની શાખપાત્રતા નક્કી કરી શકાય છે.

(૪) પરિસ્થિતી:— એટલે ધંધાની આર્થિક પરિસ્થિતી જેને આધારે ગ્રાહક નાણા ચૂકવી શકશે કે નહી તે નક્કી થઈ શકે જો આર્થિક સ્થિતિ સારી ન હોય તો ગ્રાહકની નાણા ચૂકવવાની શક્તિને

પ્રતિકુળ અસર થાય છે. અનુભવી શાખ સંચાલક એ નક્કી કરી શકે કે પ્રવર્તમાન આર્થિક સ્થિતિ કેટલે અંશે ગ્રાહકની નાણા ચૂકવવાની શક્તિને અસર કરી શકશે.

(૫) મૂડી:— ગ્રાહકની આર્થિક તાકાતનુ માપ તેની મૂડી કેટલી છે. તેને આધારે નક્કી થઈ શકે આ માટે ગ્રાહકપેઢીમા નાણાકીય પત્રકો પરથી જુદા-જુદા ગુણોતરો નક્કી કરવા પડે છે. મૂડીમાં માલિકીની મૂડી કેટલી છે અને તેના પ્રમાણમા ઉછીની મૂડી કેટલી છે તેનો પણ ખ્યાલ રાખવો પડે છે.

ઉપરોક્ત વિશ્લેષણ I.M.Pandey દ્વારા આપવામાં આવ્યું છે.

“He had cited cs of credit termed as character, capacity and conlition that ostimate the likelihood of default and its elect on firms' management credit standerds. Two more cs have been added to the thrce cs of the I.M.Pandey, namely, capital and collateral. all the five cs of credit are discerresl above in brief”

૫.૧૧ ઉઘરાણીની નીતી.(Collection policy)

ઉઘરાણીની એટલે પેઢી દ્વારા દેવાદારો પાસેથી નાંણાની ઉઘરાણી કરવાની નીતી.

R.K.Mish એ જણાવ્યું કે “A Collection policy shanld always emphasile promptness, reiulating and systematization in collection ellerts. It will a psychological effect upon the customer, in that, it will make then realize the obligation ig the seller towards the obligation granted”¹⁶

ઉઘરાણીની નીતી એવી હોવી જોઈએ કે જેથી ચઢેલું લેણુ વસૂલ થાય અને ઘાલખાધ ઓછામાં ઓછી બીજી બાજુ સમયસર ચૂકવણી નહી કરતા ગ્રાહકો સાથે કડક પણ થવુ જોઈએ આવા ગ્રાહકોને પ્રથમ તો નાણા ચૂકવવાની વિનંતી કરતો પત્ર લખવો જોઈએ જો તેની કોઈ અસરન થાય તો કડક ભાષામાં પત્ર લખવો પડે હવે પછી તેને ચેતવણી આપવી પડે કે જો તે નાણાનહી ચૂકવશે તો કાનૂની રીતે પગલા લેવામાં આવશે આ બધાનું કોઈ પરિણામ નહી આવે તો લેણાની વસૂલાતમાટે કાનૂની પગલા ભરવા જોઈએ જો કે આર્થિક રીતે નબળા ગ્રાહકો પર કાનૂની પગલા

લેવાથી કદાચ પરિસ્થિતી વણસે આવા સંજોગોમા સમજાવટ અનેરીસમાધાનથી કામ લઈ જે રકમ મળે તે સ્વીકારી લેવી જોઈએ.

જો આપણા કોઈ કાયમી ગ્રાહક જે સામાન્ય રીતે સમયસર નાણા ચૂકવતા હોય તે આર્થિક સંજોગોને કારણે સાચે સાચ મુશ્કેલીમાં હોય તો તેની મુશ્કેલી સમજી શાખની મુદત વધારી આપવી જોઈએ આમ કાયમી ગ્રાહકો હમણે માટે ગુમાવવા કરતા થોડી કુનેહ વાપરવી જરૂરી છે.

૫.૧૨ ઉઘરાણીની પ્રતિ-પ્રેષણ પદ્ધતી collection Follow-up system

ઉઘરાણીની પ્રતિ-પ્રેષણના અહેવાલનીચે રીતે તૈયાર કરી શકાય છે.

(૧) કુલ લેણાનો અહેવાલ

અહિ કુલ લેણાનો અહેવાલ તૈયાર કરવામાં આવે છે. આથી વર્ષ અંતે કેટલા લેણા છે. અને કેટલા લેણા ધીમાં છે.

(૨) ખાતાવાહિતા આયોજન દ્વારા (ledger plan of card ticker system)

આ પદ્ધતીમાં દરેક દેવાદારના (cards) રાખવામાં આવે છે. આ કાર્ડ દેવાદાર પાસેથી કેટલી રકમ લેણી છે. પાકયા તારીખ કઈ છે. ઉઘરાણીનો સમય ગાળો કેટલો છે.

(૩) કોમ્પ્યુટર અને શાખ સંચાલન. (Computer and credit management)

કમ્પ્યુટર નો શાખ સંચાલનના શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ થઈ શકે છે. કમ્પ્યુટર દેવાદારોની માહિતી એકદમ સ્પષ્ટ આવે છે. તેના દ્વારા કેટલી રકમ લેણી છે. કેટલો વટાવ આપવાનો છે. વગેરે માહિતી સરળતાથી અને સ્પષ્ટ રીતે મળે છે.

(૪) શાખની વટાવના ખર્ચનું વિશ્લેષણ:-(Analysis of credit discount costs:)

આ પ્રકારનું વિશ્લેષણ વેચનાર અને ખરીદનાર બંને માટે નું ખૂબજ મહત્વનું છે. આ વિશ્લેષણ કરવા પાછળનો મુખ્ય હેતુ નાણાકીય ખર્ચ નું વિશ્લેષણ કરવાનો છે.

(૧) જો ગ્રાહક નાણા સમયસર ચૂકવે તો વેચક દ્વારા વટાવ આપવામાં આવે છે.

(૨) ઘણી વખત ગ્રાહક દ્વારા ઉપરોક્ત વટાવનો લાભ ઉઠાવવામાં આવતો નથી હેડરીગ્રોસ દ્વારા શાખની શરતો અને વાર્ષિક વ્યાજનો દર યોગ્ય રીતે નીચેના ટેબલ નં. ૧ માં અભિવ્યક્ત કરવામા આવ્યો છે.

કોષ્ટક નં. ૫.૧

શાખની શરતો અને અસરકારક વાર્ષિક વ્યાજના દર વચ્ચેનો સંબંધ

શાખની શરતો	અસરકારક વાર્ષિક વ્યાજનો દર
$\frac{1}{2}$ ૧૦ નેટ ૩૦ દિવસ”	૯%
$\frac{1}{10}$ ૧૦ નેટ ૩૦ દિવસ”	૧૮%
$\frac{2}{2}$ ૧૦ નેટ ૩૦ દિવસ”	૩૬%
$\frac{2}{2}$ ૧૦ નેટ ૬૦ દિવસ”	૧૪%
$\frac{2}{30}$ નેટ ૬૦ દિવસ”	૨૪%
$\frac{2}{30}$ નેટ ૧૨૦ દિવસ”	૮%
$\frac{3}{10}$ નેટ ૩૦ દિવસ”	૫૪%
$\frac{4}{10}$ નેટ ૧૨૦ દિવસ”	૧૬%
$\frac{5}{10}$ નેટ ૬૦ દિવસ”	૪૩%
$\frac{6}{10}$ નેટ ૧૨૦ દિવસ”	૨૬%

(Scnee: Harry Gross, P 83)

ગણતરી (Computation)

શાખની શરતો માટે અસરકારક વાર્ષિક વ્યાજના દરની ગણતરી માટે નીચેના મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે.

વેપારી ગ્રાહકો નિશ્ચિત સમય કરતા વહેલા નાણા ચુકવે તો એકમ ગ્રાહકને રોકડ વટાવનો લાભ આપે છે. જો ગ્રાહક આ વટાવનો લાભ મેળવતા હશે તો લેણાનું પ્રમાણ ઓછું રહેશે. દા.ત રોકડ વટાવ માટેની શરતો નીચે મુજબ છે.

“ $\frac{2}{10}$ નેટ ૩૦ દિવસ ”

ઉપરોક્ત બાબત એમ સૂચવે છે કે ગ્રાહકો એ ખરીદીનો નાણા ૩૦ દિવસમાં ચૂકવવાના હોય છે.

$\frac{3}{10}$ નેટ ૩૦ દિવસને આધારે વાર્ષિક વટાવનો દર શોધતા પહેલા પેઢીને કેટલા દિવસ

વહેલી ઉઘરાણી મળે છે. તે બાબતને ધ્યાનમા લેવામાં આવે છે.

$$\text{અસરકારક વાર્ષિક વ્યાજનો દર} = \frac{3 \times 360}{(30-10)} \times 100$$

$$\frac{1080}{20} \times 100$$

૨૦

$$= ૫૪\%$$

(Receivable management in selected Refineries of India)

૫.૧૩ પસંદગી પામેલ રીફાઈનરી પેઢીમાં લેણાનું સંચાલન

રોકાયેલી મુડી પર યોગ્ય વળતર મેળવવા માટે પેઢી એ લેણા અંગેની યોગ્ય શાખ નીતી કરવી જોઈએ. એ લેણાના સંચાલન માટે નીચે તત્વો પર ધ્યાન કેન્દ્રીત કરવું જોઈએ.

(૧) લેણાનું પ્રમાણ. (Size of Receivable)

જ્યારે એકમ શાખનીતિમાં ફેરફાર કરે તો તેને કારણે લેણ પણ ફેરફાર થાય છે. દા.ત. એકમની લેણાની કક્ષા. રૂ.૧૫.૦૦.૦૦૦ અને લેણાની પડતર ૧૫૦૦ રૂ. આવતી હોય તો લેણાનો ખર્ચો ૧% ગણો કંપની કે એકમ ઉધાર વેચાણનું પ્રમાણ વધારે તો લેણાના પ્રમાણ અને ધાલખાધ નાં પ્રમાણમાં પણ ફેરફાર થાય છે. ઘણીવખત હરિફાઈ માં ટકી રહેવા માટે શાખની શરતો ઉધાર રાખવામાં આવે છે. શાખનો સમય અને રોકડ વટાવની શરતો માં ૩/૧૫ નેટ ૨૦ દિવસ ને બદલે ૩/૧૫ નેટ ૩૦ દિવસ કરવામા આવે તો તેને કારણે વેચાણ વધે છે. નફો વધે છે. લેણાનું પ્રમાણ વધે છે. અને ધાલખાધનું જોખમ પણ વધે છે. તેમજ લેણાંનું કદ વધવાથી વૈકલ્પિક પડતર પણ ઉચી આવે છે. લેણામાં મૂડીનું રોકાણ થાય છે. અને જો કડક શાખનીતિ અપનાવવા માં આવે તો વેચાણ ઘટે છે. નફો ઘટે છે. લેણાનું કદ ઘટે છે. અને ધાલખાધ નું જોખમ પણ ઘટે છે. (૧) રીફાઈનરી કંપનીના લેણાના પ્રમાણની માહિતી ટેબલ નં. ૫.૨ માં આપવામાં આવે છે.

લેણાનું પ્રમાણ પ.૨

પસંદગી પામેલ રીફાઈનરી કંપનીઓમાં લેણાનું પ્રમાણ (રકમ કરોડમાં)

		૨૦૦૩	૨૦૦૪	૨૦૦૫	૨૦૦૬	૨૦૦૭	૨૦૦૮	કુલ	સરેરાશ
RIL		૬૬૯૦.૫૩	૭૯૩૯.૭૦	૯૫૯૪.૯	૬૮૩૬	૯૪૪૭	૧૭૯૪૫	૫૮૪૫૨	૯૭૪૨૦
		૪૬.૧૪	૫૧.૫૭	૪૬.૫૪	૩૪.૩૦	૩૯.૮૧	૪૬.૭૪	૨૬૫.૦૯	૪૪.૧૮
BPCL		૨૨૯૦.૮૦	૨૩૧૭.૯૦	૨૪૪૮.૮૦	૨૭૬૦	૩૨૩૩	૭૧૯૩.૨	૨૦૨૪૪	૩૩૭૩.૯
		૩૦.૬૬	૩૧.૨૯	૨૬.૪૪	૨૧.૮૬	૨૫.૦૨	૩૮.૦૫	૧૭૩.૩૨	૨૮.૮૯
MRPL		૫૬૮.૧૨	૧૨૭૫.૪૦	૧૬૩૦.૧૦	૧૭૩૫	૧૭૩૨	૨૬૮૦.૩	૯૬૨૦.૫	૧૬૦૩.૪
		૫.૪૦	૨.૪૫	૧.૬૨	૧.૨૬	૧.૪૫	૧.૪૨	૧૩.૬૦	૨.૨૭
IOCL		૧૦૧૫૭.૮૦	૯૫૨૦.૬૦	૧૧૭૮૪	૧૧૫૭૭	૧૪૨૩૫	૨૧૦૬૪	૭૮૩૩૯	૧૩૦૫૬.૪
		૦.૦૫૩	૦.૦૨૫	૦.૦૧૪	૦.૦૧૧	૦.૦૧	૦.૦૦૭	૦.૧૨	૦.૦૨
HPCL		૩૩૩૪.૭૩	૩૭૬૪	૩૫૫૭.૭૦	૩૦૭૫	૩૨૪૪	૬૭૨૮.૩૦	૨૩૭૦૪	૩૯૫૦.૬૩
		૩૯.૩૦	૪૦.૧૫	૩૭.૬૬	૨૮.૧૨	૨૮.૩૬	૩૫.૩૧	૨૦૮.૯૮	૩૪.૮૨
CPCL		૮૯૮.૩૧	૮૧૮.૧૫	૧૧૫૬.૩૦	૧૩૪૦	૧૨૧૨	૧૭૦૭.૯	૭૧૨૯૪	૧૧૮૮.૨
		૪૦.૬૩	૩૫.૪૦	૨૮.૯૧	૨૫.૭૭	૨૩.૮૪	૨૪.૧૧	૧૭૮.૬૫	૨૯.૭
BRPL		૪૦૩.૫૯	૨૦૨.૧૯	૨૮૩.૨૮	૩૮૫.૬૦	૪૨૪.૩૦	૫૩૫.૮૯	૨૨૩૪.૮૦	૩૭૨.૪૭
		૧૦.૦૬	૧૭.૫૧	૧૦.૨૦	૮.૬૮૩	૫.૬૨	૪.૫૦	૫૪.૫૮	૯.૧૦

ટેબલ નં. ૫.૨ RIL કંપનીના લેણાનું પ્રમાણ અને કુલ મિલકતો સાથે લેણાની ટકાવારી દર્શાવે છે. RIL કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં લેણાની રકમ રૂ. ૬૬૯૦.૫૩ હતો. જે વધીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં રૂ. ૭૯૩૯ થઈ હતી. જ્યારે ૨૦૦૫ અને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં લેણાની રકમ રૂ. ૯૫૯૪.૯૦ અને ૬૮૩૬ હતી. જે રકમ વધીને ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં રૂ. ૯૪૪૭ થઈ હતી. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષના લેણાનું પ્રમાણ રૂ. ૧૭૯૪૫ હતું જ્યારે સરેરાશ લેણાનું પ્રમાણ રૂ. ૯૭૪૨.૦૫ હતું.

જ્યારે કુલ મિલકતો સાથે લેણાના પ્રમાણની ટકાવારી ૨૦૦૩ માં ૪૬.૧૪% હતી. જે વધીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૫૧.૫૭% થઈ. જ્યારે ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં આ ટકાવારી ઘટીને ૪૬.૫૪% થઈ હતી. જ્યારે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં કુલ મીલકતો માં લેણાનું પ્રમાણ ૩૪.૩૦% હતું ૨૦૦૭ અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં અનુક્રમે આ ટકાવારી ૩૯.૮૧% અને ૪૬.૭૪% હતો. જ્યારે સરેરાશ ટકાવારીનો દર ૪૪.૧૮% હતો.

ટેબલનં. ૫.૨ માં BPCL કંપનીના લેણાનું પ્રમાણ અને કુલ મીલકતો સાથેની ટકાવારી જોવા મળે છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં લેણાનું પ્રમાણ રૂ. ૨૨૯૦.૮૦ હતું જે વધીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં રૂ. ૨૭૬૦ થયું છે. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં આ પ્રમાણ વધીને રૂ. ૭૧૯૩.૨૦ છે. અને સરેરાશ લેણાનું પ્રમાણ રૂ. ૩૩૭૩.૯૫ છે. જ્યારે BPCL કંપનીના લેણાની કુલ મીલકતો સાથેની ટકાવારી ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૩૦.૬૬% હતો. જે વધીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૩૧.૨૯% થઈ હતી. ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં પ્રમાણ ૨૬.૪૪% હતું જ્યારે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં લેણાની કુલ મીલકતો સાથેની ટકાવારી ૨૧.૬૮% હતો. જે ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં ૨૫.૦૨% થઈ હતી. અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં આ ટકાવારી ૩૮.૦૫% થઈ હતી જ્યારે સરેરાશ ટકાવારી ૨૮.૮૯% હતી.

MRPL કંપનીનું લેણાનું પ્રમાણ ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં રૂ. ૫૬૮.૧૨ હતું. જે વધીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૧૨૭૫.૪૦ હતું જ્યારે ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં લેણાનું પ્રમાણ રૂ. ૧૬૩૦.૧૦ હતું જ્યારે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં લેણા નું પ્રમાણ રૂ. ૧૭૩૫ હતું જે ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં રૂ. ૧૭૩૨ થયું હતું અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં લેણાનું પ્રમાણ રૂ. ૨૬૮૦.૩૦ હતું જ્યારે MRPL કંપનીના લેણાનું કુલ મીલકતો સાથે ની ટકાવારી ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૫.૪૦% હતી. જે ઘટીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૨.૪૫% થઈ હતી. જ્યારે ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં આ પ્રમાણ ઘટીને ૧.૬૨% થયું હતું. જ્યારે

૨૦૦૬ ના વર્ષમાં આ પ્રમાણ ૧.૨૬% થયું હતું. ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં આ ટકાવારી ૧.૪૫% હતી અને ૨૦૦૮ ના વર્ષ માં આ ટકાવારી ૧.૪૨% હતી. જ્યારે સરેરાશ ટકાવારી ૨.૨૭% હતી.

IOCL કંપનીના લેણાનું પ્રમાણ ટેબલ નં. ૫.૨ ના પ્રદર્શિત થાય છે. IOCL કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં લેણાની કુલ રકમ રૂ. ૧૦૧૫૭.૮૦ હતું. જે ઘટીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૯૫૨૦.૬૦ થયું હતું જ્યારે ૨૦૦૫ ના વર્ષ આ પ્રમાણ વધીને રૂ. ૧૧૭૮૪ થયું હતું. જ્યારે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં લેણાની કુલ રકમ રૂ. ૧૧૫૭૭ હતી. જે ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં રૂ. ૧૪૨૩૫ હતી. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં લેણાની રકમ રૂ. ૨૧૦૬૪ હતી. જ્યારે ચાલુ મિલકતો સાથે લેણાની ટકાવારી ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૦.૦૫% હતી. જે ઘટીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૦.૦૧% થઈ હતી. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૦.૦૦૭% થઈ હતી. સરેરાશ લેણાની ચાલુમિલકતો સાથેની ટકાવારી ૦.૦૨% હતી.

HPCL કંપનીના કુલ લેણાં ટેબલ નં. ૫.૨ માં જોવા મળે છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં લેણાંની રકમ રૂ. ૩૩૩૪.૭૩ હતી. જે ઘટીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં રૂ. ૩૭૬૪ થઈ હતી. જ્યારે ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં આ રકમ ૩૫૫૭.૭૦ થઈ હતી. જ્યારે ૨૦૦૬ વર્ષમાં રૂ. ૩૦૭૫ હતી. આ લેણા ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં રૂ. ૩૨૪૪ થયા હતા. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં લેણાની રકમ રૂ. ૬૭૨૮.૩૦ હતી સરેરાશ લેણાની રકમ ૩૯૫૦.૬૩ હતી જ્યારે H.P.C.L કંપનીના લેણાનું ચાલુ મિલકતો સાથેનું પ્રમાણ ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૩૯.૩૦ હતું આ પ્રમાણ વધીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૪૦.૧૫ થયું હતું પરંતુ ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં આ પ્રમાણ ઘટીને ૩૭.૬૬ થયું હતું જ્યારે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૨૮.૧૨% થયું હતું. અને આ પ્રમાણ થોડું ઘટીને ૨૦૦૭ નાં વર્ષમાં ૨૮.૩૬ થયું હતું. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં આ પ્રમાણ ૩૫.૩૧% એ પહોચ્યું હતું સરેરાશ ટકાવારીનું પ્રમાણ ૩૪.૮૨% હતું

ટેબલ નં. ૫.૨ માં BRPL કંપનીના લેણા દર્શાવવામાં આવેલ છે. B.R.P.L કંપનીના કુલ લેણાની રકમ ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૪૦૩.૫૯ હતી જ્યારે આ લેણાની રકમ ઘટીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૩૮૫.૬ થઈ હતી. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં આ રકમ રૂ. ૫૩૫.૮૯ થઈ હતી સરેરાશ લેણાનું પ્રમાણ રૂ. ૩૭૨.૪૭ હતું આમ લેણાનું પ્રમાણ ઘટતું જતું જોવા મળે છે. B.R.P.L કંપનીની કુલ લેણાની ચાલુ મિલકત સાથેની ટકાવારી ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં

૧૦.૦૭% હતી જે ઘટીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૬.૬૮% થઈ હતી જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં પણ ઘટાડો જોવા મળે છે. સરેરાશ લેણાની ચાલુ મિલકત સાથેની ટકાવારી ૯.૧૦% હતી.

ઉપરોક્ત વિશ્લેષણ પરથી માલુમ પડે છે કે IOCL કંપની અને MRPL કંપની ખૂબજ કડક શાખનીતી ધરાવે છે. જ્યારે કંપની RIL અને કંપની HPCL પ્રમાણમા ઉદાર શાખનીતી ધરાવે છે.

વાર્ષિક વેચાણ અને લેણામાં વિકાસ : (Growth in annual sales and receivables)

વેચાણની સાથે લેણાનો સૂચક આંક પેઢીની શાખનીતી અને તેની અસર બતાવે છે. જો વેચાણના વલણ માં વધારો થતો હોય અને લેણાના વલણમાં ઘટાડો થતો હોયતો પેઢીની શાખનીતી વેચાણ વધારવા માટે સક્ષમ છે તેવું દર્શાવે છે. પરંતુ વેચાણમા વધારો થતો હોય અને સાથે-સાથે લેણામાં પણ વધારો થતો હોય તો પેઢીની નફાકારકતા પર ઉલ્ટી અસર જોવા મળે છે. ઘણી વખત વધુ ગ્રાહક મેળવવાની લાલચમાં ઉદાર શાખનીતી અપનાવવામાં આવે છે. પરિણામે વેચાણમાં વધારા કરતા લેણામા વધારો ખૂબ ઝડપથી થાય છે. પરિણામે ધંધામા નફાની જગ્યાએ ખોટ ઉદ્ભવે છે. નીચે આપેલ ટેબલ નં. ૫.૩ રિફાઈનરી કંપનીનો વાર્ષિક વેચાણ અને લેણાના વધારાનો સૂચક આંક દર્શાવે છે.

ટેબલ નં. ૫.૩

રીફાઈનરી કંપનીનો વાર્ષિકવેચાણ અને લેણાના વિકાસ નો સુચક આંક

	૨૦૦૩	૨૦૦૪	૨૦૦૫	૨૦૦૬	૨૦૦૭	૨૦૦૮	કુલ	સરેરાશ
RIL	૧૦૦.૦૦	૧૦૯.૯૯	૧૪૬.૩૯	૧૭૯	૨૩૭.૮૦	૨૭૯.૮૪	૧૦૫૩	૧૭૫.૫
	૧૦૦.૦૦	૧૧૮.૬૭	૧૪૩.૪૧	૧૦૨.૧૭	૧૪૧.૧૯	૨૬૮.૨૧	૮૭૩.૬૬	૧૪૫.૬૭
BPCL	૧૦૦.૦૦	૧૧૧.૩૩	૧૩૧.૪૫	૧૭૫.૩	૨૨૧.૨૦	૨૫૦.૪૯	૯૮૯૭૫	૧૬૪.૯૬
	૧૦૦.૦૦	૧૦૧.૧૮	૧૦૬.૯૦	૧૨૦.૪૯	૧૪૧.૧૨	૩૧૪.૦૦	૮૮૩.૭૦	૧૪૭.૨૮
MRPL	૧૦૦.૦૦	૧૪૯.૭૯	૨૪૨.૭૪	૩૨૯.૧૦	૩૭૫.૪૦	૪૩૫.૧૫	૧૬૩૨.૨૦	૨૭૨.૦૩
	૧૦૦.૦૦	૬૭.૫૫	૪૪.૦૩	૩૬.૬૧	૩૭.૬૦	૭૨.૧૬	૩૫૭.૯૫	૫૯.૬૬
IOCL	૧૦૦.૦૦	૧૧૦.૧૮	૧૨૭.૪૪	૧૫૮.૬૦	૧૯૦.૮૦	૨૧૫.૯૭	૯૦૩.૦૧	૧૫૦.૫૦
	૧૦૦.૦૦	૬.૩૧	૩૪.૫૬	૨૩.૦૭	૧૯.૭૧	૩૩.૪૧	૨૭૨.૦૬	૪૫.૩૪
HPCL	૧૦૦.૦૦	૧૦૬.૩૫	૧૨૦.૭૯	૧૪૨.૫	૧૭૯.૬૦	૨૦૭.૭૯	૧૫૬.૪૮	૧૪૨.૮૩
	૧૦૦.૦૦	૨૨૪.૪૯	૨૮૬.૯૩	૩૦૫.૪૦	૩૦૪.૮૦	૪૭૧.૭૮	૧૬૯.૪	૨૮૨.૨૩
CPCL	૧૦૦.૦૦	૧૦૯.૩૩	૧૮૮.૨૭	૨૯૪.૩૦	૩૩૯.૯	૩૮૧.૮૪	૧૪૧૩.૬	૨૩૫.૬૧
	૧૦૦.૦૦	૯૦.૭૪	૧૨૮.૭૨	૧૪૯.૨૦	૧૩૪.૯	૧૯૦.૧૨	૭૯૩.૬૪	૧૩૨.૨૭
BRPL	૧૦૦.૦૦	૫૦.૦૯	૭૦.૧૯	૯૫.૫૩	૧૦૫.૧	૧૩૨.૭૮	૫૫૩.૭૪	૯૨.૨૯
	૧૦૦.૦૦	૧૮૧.૧૩	૧૮૩.૩૯	૧૫૬.૨૦	૧૨૮.૩૦	૧૪૩.૧૮	૮૯૨.૧૫	૧૪૮.૬૯

Source : Compiled from annual reports of respective companies)

ટેબલ નં. ૫.૨ RIL કંપનીનો વેચાણનો સૂચક આંક અને લેણાનો સુચક આંક દર્શાવે છે. આ કંપનીમાં વેચાણનો સૂચક આંક ૨૦૦૩ માં ૧૦૦ છે. જે વધીને ૨૦૦૬ માં ૧૭૯ થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૨૭૯.૮૪ થયો હતો જ્યારે લેણાનો સૂચક આંક ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૧૦૦ હતો જે વધીને ૨૦૦૫ માં ૧૪૩.૪૧ થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૨૬૮.૨૧ થયો હતો. આમ લેણાના સુચક આંકના વધારા કરતા વેચાણના સુચક આંકમાં વધારો વધુ જોવા મળે છે. તેથી આ કંપનીની શાખનીતી ખૂબજ અનુકુળ છે.

BPCL કંપનીનો વેચાણ અને લેણાનો સુચક આંક ટેબલ નં. ૫.૩ માં જોવા મળે છે. વેચાણનો સુચક આંક વધતુ જતુ વલણ દર્શાવે છે. જ્યારે લેણાનો સુચક આંક વધતુ જતુ વલણ દર્શાવે છે. પરિણામે આ કંપનીમાં પણ શાખનીતી વેચાણને અનુકુળ છે.

ટેબલ નં. ૫.૨ કંપનીનો MRPL વેચાણ અને લેણા નો સૂચક આંક દર્શાવે છે આ કંપનીમા વેચાણનો સરેરાશ સૂચક અંક ૨૭૨.૩ છે જ્યારે લેણાનો સૂચક અંક ૫૯.૬૬ છે આમ આ કંપનીમાં વેચાણનો સૂચક આંક વધતુ જતુ વલણ દર્શાવે છે. જ્યારે લેણાનો સુચક આંક ઘટતુ જતુ વલણ દર્શાવે છે આમ આ પેઢીની શાખનીતી ખૂબજ કડક છે તેવું સાબિત થાય છે.

IOCL કંપનીનો વેચાણનો અને લેણાનો સુચક અંક ટેબલ નં. ૫.૩ દર્શાવવામાં આવેલ છે. આ કંપનીનો વેચાણનો સુચક આંક ઉતરોતર વધતુજતુ વલણ દર્શાવે છે જ્યારે લેણાનો સુચક આંક ખૂબજ પરિવર્તિત અને ઘટતુ જતુ વલણ દર્શાવે છે તેથી આ પેઢીની શાખનીતી પણ કડક છે છતા પણ વેચાણ વધારાનો દર વધુ હોવાથી શ્રેષ્ઠ છે.

HPCL કંપની માં વેચાણનો અને લેણાનો સૂચક આંક વધતુ જતુ વલણ દર્શાવે છે. પરંતુ વેચાણમાં જે દરે વધારો થાય છે. તેના કરતા લેણાના દરમાં જડપી વધારો જોવા મળે છે. તેથી કહી શકાય છે આ પેઢીની શાખનીતી ખુબજ ઉદાર છે.

CPCL કંપનીનો વેચાણ અને લેણાનો સુચક આંક ટેબલ નં. ૫.૩ માં અભિવ્યક્ત છે જે સૂચક આંકમા વધતુજતુ વલણ દર્શાવે છે. પરંતુ વેચાણમાં થતો વધારો ઝડપી હોવાથી શાખનીતી શ્રેષ્ઠ છે.

BRPL કંપની દ્વારા વેચાણ અને લેણાના વલણો સૂચક આંક દ્વારા ટેબલ નં. ૫.૩ માં વ્યક્ત કરવામાં આવ્યા છે. આ વલણોમા અભ્યાસના સમય દરમિયાન સતત વધારો જોવા મળ્યો છે. પરંતુ વેચાણમાં થતા વધારા કરતા લેણામાં થતો વધારો ખૂબ પરિવર્તન શીલ અને

વધઘટ પામતો છે. છતાં વેચાણમાં વધારાનો દર લેણા મા વધારા દર કરતા ઝડપી હોવાથી શાખનીતી શ્રેષ્ઠ છે.

ઉપરોક્ત વિશ્લેષણ પરથી માલુમ પડે છે કે RIL કંપની MRPL કંપની IOCL કંપની ખૂબજ કડક શાખનીતી દર્શાવે છે. જ્યારે BPCL કંપની CPCL કંપની ખૂબજ ઉદાર શાખનીતી ધરાવે છે જ્યારે HPCL કંપની અને BRPL કંપની એ તાત્કાલિક પોતાની ઉદાર શાખનીતીમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર છે.

પ. ૧૪ લેણાનું બંધારણ:— (composition of Receivables)

લેણાનું સંચાલન જાળવવા માટે લેણાના દરેક તત્વોનો અભ્યાસ કરવો જરૂરી બને છે. આ તત્વોના અભ્યાસ પરથી લેણાના સંચાલન માં કાર્યક્ષમતા છે કે બિનકાર્યક્ષમ છે તેનો ખ્યાલ આવે છે. અહીંયા કુલ લેણાને બે મથાળા હેઠળ વિભાજીત કરવામાં આવે છે. ધંધામા દેવાદારો અને લોન અને ધીરાણ જેનો અભ્યાસ નીચે મુજબ છે.

(૧) ધંધાના દેવાદાર:— ઉદાર વેચાણના પરિણામે ધંધામા દેવાદારો ઉદ્ભવે છે. સામાન્ય રીતે જેમ શાખનીતી ઉદાર તેમ વેચાણ વધે છે. પરંતુ સાથે સાથે દેવાદારો મા પણ વધારો થાય છે. પરિણામે ધાલખાધના જોખમમાં પણ વધારો થાય છે. જેની નફા પર ઉલટી અસર જોવા મળે છે. અહીં ટેબલનં. ૫.૪ માં રિફાઈનરી કંપનીના દેવાદારોનું પ્રમાણ અને કુલ મિલકતના કેટલા ટકા દેવાદારો છે તે અભિવ્યક્ત કરવામાં આવ્યું છે.

ટેબલ નંબર ૫.૪

દેવાદારોનું પ્રમાણ અને ચાલુ મીલકતો સાથે ટકાવારી

	૨૦૦૩	૨૦૦૪	૨૦૦૫	૨૦૦૬	૨૦૦૭	૨૦૦૮	કુલ	સરેરાશ
RIL	૨૯૯૮.૧૧	૩૧૮૯.૯૦	૩૯૨૭.૮	૪૧૬૪	૩૭૩૨	૬૨૨૭.૬	૨૪૨૩૯	૪૦૩૯.૯
	૨૦.૬૮	૨૦.૭૨	૧૯.૦૫	૨૦.૮૯	૧૫.૭૨	૧૬.૨૨	૧૧૩૨૮	૧૮.૮૮
BPCL	૮૪૨.૮૬	૮૨૧.૦૭	૮૫૪.૫૯	૧૩.૧૬	૧૫.૧૯	૧૬૦૮.૬	૬૯૬૧.૮	૧૧૬૦.૨૯
	૧૧.૨૮	૧૧.૦૮	૮.૨૨	૧૦.૪૩	૧૧.૭૫	૮.૫૧	૬૨.૨૭	૧૦.૩૮
MRPL	૩૩૨.૫૨	૮૦૯.૩૩	૯૬૦.૮૦	૧૧.૫૩	૧૧.૯૫	૨૨૦૪.૭	૬૬૫૫.૨	૧૧૦૯.૨૧
	૨૧.૧૦	૩૨.૪૬	૨૬.૪૨	૩૦.૪૯	૨૬.૬૧	૩૨.૧૬	૧૬૯.૨૪	૨૮.૨૧
IOCL	૪૦૦૭.૮૩	૩૯૭૩.૧	૫૬૮૯.૯	૬૬.૯૮	૬૭.૩૭	૬૮૧૯.૨	૩૩૯૨૭	૫૬૫૪.૫૬
	૧૩.૯૭	૧૨.૦૪	૧૫.૩૬	૧૫.૮૦	૧૫.૧૯	૧૧.૨૫	૮૪.૫૧	૧૪.૦૯
HPCL	૮૬૨.૩૭	૧૦૦૦.૩૦	૧૦૪૮.૬	૧૩.૯૨	૧૫.૭૮	૧૭૧૦.૭	૭૫૯૨	૧૨૬૫.૩૬
	૧૦.૧૬	૧૦.૬૭	૧૧.૧	૧૨૭૪	૧૩.૭૯	૮.૯૭	૬૭.૪૩	૧૧.૨૪
CPCL	૬૦૯.૯૧	૫૨૫.૨૮	૮૯૧.૧૭	૧૧૮૩	૧૦૦૨	૧૫૧૦.૭૦	૫૭૨૨.૮	૯૫૩.૮૦
	૨૭.૫૯	૨૨.૮૧	૨૨.૨૮	૨૨.૭૬	૧૮.૭૨	૨૧.૩૨	૧૩૬.૪૮	૨૨.૭૫
BRPL	૧૨૬.૩૩	૯૦.૧૩	૧૭૪.૨૯	૨૪૭.૭૦	૨૨૯.૮૦	૩૮૭.૨૫	૧૨૫૫.૫૦	૨૦૯.૨૫
	૧૫.૭૦	૯.૩૯	૧૨.૩૧	૧૬.૨૬	૧૪.૭૧	૧૯.૦૬	૮૭.૪૩	૧૪.૫૭

Source: Compiled from annual reports of respective companies

RIL કંપનીના દેવાદારો કોષ્ટક નંબર ૫.૪ માં અભિવ્યક્ત કરવામાં આવ્યા છે. RIL કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં દેવાદારો રૂ. ૨૯૯૮.૧૧ હતા જે વધીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં રૂ. ૩૧૮૯.૯ થયા હતા. જ્યારે ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં ૩૯૨૭.૮ થયા હતા. જ્યારે ૨૦૦૭-૮ ના વર્ષમાં અનુક્રમે ૩૭૩૨ અને રૂ. ૬૨૨૭.૬ હતા જ્યારે તેજ કોષ્ટકમાં RIL કંપનીના દેવાદારો કુલ ચાલુ મિલકતના કેટલા ટકા છે તે દર્શાવવામાં આવ્યું છે. ૨૦૦૩ આ ટકાવારી ૨૦.૬૮% હતી. જે થોડીક વધીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૨૦.૮૯% થઈ હતી જ્યારે ઘટીને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૧૬.૨૨% થઈ હતી.

BPCL કંપનીના દેવાદારોની રકમ કોષ્ટક નંબર ૫.૪ માં દ્રષ્ટિપાત થાય છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં દેવાદારો રૂપિયા ૮૪૨.૮૬ હતા. જે ઘટીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૮૨૧.૦૭ થયા હતા. જ્યારે ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં રૂ. ૮૫૪.૫૯ હતા. જે ખૂબજ વધીને રૂ. ૧૩૧૬ થયા હતા. જ્યારે ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં કુલ દેવાદારો રૂ. ૧૫૧૯ હતા. જે વધીને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં રૂ. ૧૬૦૮.૬૦ થયા હતા. સરેરાશ કુલ દેવાદારોની રકમ રૂ. ૧૧૬૦.૨૯ હતી. આમ BPCL કંપનીમાં કુલ દેવાદારો ચાલુમિલકતો ૧૧.૨૮% ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં હતા. જે ઘટીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં. ૧૦.૪૩% થયા હતા. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૮.૫૧% થયા હતા. અને સરેરાશ ટકાવારી ૧૦.૩૮% હતી.

MRPL કંપનીના કુલ દેવાદારો ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં રૂ. ૩૩૨.૫૨ હતા. જે ખૂબજ વધીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં રૂ. ૮૦૯.૩૩ હતા. જ્યારે ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં કુલ દેવાદારો રૂ. ૯૬૦.૮૦ હતા. જ્યારે ૨૦૦૬ અને ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં અનુક્રમે રૂ. ૧૧૫૩ અને રૂ. ૧૧૯૫ હતા. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં રૂ. ૨૨૦૪.૭ થયા હતા. આજ કંપનીમાં ચાલુ મિલકતોના કુલ દેવાદારો ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૨૧.૧૦% હતા. જે ખૂબજ વધીને ૩૨.૪૬% થયા હતા. આ ટકાવારી ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં ઘટીને ૨૬.૪૨% થયા હતા. જ્યારે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૩૦.૪૯% થયા હતા. જ્યારે ૨૦૦૭ અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં અનુક્રમે ૨૬.૬૧% અને ૩૨.૧૬% થયા હતા.

IOCL કંપની ના કુલ દેવાદારો કોષ્ટક નં ૫.૪ માં જોવા મળે છે. આ કંપની માં દેવાદારો ની રકમ માં ઉતરોતર વધતો જતો જોવા મળે છે. સૌથી વધુ દેવાદારોની રકમ રૂ. ૬૮૧૯.૨૦ ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં જોવા મળે છે. જ્યારે સૌથી ઓછી રકમ રૂ. ૩૯૭૩.૧૦

૨૦૦૪ ના વર્ષમાં જોવા મળે છે. જ્યારે કુલ ચાલુ મીલકતો ના કુલ દેવાદારોની ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ટકાવારી ૧૩.૯૭% હતી. જે વધીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૧૫.૮૦% થઈ હતી. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં આ ટકાવારી ૧૧.૨૫% હતી. જ્યારે સરેરાશ ટકાવારી ૧૪.૦૯% હતી.

HPCL કંપનીના કુલ દેવાદારો કોષ્ટક નં. ૫.૪ માં જોવા મળે છે. આ કંપનીમાં કુલ દેવાદારોનું વલણ ઉતરોતર વધતુ જતુ જોવા મળે છે. જ્યારે દેવાદારોની ચાલુમીલકતો સાથેની ટકાવારીનું વલણ ખૂબજ વધઘટ થતુ જોવા મળે છે. સરેરાશ દેવાદારોની રકમ રૂ. ૧૨૬૫.૩૩ હતી. અને સરેરાશ દેવાદારની ચાલુ મીલકતો સાથેની ટકાવારી ૧૧.૨૪% છે.

CPCL કંપની દેવાદારોની રકમ કોષ્ટકનં. ૫.૩ માં વ્યક્ત કરવા માં આવી છે. આ રકમ ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૬૦૯.૯૧ હતી. જે ઘટીને ૨૦૦૪ માં રૂ. ૫૨૫.૨૮ થઈ હતી. જ્યારે દેવાદારોની રકમ વધીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં રૂ. ૧૧૮૩ થઈ હતી. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૧૫૧૦.૭૦ હતી. જ્યારે દેવાદારોની ચાલુમીલકતોની ટકાવારી વધતુ-ઘટતુ વલણ દર્શાવે છે. સરેરાશ ટકાવારી ૨૨.૭૫% હતી. BRPL કંપનીના દેવાદારો ની રકમ ૨૦૦૩ થી ૨૦૦૮ સુધી કોષ્ટક નંબર ૫.૪ માં દર્શાવવામાં આવેલ છે. સૌથી વધુ દેવાદારોની રકમ ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૪૮૭.૨૧ હતી અને સૌથી ઓછી રકમ રૂ. ૯૦.૧૩ હતી. જ્યારે સરેરાશ દેવાદારોની રકમ રૂ. ૨૦૯.૨૧ હતી. BRPL કંપનીનો દેવાદારનો ચાલુ મીલકત સાથેનો ગુણોતર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૧૫.૭૦% હતો. જે ઘટીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૯.૩૯% હતો. જ્યારે ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં આ ગુણોતર વધીને ૧૨.૩૧% થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૬ના વર્ષમાં આ ગુણોતર ૧૬.૨૬% થયો હતો. જે થોડો ઘટીને ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં ૧૪.૭૧% થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં આ ગુણોતર સૌથી ઉંચો ૧૯.૦૬% હતો.

(૨) લોન અને ધીરાણો:— (Loans and Advances)

ટેબલ ૫.૫ માં રીફાઈનરી કંપનીનાં લોન અને ધીરાણોને કુલ રકમ અને સૂચક આંકના સ્વરૂપ માં અભિવ્યક્ત કરવામાં આવે છે.

ટેબલ નં. ૫.૫

લોન અને એડવાન્સ નું પ્રમાણ અને તેનો સૂચક આંક

	૨૦૦૩	૨૦૦૪	૨૦૦૫	૨૦૦૬	૨૦૦૭	૨૦૦૮	કુલ	સરેરાશ
RIL	૬૯૬૭.૦૮	૭૩૧૪૬	૭૮૩૫.૯	૪૬૪૨	૬૧૮૧	૬૦૩૮.૫	૩૮૯૮૦	
	૧૦૦.૦૦	૧૦૪.૯૯	૧૧૨.૪૯	૬૬.૬૩	૮૮.૭૨	૮૬.૬૭	૫૫૯.૪૮	
BPCL	૮૦૨.૫૩	૯૩૩.૭૬	૧૧૨૦.૩	૬૭૩.૭	૭૧૦.૮૦	૮૦૩.૧૯	૫૦૪૪.૨	
	૧૦૦.૦૦	૧૧૬.૩૫	૧૩૯.૫૯	૮૩.૯૫	૮૮.૫૭	૧૦૦.૦૮	૬૨૮.૫૪	
MRP L	૫૦.૮૪	૫૦.૩૭	૫૦.૧૮	૫૦.૧૬	૫૦.૧૫	૫૨.૮૮	૩૦૪.૫૮	
	૧૦૦	૯૯.૦૮	૯૮.૭૦	૯૮.૬૬	૯૮.૬૪	૧૦૪.૦૧	૫૯૯.૦૯	
IOCL	૬.૧૭	૧૮૬.૩૧	૪૮.૦૬	૫.૭	૬.૨૭	૬.૬૮	૨૫૯.૧૯	
	૧૦૦	૩૦૧૯.૬	૭૭૮.૯૩	૯૨.૩૮	૧૦૧.૬૦	૧૦૮.૨૭	૪૨૦૦.૮૦	
HPCL	૯.૨૧	૦.૧૪	૦.૩૫	૦.૩૨	૦.૩૯	૦.૪૬	૧૦.૮૭	
	૧૦૦	૧૧૦.૪૯	૧૧૧.૩૫	૧૨૮.૯	૧૩૪.૮૦	૨૨૪.૬૦	૮૧૦.૧૧	
CPCL	૦.૩૭	૦.૩૦	૦.૨૪	૩૦.૦૪	૦.૦૪	૦.૭૧	૩૧.૭૦	
	૧૦૦.૦૦	૮૧.૦૮	૬૪.૮૬	૮૧૧૯	૧૦.૮૧	૧૯૧.૮૯	૮૫૬૭.૬	
BRPL	૧.૩૯	૦.૩૨	૦.૩૯	૦.૩૩	૨૦.૯૪	૨૩.૫૬	૪૩.૯૩	
	૧૦૦.૦૦	૨૩.૦૨	૨૮.૦૬	૨૩.૭૪	૧૫.૦૬	૧૬.૯૫	૩૩૭૬.૩૦	

Source: Compiled from annual reports of respective companies

RIL કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં લોન અને એડવાન્સીસ ૬૯૬૭.૦૮ રૂ. હતા અને ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં તેનાથી વધીને ૭૮૩૫.૯ થાય છે. એટલે કે ૨૦૦૩ ના વર્ષના આધારે ગણતરી કરીએ તો ૨૦૦૫ ના વર્ષના લંબાનું અને એડવાન્સીસ ૧૨.૪૭% વધુ છે. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં લોન અને એડવાન્સીસ ૬૦૩૮.૫૦ હતા જે ૨૦૦૩ ના વર્ષ કરતા ૧૩.૩૩% ઓછા હતા. લોન અને ધિરાણનો સુચક આંક ઘટતું જતું વલણ દર્શાવે છે.

BPCL કંપનીમાં લોન અને એડવાન્સીસ ૨૦૦૩ ના વર્ષજ ૮૦૨.૫૩ હતા જે થોડાક ઘટીને ૨૦૦૮ માં ૮૦૩.૧૯ થાય આમ છેલ્લા ૬ વર્ષના આધારે એમ કહી શકાયકે લોન અને એડવાન્સીસમાં ઉતરોતર ઘટાડો થયો છે.

MRPL કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં લોન અને એડવાન્સ રૂ. ૫૦.૮૪ હતા જે ઘટીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં રૂ.૫૦.૧૬ થયા છે. અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં વધીને રૂ.૫૨.૮૮ થયા છે. સામાન્ય રીતે ૨૦૦૩ ના વર્ષ કરતા ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં લોન અને એડવાન્સીસ માં નજીવાં ઘટાડો થયો છે. જ્યારે ૨૦૦૩ થી ૨૦૦૭ સુધીનો સુચક આંક ઘટતું વલણ દર્શાવે છે.

IOCL કંપનીમાં લોન અને એડવાન્સીસ ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં રૂપીયા ૬.૧૭ હતા તે ઘટીને ૨૦૦૬ ના વર્ષના રૂ.૫.૭ થયા અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૬.૬૮ થયા જે ૨૦૦૩ ના વર્ષકરતા ઘણોજ ઓછો છે તેનો અર્થ એ થાય કે કંપનીએ લોન અને એડવાન્સીસ માં ઘટાડો કર્યો છે. આ કંપનીનો સૂચક આંકપણ વધતું ઘટતું વલણ દર્શાવે છે.

HPCL કંપનીના લોન અને એડવાન્સીસ ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં રૂ. ૯.૨૧ હતા. જે ખૂબજ ઘટીને ૨૦૦૬ ના વર્ષ માં રૂ.૦.૩૨ થયા છે. ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં રૂ.૦.૪૬ થયા છે. આ કંપનીનો સૂચક આંક ઘટતું જતું વલણ દર્શાવે છે.

CPCL કંપનીના લોન અને એડવાન્સીસ ૨૦૦૩ ના વર્ષ રૂ. ૦.૩૭ હતા જે ખૂબજ ઘટીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં રૂ.૩૦.૦૪ થાય છે. અને ખૂબજ વધીને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં રૂ. ૦.૭૧ થાય છે. આ કંપનીમાં લોન અને ધિરાણનો સૂચક આંક ૨૦૦૩ ના વર્ષથી ૨૦૦૭ ના વર્ષ સુધી ઘટતુંજતું વલણ દર્શાવે છે. જ્યારે ૨૦૦૮ મા વર્ષનાં ખૂબજ ઉચો સૂચકઆંક દર્શાવે છે.

BRPL કંપનીમાં લોન અને એડવાન્સીસ ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં રૂ.૧.૩૯ હતા જે ઘટીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૦.૩૩ થયા હતા. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૨૩.૫૬ થયા હતા. આ

કંપનીનો લોન અને ધિરાણ નોં આંક ૨૦૦૩ થી ૨૦૦૭ સુધી ઘટતું જતું વલણ દર્શાવે છે. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં વધતું જતું ચલણ દર્શાવે છે.

(૩) દેવાદારો ગુણોત્તર (દિવસોમાં)

ઉઘરાણીનો સરેરાશ સમયગાળો વેચાણ અને દેવાદારો પાસેથી મળતી રકમ વચ્ચેનો ગાળો છે. આ ગાળો દિવસો માં વ્યક્ત કરવામાં આવે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો. આ ગુણોત્તર ને આધારે ઉઘરાણી તંત્ર કેટલું કાર્યક્ષમ છે. તેનો ખ્યાલ આવે છે. આ ઉપરાંત દેવાદારોની ગુણવત્તાનો પણ ખ્યાલ આવે છે.

૩૬૫

દેવાદારનો ઉઘરાણી નો ગાળો _____
લેણાનો ચલન દર

ઉઘરાણીનો ગાળો જેમ વધુ તેમ ધંધામા નાંણાકીય તંત્રીની શક્યતા વધારે. જે ગ્રાહકો ધીમી ચૂકવણી કરતા હોય તેને ખૂબજ કાર્યક્ષમતા પૂર્વક કરવા પડે છે. કારણ કે તેની અસર નફાકારકતા પણ પણ પડે છે. જેમ ઉઘરાણીનો ગાળો ઓછો તેમ ઉઘરાણી તંત્ર ખૂબજ કાર્યક્ષમ માનવામાં આવે છે. પેઢી જેટલી ઝડપથી દેવાદારો પાસેથી નાંણા મેળવી શકે તેટલી ઝડપથી લેણદારોને ચૂકવી શકે છે. આ માટે એક પણ છે. કે ઉઘરાણીનો સમય નિયમીત ના ૧/૩ સમય વધવો જોઈએ નહીં. જો ગ્રાહકો નીયમીત રીતે ૩૦ દિવસમાં નાંણા ચૂકવતા હોય તો સરેરાશ ઉઘરાણીનો સમય ૪૦ દિવસથી વધવો જોઈએ કોષ્ટકને ૫.૬ માં સરેરાશ ઉઘરાણીનો સમય અભિવ્યક્ત કરવામાં આવ્યો છે.

કોષ્ટક ૫.૬

રીફાઈનરી કંપનીનો સરેરાશ ઉઘરાણીનો સમય ગાળો

	૨૦૦૩	૨૦૦૪	૨૦૦૫	૨૦૦૬	૨૦૦૭	૨૦૦૮	સરેરાશ	વધુ	ઓછુ
RIL	૨૨	૨૦	૧૮	૧૭	૧૨	૧૩	૧૭	૨૨	૧૨
BPCL	૮	૭	૬	૫	૫	૫	૫	૮	૫
MRPL	૧૭	૧૬	૧૬	૧૪	૧૪	૧૭	૧૬	૧૭	૧૪
IOCL	૧૨	૧૧	૧૨	૧૨	૧૧	૧૦	૧૧	૧૨	૧૦
HPCL	૬	૬	૬	૬	૬	૬	૬	૬	૬
CPCL	૨૧	૨૨	૧૬	૧૫	૧૪	૧૪	૧૭	૨૨	૧૪
BRPL	૧૫	૧૩	૧૦	૧૨	૧૪	૧૭	૧૩	૧૭	૧૦

કોષ્ટક નં. ૫.૬ માં RIL કંપનીનો સરેરાશ દેવાદારનો ગુણોત્તર દર્શાવવામાં આવે છે. RIL કંપનીમાં સરેરાશ દેવાદાર ગુણોત્તર ૧૭ દિવસ છે. વર્ષ ૨૦૦૩, ૨૦૦૪, ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં દેવાદાર ગુણોત્તર સરેરાશ દેવાદાર ગુણોત્તર કરતા ઓછો છે. જે બાબત ઉઘરાણીની બિન કાર્યક્ષમતા દર્શાવે છે. જ્યારે બાકીનાં વર્ષોમાં દેવાદાર ગુણોત્તર સરેરાશ દેવાદાર ગુણોત્તર ઓછો છે. જે ઉઘરાણીની સારી કાર્યક્ષમતા દર્શાવે છે.

BPCL કંપનીમાં સરેરાશ દેવાદાર ગુણોત્તર ૬ દિવસ છે. વર્ષ ૨૦૦૬ અને ૨૦૦૭ નાં વર્ષમાં દેવાદાર ગુણોત્તર સરેરાશ દેવાદાર ગુણોત્તર કરતા ઓછો છે. જે બાબત ઉઘરાણીની સારી કાર્યક્ષમતા દર્શાવે છે. જ્યારે બાકીનાં વર્ષોમાં દેવાદાર ગુણોત્તર સરેરાશ દેવાદાર ગુણોત્તર કરતા વધુ છે. જે બાબત ઉઘરાણીની નબળી કાર્યક્ષમતા દર્શાવે છે.

MRPL કંપનીમાં સરેરાશ દેવાદાર ગુણોત્તર ૧૬ દિવસ છે. વર્ષ ૨૦૦૬ અને ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં દેવાદાર ગુણોત્તર સરેરાશ દેવાદાર ગુણોત્તર કરતા ઓછો છે જે બાબત ઉઘરાણીની સારી કાર્યક્ષમતા દર્શાવે છે. જ્યારે બાકીના વર્ષોમાં દેવાદાર ગુણોત્તર સરેરાશ દેવાદાર ગુણોત્તર કરતા વધુ છે. જે બાબત ઉઘરાણીની નબળી નબળી કાર્યક્ષમતા દર્શાવે છે.

HPCL કંપનીમાં સરેરાશ દેવાદાર ગુણોત્તર ૬ દિવસ છે. બધા વર્ષમાં દેવાદાર ગુણોત્તર ૬ દિવસ છે. એટલે ઉઘરાણી તંત્ર ખૂબજ કાર્યક્ષમ છે. ઉઘરાણીનો ગાળો જાળવી રાખવામાં ખૂબજ કાર્યક્ષમ છે.

IOCL કંપનીમાં સરેરાશ દેવાદાર ગુણોત્તર ૧૧ દિવસ છે. વર્ષ ૨૦૦૮ વર્ષ કરતા વધુ છે. જે બાબત ઉઘરાણીની સારી કાર્યક્ષમતા દર્શાવે છે. જ્યારે બાકીના વર્ષોમાં દેવાદાર ગુણોત્તર સરેરાશ દેવાદાર ગુણોત્તર કરતા વધુ છે. જે બાબત ઉઘરાણીની નબળી કાર્યક્ષમતા દર્શાવે છે.

CPCL કંપનીમાં સરેરાશ દેવાદાર ગુણોત્તર ૧૭ દિવસ છે. વર્ષ ૨૦૦૬, ૨૦૦૭, અને ૨૦૦૮ ના વર્ષના દેવાદાર ગુણોત્તર સરેરાશ દેવાદાર ગુણોત્તર કરતા ઓછો છે. જે બાબત ઉઘરાણીની સારી કાર્યક્ષમતા દર્શાવે છે. જ્યારે બાકીના વર્ષોમાં દેવાદાર ગુણોત્તર સરેરાશ દેવાદાર ગુણોત્તર કરતા વધુ છે. જે બાબત ઉઘરાણીની નબળી કાર્યક્ષમતા દર્શાવે છે.

BPCL કંપનીમાં સરેરાશ દેવાદાર ગુણોત્તર ૧૩ દિવસ છે. વર્ષ ૨૦૦૫, અને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં દેવાદાર ગુણોત્તર સરેરાશ દેવાદાર ગુણોત્તર કરતા ઓછો છે. જે બાબત

ઉઘરાણીની સારી કાર્યક્ષમતા દર્શાવે છે. જ્યારે બાકીના વર્ષોમાં દેવાદાર ગુણોત્તર સરેરાશ દેવાદાર ગુણોત્તર કરતા વધુ છે. જે બાબત ઉઘરાણીની નબળી કાર્યક્ષમતા દર્શાવે છે.

(૪) દેવાદારોનું આયુષ્ય.

ઉઘરાણી તંત્ર ના કાર્યક્ષમતાનું વિશ્લેષણ દેવાદાર ના આયુષ્ય પરથી થઈ શકે છે. અહિં દેવાદારોને બે ભાગમાં વિભાજિત કરવામાં આવે છે. જેમાં એક સામાન્ય અને બાકિ રહેતા ખાતા ઓ એટલે કે લેણાંની ગુણવત્તાનો ખ્યાલ પરથી મળે છે. દા.ત લેણા એટલે કે ૬ માસ કરતા ઓછા સમયના બાકિ લેણા જ્યારે ૬ માસ કરતા વધારે સમયના લેણાને તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આમ પેઢીની પ્રવાહીતા નક્કી કરવામાં મદદ કરે છે. કોષ્ટક નં. ૫.૭ દ્વારા દેવાદારો નાં આયુષ્યને ટકાવારીમાં આપવામાં આવેલ છે.

કોષ્ટક નં. ૫.૭

રીફાઈનરી કંપનીમાં દેવાદારોનું આયુષ્ય નું પ્રમાણ

			૨૦૦૩	૨૦૦૪	૨૦૦૫	૨૦૦૬	૨૦૦૭	૨૦૦૮	કુલ	સરેરાશ
RIL			૦.૫૨	૦.૩૩	૧.૦૭	૦.૫૩	૦.૩૫	૦.૨૧	૩.૦૧	૦.૩૦
			૯૯.૪૮	૯૯.૬૭	૯૮.૯૩	૯૯.૪૭	૯૯.૬૫	૯૯.૭૮	૫૯૬.૯૯	૯૯.૫૦
BPCL			૧૪.૪૨	૯.૯૬	૧૦.૮૯	૭.૭૩	૧૬.૪૩	૧૪.૨૨	૭૩.૬૪	૧૨.૨૭
			૮૫.૫૮	૯૦.૦૪	૮૯.૧૧	૯૨.૨૭	૮૩.૫૭	૮૫.૭૮	૫૨૬.૩૬	૮૭.૭૩
MRPL			૩.૪૧	૧૦.૦૩	૮.૨૭	૧૦.૭૪	૨.૨૩	૧.૦૭	૩૫.૭૬	૫.૯૬
			૯૬.૫૯	૮૯.૯૭	૯૧.૭૩	૮૯.૨૬	૯૭.૭૭	૯૮.૯૩	૫૬૪.૨૪	૯૪.૦૪
IOCL			૨.૬૬	૨.૬૬	૦.૭૯	૧.૨૯	૩.૩૫	૩.૦૧	૧૩.૭૭	૨.૨૯
			૯૭.૩૪	૯૭.૩૪	૯૯.૨૧	૯૮.૭૧	૯૬.૬૫	૯૬.૯૯	૫૮૬.૨૩	૯૭.૭૧
HPCL			૨.૨૫	૩.૮૨	૨૮.૯૩	૨૧.૧૮	૩.૭૦	૩.૯૨	૬૩.૮૧	૧૦.૬૪
			૯૭.૭૫	૯૬.૧૮	૭૧.૦૭	૭૮.૮૨	૯૬.૩૦	૯૬.૦૮	૫૩૬.૧૯	૮૯.૩૬
CPCL			૧.૭૮	૦.૭૨	૨.૬૪	૦.૭૭	૧.૦૨	૧.૩૪	૮.૨૬	૧.૩૮
			૯૮.૨૨	૯૯.૨૮	૯૭.૩૬	૯૯.૨૩	૯૮.૯૮	૯૮.૬૬	૫૯૧.૭૪	૯૮.૬૨
BRPL			૦.૦૦	૦.૦૦	૦.૦૦	૦.૦૦	૦.૦૦	૦.૦૦	૦.૦૦	૦.૦૦
			૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦	૧૦૦	૬૦૦	૧૦૦

RIL કંપનીમાં કોષ્ટક નં. ૫.૭ માં દેવાદારોના આયુષ્ય નો વિચાર આપવામાં આવ્યો છે. RIL કંપનીમાં ૬ માસ થી વધુ સમય ના દેવાદારો ની કુલદેવાદારો સાથે ની ટકાવારી ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૦.૫૨% હતી જે ઘટીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૦.૩૩% થઈ હતી. જે વધીને ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં ૧.૦૭% થઈ હતી. જ્યારે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૦.૫૩% થઈ હતી. અને ૨૦૦૭ વર્ષમાં ૦.૩૫% હતી જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૦.૨૧% હતી. જ્યારે RIL કંપનીમાં ૬ માસ સુધીમાં દેવાદારોની કુલ દેવાદારો સાથેની ટકાવારી ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૯૯.૪૮% હતી. જે થોડીક વધીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૯૯.૬૭% થઈ હતી. જ્યારે ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં આ ટકાવારી વધીને ૯૯.૯૩% થઈ હતી. જ્યારે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૯૯.૪૭% અને ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં ૯૯.૬૫% થઈ હતી સરેરાશ ટકાવારી ૯૯.૫૦% હતી. આમ કંપનીમાં સરેરાશ ૯૯.૫૦% કરતા વધુ દેવાદારો ૬ માસ સુધીના છે જે લેણાના સંચાલનની કાર્યક્ષમતા દર્શાવે છે.

BPCL કંપની ૬ માસ કરતા વધુ સમયના દેવાદારોની કુલ દેવાદારો સાથેની ટકાવારી ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૧૪.૪૨% હતી. જે ઘટીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૭.૭૩% થઈ હતી. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં આ ટકાવારી ૧૪.૨૨% થઈ હતી. આજ કંપનીમાં ૬ માસ સુધીના દેવાદારની કુલ દેવાદારો સાથે ટકાવારી ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૮૫.૫૮% હતી. જે વધીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૯૨.૨૭% થઈ હતી. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ટકાવારી ૮૫.૭૮% થઈ હતી.

MRPL કંપનીમાં ૬ માસ કરતા વધુ સમયના દેવાદારોની કુલ દેવાદારો સાથેની ટકાવારી ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૩.૦૧% હતી. જે ખૂબજ વધીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૧૦.૭૪% થઈ હતી. જ્યારે આ ટકાવરી ઘટીને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૧.૦૭% થઈ હતી. જ્યારે ૬ માસ સુધીના દેવાદારોની કુલ દેવાદાર સાથેની ટકાવારી ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૯૬.૫૯% હતી જે ઘટીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૯૯.૯૭% થઈ હતી. જ્યારે ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં આ ટકાવારી ૯૧.૭૩% હતી. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં આ ટકાવારી ૯૯.૯૩% હતી. આ કંપનીમાં મોટાભાગના દેવાદારો ૬ માસ સુધીના છે. જે ઉઘરાણી તંત્ર ની કાર્યક્ષમતા દર્શાવે છે.

IOCL કંપનીમાં ૬ માસ કરતા વધારે સમયના દેવાદારોની ટકાવારી નું પ્રમાણ ૬ માસ સુધીના દેવાદારોની કુલ દેવાદારો સાથેના ટકાવારીના પ્રમાણ કરતા ઓછું છે. જે ઉઘરાણી તંત્રની કાર્યક્ષમતા દર્શાવેલ છે.

HPCL કંપનીમાં ૬ માસ કરતા વધારે સમયના દેવાદારો ની ટકાવારી ૨૦૦૩ ના વર્ષ માં ૨.૨૫% હતી. જે વધીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૩.૮૨% થઈ હતી. જ્યારે ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં ૨૮.૯૩% થઈ હતી. જ્યારે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૨૧.૧૮% થઈ હતી જે ઘટીને ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં ૩.૭૦% થઈ હતી. આમ HPCL કંપનીમાં ૬ માસ સુધીના દેવાદારોનું પ્રમાણ વર્ષમાં ૯૭.૭૫% હતું જે ઘટીને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૯૬.૦૮% છતા પણ ઉઘરાણી તંત્ર ખૂબજ કાર્યક્ષમ છે. તેમ સાબિત

HPCL કંપનીમાં ૬ માસ કરતા વધારે સમયના દેવાદારોને ટકાવારી વર્ષમાં ૧.૭૮% હતી. જે ઘટીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૦.૭૨% થઈ હતી. જ્યારે વર્ષમાં આ ટકાવારી ૨.૬૪% થઈ હતી. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં આ ૧.૩૪% થઈ હતી. આજ કંપનીમાં ૬ માસ સુધીના દેવાદારોનું પ્રમાણ વર્ષનાં ૯૮.૨૨% હતું જે વધીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૯૯.૨૩% થયું હતું વર્ષના અંતે ટકાવારીનું પ્રમાણ ૯૮.૬૬% થયું હતું આમ ૬ માસ દેવાદારોનું પ્રમાણ વધુ પ્રમાણમાં હોવાથી ઉઘરાણી તંત્ર કાર્યક્ષમ છે. સાબિત થાય છે.

BRPL કંપનીમાં ૬ માસ સુધીના દેવાદારોનું પ્રમાણ ૬ માસ કરતા સમયના દેવાદારો કરતા વધુ છે. એટલે ૬ માસ કરતા વધુ સમયના દેવાદારો છે. બધાજ દેવાદારો ૬ માસ સુધીનાજ છે. જે કંપનીજ શ્રેષ્ઠતા દર્શાવે છે.

પ્રકરણ— ૬

રોકડનું સંચાલન

(Cash Management)

- ૬.૧ પ્રસ્તાવના
- ૬.૨ વ્યાખ્યા અને અર્થ
- ૬.૩ રોકડ સંચાલનનું મહત્વ
- ૬.૪ ઈષ્ટતમ રોકડ નક્કી કરવી
- ૬.૫ રોકડ સિલકને અસરકર્તા પરિબલો
- ૬.૬ રોકડ ધારણ કરવાના હેતુઓ
- ૬.૭ રોકડ ધારણ કરવાના આધારો ના પરિબલો
- ૬.૮ રોકડ સંચાલનના કાર્યો
- ૬.૯ ચાલુ મિલકતોમાં નાણાનું રોકાણ
- ૬.૧૦ મિલકત અને ચાલુ દેવાનો તફાવત
- ૬.૧૧ પસંદગી પામેલ કંપનીઓમાં રોકડનું સંચાલન
- ૬.૧૨ ચાલુ ગુણોત્તર
- ૬.૧૩ પ્રવાહી ગુણોત્તર
- ૬.૧૪ ચાલુ જવાબદારીનો આવરણ ગુણોત્તર

પ્રકરણ— ૬

રોકડનું સંચાલન

(Cash Management)

૬.૧ પ્રસ્તાવના:—

“Cash, like the blood. Stream in the human body, gives vitality and strength to a business enterprises”^૧

જોકે રોકડ એ ચાલુ મિલકતનો થોડોક અંશ છે. છતાં પણ (Cash is both the beginning and end of working capital cycle cash, inventories, receivables and cash.”^૨

It is the cash, which keeps me business going, Hence, every enterprises, has to hold necessary cash for its existence”^૩

શ્રી બોલ્ટનના મતે જરોકડ એ ધંધાકીય પૈડાઓનું ઉમેશમાટે કાર્યરત રાખતું લુબ્રિકેટિંગ ઓઈલ છે. જેના વગર પ્રક્રિયા અટકી જાય છે.૪

વધારે રોકડ એ નફા માટે પાયાનું અંગ છે. તેથી “Today me emphasis is an me right amount of cash, at me right hime, at the right place and at the right cost”^૫

જ્યારે આર.આર.બારી ના મતે “Maintenance of surplus cash by a company unless there are special reasons for doing so, is regarded as a bad sign of cash management”

આમ “Holding of cash balance has an implicit cost in the form of its oppertunity cost”^૭

રોકડને બેરીને વિભાજીત કરી શકાય છે. એક ટુંકી દ્રષ્ટિએ “cash is very important business asset, but allthrough coin and paper currency can be inspected and handled, the major port of

the cash of most enterprises is in the form rather than tangible property”⁸

જ્યારે વિસ્તૃત દ્રષ્ટિએ “Cash consists of legal tender, cheques, bank draft money orders and demand deposits in banks, in general, nothing should be considered unrestricted cash unless it is available to the management the disturbance of any nature”⁹

૬.૨ વ્યાખ્યા અને અર્થ:—

કોઈપણ એકમ માં રોકડ મહત્વ નું સ્થાન ધરાવે છે. રોકડ એ સૌથી વધુ તરલ ચાલુ મિલકત છે. કોઈ પણ એકમમા જરૂરિયાત કરતા વધુ રોકડ હાથ પર રાખવામાં આવે તો સીધી અસર નફાકારકતા પર પડે છે. અને જરૂરિયાત કરતા ઓછી રોકડ હાથ ઉપર રાખવામાં આવે તો નાણાં ની ખેંચ વર્તાય છે. એટલે કે ધંધામા જરૂરિયાત મુજબ નીજ રોકડ હાથ પર રાખવી જોઈએ. નાણાંકીય મેનેજર બેંક સિલક, રોકડ, ચેક વગેરે નું યોગ્ય રીતે સંચાલન કરવું જોઈએ.

“Cash management includes management of marketable securities also, because in modern terminology money comprise marketable securities and cash in hand or in Bank.”

રોકડનું સંચાલન કરવામાટે ત્રણ બાબતો સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

- (૧) ધંધાની અંદરનો રોકડ પ્રવાહ
- (૨) ધંધાની અંદર અને બહારનો રોકડ પ્રવાહ
- (૩) ધંધાની રોકડ સિલક.

રોકડ સંચાલનમાં ચક્રમાં જોઈએ તો ખોડનું ઉધાર વેચાણ થાય તેની ઉધરાણી થાય અને રોકડ ધંધામા આવે જેમાથી ચૂકવણી કરતા રોકડ વધે તો રોકડનું રોકાણ કરવામાં આવે છે. અને જો રોકડ ઘટે તો ઉછીની મેળવવી પડે છે. રોકડનું સંચાલન કરવા માટે નીચેના ક્રમમા વિચારીને નિર્ણયો લેવા પડે છે.

- (i) રોકડ આયોજન

(ii) રોકડ પ્રવાહનું સંચાલન

(iii) યોગ્ય રોકડની સપાટી

(iv) વધારાની રોકડનું રોકાણ

૬.૩ રોકડ સંચાલનનું મહત્વ (Importance of cash management)

ઉપર આપણે જોયું કે રોકડનું સંચાલન ખૂબજ નાજુક કાર્ય છે. તેના કારણો નીચે મુજબ છે.

(૧) રોકડ ધંધામા સૌથી મહત્વની મિલકત છે કારણકે તેના દ્વારાજ ધંધાની જવાબદારીઓ ચૂકવી શકાય છે. અને ડિવિડન્ડ દ્વારા કંપનીના માલિકોને સંતોષી શકાય છે. તે સૌથી મહત્વની હોવા છતા તે સ્ટોક જેવી ઉત્પાદક નથી એટલે કે નફામા તે કોઈ પ્રત્યક્ષ ફાળો. આપતી નથી તેથી તો રોકડ સંચાલનનું મહત્વ વધી જાય છે. કારણ જેમ વધુ રોકડ રાખીએ તેમ નફાકારકતા ઘટે છે.(આ તબક્કો યાદ રાખવા જેવું જરૂરી છે કે રોકડ એટલે ફક્ત ચલણી નોટો અને સિક્કાજ નહી પરંતુ તેમા બેંક સિલક નો સમાવેશ પણ થાય છે.) “The concept of cash managemet is not her and it has acquired a greater signipicance in the morden world of business due to change that took place in the cordvct of business and ever increasing difficulties and the cost of borrowing”

(૨) રોકડ સંચાલન મહત્વનું હોવાનું બીજું કારણ એ પણ છે કે રોકડ પ્રવાહનું પૂર્વાનુમાન કરવાનું કામ ખૂબ મુશ્કેલ છે. રોકડની આવક અને રોકડની જાવક બીજો સરખા થઈ રહેતાનથી અમુક સમયે રોકડની આવક વધુ હોય છે. અને જાવક ઓછી હોય છે. તો બીજા સમયે રોકડની જાવક વધુ હોય છે અને આવક ઓછી હોય છે. જ્યારે વેચાણ ખૂબ વધી જાય ત્યારે રોકડ વેચાણમાથી દેવાદારો પાસેથી ઉઘરાણીમાથી વધુ નાણામળે છે. તો કેટલીક વાર ડિવિડન્ડ ચૂકવવાનું આવે અથવા મોટું પત્ર અથવા મૌસમી કાર્યો માલ મોટા પાયા પર ખરીદવો પડે તો રોકડ જાવક ખૂબ વધી જાય તેથી યોગ્ય સમયે યોગ્ય પ્રમાણમાં રોકડ મળે અને તકલીફ વગર ધંધો ચાલે એવી વ્યવસ્થા કરવાનું કામ રોકડ સંચાલનનું છે. “Apaet form the fact that it is the most liquid current assets, cash is the common denominator to which all current assets can be

reduced because the other current assets i.e. receivable and inventor get eventually converted into cash”¹²

(૩) રોકડનું મહત્વ બીજી રીતે પણ સમજાવી શકાય ધંધામાં અન્ય મિલકતોના પ્રમાણમાં રોકડનું પ્રમાણ ખૂબ ઓછું છે. દા.ત ભારતમાં રોકડનું પ્રમાણ કુલ ચાલુ મિલકતોના ૬૫૮× જેટલુંજ છે. અને છતાં સંચાલકોએ મોટા ભાગનો સમય આ રોકડની વ્યવસ્થામાંજ આપવો પડે છે. તાજેતરમાં રોકડની વ્યવસ્થા માટે અનેક પ્રકારની ટેકનિકો શોધી કાઢવામાં આવી છે.

“Cash management is concerned with minimizing unproductive cash balance investing temporarily excess cash advantageously and to make the best possible arrangement for meeting planned and unexpected demands on the firms cash”¹³

(૪) રોકડ સંચાલન એ રીતે પણ મહત્વનું છે કે મૂડી રોકાણની યોજના ઓના રોકાણમાટે રોકડની આવશ્યકતા રહે છે. તેના વિના ધંધો વિકસી શકતો નથી રોકડ સંચાલનનું મહત્વ એ બાબત પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ધંધામાં મૂડી રોકાણની કોઈપણ યોજનાની પસંદગી કરતા તેમાથી ઉદ્ભવતો રોકડ પ્રવાહ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. નહીં કે નફો જે યોજના મા સૌથી વધુ રોકડ પ્રવાહ ઉદ્ભવે તે યોજના પસંદગી સામે છે. આ સંજોગોમાં નાણા સંચાલકોએ રોકડ સંચાલન પર વધુ ભાર મૂકવો પડે એ સ્વાભાવિક છે. “cash management is concerned with minimizing unproductive cash balance, investing temporarily excess cash balance means for meeting planned and unexpected demands on the firm's cash”¹⁵

(૫) ધંધાની નફાકારકતા વધારવા સામે આવેલી તકોમાં લાભ લઈ શકવો જોઈએ જો હાથ પર પૂરતા રોકડ રાખવામાં આવી હોયતો જ આ શક્યબને દા.ત કોઈક સમયે કાચો માલ ખૂબ નીચા ભાવે મળી શકતો હોય તે સંજોગોમાં હાથ પર પૂરતી રોકડ હોય તો મોટા પ્રમાણમાં ખરીદ કરી નોંધપાત્ર બચત કરી શકાય છે. કોઈ આધુનિક યંત્ર બાબતમાં આયાતી નીતિમાં સરકારે કામચલાવ છૂટ મુકી હોય ત્યારે હાથ પર પૂરતી રોકડ હોયતો નફાકારકતા ખૂબ વધારી શકાય.

“Planning is basically an intellectual process a mental pre disposition to do things in a orderly way to think before acting and to act in the light of facts rather than of a guess”¹⁶

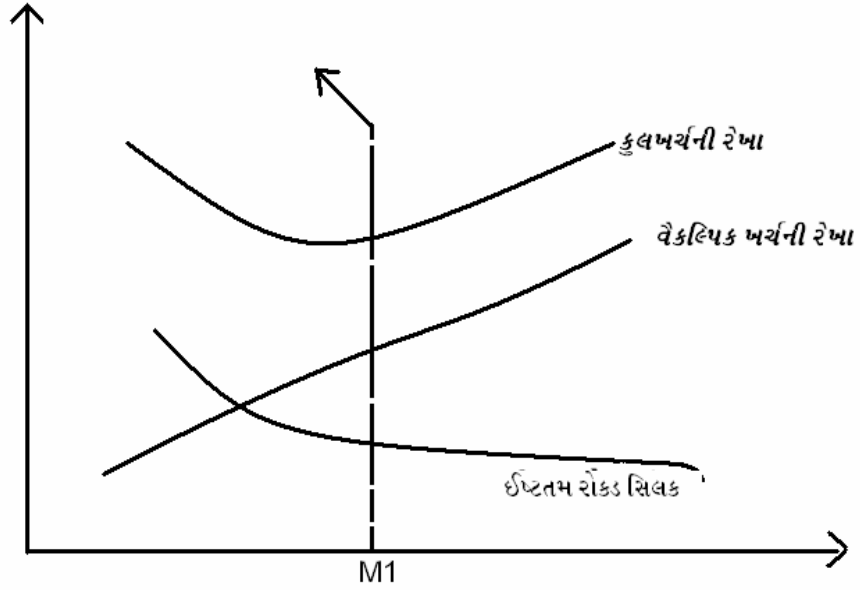
૬.૪ ઈષ્ટતમ રોકડ સિલક નક્કી કરવી. (cdetermining the optimum cash balance)

નાંણા સંચાલકનું એક મહત્વનું કાર્ય છે કે તેણે રોકડ સિલક યોગ્ય સપાટીએ જાળવી રાખવી જોઈએ અહીં રોકડસિલક મા હાથ પર રોકડ અને બેંક સિલક બંનેનો સમાવેશ થઈ જાય છે. પેઢીને ધંધાના અનેક વ્યવહારો માટે રોકડની જરૂરિયાત રહે છે. રોજરોજના ખર્ચા ચૂકવવા માલની ખરીદીમાં નાણા ચૂકવવા મંજૂરી અને પગાર ચૂકવવા વગેરે તો બીજી બાજુ તેને રોકડ વેચાણમાંથી અને ઉધાર વેચાણની ઉઘરાણીમાંથી નાણા મળતા રહે છે. આ બંને વચ્ચે થોડો ગાળો રહે છે અહીં પ્રશ્ન એ છે કે ધંધા માં કેટલી રોકડ સીલક રાખવી કે જેથી આવા રોજરોજના વ્યવહારો સરળતા થી ચાલ્યા કરે સામાન્ય ભાષામાં એમ કહી શકાય કે પેઢીએ બહુ ઓછી રોકડ રાખવી ન જોઈએ નહીં તો રોજરોજના ખર્ચા ચૂકવવા તેને મુશ્કેલી અનુભવવી પડશે વળી બહુ વધુ રોકડ ન રાખવી જોઈએ કે જેથી તેના પર મળતુ વ્યાજ તેને ગુમાવવું આ બંને વચ્ચે કોઈ યોગ્ય સપાટી આદર્શ સપાટી શોધવી જોઈએ.

આ માટે આપણે બે ખ્યાલ વિચારીએ એક સોદાના ખર્ચા જ્યારે પોતાની વધારાની રોકડ સિલક જામીનગીઓ વેચવી પડે આ અંગે સોદાના ખર્ચા થાય છે જેમા દલાલી સમય વગેરે ખર્ચાઓનો સમાવેશ થાય છે. આમા રોકડનું પ્રમાણ ઓછું રાખવાથી જરૂર પડે ત્યારે જામીનગીરી વેચવી પડે જેમા સોદાના ખર્ચાથાય બીજી બાજુ જો પેઢી વધુ પ્રમાણમાં રોકડ રાખે તો વધારાની રોકડનું જામીનગીરીમા રોકાણનહી થવાથી વ્યાજનું નુકસાન થાય આ વ્યાજનું નુકસાન એક વૈકલ્પિક પડતર છે આમ વધુ પડતી રોકડ સિલક રાખવાથી વૈકલ્પિક પડત થાય છે.

જેમ જેમ રોકડ વધુ રાખતા જઈએ તેમ તેમ જામીનગીરી વેચવાના સોદા ઓછા કરવાપડે એટલે કે સોદાનો ખર્ચ ઘટતો જાય આ પરિસ્થિતી આપણે આલેખમાં દર્શાવીયે જેમા ધરીપર ખર્ચ બતાવને ધરીપર રોકડ સિલક બનાવી એ તો સોદાના ખર્ચની રેખાડાબી બાજુથી

જમણી બાજુ નીચે ઢળતી જણાશે બીજુ જેમ-જેમ રોકડ વધુ રાખતા જઈએ તેમ જામીનગીરીમાં તેનું રોકાણ કરવાથી થતી વ્યાજની વધુને વધુ આવક આપણે ગુમાવીએ છીએ એટલેકે વૈકલ્પિક ખર્ચની રેખા ઉચે જતી હશે આ બંનેની સંયુક્ત કે કુલ ખર્ચની રેખા બતાવીયેતો શરૂઆતમાને નીચે ઢળતી દેખાશે એકતબ્બકો એવો આવશે જ્યારે વૈકલ્પિક ખર્ચ વધી જશે અને સોદાનો ખર્ચ ઓછો થશે આ તબ્બકે કુલ ખર્ચની રેખા ઉપર જવામાંડશે અને તે તબ્બકે ઈષ્ટતમ રોકડ સિલક નક્કી થશે આવાત નીચેની આકૃતિ દ્વારા રજૂ કરી શકાય

આલેખ દર્શાવે છે કે જ્યારે રોકડ સિલક ની સપાટીયે હોય ત્યારે કુલ ખર્ચ ઓછામાં ઓછો છે. એટલે તે સપાટએ રોકડ સિલક જાળવી રાખવી જોઈએ.

૬.૫ રોકડ સિલકને અસરકર્તા પરિબળો :

રોકડ સિલકને અસરકરતા બે મુખ્ય પરિબળો છે. આ સ્થિરતા અને અચોક્કસતા જો રોકડની આવક અને જાવક રોજ રોજ એક સરખીરહેતી હોય તો રોકડ સિલક કેટલી રાખવી તે નક્કી કરવાનું કાર્ય ખૂબ સરળ બની જાય છે. રોજે રોજ જે વધારાની રકમ આવે તેનો બીજા હેતુ માટે ઉપયોગ કરી શકાય પરંતુ વ્યવહારોમાં એમ બનતુ નથી તે મા અસ્થિરતા રહે છે.

અસ્થિરતા:— ધારોકે રોજેરોજની રોકડ આવક અને રોકડ જાવક અસ્થિર રહે છે. પરંતુ તે અંગે અગાઉથી પૂર્વનુમાન થઈ શકે છે. આવા સંજોગોમા નાણા સંચાલકનો પશ્ચાત્ત સરળ છે. તેણે સોદાનો ખર્ચ અને વૈકલ્પિક ખર્ચ બે વચ્ચે સમતુલા જાળવી ઓછામા ઓછો કુલ ખર્ચ આવે એવી સપાટીએ રોકડસિલક રાખવી જોઈએ.

આમ, જ્યારે રોકડ આવક જાવકમા અસ્થિરતા હોય પરંતુ ચોકકસ પણે તેનો અંદાજ મૂકી શકાય ત્યારે ઈષ્ટતમ રોકડ સિલકતી ગણતરી સ્ટોકનો આર્થિક વરદી જથ્થો નક્કી કરવાના સૂત્ર દ્વારા થઈ શકશે અહીં જે આર્થિક વરદી જથ્થાનું સૂત્ર થોકી બદલી નીચે મુજબ રજૂ થઈ શકે.

C= રોકડની ઈષ્ટતમ સપાટી

B=સોદાનો ખર્ચ

I= જામીનગીરીનો વ્યાજનોદર

T= અમુક મુદત દરમિયાન રોકડની કુલ ભાગ

અચોક્કસતા:– (uncertainty)

ઉપરના સૂત્ર જ્યારે રોકડ આવક(mate) ચોકકસતાથી જાણી શકાય ત્યારે ઉપયોગ માં લઈ શકાય છે. પરંતુ જ્યારે અચોક્કસતા હોય એટલે આવક કે(mate)ચોકકસતાથી અંદાજ શકાય એમ ન હોય ત્યારે અંકુશ સિધ્ધાંતની રીત નો ઉપયોગ કરવો પડે છે. આ અંગેનું મોડેલ મિલર અને ઓરે રજૂ કર્યું હતું આ મોડેલ માટે સોદાના ખર્ચ અંગે, વૈકલ્પિક ખર્ચ અંગે તથા ચોખ્ખા રોકડ પ્રવાહના અસ્થિરતાના પ્રમાણ અંગે માહિતી હોવી જોઈએ. તેને આધારે રોકડ સિલક ની લઘુતમ અને ગુરૂતમ સપાટીઓ નક્કી કરવામાં આવે છે. જ્યારે રોકડ સિલક ગુરૂતમ સપાટીએ પહોચી જાય ત્યારે રોકડનું વેચાણ પાત્ર જામીનગીરીમાં રોકાણ કરવામાં આવે છે જ્યારે રોકડ સિલક લઘુતમ સપાટીએ પહોચી જાય ત્યારે જામીનગીરી વેચીને રોકડ ઉભી કરવામાં આવે છે. જ્યાં સુધી રોકડ આ બે મર્યાદાની વચ્ચે રહે છે. ત્યાં સુધી ખાવા વ્યવહારો કરવામાં આવતા નથી.

યોગ્ય સપાટી:– (Appropriate level)

વ્યવહારો માં રોકડ આવક અને જાવક સંપૂર્ણ પણે અચોક્કસ પણ નથી હોતી કે સંપૂર્ણપણે ચોકકસ હોતી નથી. તેથી વ્યવહારમાં ઈષ્ટતમ રોકડ સિલક નક્કી કરવાનું કાર્ય મુશ્કેલ છે. સંચાલકો રોકડ સંચાલનના મોડેલ અને રોકડ બજેટની પદ્ધતિ બેનો ઉપયોગ કરીને “રોકડ સિલક ની યોગ્ય સપાટી” નક્કી કરે છે. નાની પેઢીઓ તો આવા ગણીતીય મોડેલ નો ઉપયોગ કરી શકતી નથી, કારણ કે તે અંગેની માહિતી મેળવવાનો ખર્ચ જ ખૂબજ વધી જાય

છે. એટલે તેઓ યોગ્ય રોકડસિલક નક્કી કરવા પોતાના અનુભવ અને પ્રયોગનો ઉપયોગ કરે છે.

(૧) દૈનિક વ્યવહાર નુ પ્રમાણપત્ર: (Factors Detrmining Cash Flow)

રોકડ પ્રવાહના બે પ્રકાર છે. રોકડ આવક પ્રવાહ અને રોકડ જાવક પ્રવાહ બંને પ્રકારના રોકડ પ્રવાહ પર અનેક પરિબલો અસર કરે છે. જે ટૂંકમા નીચે મુજબ છે.

(૧) દૈનિક વ્યવહારોનુ પ્રમાણ:— ઘંઘામા રોજ રોજ જે વેચાણથાય તેમાથી રોકડ મળે છે. તો જે ખરીદી થાય છે તે અંગે રોકડની ચુકવણી કરવી પડે છે. ઉત્પાદન કરતી પેઢીમા માલની ખરીદી ઉપરાંત અન્ય ખર્ચા ચુકવવા માટે પણ રોકડની જરૂરીયાત રહે છે. એટલે જેમ દૈનિક વ્યવહારનું પ્રમાણ ઉચુ તેમ રોકડ પ્રવાહનું પ્રમાણ પણ ઉચું રહેવાનું વેચાણ મોટા પાયા પર થતું હોય તો વધુ પ્રમાણમાં રોકડ ઉદ્ભવે છે. ખરીદી કે ઉત્પાદન મોટા પાયા પર થતુ હોય તો વધુ પ્રમાણમાં રોકડની જરૂર રહે છે. એટલે પેઢીએ દૈનિક વ્યવહારો માથી ઉદ્ભવતા રોકડ આવક પ્રવાહ અને પ્રવાહ બંનેનો વિચાર કરીને રોકડ સિલક કેટલી હાથપર રાખવી જોઈએ તેનો નિર્ણય લેવો પડે છે.

(૨) આકસ્મિકતા:— ઘંઘામા આકસ્મિકતા ગમે ત્યારે ઉભી થવાની આમ તો રોકડનું આયોજન કરતી વખતે રોકડ આવક પ્રવાહ અને જાવક પ્રવાહ અંગે પૂર્વાનુમાન કરવામાં આવે છે. પરંતુ તેને ખલેલ પહોચે એ રીતે કેટલીક આકસ્મિકતા ઉભી થઈ શકે છે. જે રોકડપ્રવાહને અસર કરે છે. દા.ત કોઈ એક મોટો ગ્રાહક એ આર્થિક મુશ્કેલીમાં મુકાયજાયતો રોકડ આવક પ્રવાહ પર તેની નોંધપાત્ર અસર થાય છે. આ અંગેની વધારાની રોકડની વ્યવસ્થા ઉભી કરવી પડે તેજ પ્રમાણે બજારમાં એવી પરિસ્થિતિ ઉભી થાય કે મોટા પ્રમાણમાં જરૂરી કાચો માલ ખરીદવો પડે અથવા કોઈ ટ્રિબ્યુનલ કે અદાલતના ચુકાદા મુજબ મજૂરોને મોટા પ્રમાણમાં નાણા ચુકવવા પડે આ પરિસ્થિતિ રોકડ જાવક પ્રવાહને નોંધપાત્ર અસર કરે છે આ માટે તાત્કાલિક રોકડની વ્યવસ્થા કરવી પડે આવા સંજોગોમાં વધારાની રોકડનું સરકારી જામીનગીરીમાં કે ટુંકાગાળાની બેંક ડિપોઝીટ માં કરેલુ રોકાણ ઉપયોગી નીવડે છે.

(૩) ઉપસ્થિત થતી તક:— કેટલીક વાર એવી પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત થાય છે કે જેનો લાભ લેવામા આવે તો પેઢીની નફાકારકતા વધે છે. દા.ત કોઈ વેપારી મોટા પ્રમાણમા ભેગો થયેલ સ્ટોક કાઢી નાખવા મોટા વટાવતી ઓફર કરે તો તે સંજોગોમાં મોટા પ્રમાણમાં એક જરૂરિયાત

ઉપસ્થિત થાય. અલબત્ત આને કારણે સારો એવો લાભ થવાની શક્યતા રહે છે. જેથી આવા સંજોગોમાં રોકડ જાવક પ્રવાહ પર તેની અસર થવાની

(૪) દેવાદારોને આપવામાં શાખની મુદત:— દેવાદારોને શાખની અપાતી મુદત આવક રોકડ પ્રવાહ પર નોંધપાત્ર અસર કરે છે. જો દેવાદારોને વધુ મુદતની શાખ આપવામાં આવતી હોયતો આવક રોકડ પ્રવાહ ઓછો રહે છે. આ માટે પેઢીની દેવાદાર ગુણોતર અને આખા ધંધાનો દેવાદાર ગુણોતરોને ગણી કાઢી બંનેની તુલના કરવી જોઈએ જો પેઢીનો ગુણોતર ઉચો હોયતો તેમા જરૂરી સુધારા કરી ઝડપી વસૂલાત માટેના પ્રયત્નો કરવા જોઈએ અલબત્ત સંજોગો પ્રમાણે દેવાદાર ગુણોતરમાં ફેરફાર કરવો પડે છે. દા.ત મંદીના સમયમાં સામાન્ય ઉઘરાણીની મુદત કરતા વધુ મુદતની શાખ આપવી પડે છે. તેથી ઉલટુ જ્યારે મોટા પાયા પર કંપનીના માલની માંગ નીકળી હોય ત્યારે ઓછી શાખની મુદતે પણ વેચાણ થઈ શકે છે. આમ, સંજોગો જોતા વાજબી શાખની મુદત પણ નક્કી કરીને આવક રોકડ પ્રવાહ નિયંત્રિત કરી શકાય છે.

(૫) લેણદારો પાસેથી મળતી શાખની મુદત:—

જે રીતે દેવાદારોને અપાતી શાખની મુદત આવક રોકડ પ્રવાહને અસર કરે છે. તે રીતે લેણદારો તરફથી મળતી શાખની મુદત જાવક રોકડ પ્રવાહને અસર કરે છે. જે લેણદાર પાસે વધુમા વધુ શાખમુદત મળે તેની પાસે ખરીદી કરવાથી રોકડ સિલકની જરૂરિયાત ઘટાડી શકાય છે. અલબત્ત તે વેપારી યોગ્ય સમયે પૂરતા પ્રમાણમા માલ પૂરો પાડી શકે એવો તો હોવો જ જોઈએ લેણદાર ગુણોતર પરથી શાખની મુદતનો ખ્યાલ મેળવી શકાય છે. બીજો મુદો એ છે કે લેણદારો તરફથી જે શાખની મુદત આપવામા આવે તેનો વધુમા વધુ લાભ લેવા જોઈએ એટલે કે છેલ્લામા છેલ્લી તારીખે જ ચેક આપવો જોઈએ અલબત્ત નિયમિત રીતે મોડી ચુકવણી કરવાથી પેઢીની પ્રતિષ્ઠા જોખમાય છે. અને સરવાળે પેઢીને નુકસાન કર્તા નિવડે છે. તેથી ચુકવણી સમયસર જ કરવી જોઈએ.

(૬) નાણા બજારમાં પ્રવર્તતા વ્યાજના દર:—

નાણા બજારમાં વ્યાજના ઉચા દરો પ્રવર્તતા હશે તો પેઢીની આવક રોકડ પ્રવાહને તેની અસર થવાની આનાબે કારણોકે એક ઉચા વ્યાજના દરના કારણે દેવાદારો ચુકવવાના નાણા થોડા ભોગ ચુકવવાનું વધારે પસંદ કરશે બીજુ ઉચા વ્યાજના દરનો અર્થ એ છે કે બજારમાં નાણાની પરિસ્થિતિ મુશ્કેલ છે. તેથી બેંકો પણ સહેલાઈથી નાણા આપશે નહી કેટલીકવાર

રિઝર્વ બેંકોના નિયંત્રણોને કારણે કંપનીઓને ધીરવાની રકમમા કાપ મૂકવામા આવે છે. આ સંજોગોમા પેઢીની આવક રોકડ પ્રવાહ ઘટે છે. અને જરૂર પડતા બીજેથી નાણા ઉભાકરવાની વ્યવસ્થા કરવી પડે છે.

અલબત જો કંપની જાહેર પ્રજા પાસેથી સ્વીકારતી હોય તો જ્યારે બજારમાં ઉચા વ્યાજના દરો પ્રવર્તતા હોય ત્યારે જાહેર પ્રજા પાસે મોટા પ્રમાણમાં થાયતો કંપનીને મળે છે. આ રીતે પેઢીના આવક રોકડ પ્રવાહ પર અનુકુળ અસર થાય છે.

(૭) માંગમા થતા ફેરફાર:—

માંગમા બે પ્રકારના ફેરફારો થતા હોય છે. એક મૌસમી ફેરફારો અને બીજા વ્યાપાર ચક્રીય ફેરફારો માંગમા થતા મૌસમી ફેરફારો એમ સૂચવે છે કે અમુક મોસમ દરમિયાન પેઢીના માલની માંગ ખૂબ વધુ હોય છે. જ્યારે બાકીના સમય દરમિયાન માંગ ઓછી રહે છે. તેથી રોકડ પ્રવાહ પર તેની અસર થવાની અલબત રોકડ પ્રવાહ પર થતી આ અસર અગાઉ શકાય છે. કારણકે દર વર્ષે આવા મૌસમી ફેરફાર થતા રહે છે. પરંતુ વ્યાપાર ચક્રીય ફેરફારોની અંદાજ મેળવવાનું ખૂબ મૂશ્કેલ જો એકાએક મંદીની પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિતિ થાયતો પેઢીના રોકડ આવક પ્રવાહ પર તેની નોંધપાત્ર અસર થાય છે. અને તે તૂટને પહોંચી વળવા પેઢીએ અન્ય વ્યવસ્થા કરવી પડે છે.

(૮) વિકાસની યોજનાઓ:—

પેઢીજો વિકસિત સ્થિતિ એ પહોંચી ગઈ હોય તો તેને વધારાનો રોકડ પ્રવાહની જરૂર રહેતી નથી પરંતુ વિકસતી કંપનીઓ સતત મૂડી રોકાણની યોજનાઓ કરતી રહે તેને માટે નાણાની જરૂરિયાત રહે છે. આવી કંપનીઓ ઈકિવટી કે પ્રેફરન્સ શેર બહાર પાડીને ડિબેન્ચર દ્વારા કે અન્ય લાંબા ગાળાની લોન દ્વારા અથવા આંતરિક સાધનો દ્વારા નાણા ઉભા કરે છે. આમ વધારાના નાણા ઉભા કરવાની યોજના આવક રોકડા પ્રવાહને અસર કરે છે. તો તેનું રોકાણ જાવક રોકડપર અસર કરે છે. અલબતા પેઢીએ લાંબા ગાળાનું મૂડી બજેટ બનાવ્યું છે તો આ રોકડ પ્રવાહનો અગાઉથી અંદાજ મૂકી શકાય છે.

(૯) કરવેરા:—

કંપનીઓ પરના કરવેરા જાવક રોકડ પ્રવાહ પરનોંધવા અસર કરે છે. જો કંપનીઓ પરના કરવેરાના દરમા વારંવાર ફેરફારો થતા રહેતા હોય તો નાણા સંચાલક મુંજવણ અનુભવે

છે. ભારતની કંપનીઓ પરના કરવેરાનું સરેરાશ પ્રમાણ નફાના ૪૫% થી માંડીને ૫૫% સુધીનું છે. તેથી સ્વાભાવિક રીતે જ તેની અસર રોકડ જાવકપ્રવાહ પર મોટા પાયા પર થવાથી આમ છતાં તેનો અંદાજ મુકવાનું કાર્ય પ્રમાણ માં સરળ છે. વળી જાવક રોકડ પ્રવાહ પરતેની અસર જોતા કરવેરાનું આયોજન પણ એ રીતે કરવું જોઈએ કે જે ઓછામાં ઓછા કરવેરા ભરવા પડે અને સરકારે આપેલી રાહતો વધુમાં વધુ લાભ લઈ શકાય છે. જાવક રોકડ પ્રવાહ ઘટાડીને રોકડની સ્થિતિ સરળબનાવી શકાય છે.

(૧૦) ડિવિડન્ડ અંગેની નીતી:—

રોકડ પ્રવાહ પર અસર કરતી મહત્વની બાબત એ ડિવિડન્ડ નીતી છે. જો સંચાલકો ઉદાર ડિવિડન્ડ નીતી અપનાવે તો જાવક રોકડ પ્રવાહ વધુ રહે અને સંયમ ભરી ડિવિ—નીતી થી જાવક રોકડ પ્રવાહ ઘટે જો સંચાલકો ઓછું રોકડ ડિવિ—આપી વખતો વખત બોનસ શેરઆપવાની નીતી અપનાવે તો રોકડપ્રવાહને નોંધપાત્ર અસર કરે છે. આવી કંપનીઓની રોકડ સ્થિતિ સરળ રહે છે. સંચાલકો પેઢીની ભાવી જરૂરિયાત ધ્યાનમાં રાખી ડિવિ—નીતી ઘડે તો રોકડ પ્રવાહની પરિસ્થિતિ અનુકૂળ બને છે.

૬.૬ રોકડ ધારણ કરવાના હેતુઓ:—(Motives for Holding Cash)

દરેક ધંધાકીય એમ કેટલીક રોકડ (બેંક સિલક) હંમેશા હાથ પર રાખે છે. તેના ત્રણ કારણો છે.

- (૧) ધંધાના વ્યવહારો માટે
- (૨) સાવચેતી માટે
- (૩) સટરૂટાકીય વ્યવહાર માટે

(૧) ધંધાના સામાન્ય વ્યવહારોને પહોંચી વળવાનો હેતુ:— (Transaction Motive)

(૧) આ હેતુ ધંધાના રોજ બરોજના વ્યવહારો સરળતાથી ચાલી શકે તે માટે કેટલીક રોકડ અને બેંક સિલક હાથ પર રાખવાનું સૂચવે છે. દરેક પેઢીને ખરીદી માટે પગાર, ઈલેક્ટ્રીક બિલ, તાર ટપાલ ખર્ચ તથા ધંધાના અન્ય ચાલુ ખર્ચ ચુકવવા રોકડજ જરૂર રહે છે. જો રોકડ આવક અને રોકડ જાવક સરખી હોત એટલેકે રોજે રોજ જેટલી રોકડની ચૂકવણી કરવાની હોય તેટલી રોકડની આવક હોત તો કોઈ રોકડ સિલક હાથ પર રાખવાની જરૂર રહેત નહીં પરંતુ તેમ વ્યવહારમાં બનતુનથી જ્યારે ચુકવણી માટે જેટલી રોકડની જરૂર હોય ત્યારે અને તેટલીજ

રોકડ રકમ મળતી નથી. તેથી દરેક પેઢીએ કેડલીક રોકડ હાથ પર રાખવી પડે છે.

(૨) કેટલીકવાર પેઢી પાસે વધારાની રોકડ હાથ પર પડી રહે છે. તે સંજોગોમાં તે તરત વેચી શકાય એવી ટુંકાગાળાની જામીનગીરી સંજોગોમાં તે તરત વેચી શકાય એવી ટુંકાગાળાની જામીનગીરી તેનું રોકાણ કરી રાખવે અને જ્યારે ચુકવણી માટે જરૂર પડે ત્યારે તેનો ઉપયોગ કરે છે. આવું સામાન્ય રીતે મહત્તમ વેચાણના ગાળા દરમિયાન બને છે. દા.ત ભારતમાં દિવાળીના દિવસોમાં તૈયાર કપડા વેચનાર પેઢીનું વેચાણ સૌથી વધુ હોય છે.

(૩) કેટલીકવાર લાંબા ગાળાનું દેવું ચૂકવવા પેઢી રોકડ હાથ પર છે પરંતુ સામાન્ય રીતે તેનું રોકાણ જામીનગીરીઓમાં એવી રીતે કરે કે જેથી તે દેવું ચૂકવવાનો સમય આવે ત્યારે તે જામીનગીરી વેચી શકાય અને તેના નાણામાથી તે દેવાની પૂરેપૂરી રકમ ચૂકવી શકાય દા.ત ડિબેન્ચર સિક્કિંગ ફંડ

(૪) અમુક પ્રકારની નિયમીત પરંતુ વર્ષમાં અમુકજ વખતે કરવામાં આવતી ચુકવણી માટે પણ કંપનીએ રોકડ રાખવી પડે છે. દા.ત. દર વર્ષ ડિવિ—ની ચુકવણી માટે મોટી રકમની જરૂર રહે છે. તેજ પ્રમાણે કરવેરા ચૂકવવા દર ત્રણ મહિને મોટી રકમની જરૂરિયાત રહે છે. આ માટે પણ કંપનીએ રોકડ ધારણ કરી રાખવી પડે છે. અહીં પણ તે રોકડનું આયોજન કરીને ટુંકાગાળા માટે તરત બચત રકમ એવી જામીનગીરી ઓમાં રોકાણ કરી શકે.

(૨) સાવચેતીનો હેતુ:— (Precautionary Motive)

ભવિષ્યમાં કોઈ કટોકટી ઉભી થાય કે આકસ્મિક જરૂરિયાત ઉભી થાય તો પહોંચી વળવા પેઢી રોકડકે રોકડ જેવી મિલકત હાથ પર રાખે છે. દા.ત અકસ્માત થાય પાવર નિષ્ફળ જાય હડતાળ પળે વગેરે સંજોગોમાં એકાએક મોટી રકમની જરૂર ઉભી થાય છે. આવા સંજોગોમાં જો કેટલીક રોકડકે રોકડજેવી મિલકત હાથ પર રાખી હોય તો તે કટોકટીને પહોંચી વળવા ઉપયોગી નિવડે છે. રોકડનું આયોજન આ સંજોગોમાં ઉપયોગી છે. જો પૂરતી ચોકસાઈથી રોકડનું આયોજન થયું રોય તો કટોકટી માટે ઓછી રોકડ જોઈએ.

વળી પેઢીની પ્રતિષ્ઠા ઉચી હોય અને જો તે બેંક પાસેથી કે સાધનોમાંથી નાણાની તાત્કાલિક વ્યવસ્થા કરી શકે તો તેની સાવચેતીના હેતુ માટે ઓછી રોકડ રાખવી પડે છે. વળી દરેક જોખમ સામે વીમો ઉતારવો હોય તો પણ અકસ્માત જેવા સંજોગોમાં વીમા કંપની પાસેથી રોકડ મળી છે. તે સંજોગોમાં પણ સાવચેતી માટે ઓછી રોકડ રોથ પર રાખવી પડે છે. પરંતુ

આ અંગે કોઈ ચોકકસ ફોમ્યુલા સૂચવી ન શકાય કાણકે જુદા-જુદા ઉદ્યોગોમાં અને એકજ ઉદ્યોગની જુદી-જુદી પેઢીમાં સ્થિતિ અલગ-અલગ હોવાની એટલે નાણા સંચાલક પોતે પોતાના સંજોગોનો વિચાર કરી કેટલી રોકડ સાવતેતીના હેતુ માટે રાખવી અને તે કયા સ્વરૂપે રાખવી તે નક્કી કરવાનું છે. તે રોકડ સ્વરૂપે જ કે બેંક સિલક સ્વરૂપેજ રાખવામાં આવે તો તે નિષ્ક્રીય રહે છે તેથી કાતો તે બેંકમાં ફિક્સ ડિપોઝીટ તરીકે અથવા ઓછા જોખમવાળી જામીનગરી માં રોકી રાખવું લાભદાયી છે.

(૩) સદ્દટાકીય હેતુ:—(Speculative Motive)

રોકડ એટલામાટે રાખી મુકવામાં આવે છે કે કોઈ સારી તક ઉભી થાય તો તેમાં નાણા રોકી તેના ભાવ તફાવત માથી સારો એવો નફો કમાવી શકાય તેજ પ્રમાણે કાયા માલની ખરીદી બાબતમાં પણ થઈ શકે જો કાયા માલના ભાવો ઘટવાની શક્યતા હોયતો હાલ રોકડ હાથ પર રાખી મુકવામાં આવે અને જ્યારે ભાવ ઘટે ત્યારે તેની મોટા પાયે ખરીદી કરી લેવામાં આવે છે.

એક દ્રષ્ટિબિંદુ એવું છે કે ધંધાદારી પેઢીઓએ સદ્દટાકીય વ્યવહાર માં પડવું ન જોઈએ કારણ કે તેમાં મોટું જોખમ રહેલું છે જે ધંધા મુશ્કેલીમાં મુકી શકે છે. બીજું દ્રષ્ટિબિંદુ એવું છે. કે વધારાની રોકડ કેટલીક સારી જામીનગીરી માં રોકવામાં આવે તો સારો એવો મૂડી નફો કમાઈ શકાય છે. તેથી જો કોઈ-કોઈ વાર આવા વ્યવહારો કરવામાં આવે તો તેથી ધંધાની નફાકારકતા વધારી શકાય છે. આમા દીર્ઘદ્રષ્ટિ અને આવડતની જરૂર છે. એટલે સારો રસ્તો એ છે કે કંપનીએ સદ્દટાકીય હેતુ માટે રોકડ ધારણ કરવાની જરૂર નથી.

એટલે રોકડ ધારણ કરવાના મુખ્ય બે હેતુ જ છે. હોલ અને શેલી લેખે છે કે મોટી કંપનીઓ માટે તેમની બેંકોની જરૂરિયાત પણ રોકડ ધારણ કરવા માટેના એક હેતુ છે. બેંકમાં ચાલુ ખાતુ ચલાવવા માટે અમુક લઘુતમ ડિપોઝીટ રાખવી પડે છે.

આ ઉપરાંત મોટા પાયા પર ધંધાનો વિકાસ કરવો હોય ત્યારે અગાઉ થી તે માટે જરૂરી નાણા ઉભાકરી રાખવા પડે છે અને તે બેંકના અથવા તો અન્ય જામીનગીરીમાં રોકી રાખવા પડે છે. દા.ત મોટા પાયા પર શેર દ્વારા નાણા ઉભા કરીને તે ધારણકરી રાખવા પડે.

૬.૭ રોકડ ધારણ કરવાના આધારના પરિબળો :

પ્રો.પાંડે મતે ઉપરના પ્રથમ બે હેતુઓ માટે કેટલી રોકડ ધારણ કરવી તેનો આધાર નીચેના પરિબળો પર છે.

- (૧) રોકડ બજેટને આધારે અપેક્ષિત રોકડ આવક પ્રવાહ અને જાવક પ્રવાહ
- (૨) ચોખ્ખો રોકડ પ્રવાહની અપેક્ષિત આવક અને ખરેખર મળતી આવક વચ્ચે તફાવતનું પ્રમાણ
- (૩) પેઢીની જવાબદારીઓ પાકવાનું માળખું.
- (૪) કટોકટીના સમયમાં ટુંકાગાળામા નાણા ઉભા કરી શકવાની પેઢીની શક્તિ
- (૫) પ્રવાહિતા અને નાણાદારીના જોખમ અંગે સંચાલકોની માન્યતા
- (૬) રોકડનું કાર્યક્ષમ આયોજન અને અંકુશ.

રોકડ સંચાલનના કાર્યો અથવા રોકડ સંચાલનના પ્રારંભ

(Functions of cash management)

(Problema of cash management)

૬.૭ રોકડ સંચાલનના કાર્યો:

રોકડ સંચાલનના કાર્યો ટુંકમાં નીચે મુજબ રજૂ કરી શકાય.

- (૧) રોકડનું આયોજન કરવું.
- (૨) રોકડ પ્રવાહનું સંચાલન કરવું.
- (૩) ઈષ્ટ રોકડ સપાટી નક્કી કરી જાળવી રાખવી
- (૪) નિષ્ક્રિય રોકડનું રોકાણ કરવું.

આ દરેક વિષે વિગતે વિચારીએ:

(૧) રોકડ નું આયોજન કરવું:— (cash planning)

રોકડનું આયોજન કર્યા વિના રોકડની યોગ્ય વ્યવસ્થાકરવી શક્ય નથી ધંધામા અનેક હેતુ માટે રોકડની જરૂર રહેવાની કેટલીક વાર એવી પરિસ્થિતી સર્જાય છે કે ધંધામાં ખૂબ સારો નફો થઈ રહ્યો હોય છતાં રોકડની અછત અનુભવાતી હોય. આવી કંપનીની પ્રતિષ્ઠા જોખમમાં આવી પડે છે. કેટલીક વાર ધંધામાં ખૂબ વધુ પડતી રોકડ આવી પડે છે. આ રોકડ જો નિષ્ક્રિય રહે તો ધંધાની નફાકારકતા ઘટે જો રોકડની આવક જાવકનું યોગ્ય આયોજન કર્યું હોય તો આવી પરિસ્થિતિ ઉદ્ભવતી નથી આ માટે રોકડ બજેટ બનાવવું જોઈએ અને તેમા રોકડની આવક અને જાવકનો અંદાજ મુડી યોગ્ય સમયે જરૂરી રોકડની વ્યવસ્થા થવી જોઈએ તથા વધારાની રોકડ હોય તો તેનો યોગ્ય ઉપયોગ થવો જોઈએ આ કાર્ય રોકડ સંચાલનનું છે.

(ર) રોકડ પ્રવાહનું સંચાલન કરવું:— (Managing cash Flows)

એકવાર રોકડ અંદાજપત્ર ઘડાઈ જાય પછી સંચાલકોનું કાર્ય એ છે કે રોકડ પ્રવાહના અંદાજમાં અને ખરેખર રોકડ પ્રવાહમાં નોંધપાત્ર તફાવત ઉભો ન જોઈએ આ માટે તેમને બે પ્રકારના કાર્યો કરવામાં રહે છે. એક રોકડની વસૂલાત ઝડપી બનાવવી અને બીજું રોકડની ચૂકવણી માટે વધુમા વધુ મુદતનો લાભ લેવો.

રોકડની વસૂલાત ઝડપી બનાવવામાટે અનેક માર્ગો અપનાવી શકાય એક ગ્રાહકોએ રોકડ વટાવનો લાભ આપી તેઓ ઝડપી નાણા ચૂકવે તેવી વ્યવસ્થા કરી શકાય બીજું શાખનીતીમાં ફેરફાર કરી ઓછી શાખ મુદત આપી નાણાજલદી વસૂલ કરી શકાય ત્રીજું ગ્રાહકો તરફથી ચેક મળે પછી તાત્કાલિક તેની વસૂલાત માટેની વ્યવસ્થા કરી શકાય. ખાસ કરીને ગ્રાહકોના ચેક મળે પછી તે કંપનીના ખાતામા જમા થાય તે બે વચ્ચેની મુદત ઘટાડવામાં આવે તો ઘણી બચત થઈ શકે આ માટે કંપની જુદા-જુદા કેન્દ્રોમાં વસૂલાતની વ્યવસ્થા કરી શકે તેમ કરીને કંપની ગ્રાહક ચેક મોકલે તે સમય આ પછી તે ભંડોળ ના ઉપયોગ કરી શકે તે સમય ઓછામા ઓછો કરી શકે દરેક વસૂલાત કેન્દ્રયેકો તાત્કાલિક બેંકમાં ભરીદે અને અમુક લઘુતમ રકમ થી વધુ રોકડ હેડ ઓફિસના બેંક ખાતામા તેજ દિવસે જમા કરાવી દે, બીજી પદ્ધતી લોક બોક્સ પદ્ધતિ છે જેમા બેંકને જ સત્તા આપવામાં આવે કે તે પેઢીએ રાખેલ પોસ્ટ બોક્સમાંથી ચેકો તરતજ ઉઠાવી લે અને તેજ દિવસે બેંકમા જમા કરી દે આ માટે બેંક થોડો ચાર્જ લગાવે છે પરંતુ સરવાળે તેને કારણે વસૂલાતમાં દિવસો ઘટે છે.

એક બાજુ વસૂલાત ઝડપી બનાવીને બીજીબાજુ મોડામામોડી નાણાની ચૂકવણી કરીને પણ રોકડ સિલકતો વધુમા વધુ લાભ લઈ શકાય મોડામા મોડી નાણાની ચૂકવણી કરવી તેનો અર્થ છે કે શાખની જે મુદત લેણદારો એ આપી હોય તેનો વધુમાં વધુ લાભ લેવો દા.ત ૬૦ દિવસની શાખ પર ખરીદી કરી હોય તો ૬૦ માં દિવસે જ ચેક આપવો.

(૩) રોકડની ઈષ્ટ સપાટી નક્કી કરવા:— (Determining the Optimum cash Balance)

રોકડની ઈષ્ટ સપાટીનો અર્થ એ છે કે જરૂર જેટલી રોકડ દરેક વખતે મળી રહે અને છતા વધુ પડતી રોકડ હાથ પર રહેવી ન જોઈએ તેનું કારણ આપણે જોઈ ગયા છીએ જો પેઢી ઓછી રોકડ સિલક રાખે તો તેની પ્રવાહિતા કે તરલતા ઘટે છે. અને જરૂર પડે તે દેવા ચૂકવી

શકતી નથી જો તે વધુ પડતી રોકડ હાથ પર રાખે તો કેટલાક નાણા નિષ્ક્રિય પડી રહે છે. અને પેઢીની નફાકારકતા ઘટે છે.

(૪) નિષ્ક્રિય રોકડનું રોકાણ કરવું:— (Investing Idle Cash)

જ્યારે પેઢી પાસે જરૂર કરતા વધુ રોકડ થઈ જાય એને તેમ નજીકના ભવિષ્યમાં જરૂર પડવાની હોય તો વધારાની રોકડ તરત વેચી શકાય એવી જામીનગીરીમાં રોકાણ કરવું જોઈએ અને વધારાની રોકડ ધંધામાં રોકી દેવાને બદલે હાથ પર રાખવી જરૂરી છે. કારણકે કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત એક સરખી રહેતી નથી પરંતુ વારંવાર બદલાય છે. તેથી અમુક સમયે વધારા રોકડની જરૂર રહે છે. તેથી તેનું ધંધામાં રોકાણ કરી દેવાને બદલે તરત વેચી શકાય એવી જામીનગીરીમાં રોકાણ કરવું જોઈએ બીજું ગમે ત્યારે આકસ્મિક તા આવી પડે ત્યારે તેને પહોંચી વળવા કેટલીક રોકડ હાથ પર રાખવી પડે આમ, સાવચેતી માટે પણ કેટલીક વધારાની રોકડ રાખવી જરૂરી બને છે.

અહીં નાણા સંચાલકનો પ્રશ્ન એ છે કે વધારાની રોકડનું જે જામીનગીરીમાં રોકાણ કરવાનું છે તે કયા પ્રકારની જામીનગીરી છે. આ માટે ત્રણ મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં રાખવા પડે (૧) સલામતી (૨) પાકવાની તારીખ (૩) તરત પાકવાની શક્યતા. સલામતીનો ખ્યાલ એ બાબતનું સૂચન કરે છે કે થોડું ઓછું વળતર મેળવીને પણ એવી જામીનગીરી પસંદ કરવી જોઈએ કે જે તરતજ વેચી શક્ય અને જેના પર નિયમિત વ્યાજ મળે અલબત્ત જો પેઢીની રોકડની જરૂરિયાત એવી હોય થોડું જોખમ લઈ શકાય તો તે પ્રમાણેની જામીનગીરી પસંદ કરવી જોઈએ કે જેથી પેઢીને વધુ વ્યાજ મળે બીજો ખ્યાલ પાકવાની તારીખ નો કરવાનો છે. કેટલીક જામીનગીરીઓ ખૂબ લાંબી મુદતની હોય છે. અને તેના પર વ્યાજ નો દર ઉંચો હોય છે. જ્યારે કેટલીક જામીનગીરીઓ ટુંકી મુદતની હોય છે. અને તેના પર વ્યાજનો દર નીચો હોય છે. ટુંકા ગાળાની જામીનગીરીમાં રોકાણ કરવાનું ઈચ્છનીય છે. ત્રીજો ખ્યાલ છે તરત વેચી શકવાની સંભવિતતા દા.ત. સરકારી ટ્રેઝરી બિલની પાકવાની મુદત ઓછી હોયતે તરત વેચીને પૂરા નાણાઉભા કરી શકાય કેટલીક કંપનીઓના શેર પર ઉંચું વળતરમળી શકે પરંતુ તે તાત્કાલિક વેચી પૂરાનાણા મેળવી ન શકાય તેના બજાર ભાવ મોટા પ્રમાણમાં બદલાતા રહે છે.

એટલે સામાન્ય રીતે કંપની વધારાની રોકડનું રોકાણ સરકારી જામીનગીરીઓમાં અને ટુંકાગાળાની બેંક ડિપોઝીટમાં જ કરે છે. આ બંનેમાં લાભ એ છે કે તેના પર નિયમિત વ્યાજ

મળે છે. અને નિયત સમયે નાણા પાછા મળે છે. વળી જરૂર પડે તો નિયત મુદત કરતા વહેલા નાણા પણ પરત મેળવી શકાય છે. હલબત તે અંગે થોડો વ્યાજનો ભોગ આપવો પડે છે.

રોકડની તંગી દુર કરવા નાણાની જોગવાઈ.

ઘણી વખત પેઢીમા રોકડ આવક પ્રવાહ કરતા રોકડ પ્રવાહ વધુ હોય છે. પરિણામે રોકડની તંગી સર્જાય છે. કોઈપણ ધંધામાટે રોકડની તંગી ઈચ્છીત જથી સંચાલકોએ રોકડજ તંગીને સાવચેતી પૂર્વક હલ કરવી જોઈએ રોકડ પ્રવાહનુ નિયંત્રણ રાખવામાટે રોકડ પ્રવાહ પત્રક તૈયાર કરવામાં આવે રોકડ પ્રવાહ પત્રક વર્ષ દરમિયાન થતી રોકડમાં ફેરફાર ધ્યાનમાં લે છે. ‘રોકડ પ્રવાહ પત્રક રોકડની સ્થિતિ અંગેનું તારણ આપે છે. આ પત્રક માત્ર રોકડ વ્યવહારોજ ધ્યાનમાલે છે.’

ટુંકા ગાળામા રોકડની તંગી દુર કરવા માટે પેઢી કોઈપણ રોકડની વ્યવસ્થા કરે છે. પરંતુ લાંબા ગાળા માટે વ્યવસ્થા થઈ શકતી નથી “ટુંકા ગાળાનો રોકડનો પ્રશ્ન હલ કરવામાટે બેંક ક્રેડીટ પર આધાર રાખી શકાય.”

બેંકની શાખ રોકડની તંગી પણ દુર કરે છે. અને ચાલુ મિલકત માટે નાણાકીય સ્ત્રોત બને છે. પેઢીમા રોકડનો આવક કરતા જાવક વધુ હોય ત્યારે પેઢી નીચેની પદ્ધતિ દ્વારા નાણાની વ્યવસ્થા કરે છે.

- (૧) બેંકની શાખનો ઉપયોગ કરવો.
- (૨) નાણાકીય સંસ્થાઓ અને લેણદારો પાસેથી લોન લેવી.
- (૩) બજારીય જામીનગીરીની પ્રવાહીતા.
- (૪) લેણામાં બીલ વટાવવાની યોજનાનો આશરો લઈને.
- (૫) વધારાની સ્થિર મિલકતોનું વેચાણ કરીને.
- (૬) તૈયાર માલના સ્ટોકનો ઝડપથી નિકાલકરીને
- (૭) પેમેન્ટમા ઢીલ કરીને.

પેઢી જો શરૂઆતથીજ રોકડ પર નિયંત્રણ રાખેતો રોકડ તેગી ઉભી થઈ શકે નહી આ માટે નીચેના સાવચેતી ભર્યા પગલા ભરવા

- (૧) ઝડપથી ઉઘરાણી કરવી
- (૨) ઈન્વેન્ટરીની ખરીદી ઘટાડવી

- (૩) જૂનવાણી મિલ્કતોનું વેચાણકરીને
- (૪) ટુંકાગાળા ના રોકાણનું વેચાણકરીને
- (૫) લેણદારોને ચુકવણુ મુલતવી રાખીને

રોકડની તંગી દુર કરવા માટેની પ્રયુક્તી અને કૌશલ્ય છે. પેઢી જેટલી ઝડપથી રોકડની તંગી ને ઓળખે તેટલી ઝડપથી ખરાબ પરિસ્થિતી નિવારી શકાય છે. કટોકટીના સંજોગોમાં પેઢી પાસે રોકડ હોતીનથી. પરિણામે બધાજ વસકારો દ્વારા તેના પર દબાણ લાવવામાં આવે છે. આ બધા પરિબળો સંચાલકોના નૈતિક જુસ્સા પર નકારાત્મક અસર કરે છે. પરિણામે પેઢી બજારમાંથી પોતાની પ્રતિષ્ઠા ગુમાવે છે. અને તેથી ઉપરોક્ત સંજોગોમાં ઉચા દરે લોન લેવી પડે છે. જે ધંધાની સરેરાશ મૂડીની પડતરમાં વધારો કરે છે.

૬.૯ ચાલુ મિલ્કતોમા નાણાનું રોકાણ:

ચાલુ મિલ્કતોમાં ટુંકા ગાળાના અને લાંબાગાળાના નાણાકીય સ્ત્રોતનો ઉપયોગ થાય છે. લાંબાગાળાના નાણાકીય સ્ત્રોતોના શેર ડિબેનચર, અને બેંક અને નાણાકીય સંસ્થાઓ પાસેથી લોનનો સમાવેશ થાય છે. “લાંબા ગાળા ની મૂડીના સ્ત્રોત દ્વારા ચાલુ મિલ્કતો થોડાક ભાગને ટેકો મળે છે. જેને કાર્યશીલ મૂડીનો ગાળોકહેવાય” ૧૯ કાર્યશીલ મૂડી એટલે ચાલુ

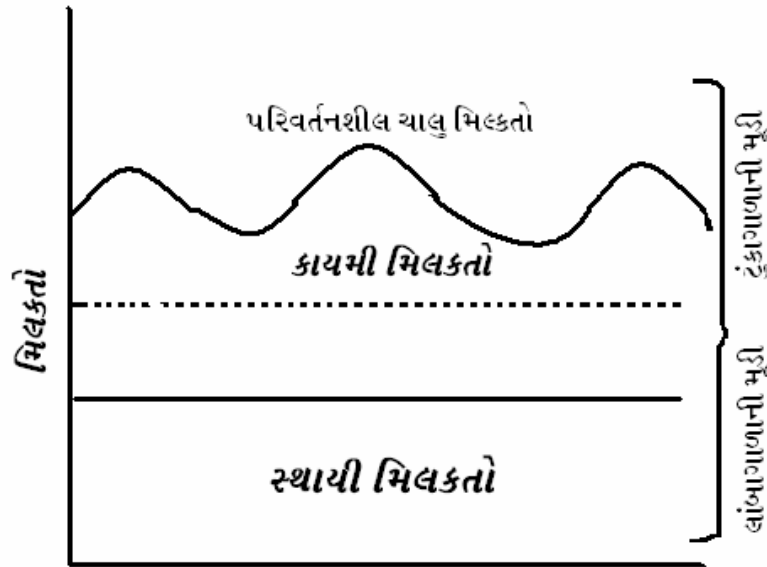
૬.૧૦ મિલ્કત અને ચાલુ દેવાનો તફાવત :

ચાલુ મિલ્કતો માટે ટુંકા ગાળાના નાણાકીય સ્ત્રોતો જેવા કે ટુંકા ગાળાની લોન કોમર્શીયલ પેપર્સ વગેરેનો ઉપયોગ થાય છે. જ્યારે ચાલુ જવાબદારીમાં ચુકવવાના બાકી ખર્ચા અનામત વેપારી શાખ ટુંકા ગાળાની બેંકલોન ટુંકાગાળાની ડિપોઝીટ વગેરે નો સમાવેશ થાય છે. ઘણીવાર સહજ રીતે ચાલુ મિલ્કતમાં રોકાણ થાય છે. જેમકે લેણદારો દેવી હુંડી મળવાની બાકી આવક દરેક પેઢીમા ચાલુ મિલ્કતમાં આ બાબતો જોવા મળે છે આ ઉપરાંત ચાલુ મિલ્કતના નાણાકીય સ્ત્રોતમા નીચેના ત્રણ અભીગમોનો સમાવેશ થાય છે.

- (૧) સમવ્યવસ્થા નીતી
- (૨) રૂઢીચુસ્ત નીતી
- (૩) આક્રમક નીતી
- (૧) સમવ્યવસ્થા નીતિ:—

આ પ્રકારની નીતીમાં મિલકતની અપેક્ષિત જીદગીના સમય સાથે તેને માટે મેળવવામાં આવેલ મૂડીનો અપેક્ષિત સમય બંધ બેસાડવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે. પાંચ વર્ષની લોન દ્વારા મેળવવામાં આવે અને ૩૦ દિવસમાં જે માલનું વેચાણ થઈ જવાનું હોય તેને માટે ૩૦ દિવસની લોન લેવામાં આવે એવી નીતી આ પ્રકારની છે.

જ્યારે એકમ આ પ્રકારની નીતી અપનાવે ત્યારે સ્થાયી મિલકતો માટેનો અને કાયમી ચાલુ મિલકતો માટેના નાણા લાંબાગાળાની મૂડીમાં સ્વરૂપમાં મેળવવામાં આવે છે. અને કામચલાઉ ચાલુ મિલકતો માટેના નાણા ટુંકાગાળાની મુડીના સ્વરૂપમાં મેળવવામાં આવે છે. રૂઢિગત ભાષામાં કહીએ તો આ નીતિમાં સ્થાયી મૂડી અને કાયમી કાર્યશીલ મૂડી લાંબાગાળાની મુડીના સ્વરૂપમાં મેળવવામાં આવે છે. નીચેની આકૃતિમાં આ નીતી દર્શાવવામાં આવે છે.

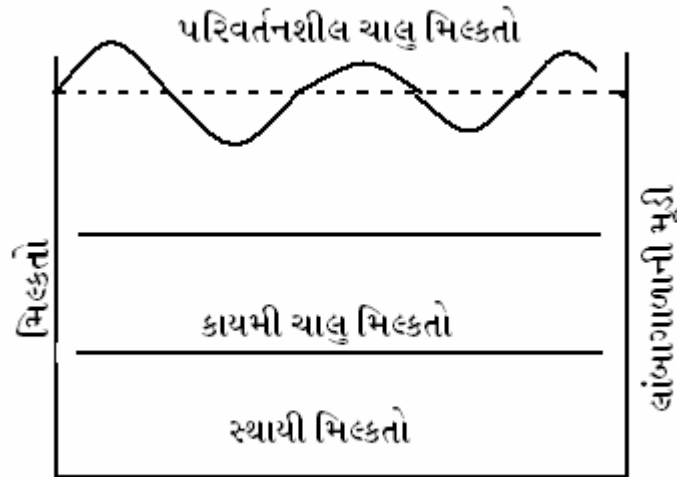
આકૃતિમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે સ્થાયી મિલકતો તથા કાયમી ચાલુ મિલકતો માટે લાંબા ગાળાની મૂડીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. પરિવર્તનશીલ વલિતરણ ચાલુ મિલકતો માટે જરૂર પ્રમાણે ટુંકાગાળાના ધિરાણો મેળવવાની નીતી અપનાવવામાં આવે છે. જ્યારે પરિવર્તન ચાલુ મિલકતોની જરૂર પડશે ત્યારે ટુંકાગાળાનું ધિરાણ બિલકુલ ન હોય એવું બનવું જોઈએ એકમની કામચલાઉ ચાલુ મિલકતો વધે તેમ ટુંકાગાળાનું ધિરાણ લેવામાં આવે અને ઘટે તેમ વધારે રોકડમાથી ધિરાણ ચૂકવી આપવામાં આવે છે. એકમના વિકાસ કે વિસ્તરણ માટે કાયમી ચાલુ

મિલકતો મેળવવી પડે ત્યારે તે લાંબાગાળાની મૂડી મારફતેજ મંગાવવામા આવે છે. બેંક શાખ અંગેની ટંકન સમીતિએ પણ આ પ્રકારની નીતિની ભલામણકરી છે.

(૨) રૂઢિચુસ્ત નીતિ:-(Conservative approach)

આ નીતી લાંબાગાળા ની મૂડી ઉપર આધાર રાખે છે. તેમાં સ્થાયી મિલકતો કાયમી ચાલુમિલકતો ઉપરાંત કામચલાઉ ચાલુ મિલકતોનું અમુક ભાગ માટે લાંબાગાળાની મુડી દ્વારા નાણામેળવવામાં આવે છે. આથી એકમની પ્રવૃત્તિમા ટોચના ગાળાદરમ્યાન જરૂર ચાલુ મિલકતો માટે ટુંકાગાળાનુ સ્થિર દર્શાવવામાં આવે છે. મંદીના સમય દરમિયાન ફાજલ પડતી મૂડીનું વેચાણ યોગ્ય જામીનગીરી ઓમા રોકાણ કરવામાં આવે છે. આ ભાગ પણ લીટીવાળા ભાગ તરીકે દર્શાવવામાં આવે છે.

આકૃતિમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે રૂઢિચુસ્ત નીતીમાં સ્થાયી મિલકતો કાયમી મિલકતો અને પરિવર્તનશીલ મિલકતોમાં આવે છે. ટોચના ગાળામા બાકીની રકમ માટે ટુંકાગાળાનું ધિરાણ મેળવવામાં આવે છે. આ નીતિમાં જોખમનું તત્વ ઓછામા ઓછું હોય છે. કારણકે લાંબા ગાળાની ચૂકવણીઅંગે પહેલેથી ખ્યાલ હોવાથી યોગ્ય આયોજન થઈ શકશે પરંતુ આ નીતી પ્રમાણમાં ખર્ચાળ છે.

(૩) આક્રમક નીતિ:-(Aggressive Approach)

આ પ્રકારની નીતીમાં ટુંકાગાળાની મૂડીપર વધુ આધાર રાખવામાં આવે છે. પહેલા પ્રકારની નીતિ કરતા વધુ પ્રમાણમાં ટુંકાગાળાની મૂડીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આ નીતીમાં સ્થાયી મિલકતો માટે તથા કાયમી ચાલુ મિલકતોના અમુક ભાગ માટે લાંબાગાળાની

મૂડીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. કાયમી ચાલુ મિલકતો માટે ટુંકાગાળાના મૂડી સાધનો ઉપયોગમાં આવે છે. આ નીતી અંગેની નીચે પ્રમાણે દર્શાવી શકાય

આક્રમક નીતિમાં લાંબાગાળાની મૂડીનું પ્રમાણ ઘટાડી શકાય છે. આથી તે ઓછી ખર્ચાળ હોય છે. પરંતુ તેમાં જોખમનું તત્વ (cash management in selected Retineries in indial) વધુ હોય છે.

૬.૧૧ પસંદગી પામેલ કંપનીઓમાં રોકડનું સંચાલન :

જો રોકડનું સંચાલન કેવી રીતે થાય છે. તેનું વિશ્લેષણ કરવામાં ન આવે તો અભ્યાસનો હેતુ અધુરો રહે છે. ધંધામાં રોકડની પુરાંત છે કે નહીં કારણ કે રોકડના સંચાલનને પ્રવાહીતાના સંચાલન સાથે સીધો સંબંધ છે. જેની ચર્ચા નીચે મુજબ કરવામાં આવી છે.

(૧) રોકડનું પ્રમાણ

(૨) રોકડ સિલકના તત્વો

(૩) રોકડ પ્રવાહ પર નિયંત્રણ

(૪) રોકડની પુરાંત

(૧) રોકડનું પ્રમાણ:—(size of cash)

રોકડના પ્રમાણને વેચાણ સાથે સીધો સંબંધ છે. એક નિયમ પણ છે. કે વેચાણ વધે એટલે રોકડ વધે પરંતુ ઘટાડેલા દરે તેથી એમ કહી શકાય કે “A sound management system of cash would always attempt at achieving a comparahive lower rate of growth in cash holding than the growth rate of sales” કોષ્ટક નં. ૬.૧ માં રોકડનું પ્રમાણ રૂપિયામાં આપેલ છે.

કોષ્ટક નં. ૬.૧

પંસદગી પામેલ રીફાઈનરી નું રોકડનું પ્રમાણ (રૂ. કરોડમાં)

	૨૦૦૩	૨૦૦૪	૨૦૦૫	૨૦૦૬	૨૦૦૭	૨૦૦૮	કુલ	સરેરાશ
RIL	૧૪૭.૨૧	૨૨૪.૨૪	૩૬૦૮.૮૦	૨૧૪૬	૧૮૩૫	૫૮૨૭.૫	૧૩૭.૮૯	૨૨૯૪.૨૨
	૧૦૦.૦૦	૧૫૨.૩૩	૨૪૫૩.૨૯	૧૪૫૭.૭૮	૧૨૪૬.૫૨	૩૯૫૮.૬૩	૯૩૬૬.૮૦	૧૫૬૧.૧૮
BPCL	૬૭૪.૨૫	૬૨૬.૬૨	૩૫૨.૩૯	૪૯૨.૧૦	૮૬૪	૯૬૧.૫૯	૩૯૭૦.૯૦	૬૬૧.૮૨
	૧૦૦.૦૦	૯૨.૯૪	૫૨.૨૬	૭૨.૯૮	૧૨૮.૧૦	૧૪૨.૬૨	૫૮૮.૯૪	૯૮.૧૬
MRPL	૯.૮૮	૨૭.૩૩	૯.૧૬	૫.૧૯	૧૩૨.૯	૪૦૬.૬૬	૫૯૧.૧૨	૯૮.૫૨
	૧૦૦	૨૭૬.૬૨	૯૨.૭૧	૫૨.૫૩	૧૩.૪૫	૪૧૧૬	૫૯૮૩	૯૯૭.૧૭
IOCL	૯૪૬.૦૬	૬૯૮.૦૭	૪૪૬.૩૨	૭૦૪.૨૦	૯૨૬	૮૨૪.૪૩	૪૫૮૩	૭૬૪.૧૭
	૧૦૦	૭૩.૭૯	૪૭.૧૮	૭૮.૬૬	૯૭.૮૮	૮૭.૧૪	૪૮૪.૬૪	૮૦.૭૭
HPCL	૧૮.૫૫	૧૯૯.૨૧	૨૦૧.૬૩	૪૨.૫૯	૮૬.૭૯	૨૯૪.૦૧	૮૪૨.૭૮	૧૪૦.૪૬
	૧૦૦	૧૦૭૩.૯૦	૧૦૮૭	૨૨૯.૬	૪૬૭.૯૦	૧૫૦૫	૪૫૪૩.૩૦	૭૫૭.૨૧
CPCL	૯.૦૧	૧૨.૪૩	૯.૭૦	૬૦.૬૨	૧૧.૪૨	૧૪.૬૬	૧૧૭.૮૪	૧૯.૬૪
	૧૦૦	૧૩૭.૯૬	૧૦૭.૬૬	૬૭૨.૮૦	૧૨૬.૭૦	૧૬૨.૭૧	૧૩૦૭.૯	૨૧૭.૯૮
BRPL	૧૩.૭૦	૦.૨૯	૩.૭૭	૦.૨૧	૦.૦૭	૦.૧૧	૧૮.૫૫	૩.૦૩
	૧૦૦	૨.૧૨	૨૭.૫૨	૧.૫૩	૦.૫૧	૦.૮૦	૧૩૨.૪૪	૨૨.૦૮

Source: Computed from annual reports of respective companies

ઉપરોક્ત કોષ્ટકનં. ૬.૧માં RIL કંપનીનું રોકડ નું પ્રમાણ ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં રૂ. ૧૪૭.૨૧ કરોડ હતું જે વધીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં રૂ. ૨૨૪.૨૪ કરોડ થયું હતું જ્યારે ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં ખૂબજ વધીને રૂ. ૩૬૦૮.૮૦ કરોડ હતું પણ ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ઘટીને રૂ. ૨૧૪૬ કરોડ થયું હતું જ્યારે ૨૦૦૭ અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં અનુક્રમે રૂ. ૧૮૩૫ કરોડ અને ૫૮૨૭.૫ કરોડ હતું. RIL કંપનીનો સૂચક આંક નું વલણ ખૂબજ વધ-ઘટ થતું દર્શાવેલ છે. જે ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૧૫૨.૩૩ હતો. જે ખૂબજ વધીને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૩૯૫૮.૩૩ હતો.

BPCL કંપનીની રોકડ નું પ્રમાણ કોષ્ટક નં. ૬.૧ માં જોવા મળે છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં રોકડ રૂ. ૬૭૪.૨૫ કરોડ હતી. જે ઘટીને ૨૦૦૬ ના ૪૯૨.૧૦ કરોડ થઈ હતી. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં રોકડનું પ્રમાણ રૂ. ૯૬૧.૫૯ કરોડ હતું જ્યારે BPCL કંપનીનો સૂચક આંક ૨૦૦૩ ના વર્ષ માં ૧૦૦.૦૦ હતો. જે ઘટીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૭૨.૯૮ થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૧૪૨.૬૨ થયો હતો. આમ આ કંપનીમાં રોકડની સ્થિતિ નબળી જોવા મળે છે.

MRPL કંપનીનું રોકડનું પ્રમાણ ૨૦૦૦ના વર્ષમાં રૂ. ૯.૮૮ કરોડ હતું જે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં રૂ. ૫.૧૯ કરોડ હતું જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ખૂબજ વધીને ૪૦૬.૬૬ કરોડ થયું હતું. જ્યારે સરેરાશ રોકડ રૂ. ૯૯.૫૨ કરોડ હતી. આ કંપનીમાં સૂચક આંક ખૂબજ વધ-ઘટ થતું વલણ દર્શાવે છે. છતાં રોકડની સ્થિતિ સંતોષ કારક જોવા મળતી નથી.

IOCL કંપનીનું રોકડનું પ્રમાણ કોષ્ટક નં. ૬.૧ માં જોવા મળે છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં રોકડ રૂ. ૯૪૬.૦૬ કરોડ હતી. જે ઘટી ને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૭૪૪.૨૦ કરોડ થઈ હતી. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં રોકડનું પ્રમાણ ૮૨૪.૪૩ કરોડ હતું આ કંપનીનો સૂચક આંક ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૧૦૦.૦૦ હતો. જે ઘટીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૭૯૬ થયો હતો. અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ઘટીને ૮૭.૧૪૪ થયો હતો. આ કંપનીમાં સૂચક આંક રોકડના પ્રકાણનું ઘટતું જતું વલણ દર્શાવે છે. જે સ્થિતિ પ્રવાહિત માટે સાઉ નથી.

HPCL કંપનીનું રોકડનું પ્રમાણ કોષ્ટકનં. ૬.૧ માં જોવા મળે છે. આ કંપનીમાં રોકડનું પ્રમાણ ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૧૮.૫૫ કરોડ હતું. જે વધીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં રૂ. ૪૨.૫૯ કરોડ થયું હતું. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ખૂબજ વધીને રૂ. ૨૯૪.૦૧ કરોડ થયું હતું આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં સૂચક આંક ૧૦૦ હતો. જે ઘટીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૨૨૯.૬ થયો

હતો. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં વધીને ૧૫૮૫ થયો હતો. આ કંપનીનો સૂચક આંક વધતુજતુ વલણ દર્શાવે છે. જે રોકડની સ્થિતિ ખૂબજ સારી દર્શાવે છે.

CPCL કંપનીનું રોકડનું પ્રમાણ કોષ્ટક નં. ૬.૧માં જોવા મળે છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં રોકડનું પ્રમાણ રૂ. ૯.૦૧ કરોડ હતું. જે ખૂબજ વધીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં રૂ. ૬૦.૬૨ કરોડ થયુ હતુ. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં આ પ્રમાણ ઘટીને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં રૂ. ૧૪.૬૬ કરોડ થયુ હતુ. આ કંપનીનો સૂચક આંક ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૧૦૦ હતો. જ્યારે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ખૂબજ વધીને ૬૭૨.૮૦ કરોડ થયો હતો. અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં વધીને રૂ. ૧૬૨.૭૧ કરોડ થયો હતો.

આ કંપનીના સૂચક આંક ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૧૦૦ હતો. જે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ખૂબજ વધીને ૬૭૨.૮૦ થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૧૬૨.૭૧ થયો હતો. જે ખૂબજ વધ-ઘટ થતુ વલણ દર્શાવે છે. પરંતુ આ કંપનીમાં રોકડની સ્થિતિ સારી નથી.

BRPL કંપનીમાં રોકડનું પ્રમાણ ઉપરોક્ત કોષ્ટકનં. ૬.૧ માં જોવા મળે છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં રોકડનું પ્રમાણ રૂ. ૧૩.૭૦ કરોડ હતું. જે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં રૂ.૦.૨૧ કરોડ થયુ હતું. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં રૂ. ૦.૧૧ કરોડ થયુ હતું. આ કંપનીનો સૂચક આંક ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૧૦૦ હતો. જે ઘટીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૧.૫૩ થયો હતો. જ્યારે આ સૂચક આંક ખૂબજ ઘટીને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૦.૧૧ થયો હતો. આ કંપનીમાં રોકડની સ્થિતિ ખૂબજ નબળી છે.

કોષ્ટક નં. ૬.૨

પંસદગી પામેલ રીફાઈનરીમાં રોકડનું પ્રમાણ અને ચાલુમીલકતો સાથે ટકારવારી. (કરોડમાં)

		૨૦૦૩	૨૦૦૪	૨૦૦૫	૨૦૦૬	૨૦૦૭	૨૦૦૮	સરેરાશ
RIL		૧૪૭.૨૧	૨૨૪.૨૪	૩૬૦૮.૭૯	૨૧૪૬.૧૬	૧૪૩૫.૩૫	૫૮૨૭.૫૪	૨૨૯૮.૨
		૧.૦૨	૧.૪૬	૧૭.૫૦	૧૦.૭૭	૭.૭૩	૧૫.૧૮	૯.૯૪
BPCL		૬૭૪.૨૫	૬૨૬.૬૨	૩૫૨.૩૯	૪૯૨.૧૦	૮૬૩.૯૭	૯૬૧.૫૦	૬૬૧.૮
		૯.૦૨	૮.૪૬	૩.૮	૩.૯	૬.૬૯	૫.૦૯	૬.૧૬
MRPL		૯.૮૮	૨૭.૩૩	૯.૧૬	૫.૧૯	૧૩૨.૯	૪૦૬.૬૬	૯૮.૫૨
		૦.૬૩	૧.૧	૦.૨૫	૦.૧૪	૨.૯૬	૫.૯૩	૧.૮૪
IOCL		૯૪૬.૦૬	૬૯૮.૦૭	૪૪૬.૩૨	૭૪૪.૧૨	૯૨૫.૯૭	૮૨૪.૪૩	૭૬૪.૧
		૩.૩	૨.૨૭	૧.૨૦	૧.૭૬	૨.૦૦	૧.૩૬	૨.૦૦
HPCL		૧૮.૫૫	૧૯૯.૨૧	૨૦૧.૬૩	૪૨.૫૯	૮૬.૭૯	૨૯૪.૦૧	૧૪૦.૪૬
		૦.૨૨	૨.૧૨	૨.૧૩	૦.૩૯	૦.૭૬	૧.૫૪	૧.૧૯
CPCL		૯.૦૧	૧૨.૪૩	૯.૭	૬૦.૬૨	૧૧.૪૨	૧૪.૬૬	૧૯.૬૪
		૦.૪૧	૦.૫૪	૦.૨૪	૧.૧૭	૦.૨૨	૦.૨૧	૦.૪૭
BRPL		૧૧૦.૨૧	૨.૭૮	૫૩.૩૯	૩.૧૭	૧.૧૬	૨.૨૩	૨૮.૮૨
		૧૩.૭૦	૦.૨૯	૩.૭૭	૦.૨૧	૦૦૭	૦.૧૧	૩.૦૩

RIL કંપનીનું રોકડનું પ્રમાણ અને રોકડની ચાલુ મિલકતો સાથેની ટકાવારી કોષ્ટકનં. ૬.૨ માં વ્યક્ત કરવામાં આવી છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં રોકડ રૂ. ૧૪૭.૨૧ કરોડ હતી જ્યારે ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં રૂ.૩૬૦૮.૭૯ કરોડ હતી. જે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં રૂ. ૫૮૨૭.૫૪ કરોડ થઈ હતી. જ્યારે રોકડની ચાલુ મિલકત સાથેની ટકાવારી ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૧.૦૨% હતી. જે વધી ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં ૧૭.૫૦% થઈ હતી. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૧૫.૧૮% થઈ હતી.

BPCL કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં રોકડનું પ્રમાણ રૂ. ૬૭૪.૨૧ કરોડ હતું. જે ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં ૩૫૨.૩૯ કરોડ થયું હતું. અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૯૬૧.૫૦ કરોડ થયું હતું. જ્યારે રોકડ નો ચાલુ મીલકતો સાથે ગુણોતર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૯.૦૨% હતી. જે ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં ૩.૮% થઈ હતી. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં આ ટકાવારી ૫.૦૯% થઈ હતી.

MRPL કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં રોકડનું પ્રમાણ રૂ. ૯.૮૮ કરોડ હતું. જે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૫.૧૯ કરોડ થયું હતું. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં રૂ. ૪૦૬.૩૬ કરોડ થયું હતું. જ્યારે રોકડની ચાલુમિલકતો સાથેની ટકાવારી ૨૦૦૩ ના વર્ષ માં ૦.૬૩% હતી. જે ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં ૦.૨૫% હતી. જે ૨૦૦૮ ના વર્ષ માં ૫.૯૩% હતી.

IOCL કંપનીમાં રોકડ રકમ રૂ. ૯૪૬.૦૬ કરોડ ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં જોવા મળે છે. જે ૨૦૦૬ ના વર્ષ રૂ. ૭૪૪.૧૭ કરોડ હતી. અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં રોકડ રૂ. ૮૨૪.૪૩ કરોડ હતી. જ્યારે રોકડનો ચાલુમીલકતો સાથેનો ગુણોતર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૩.૩% હતો. જે વધીને ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં ૧.૨૦% થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં આ ગુણોતર ૧.૩૬% થયો હતો.

HPCL કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં રોકડ રૂ. ૧૮.૫૫ કરોડ હતી. જે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં રૂ. ૪૨.૫૯ કરોડ હતી. અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં રૂ. ૨૯૪.૦૧ કરોડ હતી. જ્યારે રોકડની ચાલુ મિલકતો સાથેની ટકાવારી ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૦.૨૨% હતી. જે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૦.૩૮% હતી.

ઉપરોક્ત કોષ્ટક નં. ૬.૨ માં CPCL કંપનીનો રોકડ રકમ અને રોકડનું ચાલુ મિલકતો સાથેનું પ્રમાણ ટકાવારી માં આપવામાં આવેલ છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં રોકડનું પ્રમાણ રૂ. ૯.૦૧ કરોડ હતી. જે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં વધીને ૬૦.૬૨ કરોડ થઈ હતી.

અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં રોકડ રૂ. ૧૪.૬૬ કરોડ થઈ હતી. જ્યારે રોકડની ચાલુ મિલકતો સાથેની ટકાવારી ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૦.૪૧% હતો. જે ૨૦૦૬ ના વર્ષ માં ૧.૧૭% હતો. અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં રોકડની ચાલુ મિલકતો સાથેની ટકાવારી ૦.૨૧% હતી.

BRPL કંપનીની રોકડ રકમ રૂ. ૧૧૦.૨૧ કરોડ ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં જોવા મળે છે. જ્યારે ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં રોકડ રકમ રૂ. ૫૩.૩૯ કરોડ હતી. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં રૂ. ૨.૨૩ કરોડ હતી. રોકડની ચાલુ મિલકતો સાથે ની ટકાવારી ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૧૩.૭૦% હતી. જ્યારે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૦.૨૧% હતી. અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં રોકડનો ચાલુ મિલકતો સાથે ગુણોત્તર ૦.૧૧ હતો.

(૩) રોકડ પ્રવાહ પર નિયંત્રણ:—(control cash flows)

રોકડ રાખવાનો મૂળભૂત હેતુ ધંધામાં રોજ બરોજના ખર્ચાઓને પહોંચી વળવા માટે, પુરતા પ્રમાણમાં પ્રવાહિતા જાળવવા માટે અને નફાકારકતા જાળવી રાખવાનો છે. એક નાણાકીય વિશ્લેષકે નીચે મૂજબની વ્યાખ્યા આપી છે. “Business enterprise should keep its cash and near-cash reservoir below the requirements of one month's normal expenditure if cash and near cash reserve happen to be more than this limit, it should be taken for granted that excessive cash is being worried by the concern”

પેઢીએ નફાકારકતા અને પ્રવાહિતા ને અસર કર્યા વગર ઈષ્ટતમ રોકડ પુરાત રાખવી જોઈએ. આ વસ્તુ ત્યારેજ શક્ય બને જ્યારે પેઢી રોકડ પ્રવાહ પર એકદમ કડક અંકુશ રાખે. પેઢીએ પોતાના ભૂતકાળના અનુભવ પરથી અને એકજ ઉદ્યોગની જુદી જુદી પેઢી

અંકુશની રેખા નક્કી કરવી જોઈએ પરિણામે કંપની પાસે ઈષ્ટતમ રોકડ પુરાત જળવાશે અને વધારાની રોકડનું જોખમ પણ ઓછું થશે ઉપરોક્ત બાબત ને સમજવા માટે નીચેનો ગુણોત્તર ખૂબજ ઉપયોગી છે.

(૧) રોકડ અને ચાલુ મિલકતો વચ્ચેનો ગુણોત્તર (cash to Current Assets ratio)

પેઢી રોકડની જાળવણી કરવા માટે ખૂબજ પ્રયત્ન શીલ રહેવું પડે છે. કારણ કે ઓછી રોકડથી પ્રવાહિતા જોખમાય છે. અને વધારની રોકડથી નફાકારકતા પર ઉલટી અસર થાય છે.

વળી કુગાવાની અસર રોકડ ની ખરીદ શક્તિ માં ઘટાડો કરે છે. “A downward trend in this ratio over period of time indicates a tighter control of cash whereas an upward trend reveals slack control over cash resources”²⁵ જેમ આ ગુણોત્તર ભેગો હોય તેમ નફાકારકતા વધારે હોય છે.

સામાન્ય રીતે સારા વ્યવસ્થાતંત્રમાં રોકડનું પ્રમાણ ચાલુમિલકતોના પથી ૧૦% સુધીનું હોય છે. તેથી ચાલુ જવાબદારીઓ ચાલુ મિલકતો કરતા, અડધી હોવી જોઈએ તેનાથી વધવી જોઈએ નહિ યોગ્ય પ્રવાહીતા જાળવી રાખવા માટે રોકડ અને દેવાદારો ચાલુ મીલકતોના ૫૦% હોવા જોઈએ અને બાકીની મિલકતો જેમાં સ્ટોક અને અન્ય મિલકતો ચાલુ મિલકતોના ૫૦% હોવી જોઈએ કોષ્ટક નં. ૬.૩ માં રોકડનો ચાલુ મિલકતો સાથે નો ગુણોત્તર ટકાવારીમાં અભિવ્યક્ત કરવામાં આવે છે.

કોષ્ટક નં. ૬.૩

પંસદગી પામેલ રીફાઈનરી કંપનીમાં રોકડ અને ચાલુ મિલકતો નો ગુણોત્તર

	૨૦૦૩	૨૦૦૪	૨૦૦૫	૨૦૦૬	૨૦૦૭	૨૦૦૮	સરેરાશ	વધુ	ઓછુ
RIL	૧૦.૨	૧.૪૬	૧૭.૫	૧૦.૭૭	૭.૭૩	૧૫.૧૮	૮.૮૪	૧૭.૫૦	૧.૦૨
BPCL	૯.૦૨	૮.૪૬	૩.૮	૩.૯	૬.૬૯	૫.૦૮	૬.૧૬	૯.૦૨	૩.૮૦
MRPL	૦.૬૩	૧.૧૦	૦.૨૫	૦.૧૪	૨.૯૩	૫.૯૩	૧.૮૪	૫.૯૩	૦.૧૪
IOCL	૩.૩	૨.૨૭	૧.૨૦	૧.૭૬	૨.૦૯	૧.૩૬	૨.૦૦	૩.૩૦	૧.૨૦
HPCL	૦.૨૨	૨.૧૨	૨.૧૩	૦.૩૯	૦.૭૬	૧.૫૪	૧.૧૯	૨.૧૩	૦.૨૨
CPCL	૦.૪૧	૦.૫૪	૦.૨૪	૧.૧૭	૦.૨૨	૦.૨૧	૦.૪૭	૧.૧૭	૦.૨૧
BRPL	૧૩.૭૦	૦.૨૯	૩.૭૭	૦.૨૧	૦.૦૭	૦.૧૧	૩.૦૩	૧૩.૭૦	૦.૦૭
સરેરાશ	૪.૦૪	૨.૩૨	૪.૧૩	૨.૬૨	૨.૯૩	૪.૨૦	૩.૩૭	૭.૫૪	૦.૯૫

RIL કંપનીનો રોકડ અને ચાલુ મીલકતોનો ગુણોત્તર કોષ્ટકનં. ૬.૩ માં જોવા મળે છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં રોકડ અને ચાલુ મિલકતોનો ગુણોત્તર ૧.૦૨% હતો. જે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૧૦.૭૭% થયો હતો. અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૧૫.૧૮% હતો. જ્યારે સરેરાશ રોકડ અને ચાલુ મિલકતો નો ગુણોત્તર ૮.૮૪% હતો. આ કંપનીમાં રોકડની સ્થિતિ સારી છે.

BPCL કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં રોકડ અને ચાલુ મિલકતો નો ગુણોત્તર ૯.૦૨% હતો. જે ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં ૩.૮૦% હતો. અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં રોકડ અને ચાલુ મિલકતોનો ગુણોત્તર ૫.૦૯% છે. જે સરેરાશ ગુણોત્તર કરતા ઓછો છે.

MRPL કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં રોકડ અને ચાલુ મિલકતો નો ગુણોત્તર ૦.૬૩% હતો. જે ઘટી ને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૦.૧૪% થયો હતો. અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૫.૯૩% થયો હતો. જ્યારે રોકડ અને ચાલુ મિલકતોનો ગુણોત્તર સરેરાશ ૧.૮૪% હતો.

IOCL કંપનીમાં રોકડ અને ચાલુ મિલકતોનો ગુણોત્તર ૨૦૦૩ ના વર્ષ માં ૩.૩ હતો. જે ઘટીને ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં ૧.૨૦% થયો હતો. અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૧.૩૬% થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ રોકડ અને ચાલુ મિલકતો નો ગુણોત્તર ૨.૦૦% હતો. જે ૨૦૦૫, ૨૦૦૬ અને ૨૦૦૮ ના વર્ષ કરતા વધુ છે.

HPCL કંપનીમાં રોકડ અને ચાલુ મિલકતો નો ગુણોત્તર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૦.૨૨% હતો. જ્યારે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૦.૩૯% હતો. જે વધીને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૧.૫૪% હતો. જ્યારે સરેરાશ રોકડ અને ચાલુ મિલકતો નો ગુણોત્તર ૧.૧૯% હતા.

CPCL કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં રોકડ અને ચાલુ મિલકતોનું પ્રમાણ ૦.૪૧% હતો. જે વધીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૧.૧૭% થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં રોકડ અને ચાલુ મિલકતોનો ગુણોત્તર ૦.૨૧% હતો. જ્યારે સરેરાશ ગુણોત્તર ૦.૪૭% થયો હતો. જે ૨૦૦૪, ૨૦૦૬ ના વર્ષ કરતા ઓછો હતો.

BRPL કંપનીમાં કોષ્ટક નં. ૬.૩ માં રોકડ અને ચાલુ મિલકતોનો ગુણોત્તર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૧૩.૭૦% હતો. જે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ઘટી ને ૦.૨૧% થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં આ ગુણોત્તર ૦.૧૧% થયો હતો. જ્યારે રોકડ અને ચાલુમિલકતોનો ગુણોત્તર સરેરાશ ૩.૦૩% હતો. જે ૨૦૦૪, ૨૦૦૬, ૨૦૦૭ અને ૨૦૦૮ ના વર્ષ કરતાં વધુ છે.

(૨)રોકડ અને વેચાણનો ગુણોત્તર:—(cash to saler ratio)

રોકડ પ્રવાહના નિયંત્રણ નું મુંલ્યાકન કરવા માટે આ ગુણોત્તર શ્રેષ્ઠ છે. રોકડ સિલક ને માટે આ ગુણોત્તર ખૂબ ઉડી સૂઝ આપે છે. પ્રો. જોન સેનગત વ્યાખ્યા આપે છે.

નીચેના કોષ્ટક માં ૬.૪ માં રોકડ અને વેચાણનો ગુણોત્તર અભિવ્યક્ત કરવામાં આવે છે.

કોષ્ટક નં. ૬.૪

પંસદગી પામેલ રીફાઈનરી કંપનીનો રોકડ વેચાણ સાથેનો ગુણોતર

	૨૦૦૩	૨૦૦૪	૨૦૦૫	૨૦૦૬	૨૦૦૭	૨૦૦૮	સરેરાશ	વધુ	ઓછું
RIL	૦.૨૯	૦.૪૦	૪.૯૩	૨.૪૧	૧.૫૫	૪.૧૮	૨.૨૯	૪.૯૩	૦.૨૯
BPCL	૦.૦૨	૦.૦૨	૦.૦૧	૦.૦૦	૦.૦૧	૦.૦૦	૦.૦૧	૦.૦૨	૦.૦
MRPL	૦.૧૨	૦.૨૧	૦.૦૪	૦.૦૨	૦.૪૧	૧.૦૯	૦.૩૨	૧.૦૯	૦.૦૨
IOCL	૦.૭૬	૦.૫૧	૦.૨૮	૦.૩૭	૦.૩૯	૦.૩૦	૦.૪૪	૦.૭૬	૦.૨૮
HPCL	૦.૦૩	૦.૩૪	૦.૩૧	૦.૦૫	૦.૦૯	૦.૨૬	૦.૧૮	૦.૩૪	૦.૦૩
CPCL	૦.૧૦	૦.૧૩	૦.૦૬	૦.૨૪	૦.૦૪	૦.૦૪	૦.૧૦	૦.૨૪	૦.૦૪
BRPL	૫.૨૧	૦.૦૮	૧.૦૪	૦.૦૫	૦.૦૨	૦.૦૩	૧.૦૭	૫.૨૧	૦.૦૨
સરેરાશ	૦.૯૩	૦.૨૪	૦.૯૫	૦.૪૫	૦.૩૬	૦.૮૫	૦.૬૩	૧.૮૦	૦.૧૦

ઉપરોક્ત ટેબલ નં. ૬.૪ રોકડ અને વેચાણ વચ્ચેનો ગુણોતર RIL કંપનીનો દર્શાવેલ છે. આ કંપનીમાં રોકડ અને વેચાણ વચ્ચેનો ગુણોતર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૦.૨૯% હતો. જે વધીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૨.૪૧% થયો હતો. અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૪.૧૮% થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ ગુણોતર ૨.૨૯% હતો. જે વર્ષ ૨૦૦૩, ૨૦૦૪, અને ૨૦૦૭ કરતાં વધુ હતો.

BPCL કંપનીમાં રોકડ અને વેચાણનો ગુણોતર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૦.૦૨% હતો. જે ઘટીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૩.૯૦% થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં આ ગુણોતર ૦.૦૦% થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ રોકડ અને વેચાણનો ગુણોતર ૦.૦૧% હતો.

MRPL કંપનીનો ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં રોકડ અને વેચાણનો ગુણોતર ૦.૧૨% હતો. જે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ખૂબજ ઘટીને ૦.૦૨ થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં વધીને ૧.૦૯ થયો હતો. સરેરાશ રોકડ અને વેચાણ વચ્ચેનો ગુણોતર ૦.૩૨ થયો હતો.

IOCL કંપનીમાં રોકડ અને વેચાણ વચ્ચેનો ગુણોતર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૦.૭૬% હતો. જે ઘટીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૦.૩૭% થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં રોકડ અને વેચાણનો ગુણોતર ૦.૩૦% થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ ગુણોતર ૦.૪૪% થયો હતો.

HPCL કંપનીમાં રોકડ અને વેચાણનો ગુણોતર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૦.૦૩% હતો. જે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ઘટીને ૦.૦૫% થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં આ ગુણોતર ૦.૨૬% થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ ગુણોતર ૧૮% હતો. જે વર્ષ ૨૦૦૬, ૨૦૦૭ અને વર્ષ ૨૦૦૩ કરતા વધુ હતો.

CPCL કંપનીનો રોકડ અને વેચાણનો ગુણોતર કોષ્ટક નં. ૬.૪ માં જોવા મળે છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં રોકડ અને વેચાણનો ગુણોતર ૦.૧૦% હતો. જે વધીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૦.૨૪% થયો હતો. અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં રોકડ અને વેચાણનો ગુણોતર ૦.૦૪% થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ રોકડ અને વેચાણનો ગુણોતર ૧.૦૭% હતો. જે વર્ષ ૨૦૦૪, ૨૦૦૫ અને ૨૦૦૬ કરતા વધુ છે.

ઉપરોક્ત કોષ્ટક નં. ૬.૪ માં રોકડ અને વેચાણનો ગુણોતર ૨૦૦૩ વર્ષમાં ૫.૨૧% જોવા મળે છે. જે વધીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૦.૪૫% થયો હતો. અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૦.૮૫% થયો હતો. જ્યારે રોકડ અને વેચાણનો સરેરાશ ગુણોતર ૦.૬૩% હતો. જે ૨૦૦૪, ૨૦૦૬ અને ૨૦૦૭ ના વર્ષ કરતા વધુ હતો.

(૩) રોકડનો ચલન દર:— (cash turn over ratio)

રોકડનો ચલન દર રોકડની પુરાંત માપવા માટેનો બીજો આગળનો ગુણોતર છે. આ ગુણોતરની ગણતરી વેચાણને રોકડ વડે ભાગવા થી થઈ શકે છે. પેઢીદ્વારા વર્ષ દરમ્યાન કેટલો સમય રોકડની પ્રાપ્યતા પુરતા પ્રમાણ હોય છે. તે આ ગુણોતર દ્વારા જાણી શકાય છે. જો રોકડનો ચલન દર વધુ હોયતો ઓછી રોકડથી વધુ વેચાણ થાય છે. તેમ સાબિત થાય જ્યારે ચલન દર નીચો હોય તો. વેચાણ માટે રોકડની પુરતા પ્રમાણ માં નથી તેવું સાબિત થાય છે. જો રોકડ ચલન દર વધારે હોય તો ધંધાની નફાકારકતા વધે છે. અને ચલન દર નીચો હોય તો તેની નફાકારકતા પર ઉલટી અસર જોવા મળે છે. અહી કોષ્ટક નં. ૬.૫ માં રોકડનો ચલન દર આપવામાં આવેલ છે.

કોષ્ટક નં. ૬.૫

	૨૦૦૩	૨૦૦૪	૨૦૦૫	૨૦૦૬	૨૦૦૭	૨૦૦૮	સરેરાશ	વધુ	ઓછુ
RIL	૩૪૦.૩૦	૨૫૦.૮૩	૨૦.૨૭	૪૧.૫૩	૬૪.૪૯	૨૪.૯૦	૧૨૩.૫૫	૩૪૦.૩૦	૨૦.૨૭
BPCL	૭૨.૦૫	૮૬.૩૧	૧૮૧.૨૧	૧૭૩.૦૩	૧૨૪.૩૭	૧૨૬.૫૪	૧૨૭.૨૫	૧૮૧.૨૧	૭૨.૦૫
MRPL	૮૬૮.૫૦	૪૭૦.૩૦	૨૨૭૩.૯૩	૫૪૪૧.૭૮	૨૪૨.૩૫	૯૧.૮૨	૧૫૬૪.૭૮	૫૪૪૧.૭૮	૯૧.૮૨
IOCL	૧૩૧.૪૭	૧૯૪.૬૯	૩૫૧.૨૫	૨૬૭.૯૮	૨૫૭.૫૬	૩૨૮.૨૧	૨૫૫.૨૦	૩૫૧.૨૫	૧૩૧.૪૭
HPCL	૨૯૩૩.૦૧	૨૯૦.૪૫	૩૨૫.૯૫	૧૮૨૦.૩૦	૧૧૨૫.૫૭	૩૮૪.૫૦	૧૧૪૬.૬૩	૨૯૩૩.૦૧	૨૯૦.૪૫
CPCL	૯૬૦.૮૨	૭૬૧.૪૪	૧૬૮૦.૨૮	૪૨૦.૨૭	૨૫૭૬.૬૭	૨૨૫૪.૮૨	૧૪૪૨.૩૮	૨૫૭૬.૬૭	૪૨૦.૨૭
BRPL	૧૯.૧૯	૧૧૮૭.૨૭	૯૬.૨૦	૨૦૩૬.૦૨	૫૬૫૯.૬૦	૩૦૨૪.૮૩	૨૦૦૩.૮૫	૫૬૫૯.૬૦	૧૯.૧૯

પંસદગી પામેલ રીફાઈનરી કંપનીમાં રોકડનો ચલન દર વખતમાં

RIL કંપનીનો રોકડનો ચલન દર ઉપરોક્ત કોષ્ટક નં. ૬.૫ માં જોવા મળે છે. આ કંપનીમાં રોકડનો ચલન દર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૩૪૦.૩૦ વખત હતો. જે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૪૧.૫૩ વખત થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૨૩.૯૦ વખત થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ રોકડનો ચલન દર ૧૨૩.૫૫ વખત હતો.

BPCL કંપનીમાં રોકડનો ચલન ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૭૨.૦૫ વખત હતો. જે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં વધીને ૧૭૩.૦૩ વખત થયો હતો. અને ૨૦૦૮ ના વર્ષ માં ૧૨૬.૫૪ વખત થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ ચલન દર ૧૨૭.૨૫ વખત હતો જે વર્ષ ૨૦૦૩, ૨૦૦૪ ના વર્ષ કરતા વધુ હતો.

MRPL કંપનીમાં રોકડનો ચલન દર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૧૫૮.૫૦ વખત હતો. જે વધીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૫૪૪૧.૭૮ વખત થયો હતો. તે ઘટીને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૯૧.૮૨ વખત થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ રોકડનો ચલન દર ૧૫૬૪.૭૮ વખત થયો હતો. જે વર્ષ ૨૦૦૪, ૨૦૦૭ અને ૨૦૦૮ ના વર્ષ કરતા વધુ હતો.

IOCL કંપનીમાં રોકડનો ચલન દર ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં સૌથી વધુ ૩૫૧.૨૫ વખત હતો. જ્યારે સૌથી ઓછો રોકડનો ચલન દર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૧૩૧.૪૭ વખત હતો. જ્યારે સરેરાશ રોકડનો ચલન દર ૨૫૫.૨૦ વખત હતો.

HPCL કંપનીનો રોકડનો ચલન દર ૨૦૦૩ ના વર્ષ ૨૯૩૩.૦૧ વખત હતો. જે ઘટીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૧૮૨૦.૩૦ વખત થયો હતો. અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં રોકડનો ચલન દર ૩૮૪.૫૦ વખત થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ રોકડનો ચલન દર ૧૧૪૬.૬૩ વખત થયો હતો. જે વર્ષ ૨૦૦૪, ૨૦૦૫ અને ૨૦૦૮ ના વર્ષ કરતા વધુ હતો.

CPCL કંપનીમાં રોકડનો ચલનદર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૯૬૦.૮૨ વખત થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ઘટીને ૪૨૦.૨૭ વખત થયો હતો. જ્યારે વર્ષ ૨૦૦૮ માં ૨૨૫૪.૮૨ વખત થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ રોકડનો ચલન દર ૧૪૪૨.૩૮ વખત થયો હતો. જે ૨૦૦૩, ૨૦૦૪ અને ૨૦૦૬ ના વર્ષ કરતા વધુ હતો.

BRPL કંપનીમાં રોકડનો ચલન દર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૧૯.૧૯ વખત હતો. જે ખૂબજ વધીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૨૦૩૬.૦૨ વખત થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં રોકડનો ચલન દર ૩૦૨૪.૮૩ વખત થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ રોકડનો ચલન દર

૨૦૦૩.૮૫ વખત થયો હતો. સરેરાશ રોકડનો ચલન દર વર્ષ ૨૦૦૩, ૨૦૦૫ કરતા વધુ હતો.

(૪) રોકડની સ્થિતિ દર્શક ગુણોત્તર (cash porition ratio)

આ ગુણોત્તર રોકડ અને ચાલુ જવાબદારી ના ગુણોત્તર ઓળખવામાં આવે છે. આ ગુણોત્તર દ્વારા ધંધાની જવાબદારીના સંદર્ભમાં પ્રવાહિતા કેટલી છે. તેનો ખ્યાલ સહેલાયથી આવી શકે છે. આ માટે રોકડની સિલકને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. જેમાં રોકડ સિલક, બેંક સિલક અને બજારીય જામીનગીરીનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. જો આ ગુણોત્તર ઉચો હોયતો તેનો અર્થ એ થાય કે પેઢી દ્વારા રોકડ સિલકનો નફાકારક રીતે ઉપયોગ થતો નથી. તેથી રોકડ અને ચાલુ જવાબદારી નો ગુણોત્તર જે ઓછો તેમ ધંધાની પ્રવાહિતા અને નફાકારકતા માટે ખૂબજ સારૂ આ ગુણોત્તર માટે આદર્શ પ્રમાણ ૦.૫:૧ છે. આમ પંસદગી પામેલ રીફાઈનરીઓનો રોકડ અને ચાલુ જવાબદારી નો ગુણોત્તર નીચેના કોષ્ટક નં. ૬.૬ માં આપવામાં આવ્યો છે.

કોષ્ટક નં. ૬.૬

પંસદગી પામેલ રીફાઈનરીઓનો રોકડની સ્થિતિ દર્શક ગુણોત્તર

	૨૦૦૩	૨૦૦૪	૨૦૦૫	૨૦૦૬	૨૦૦૭	૨૦૦૮	સરેરાશ	વધુ	ઓછુ
RIL	૦.૦૧	૦.૦૧	૦.૨૧	૦.૧૧	૦.૦૮	૦.૨	૦.૧૦	૦.૨૧	૦.૦૧
BPCL	૦.૦૯	૦.૦૮	૦.૦૪	૦.૦૫	૦.૦૬	૦.૦૫	૦.૦૬	૦.૦૯	૦.૦૪
MRPL	૦.૦૧	૦.૦૧	૦.૦૦	૦.૦૦	૦.૦૦	૦.૦૦	૦.૦૦	૦.૦૧	૦.૦૦
IOCL	૦.૦૪	૦.૦૩	૦.૦૨	૦.૦૦	૦.૦૩	૦.૦૨	૦.૦૩	૦.૦૪	૦.૦૨
HPCL	૦.૦૦	૦.૦૩	૦.૦૩	૦.૦૨	૦.૦૧	૦.૦૧	૦.૦૧	૦.૦૩	૦.૦૦
CPCL	૦.૦૧	૦.૦૧	૦.૦૦	૦.૦૦	૦.૦૦	૦.૦૦	૦.૦૧	૦.૦૨	૦.૦૦
BRPL	૦.૧૭	૦.૦૦	૦.૦૫	૦.૦૦	૦.૦૦	૦.૦૦	૦.૦૪	૦.૧૭	૦.૦૦
સરેરાશ	૦.૦૫	૦.૦૨	૦.૦૫	૦.૦૩	૦.૦૩	૦.૦૪	૦.૦૪	૦.૦૮	૦.૦૧

ઉપરોક્ત કોષ્ટક નં. ૬.૬ માં RIL કંપનીનો રોકડ અને ચાલુ જવાબદારીનો ગુણોત્તર દર્શાવવામાં આવ્યો છે. આ કંપનીમાં રોકડ અને ચાલુ જવાબદારી નો ગુણોત્તર ૨૦૦૩ વર્ષ માટે

૦.૦૧% હતો. વધીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૦.૧૧% થયો હતો. અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં રોકડ અને ચાલુ જવાબદારીનો ગુણોત્તર ૦.૦૮% થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ રોકડ અને ચાલુજવાબદારીનો ગુણોત્તર ૦.૧૦% હતો.

BPCL કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં રોકડ અને ચાલુ જવાબદારી ગુણોત્તર ૦.૦૯ ટકા હતો. જે ઘટીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૦.૦૫% થયો હતો. અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૦.૦૫% થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ રોકડ અને ચાલુ જવાબદારીનો ગુણોત્તર ૦.૦૬% હતો.

MRPL કંપનીનો રોકડ અને ચાલુ જવાબદારી નો ગુણોત્તર કોષ્ટક નંબર ૬.૬ માં દર્શાવેલ છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૦.૦૧% હતો. જે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૦.૦૦% હતો. અને ૨૦૦૮ માં પણ તેની ટકાવારી શુન્ય હતી. જ્યારે સરેરાશ રોકડ અને ચાલુ જવાબદારી પણ શુન્ય હતી.

IOCL કંપનીમાં રોકડ અને ચાલુજવાબદારી નો ગુણોત્તર કોષ્ટક નં. ૬.૬ માં આપવામાં આવ્યો છે. આ કંપનીમાં રોકડ અને ચાલુ જવાબદારીનો ગુણોત્તર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૦.૦૪% હતો. જે ઘટીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૦.૦૨% થયો હતો. અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૦.૦૩% થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ રોકડ અને ચાલુ જવાબદારીનો ગુણોત્તર ૦.૦૩% હતો.

HPCL કંપનીનો રોકડ અને ચાલુ જવાબદારીનો ગુણોત્તર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં શુન્ય હતો. ને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં પણ શુન્ય હતો. અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૦.૦૧% હતો. જ્યારે સરેરાશ રોકડ અને ચાલુ જવાબદારી નો ગુણોત્તર ૦.૦૧% હતો.

CPCL કંપનીનો રોકડ અને ચાલુ જવાબદારી નો ગુણોત્તર કોષ્ટકનં. ૬.૬ માં જોવા મળે છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં રોકડ અને ચાલુ જવાબદારીનો ગુણોત્તર ૦.૦૧% હતો. જે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૦.૦૨% હતો. અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં આ ગુણોત્તર શુન્ય હતો. જ્યારે સરેરાશ રોકડ અને ચાલુ જવાબદારીનો ગુણોત્તર ૦.૦૧% હતો.

ઉપરોક્ત કોષ્ટક ૬.૬ માં BRPL કંપનીનો રોકડ અને ચાલુ જવાબદારીનો ગુણોત્તર દર્શાવવામાં આવ્યો છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષ માં રોકડ અને ચાલુ જવાબદારીનો ગુણોત્તર ૦.૦૫% હતો. જે ઘટીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં શુન્ય થયો હતો. અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં આ કંપનીનો ગુણોત્તર ૦.૦૪ હતો. જ્યારે રોકડ અને ચાલુ જવાબદારીનો ગુણોત્તર ૦.૦૪% હતો.

(૪) રોકડની પુરાંત (Adequacy of cash)

કોઈપણ પેઢીમાટે રોકડની પુરાંત ખૂબજ જરૂરી છે. કારણ કે પ્રવાહિત અને નફાકારકતા રોકડ સાથે સીધી રીતે સંકળાયેલા છે. જો પેઢી લેણદારોને પોતાનું રૂણ સરયસર ચૂકવી ન શકે તો. પેઢી પોતાની પ્રતિષ્ઠા શાખનું ગુણાંકન અને લેણદારોનો વિશ્વાસ ગુમાવે છે. આથી ઉલટું જો પેઢીમાં વધારાની રોકડ હોયતો ધંધામા વધારાની રોકડ કોઈપણ વળતર આપતા નથી. પરિણામે ધંધાની નફાકારકતા ઘટે છે. “many financial executives support holding executives liquidity as an insurance against ungrseen contingencies. While other are of the opinion that if the unforeseen antinsencies do not occur it may be analogair to say that we pay too much for me fire insurance belanse we do not have fire.”^{૩૦}

“A sound liquid position is of primary concern to me management form the point of view of meeting current liabiliher as and when they malure as well as for answering continuity of operations.”^{૩૧}

જો કંપની નીચે મુજબની સ્થિતી ઘરાવતી હોય તો પેઢીની સ્થિતી ખૂબજ પ્રવાહી છે. તેમ કહી શકાય.

- (૧) પાંકયા તારીખે લેણાની ચુકવણી કરી શકવાની ક્ષમતા.
- (૨) સામાન્ય કાર્યવાહી દરમ્યાન પુરતાં પ્રમાણમાં કાર્યશીલ મૂડીની જાળવણી.
- (૩) વ્યાજ અને ડિવિડન્ડ ચૂકવી શકવાની ક્ષમતા.
- (૪) શાનુકુળ “credit rating” જાળવી રાખવું.^{૩૨}

નીચેના ગુણોતરનો ઉપયોગ કરીને રોકડની પ્રવાહીતા જાળવી શકાય છે.

- (૧) ચાલુ ગુણોતર
- (૨) પ્રવાહિ ગુણોતર
- (૩) રોકડ અને વેચાણ પડતરનો ગુણોતર
- (૪) ચાલુ જવાબદારીના આવરણનો ગુણોતર

૬.૧૨ ચાલુ ગુણોત્તર (current ratio)

પ્રવાહિતાના મુલ્યાંકન માટે આ ગુણોત્તરનો મોટા પાયે ઉપયોગ થાય છે. પેઢીની ટુંકા ગાળાની નાણાક્રિય ક્ષમતા માપવા માટે આ ગુણોત્તર નો ઉપયોગ થાય છે. આ ગુણોત્તર ચાલુ મિલકતો અને ચાલુ જવાબદારી વચ્ચે નો સંબંધ દર્શાવે છે. સુત્ર ના સ્વરૂપ માં આ ગુણોત્તર ને નીચે મૂજબ અભિવ્યક્ત કરી શકાય છે.

$$\text{ચાલુ ગુણોત્તર} = \frac{\text{કુલ ચાલુ મિલકતો}}{\text{કુલ ચાલુ દેવાંઓ}}$$

આ ગુણોત્તરનો ચાલુ મિલકતો અને ચાલુ દેવાનો ગુણોત્તર પ્રવાહિતાનો ગુણોત્તર સંબંધરતાનો ગુણોત્તર કાર્યશીલ મૂડીના ગુણોત્તર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

“This ratio is also known as current assets and current liabilities ratio, working capital ratio, or cto ratio.”^{૩૩}

“current ratio is a tool for measuring the short-term solvency or ability of a company to carry on its day today work and meet the short-term commitments earlier.”^{૩૪}

“the significance of the current ratio is that it is not only a measure of solvency but is an index of working capital available to meet on tortrise.”^{૩૫}

“A good current ratio may mean a good umbrella per creditors against rainy day but to the management it reflects bad capital position.”^{૩૬}

આ ગુણોત્તર અમુક મર્યાદા ધરાવે છે. ઘણીવખત ઉચ્ચ ગુણોત્તર હોવા છતાં પ્રવાહિતા ની સ્થિતિ સંતોષકારક હોતી નથી. કારણ કે મોટા ભાગના નાણા સ્ટોક અને દેવાદારના રોકાયેલા હોય છે. પરિણામે આવી મિલકતનું રોકડમાં ઝડપથી રૂપાંતર થતું નથી આદર્શ ગુણોત્તર ૨:૧

છે. પરંતુ મૂળી પ્રધાન ઉદ્યોગમાં આ ગુણોત્તર ૧:૧ નો છે. નીચેના કોષ્ટકનં. ૬.૭ માં પસંદ કરેલી રિફાઈનરી કંપનીનો ચાલુ ગુણોત્તર દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

કોષ્ટક નં. ૬.૭

પસંદ થયેલ રિફાઈનરી કંપનીનો ચાલુ ગુણોત્તર

	૨૦૦૩	૨૦૦૪	૨૦૦૫	૨૦૦૬	૨૦૦૭	૨૦૦૮	સરેરાશ	વધુ	ઓછું
RIL	૧.૩૨	૦.૮૮	૧.૧૮	૧.૦૦	૦.૯૯	૧.૩૧	૧.૩૧	૧.૩૨	૦.૮૮
BPCL	૦.૯૯	૦.૯૮	૧.૦૯	૧.૧૮	૦.૯૪	૧.૦૧	૧.૦૩	૧.૧૮	૦.૯૪
MRPL	૧.૦૯	૧.૪૧	૧.૩૧	૧.૪૯	૧.૩૩	૧.૧૯	૧.૩૦	૧.૪૯	૧.૦૬
IOCL	૧.૩૦	૧.૨૫	૧.૩૯	૧.૩૭	૧.૩૨	૧.૨૫	૧.૩૧	૧.૩૯	૧.૨૫
HPCL	૧.૪૫	૧.૪૪	૧.૪૯	૧.૧૨	૦.૭૭	૦.૮૪	૧.૧૯	૧.૪૯	૦.૭૭
CPCL	૧.૩૧	૧.૪૧	૧.૩૧	૧.૩૭	૧.૪૫	૧.૪૫	૧.૩૮	૧.૪૫	૧.૩૧
BRPL	૧.૨૩	૧.૨૬	૧.૩૩	૧.૪૦	૧.૩૯	૧.૨૧	૧.૩૦	૧.૪૦	૧.૨૧
સરેરાશ	૧.૨૪	૧.૨૩	૧.૩૦	૧.૨૮	૧.૧૭	૧.૧૮	૧.૨૩	૧.૩૯	૧.૦૬

source : comkited form annual reports.

કોષ્ટક નંબર ૬.૭ માં RIL કંપનીનો ચાલુ ગુણોત્તર અભિવ્યક્ત કરવામાં આવ્યો છે. આ કંપનીમા ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ચાલુ ગુણોત્તર ૧.૩૨ હતો. જે ઘટીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમા ૧.૦૦ થયો છે. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં વધીને ૧.૩૧ થયો છે. જ્યારે સરેરાશ ચાલુ મિલકતનો ગુણોત્તર ૧.૧૧ હતો જે વર્ષ ૨૦૦૪-૫-૬-૭ કરતા વધારે હતો. BPCL કંપનીનો ચાલુ ગુણોત્તર ૨૦૦૩ ની સાલમાં ૦.૯૧ હતો જે ખૂબજ વધીને ૨૦૦૬ ની સાલમાં ૧.૧૮ હતો. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૧.૦૧ હતો. જ્યારે સરેરાશ ગુણોત્તર ૧.૦૩ હતો. આમ આ કંપનીમાં ચાલુ ગુણોત્તરનું આદર્શ પ્રમાણ ૨:૧ જળવાતુ નથી. તેથી પ્રવાહિતાની પરિસ્થિતી નબળી છે.

MRPL કંપનીમા ૨૦૦૩ ના વર્ષના ચાલુ ગુણોત્તર ૧:૬ હતો. જે વધીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૧.૪૯ થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૮ માં વર્ષમાં ૧.૧૯ થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ ગુણોત્તર ૧:૩૦ હતો આમ આ કંપનીમાપણ ચાલુ ગુણોત્તરનું આદર્શ પ્રમાણ ૨:૧ જળવાતુ નથી.

IOCL કંપનીમાં કોષ્ટક નં ૬.૭ પ્રમાણે ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ચાલુ ગુણોત્તર ૧.૩ હતો. જે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૧.૩૭ થયો હતો. અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૧.૨૫ થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ ગુણોત્તર ૧.૩૧ થયો હતો. આ કંપનીમાં પણ ચાલુ ગુણોત્તરનું આદર્શ પ્રમાણ જળવાતુ નથી.

HPCL કંપનીમાં કોષ્ટકનં. ૬.૭ પ્રમાણે સૌથીવધુ ચાલુ ગુણોત્તર ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં ૧.૪૯ હતો. જ્યારે સૌથી નીચો ગુણોત્તર ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં ૦.૭૭ હતો. જ્યારે સરેરાશ ગુણોત્તર ૧.૧૯ હતો. આ કંપનીમાં પણ પ્રવાહિતાની પરિસ્થિતિ યોગ્ય નથી.

CPCL કંપનીનો ચાલુ ગુણોત્તર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૧.૩૧ જે થોડો વધીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૧.૩૭ થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૧.૪૫ થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ ચાલુ મિલકતોનો ગુણોત્તર ૧.૩૮ હતો. આ કંપનીમાં પણ પ્રવાહિતાની સ્થિતિ સંતોષકારક નથી.

BRPL કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ચાલુ ગુણોત્તર ૧.૨૩ હતો. જે વધીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૧.૪ થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૧.૨૧ થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ ચાલુ ગુણોત્તર ૧.૩૦ હતો. સરેરાશ ચાલુ ગુણોત્તર ૨૦૦૩-૪ અને ૮ ના વર્ષ કરતા વધુ હશે આ કંપનીમાં પણ પ્રવાહિતાની સ્થિતિ સંતોષકારક નથી.

૬.૧૩ પ્રવાહી ગુણોત્તર:- (Liquid Ratio)

જો કંપનીના ચાલુ દેવા તાત્કાલિક ચૂકવવાના થાય તો તે ચૂકવવામાટે ધંધામા પૂરતી પ્રવાહી મિલકતો છે કે નહી તેનું સૂચન કરનાર પ્રવાહી ગુણોત્તર છે. કંપનીની પ્રવાહી મિલકતોને પ્રવાહી દેવા વડે ભાગવાથી આ ગુણોત્તર મળે છે. પ્રવાહી મિલકતો માં હાથ પર રોકડા બેંક સિલક તરતજ વેચી શકાય એવી જામીનગીરી અને દેવાદારોનો સમાવેશ થાય છે. ચાલુ મિલકતો માથી સ્ટોક બાદકરતા પ્રવાહી મિલકતો મળે સ્ટોકને પ્રવાહી મિલકત ગણવામાં આવતી નથી કારણ કે જરૂર પડતા તરત સ્ટોક ને રોકડમાં ફેરવી શકતો નથી તેજ પ્રમાણે પ્રવાહી તાત્કાલિક દેવામાં ચાલુ દેવામાથી બેંક ઓવરડ્રફ્ટ બાદ કરવામા આવે છે. બેંક ઓવરડ્રફ્ટનો સમાવેશ પ્રવાહી દેવામા કરવામા આવતો નથી કારણ કે બેંક ઓવરડ્રફ્ટ ટુંક મુદતી દેવુ હોવા છતા સામાન્ય રીતેલાંબા સમય સુધી લેણી મુદતમા વધારો કરવામા આવે છે અને તે સતત ચાલુ રહે છે. દા.ત એક ધંધામા પ્રવાહી મિલકત રૂ.૧.૨૦.૦૦૦ ની છે. અને પ્રવાહી દેવા રૂ. ૧.૦૦.૦૦૦ ના છે. તો પ્રવાહી ગુણોત્તરનીચે મુજબ ગણાશે.

$$\text{પ્રવાહી ગુણોતર} = \frac{\text{કુલ મિલ્કતો}}{\text{પ્રવાહી દેવા}} = \frac{૧.૨૦.૦૦૦}{૧.૦૦.૦૦૦} = ૧.૨:૧$$

આ ગુણોતર એક કરતા થોડો પણ વધારે હોય એટલે કે ૧:૧ તો તે સંતોષકારક પરિસ્થિતિનું સૂચન કરે છે. આમ છતાં દરેક કિસ્સામાં તેમ કહી શકાય નહીં ૧:૧ નદ પ્રવાહી ગુણોતર છે. જો તેમાં સમાયેલા કેટલાક દેવાદારો લાંબા સમયથી નાણા ચૂકવવા ન હોય તો આ ગુણોતર સંતોષકારક કહી શકાય નહીં. વળી કેટલીક કંપનીઓ તેનાથી ખૂબ ઓછા ગુણોતરે પણ સંતોષકારક રીતે કામ કરી શકે છે. નીચેના કોષ્ટક નં. ૬.૮ માં પંસદગી પામેલ રીફાઈનરી કંપનીનો પ્રવાહી ગુણોતર વ્યક્ત કરવામાં આવેલ છે.

કોષ્ટક નં. ૬.૮

પંસદગી પામેલ રીફાઈનરી કંપનીઓનો પ્રવાહી ગુણોતર
(Liquidity ratio of selected refineries of India)

	૨૦૦૩	૨૦૦૪	૨૦૦૫	૨૦૦૬	૨૦૦૭	૨૦૦૮	સરેરાશ	વધુ	ઓછું
RIL	૦.૪૧	૦.૩૩	૦.૬૨	૦.૩૪	૦.૨૮	૦.૬૩	૦.૪૪	૦.૬૩	૦.૨૮
BPCL	૦.૩૭	૦.૩૭	૦.૨૯	૦.૨૯	૦.૨૭	૦.૪૨	૦.૩૪	૦.૪૨	૦.૨૭
MRPL	૦.૨૯	૦.૬૧	૦.૫૬	૦.૬૩	૦.૫૦	૦.૪૬	૦.૫૧	૦.૬૩	૦.૨૯
IOCL	૦.૪૯	૦.૪૦	૦.૪૪	૦.૩૬	૦.૩૯	૦.૪૧	૦.૪૨	૦.૪૯	૦.૩૯
HPCL	૦.૫૫	૦.૫૭	૦.૪૮	૦.૨૫	૦.૧૯	૦.૨૯	૦.૩૯	૦.૫૭	૦.૧૯
CPCL	૦.૪૯	૦.૪૫	૦.૩૬	૦.૩૬	૦.૩૩	૦.૩૩	૦.૩૯	૦.૪૯	૦.૩૩
BRPL	૦.૭૮	૦.૨૭	૦.૩૧	૦.૩૫	૦.૩૮	૦.૩૨	૦.૪૦	૦.૭૮	૦.૨૭
સરેરાશ	૦.૪૮	૦.૪૩	૦.૪૪	૦.૩૭	૦.૩૩	૦.૪૧	૦.૪૧	૦.૫૭	૦.૨૮

source : comkited form annual reports.

ઉપરોક્ત કોષ્ટક નં. ૬.૮ માં RIL કંપનીનો પ્રવાહી ગુણોતર દર્શાવવામાં આવ્યો છે. આ કંપનીનો પ્રવાહી ગુણોતર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૦.૪૧ હતો જે વધીને ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં ૦.૬૨ થયો છે. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૦.૬૩ થયો છે. સરેરાશ ગુણોતર ૦.૪૪ હતો. આ કંપનીમાં પ્રવાહી ગુણોતરનું આદર્શ પ્રમાણ ૨:૧ જળવાતું નથી પરિણામે પ્રવાહીતાની

પરિસ્થિતી સંતોષકારક નથી.

BPCL કંપનીનો ૨૦૦૩ ના વર્ષનો પ્રવાહી ગુણોત્તર ૦.૩૭ હતો. જે ઘટીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૦.૨૯ થયો હતો. જ્યારે આ ગુણોત્તર વધીને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૦.૪૨ થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ

MRPL કંપનીનો પ્રવાહીતાનો ગુણોત્તર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૦.૨ હતો જે વધીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૦.૬૩ હતો જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષ ૦.૪૬ હતો. જ્યારે સરેરાશ ગુણોત્તર ૦.૫૧ હતો. આમ આ કંપની મા પણ આદર્શ પ્રમાણ જળવાતું નથી.

IOCL કંપનીમાં પ્રવાહીતાનો ગુણોત્તર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૦.૪૯ હતો જે ઘટીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૦.૩૬ થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૮ વર્ષમાં પ્રવાહીતાનો ગુણોત્તર ૦.૪૧ થયો હતો. અને સરેરાશ પ્રવાહીતાનો ગુણોત્તર ૦.૪૨ થયો હતો. આદર્શ પ્રમાણ ૧:૧ જળવાતું નથી.

HPCL કંપનીમાં પ્રવાહીતાનો ગુણોત્તર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૦.૫૫ હતું જે ઘટીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૦.૨૫ હતું અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં પ્રવાહીતાના ગુણોત્તરનું પ્રમાણ ૦.૨૯ હતું જ્યારે સરેરાશ પ્રવાહીતાનો ગુણોત્તર ૦.૩૯ હતો.

CPCL કંપનીમાં કોષ્ટકનં. ૬.૮૦ માં પ્રવાહીતાનો ગુણોત્તર દર્શાવવામાં આવે છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં પ્રવાહીતાનો ગુણોત્તર ૦.૪૯ હતું. પરંતુ ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં પ્રવાહીતાનો ગુણોત્તર ૦.૩૬ હતું અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં પ્રવાહીતાનો ગુણોત્તર નું પ્રમાણ ૦.૩૩ હતું જ્યારે સરેરાશ પ્રવાહીતાના ગુણોત્તરનું પ્રમાણ ૦.૩૯ હતું સરેરાશ પ્રવાહીતા નો ગુણોત્તર વર્ષ ૨૦૦૪, ૨૦૦૫, અને ૨૦૦૬ કરતા ઓછો હતો.

BPCL કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં પ્રવાહીતાનો ગુણોત્તર ૦.૭૮ હતો. જે ઘટીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૦.૩૫ થયો હતો. અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં પ્રવાહીતાનો ગુણોત્તર ૦.૩૨ થયો હતો. જ્યા સરેરાશ પ્રવાહીતાનો ગુણોત્તર ૦.૪૦ હતો. જે ૨૦૦૪, ૨૦૦૫, ૨૦૦૬, ૨૦૦૭ અને ૨૦૦૮ વર્ષ કરતા વધુ હતો. આ કંપનીમાં પ્રવાહીતાના ગુણોત્તરનું આદર્શ પ્રમાણ ૧:૧ જળવાતું નથી.

૬.૧૪ ચાલુ જવાબદારીનો આવરણ ગુણોત્તર

ચાલુ ગુણોત્તર અને પ્રવાહીતાના ગુણોત્તર માં સૂધારો કરીને ચાલુ જવાબદારી આવરણ ગુણોત્તર રજૂ કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રોફેસર વોલ્ટર કોલ્સ દ્વારા આ ગુણોતરને ખરેખર પ્રવાહિતા પરીક્ષણનો ગુણોતર ગણાવ્યો છે. જ્યારે ચાલુ ગુણોતર અને ઝડપ ગુણોતર એ ટેકનિકલ પ્રવાહિતા અને સદ્ધરતાનું પરીક્ષણ માટે ઉપયોગી છે. આ ગુણોતરમાં ચાલુ જવાબદારીઓનો ચલન દર અને વેચાણ પર નફાનો ગાળો ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. આ ગુણોતર માટે કોઈ ખાસ આદર્શ પ્રમાણનથી. પરંતુ આ ગુણોતર જે વધુ તેમ પ્રવાહિતાની સ્થિતિ ખુબજ મજબુત આ ગુણોતરને નીચેના સુત્ર દ્વારા વ્યક્ત કરવામાં આવે છે.

$$\text{ચાલુ જવાબદારી નું આવરણ} = \text{ચાલુજવાબદારીનો ચલન દર} \times \text{નફાનો ગાળો}$$

અથવા

$$\frac{\text{વેચાણ}}{\text{ચાલુજવાબદારીઓ}} \times \frac{\text{ચોખ્ખો નફો}}{\text{વેચાણ}}$$

$$\text{તેથી } \frac{\text{ચોખ્ખો નફો}}{\text{ચાલુજવાબદારીઓ}}$$

કોષ્ટક નં. ૬.૯ માં પંસદગી પામેલી રીફાઈનરી કંપનીનો ચાલુ જવાબદારીનો આવરણ ગુણોતર દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

કોષ્ટક નં. ૬.૯

પંસદગી પામેલ રીફાઈનરી કંપનીનો ચાલુજવાબદારીનો આવરણ ગુણોતર
(Coverage of current liability ratio selected refinerier of India)

	૨૦૦૩	૨૦૦૪	૨૦૦૫	૨૦૦૬	૨૦૦૭	૨૦૦૮	સરેરાશ	વધુ	ઓછુ
RIL	૦.૩૯	૦.૪૦	૦.૪૪	૦.૫૫	૦.૬૪	૦.૮૧	૦.૫૪	૦.૮૧	૦.૩૯
BPCL	૦.૧૬	૦.૨૦	૦.૧૧	૦.૦૩	૦.૧૬	૦.૧૧	૦.૧૩	૦.૨૦	૦.૦૩
MRPL	-૦.૩૫	૦.૨૮	૦.૩૩	૦.૧૫	૦.૧૬	૦.૨૨	૦.૧૩	૦.૩૩	-૦.૩૫
IOCL	૦.૨૮	૦.૨૯	૦.૧૮	૦.૧૬	૦.૨૧	૦.૧૬	૦.૨૧	૦.૨૯	૦.૧૬
HPCL	૦.૧૯	૦.૨૫	૦.૧૮	૦.૦૫	૦.૧૬	૦.૦૯	૦.૧૫	૦.૨૫	૦.૦૫
CPCL	૦.૨૩	૦.૨૮	૦.૨૪	૦.૧૬	૦.૧૭	૦.૨૮	૦.૨૩	૦.૨૮	૦.૧૬
BRPL	૦.૨૭	૦.૪૧	૦.૪૭	૦.૧૭	૦.૧૮	૦.૨૧	૦.૨૯	૦.૪૭	૦.૧૭
સરેરાશ	૦.૧૭	૦.૩૦	૦.૨૮	૦.૧૮	૦.૨૪	૦.૨૭	૦.૨૪	૦.૩૮	૦.૦૯

source : comkited form annual reports.

ટેબલ નં. ૬.૯ માં ચી કંપનીનો ચાલુજવાબદારીના આવરણ ગુણોતર વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો છે. આ કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષ માં ગુણોતર ૦.૩૯ હતો. જે ૨૦૦૬ માં વધીને ૦.૫૫ થયો હતો. અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં વધીને ૦.૮૧ થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ ચાલુ જવાબદારી ના આવરણનો ગુણોતર ૦.૫૪ હતો.

BPCL કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ચાલુ જવાબદારી આવરણ ગુણોતર ૦.૧૬ હતો. જે ઘટી ને ૨૦૦૬ માં ૦.૦૩ થયો હતો. અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૦.૧૬ થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ ચાલુજવાબદારી આવરણ ગુણોતર ૦.૧ હતો.

MRPL કંપનીમાં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ચાલુજવાબદારી આવરણ ગુણોતર ૦.૩૫ હતો. આ ગુણોતર વધીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૦.૧૫ થયો હતો. અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ચાલુજવાબદારી આવરણ ગુણોતર ૦.૨૨ થયો હતો. જ્યારે ચાલુ જવાબદાર આવરણ ગુણોતર સરેરાશ ૦.૧૩ હતો.

IOCL કંપનીમાં ચાલુ જવાબદારીનો આવરણ ગુણોતર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૦.૨૮ હતો. જે ૨૦૦૬ ના વર્ષ માં ઘટીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૦.૧૬ થયો હતો. અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં પણ ૦.૧૬ થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ ચાલુજવાબદારીનો આવરણ ગુણોતર ૦.૨૧ થયો હતો.

HPCL કંપનીમાં ચાલુ જવાબદારીનો આવરણ ગુણોતર ૦.૧૯ હતો. જે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ઘટીને ૦.૦૫ થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં આ ગુણોતર ૦.૦૯ થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ ચાલુજવાબદારીને આવરણ ગુણોતર ૦.૧૫ હતો.

CPCL કંપનીમાં ચાલુજવાબદારીનો આવરણ ગુણોતર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૦.૨૩ હતો. જે ઘટીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૦.૧૬ થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં આ ગુણોતર ૦.૨૮ થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ ગુણોતર ૦.૨૩ હતો.

BRPL કંપનીનો ચાલુજવાબદારી આવરણ ગુણોતર કોષ્ટક નં. ૬.૯ માં જોવા મળે છે. આ કંપનીમાં આ ગુણોતર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૦.૨૭ હતો. જે ઘટીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૦.૧૭ થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષજ આ ગુણોતર ૦.૨૧ હતો. જ્યારે સરેરાશ ગુણોતર ૦.૨૯ હતો.

પ્રકરણ નં.—૭

સારાંશ, તારણો અને સુચનો (Summary, Conclusion and Suggestions)

૭.૧ સારાંશ

૭.૨ સુચનાઓ અને ભવિષ્યના સંચાલનો માટેની ભલામણો

પ્રકરણ નં.—૭

સારાંશ, તારણો અને સુચનો

(Summary, Conclusion and Suggestions)

૭.૧ સારાંશ

પ્રકરણ નં.—૧

પ્રવાહિતા સંચાલનનો સૌદ્રાતિક ખ્યાલ.

Conceptual framework of liability management

ભારતીય અર્થતંત્ર માં માંદા એકમો એ એક મોટો પ્રશ્ન છે. આવા માંદા એકમો માટે પત્રવાહીતાનું ખરાબ સંચાલન જવાબદાર છે. પેઢીએ હાલના સ્પર્ધાત્મક વાતાવરણમાં ટકી રહેવા માટે પ્રવાહીતાનું સંચાલન યોગ્ય રીતે કરવું પડે તેમ છે. તેટલુંજ નહીં પરંતુ દેવાઓ પણ જેમ પાકે તેમ ચૂકવવા પડે છે. આમ નાણાકીય સંચાલનના બે મહત્વના કાર્યો છે. એક પ્રવાહીતા નું સંચાલન અને બીજું નફાકારકતાનું સંચાલન ધંધાની પ્રવાહિતા એટલે પેઢીની ટુંકાગાળાના દેવા ચૂકવવાની ક્ષમતા જો પેઢી ટુંકાગાળાના દેવા જેમ પાકે તેમ ચૂકવી ન શકે તો પેઢી બંધ કરવી પડે છે. જો હાલના વાતાવરણ માં ટકવું હોય તો ધંધા પરના નિયંત્રણો જેમ બને તમે ઓછા હોવા જોઈએ. પરિણામે દેવાઓ જેમ પાકે તેમ ચૂકવવા એજ મહત્વનું છે. તેની અવગણના થઈ શકે નહિ. ઘણી વખત ધંધામા પ્રવાહિતાનું યોગ્ય પ્રમાણ જાળવી રાખવા માટે સંચાલકો ચાલુ મિલકતોનું પ્રમાણ ખૂબજ ઉચુ રાખે છે. એટલે ચાલુ મિલકતો માં નાણાનું વધુ રોકાણ કરે છે. પરંતુ ચાલુ મિલકતો માં વધુ નાણા રોકવાથી નાણા બિન જરૂરી રોકાય જાય છે. તેનો કોઈ ઉત્પાદકીય ઉપયોગ થતો નથી. તેથી નાણાકીય સંચાલકે એવીનીતી નક્કી કરવાની છે કે નફાકારકતાને અસર કર્યા વગર યોગ્ય પ્રમાણ માં પ્રવાહીતા જળવાઈ રહે અસરકારક પ્રવાહીતાના સંચાલન દ્વારા નફામાં વધારો કરી શકાય છે. ખાસ કરીને અસરકારકતાની અસર લેણા અને ઈન્વેન્ટરી માં રોકાણ ઘટાડે છે. અલબત્ત ઘણી કંપનીઓ એવી છે. જેમાં અસરકારક પ્રવાહિતાનું સંચાલન હોવા છતાં નફામા ઘટાડો જોવા મળે છે. પરંતુ નફામા આ ઘટાડાનો દર ખૂબજ ઓછા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.

પ્રકરણ:—૨

રીફાઈનરી ઉદ્યોગનો અભ્યાસ અને સંશોધન આયોજન

ઓઈલનું ઉત્પાદન કરતા દેશોમાટે રીફાઈનરી કંપનીઓ ખૂબજ મહત્વ ધરાવે છે. જો આપણે વૈશ્વિક ફલક નાખીએ તો રીફાઈનરી ઉદ્યોગમાં ઘણા ચઢાવ—ઉતારો જોવા મળે છે. વર્ષ ૧૯૭૦ થી ૧૯૮૦ સૂધીના ગાળામાં રીફાઈનરી ઉદ્યોગમાં ગણનાપાત્ર રોકાણ કરવામાં આવેલું પરંતુ ૧૯૭૩—૭૪ અને ૧૯૭૯થી ૮૦ સૂધીની ઓઈલના (Shocks) ને કારણો અને એશિયાની નાણાક્રિય કટોકટીને કારણો રીફાઈનરી ઉદ્યોગની પેદાશની માંગમાં ઘટાડો જોવા મળે છે. પરિણામે ઘણી ઓઈલ પેઢીઓ માં ઉત્પાદન ક્ષમતા બિન વપરાયેલી જોવા મળેલી પરંતુ હાલની સ્થિતિ તદ્દન જુદી છે. હાલના સંજોગો માં ઓઈલ રીફાઈનરી માંગ ઘણી ઝડપથી વધી રહી છે. તેથી દરેક પેઢીઓ પોતાની વધારાની ઉત્પાદન ક્ષમતા ઝડપથી વધી શકે છે. હાલની દરેક રીફાઈનરી વધતીનતી માંગને પહોંચી વળવા માટે વધારાની ક્ષમતાનો ઉપયોગ કરવાબાબતે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. આમ વધારી ક્ષમતા ઉભી કરવા માટે વધારાનું લાંબા નાળાનું રોકાણ કરવું પડે છે. સમસ્યા અહિયા ઉભી થાય છે. કાણકે અચોકસતાની સ્થિતિ ને લીધે રોકાણ પર યોગ્ય વળતર મળતુનથી તેથી છેલ્લા ત્રણ દાયકામા રીફાઈનરી ક્ષેત્ર કરવામાં આવેલ રોકાણ પર વળતર ઘણું ઓછું છે. પરંતુ સારા સમાચાર એ છે કે હાલના સંજોગો માં રોકાણ પર વળતરનો દર વધી રહીયો છે. હાલની સ્થિતિ માં એક બેરલનો સરેરાશ ભાવ તેની પડતર આવરણ જેટલો છે. પરંતુ નવી કંપનીઓ ઓઈલ રીફાઈનરી ના ક્ષેત્રો રોકાણ કરવાનું મળે છે. કારણ કે પ્રથમ પાંચ વર્ષ સૂધી તેના પર કોઈ વળતર મળતુ નથી. પરિણામે રોકાણનું જોખમ વધે છે. આઉપરાત નફાનો ગાળો કદાચ ભવિષ્યમાં કુલ પડતર આવરણ ન પણ કરી શકે એક સર્વેક્ષણમાં ભણવા મળ્યું છે કે વિશ્વની રીફાઈનરી ઓની કુલ ઉત્પાદન ક્ષમતા ૮૩.૧૦ મીલિયન બેરલ હતી.

પરંતુ વધતીજતી માંગ સાથે કદમ મીલાવવા માટે એક દિવસ ઉત્પાદન ક્ષમતા ૮૩ મીલિયન બેરલની જરૂર છે. તેનો અર્થ એ થાય કે ઓઈલ કંપનીઓ ૧૮% ના વાર્ષિક સરેરાશ દરે વિકાસ કરવો પડશે. આ ત્યારેજ શક્ય બને જો પુરાત પ્રમાણ મોટા રોકાણ કારો રીફાઈનરી ક્ષેત્ર માં રોકાણ કરવા માટે આગળ આવી શકે.

“રીફાઈનરી કંપનીના પ્રવાહિતાના સંચાલન” માં નીચેની બાબતો સંશોધન આયોજનમાં ધ્યાનમાં લેવામાં આવેલ છે. અભ્યાસનો સમય ગાળો ૬ વર્ષનો છે. આ અભ્યાસ માં મોટી ઉત્પાદન ક્ષમતા વાળી ઓઈલ રીફાઈનરીઓ પંસદ કરવામાં આવેલ છે. આ અભ્યાસ ગૌણ માહિત પર આધારિત છે. આ અભ્યાસનો મુખ્ય હેતુ પ્રવાહિતા, નફાકારકતા, રોકડનુસંચાલન અને લેણાનું સંચાલન જાણવાનો છે. કાર્ય ક્ષમતાને ધ્યાનમાં રાખીને (૭) સાત ભારતની રીફાઈનરી કંપનીઓ પંસદ કરવામાં આવી છે. આ પ્રકરણમાં રીફાઈનરી ઉદ્યોગ ની સમસ્યા, અભ્યાસના હેતુઓ, અભ્યાસની ઉત્કલ્પના, અભ્યાસની સમષ્ટિ, સમયગાળો, નમૂનાનું આયોજન, માહિતી એકત્રિત કરવાની પદ્ધતી, જુદી જુદી એકાડાક્રિય પદ્ધતીનો ઉપયોગ કરેલ છે. તેનો સમાવેશ થાય છે.

પ્રકરણ-૩

પ્રવાહિતાનું વિશ્લેષણ (lituidity analgsis)

પ્રવાહિતા શબ્દનો અર્થ થાય છે કે પેઢીની ટુંકાગાળાની નાણા ચૂકવવાની ક્ષમતા પેઢી જ્યારે ટુંકાગાળાના લેણા પાકે ત્યારે ચૂકવી આપવા માટે સક્ષમ હોયતો પેઢીને પ્રવાહિતા સભર પેઢી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સામાન્યરીતે ચાલુમીલકતો માં મોટાભાગે ટુંકાગાળા ના નાણાનું રોકાણ થતુ હોય છે. માટે પ્રવાહિતા ના પરિક્ષણ નો આધાર ટુંકાગાળાના નાણાની પ્રાપ્તિ પર રહેલો છે. તેથી પ્રવાહિતા માટે જુદા જુદા હિસાબી ગુણોતર ઉપયોગ માં લેવામાં આવે છે.

(૧) ૨૦૦૩ ના વર્ષથી ૨૦૦૮ ના વર્ષ દરમ્યાનનો સારાંશ જોઈએ તો RIL વિભાગ નો સરેરાશ ચાલુ ગુણોતર (૧.૧૧) હતો. જ્યારે BPCL કંપનીનો (૧.૦૩) MRPL કંપનીનો (૧.૩૦) IOCL કંપનીનો (૧.૩૧) HPCL કંપનીનો (૧.૧૯)

કંપનીનો (૧.૩૮), BRPL કંપનીનો (૧.૩૦) આમ જોઈએ તો RIL કંપની, MRPL. IOCL અને CPCL કંપનીની પ્રવાહિતાની સ્થિતી સારી છે. કારણકે આ પેઢીઓ માં ચાલુજવાબદારી કરતા ચાલુ મિલકતો વધારે છે. પરંતુ આદર્શ પ્રમાણ ૨:૧ નુ છે. જે કોઈ પેઢી દ્વારા જળવાનુ નથી. પરિણામે આ પેઢીઓની પ્રવાહિતીની સ્થિતી સંતોષ કારક છે. પરંતુ આદર્શ નથી.

(૨) પ્રવાહિત ગુણોત્તરમાં જોઈએ તો RIL કંપની અને BPCL કંપનીમાં સરેરાશ ચાલુગુણોત્તરો અનુક્રમે (૦.૪૪) અને (૦.૩૪) હતા. એટલે કે RIL કંપનીનો પ્રવાહિતાનો ગુણોત્તર ઔદ્યોગિક સરેરાશ કરતા સારો હતો. પરંતુ BPCL કંપનીનો સરેરાશ ગુણોત્તર પ્રવાહિતાનો ગુણોત્તર (૦.૫૧) હતો. જ્યારે IOCL કંપનીનો (૦.૪૨), HPCL કંપનીનો (૦.૩૯) CPCL કંપનીનો (૦.૩૯) અને BRPL કંપનીનો પ્રવાહી ગુણોત્તર (૦.૪૦) હતો. MRPL કંપનીનો પ્રવાહિતાનો ગુણોત્તર ઉપરોક્ત કંપનીઓ કરતા સૌથી ઉચો હતો. HMS MRPL. IOCL કંપનીઓ પણ (૩) ઔદ્યોગિક સરેરાશ ગુણોત્તર કરતા વધુ સરેરાશ પ્રવાહિતાનો ગુણોત્તર ધરાવે છે.

(૩) એસિડ-કસોટી ઝડપી ગુણોત્તરની દ્રષ્ટિએ સરેરાશ ઝડપી ગુણોત્તર ૨૦૦૩ થી ૨૦૦૮ વર્ષ સૂધીનો સૌથી વધુ ગુણોત્તર RIC કંપનીમાં જોવા મળે છે. (૦.૧૦) BPCL જ્યારે કંપનીમાં ઝડપી ગુણોત્તર (૦.૦૬) છે. MRPL કંપનીમાં સરેરાશ ઝડપી ગુણોત્તર (૦.૦૦), IOCL કંપનીમાં (૦.૦૩), HPCL કંપની માં (૦.૦૧), HPCL કંપનીમાં (૦.૦૧) કંપનીમાં (૦.૦૧) જ્યારે BPCL કંપનીમાં (૦.૦૪) હતો. ઔદ્યોગિક સરેરાશ ઝડપી ગુણોત્તર (૦.૦૪) હતો. MRPL. IOCL, HPCL અને CPCL કંપની કરતા વધુ હતો. ટુંકમા પ્રવાહીની પરિસ્થિતી ઝડપી ગુણોત્તર RIL ની દ્રષ્ટિએ ચથી કંપનીની સારી હતી.

(૪) ચાલુ મિલકતોનો કુલ મિલકતો સાથેનો ગુણોત્તરનો પ્રવાહિતા જાણવા માટે ૨૦૦૩ થી ૨૦૦૮ ના વર્ષનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. જેમાં RIL કંપનીમાં સરેરાશ ચાલુ મિલકતો નો કુલ મિલકતો સાથેનો ગુણોત્તર (૨૨.૭૮%) હતો. જ્યારે BPCL કંપનીમાં (૪૨.૭૬%), MRPL કંપનીમાં (૩૮.૫૭%) IOCL કંપનીમાં (૪૭.૨૮) HPCL કંપનીમાં (૮૨.૧૮%) હતો. જ્યારે CPCL કંપનીમાં (૫૪.૩૮%) જ્યારે BRPL કંપનીમાં (૬૯.૨૮) હતો. આમ ઔદ્યોગિક સરેરાશ ચાલુમિલકતોનો કુલ મિલકતો સાથેનો ગુણોત્તર ૫૧.૦૨% હતો. ઉપરોક્ત કંપનીમાં કુલમિલકતોમાં ચાલુ મિલકતોનો હિસ્સો HPCL. CPCL અને BRPL કંપનીનો વધારે હતો. જે પ્રવાહિતા માટે ખૂબજ સારૂ કહેવાય પરંતુ નફાકારકતા માટે એ પરિસ્થિતી સારી કહેવાય નહિ.

(પ) દેવા દારોમાં કેટલું રોકાણ થયું છે. તે જાણવામાટે દેવાદાર અને વેચાણ નો ગુણોતર ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. ૨૦૦૩ ના વર્ષથી ૨૦૦૮ ના વર્ષ દરમ્યાન સરેરાશ દેવાદાર અને વેચાણનો ચાલુ ગુણોતર RIL કંપનીમાં (૨૯.૯૮%) હતો. જ્યારે BPCL કંપનીમાં (૬૯.૬૫%) MRPL કંપનીમાં (૨૬.૬૫%), IOCL કંપનીમાં (૩૭.૭૧%), HPCL કંપનીમાં (૬૫.૬૯%) અને CPCL કંપનીમાં ૨૬.૯૩% હતો. જ્યારે BRPL કંપનીમાં (૩૭.૧૧%) હતો. વેચાણ વધવાની સાથે સાથે દેવાદારો માં પણ રોકાણ વધે છે. પરંતુ વેચાણના વધારાના દર કરતા દેવાદારોમાં નાણા રોકાણનો દર BRPL અને HPCL કંપનીમાં સૌથી વધુ હતો. પરિણામે આ કંપનીની કાર્યશીલ મૂડી વધે છે. પરંતુ પ્રવાહિતા જળવાતી નથી જ્યારે RIL. IOCL અને CPCL કંપની આદર્શ પરિસ્થિતિ ધરાવે છે.

(૬) ૨૦૦૩ ના વર્ષથી ૨૦૦૮ ના વર્ષ દરમ્યાન સારાંશ જોઈએ તો RIL કંપનીનો કાર્યશીલ મૂડીનો ચલન દર (૨.૩૧વખત) હતો. જ્યારે BPCL કંપનીમાં (૦.૩૯ વખત હતો) MRPL કંપનીમાં (૩.૫૯ વખત) IOCL કંપનીમાં (૫.૧૮ વખત) HPCL કંપનીમાં (૧.૫૬), CPCL કંપનીમાં (૬.૦૫ વખત), BRPL કંપનીમાં (૬.૪૨), હતો. જ્યારે ઓદ્યોગિક સરેરાશ કાર્યશીલ મૂડી નો ચલન દર ૩.૬૪ હતો. આ જોઈએ તો સૌથી વધુ કાર્યશીલ મૂડીનો ચલન દર BRPL કંપનીમાં હતો. ત્યાર બાદ CPCL કંપનીમાં જોવા મળે છે. અને સૌથી ઓછો ચલન દર BPCL કંપની માં જોવા મળે છે. (૨.૨૪)

(૭) દેવા-ઈકિવટીનો ગુણોતર ઈકિવટી શેર સામે દેવાનું પ્રમાણ કેટલું છે. એટલે રોકાયેલી મૂડીમાં દેવાઓનું પ્રમાણ કેટલું છે. તે આ ગુણોતર દ્વારા જાણી શકાય સરેરાશ દેવા-ઈકિવટીનો ગુણોતર RIL માં (૦.૭૨), BPCL માં (૦.૮૪), MRPL માં (૨.૨૭), IOCL માં (૦.૭૫), HPCL માં (૦.૬૯), CPCL માં (૧.૧૩) અને BRPL માં (૦.૧૯) હતાં. ઉપરોક્ત ગુણોતર ૨૦૦૩ થી ૨૦૦૮ ના વર્ષના સરેરાશ દેવાઈકિવટીના ગુણોતર દર્શાવે છે.

(૮) માલિકીનો ગુણોતર કુલ મિલકતોમાં માલિકી દ્વારા કેટલી મૂડી રોકવામાં આવેલ છે. તે દર્શાવે છે. RIL કંપનીમાં સરેરાશ માલિકીનો ગુણોતર (૫૧.૦૭) એટલે કે અમુક ભાગ માં રોકાણ લેણદારો ધ્વારા કરવામાં આવેલ છે. જ્યારે BPCL માં સરેરાશ માલિકી ગુણોતર (૩૦.૧૭) છે. એટલે ૭૦% થી વધુ મૂડી લેણદારો દ્વારા સ્થીર મિલકતમાં રોકેલી છે. જ્યારે

MRPL અને IOCL કંપનીમાં સરેરાશ માલિકીનો ગુણોતર (૨૩.૧૩) અને (૩૩.૫૨) છે. એટલે યહિ માલિકી માટે નો ગાળો બહુ ઓછો જ્યારે સ્થિર મિલકતોમાં નાણા ઉછીની મૂડી દ્વારા રોકવામાં આવ્યા છે. જ્યારે HPCL કંપનીમાં સરેરાશ માલિકીનો ગુણોતર (૩૫.૮૨) હતો.

(૮) (૩૯.૩૨) છે. આમ મોટા ભાગની કંપનીમાં ૫૦% કરતા વધુ ઉછીની મૂડીનો ઉપયોગ સ્થિર મિલકતો ખરીદવામાં આવ્યો છે.

(૯) ૨૦૦૩ નાં વર્ષથી ૨૦૦૮ ના વર્ષ દરમ્યાનનો સારાંશ જોઈએ તો RIL કંપનીમાં સરેરાશ સ્થિર મિલકતો અને શેરહોલ્ડરના મૂલ્યનો ગુણોતર (૧.૦૭), BPCL કંપનીમાં (૧.૨૩), MRPL કંપનીમાં (૨.૪૮), IOCL કંપનીમાં (૧.૧૭), HPCL કંપનીમાં (૧.૧૩) CPCL કંપનીમાં (૦.૨૯) અને BRPL કંપનીમાં (૦.૬૬) છે. આમ સૌથી રોકાણ ઈક્વિટીશેર મૂડી સ્થિર મિલકત MRPL માં કંપનીમાં રોકાયેલી છે. જ્યારે સૌથી ઓછી માલિકીની મૂડી CPCL કંપનીમાં ૦.૨૯ રોકાયેલી છે.

પ્રકરણ-૪ નફાકારકતાનું વિશ્લેષણ

પેઠીની નાણાકીય અને કાર્યકારી કાર્યક્ષમતા કે જે નફો કમાવવાની ક્ષમતા પેદા કરે છે. તેને નફાકારકતા કહેવામાં આવે છે. પેઠીએ લાંબા ગાળા સૂઘી કમાણી કરવા માટે નફાકારકતા મહત્વની છે. આમ દરેક પેઠીનો મૂખ્ય ઉદ્દેશ નફો કમાવાનો છે. નફા દ્વારા ધંધાની કાર્યક્ષમતા માપી શકાય છે. જે નફો વધારે તેમ ધંધાની કાર્યક્ષમતા વધારે નફાને યોગ્ય રીતે માપવા માટે ધંધાના રોકાણ પર નફાકારકતા કેટલી છે. તે નફાકારકતાના ગુણોતર દ્વારા માપી શકાય છે.

(૧) યોખ્ખા નફાનો ઉદ્યોગનો સરેરાશ ગુણોતર (૪.૦૪%) છે. જ્યારે રીફાઈનરી ઉદ્યોગમાં ૨૦૦૩ માં ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં સરેરાશ યોખ્ખા નફાનો ગુણોતર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૩.૬૬% હતો. જે ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં વધીને ૫.૩૯% હતો. પરંતુ ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં ઘટી ને ૪.૮૭% થયો હતો. ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૨.૭૭% થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં સરેરાશ યોખ્ખા નફાનો ગુણોતર ૩.૨૭% થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં આ ગુણોતર ૪.૪૯% થયો હતો.

(૨) ૨૦૦૩ નાં વર્ષથી ૨૦૦૮ ના વર્ષ દરમ્યાન નો સારાંશ જોઈએ તો RIL કંપનીમાં સરેરાશ યોખ્ખા નફાનો (૧૦.૩૨%) હતો. BPCL જ્યારે કંપનીમાં સરેરાશ યોખ્ખા નફાનોદર

(૧.૭૬%) હતો. MRPL કંપનીમાં આ દર (૧.૫૬%) હતો. IOCL કંપનીમાં આ દર (૩.૫૬%) હતો. HPCL કંપનીમાં (૧.૮૭%) હતો. CPCL કંપનીમાં (૩.૧૦%) હતો. જ્યારે BRPL કંપનીમાં (૮.૧૪%) હતો. આમ સૌથી વધુ સરેરાશ યોજ્ઞા નફાનો દર (૧૦.૩૨%) RIL કંપનીમાં હતો અને (૮.૧૪%) BRPL કંપનીમાં હતો. જ્યારે સૌથી ઓછી સરેરાશ યોજ્ઞા નફાનોદર (૧.૫૬%) MRPL કંપનીમાં છે.

(૩) કાચી રોકાયેલી મૂડી પરનો વળતર દર ધંધાની નફાકારકતા દર્શાવે છે. અહિ કાચી રોકાયેલી મૂડીની ગણતરી વખતે કુલ મિલકતો ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. અહિ કોષ્ટકનં. ૪.૨ માં રિફાઈનરી કંપનીનો સરેરાશ કાચી રોકાયેલ મૂડી પર વળતર નો દર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૧૦.૪૮% હતો. જે વધી ને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૧૩.૯૭% થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં ૧૨.૮૩% હતો. જે ઘટીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૬.૧૪% થયો હતો. અને ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં ૯.૨૭% થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૯.૧૯% થયો હતો કુલ ઉદ્યોગનો સરેરાશ ૧૦.૩૧% હતો.

(૪) ૨૦૦૩ ના વર્ષથી ૨૦૦૮ ના વર્ષ દરમિયાન સરેરાશ મળે તો RIL કંપનીનો સરેરાશ ગુણોતર (૪.૪૪%) જ્યારે BPCL કંપનીનો (૯.૩૨%) MRPL કંપનીનો (૧૨.૦૮%) IOCL કંપનીનો (૧૧.૫૭%) HPCL કંપનીનો (૯.૭૯%) CPCL કંપનીનો (૨.૨૭%) અને VRPL કંપનીનો (૨૨.૭૧%) આમ IOCL કંપની HPCL કંપની BRPL કંપની અને BPCL કંપની રિફાઈનરી ઉદ્યોગમાં સૌથીવધુ નફાકારકતા ધરાવે છે.

(૫) રિફાઈનરી કંપનીનો સરેરાશ યોજ્ઞા રોકાયેલી મૂડી પરનો વળતરનો દર કોષ્ટક નંબર ૪.૩ માં જોવા મળે છે. આ કંપનીઓનો સરેરાશ ગુણોતર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૧૯.૦૬ હતો. જે ખૂબજ ઘટીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૯.૮૩% થયો હતો. અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૧૫.૪૯% થયો હતો. સરેરાશ વળતરનો દર ૧૭.૬૯ હતો. જે વર્ષ ૨૦૦૩, ૨૦૦૪, ૨૦૦૫, કરતા ઓછો હતો.

(૬) યોજ્ઞા રોકાયેલી મૂડીપર વળતરનો દર જોઈએ તો RIL કંપની અને BPCL કંપનીનો સરેરાશ યોજ્ઞા રોકાયેલ મૂડીપર વળતરનો દર અનુક્રમે ૪.૭૪% અને ૧૬.૩૩% હતો. સરેરાશની દ્રષ્ટિ એ BPCL કંપનીનો દર ઉચો હતો સરેરાશ યોજ્ઞા રોકાયેલી મૂડીપર

વળતરનો દર MRPL કંપની અને IOCL કંપનીમાં અનુક્રમે ૧૯.૦૬% અને ૧૮.૧૨ હતા જેમા MRPL નો દર વધારે હતો. HPCL અને CPCL ને ચોખ્ખી રોકાયેલી મૂડીપર વળતરનો દર ૧૬.૦૭% અને ૩.૪૪% હતા. જ્યારે BRPL કંપનીનો સરેરાશ વળતરનો દર ૪૬.૦૮ હતો જે રિફાઈનરી ઉદ્યોગમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ હતો.

(૭) કોષ્ટક નં ૪.૪ મા રીફાઈનરી ઉદ્યોગનો સરેરાશ શેર હોલ્ડરના ભંડોળપર વળતરનો દર આપેલ છે આ ઉદ્યોગમાં સરેરાશ શેર હોલ્ડરના ભંડોળ પર વળતરનો દર આપેલ છે આ ઉદ્યોગમાં સરેરાશ શેરહોલ્ડરના ભંડોળ પર વળતરનો દર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૨૨.૩૧% હતો જે ઘટીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૧૪.૮૧% થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં વધીને ૨૨.૭૮% થયો હતો. જ્યારે ઉદ્યોગનો સરેરાશ દર ૨૫.૭૯% હતો. જે વર્ષ ૨૦૦૩, ૨૦૦૬, ૨૦૦૭ અને ૨૦૦૮ કરતા વધુ હતો.

(૮) ૨૦૦૩ ના વર્ષથી ૨૦૦૮ ના વર્ષ દરમિયાનનો સારેરાશ જોઈએ તો RIL કંપનીનો સરેરાશ શેર હોલ્ડરના ભંડોળ પર વળતરનો દર (૧૯.૭૩%) હતો. જ્યારે BPCL માં (૧૮.૫૬%) હતો. MRPL (૧૫.૫૨%) IOCL કંપનીને (૨૩.૬૮%) HPCL કંપનીનો (૧૪.૫૦%) CPCL કંપનીનો (૪૨.૭૯%) અને BRPL કંપનીનો (૪૬.૦૮%) હતો. ઉપરોક્ત કંપનીઓમાં શેર હોલ્ડરને સૌથી વધુ વળતર BRPL કંપની માં CPCL કંપનીમા અને IOCL કંપનીમાં મળે છે.

(૯) રિફાઈનરી ઉદ્યોગનો સરેરાશ કુલ મિલકતનો ચલનદર ટેબલનં. ૪.૫ માં વ્યક્ત કરવામા આવ્યો છે. સરેરાશ ચલન દર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૧.૮૭ વખત હતોજે વધીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૨.૫૯ વખત થયો હતો જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમા ૨.૪૯ વખત થયો હતો. જ્યારે સરેરાશ મિલકતનો દર ૨.૩૩ વખત હતો જે ૨૦૦૩-૨૦૦૪ ના વર્ષ કરતા વધુ હતો.

(૧૦) રિફાઈનરી ઉદ્યોગનો સરેરાશ કુલ મિલકતના ચલનદરનો અભ્યાસ કરતા સરેરાશ કુલ મિલકતનો ચલન દર RIL માં ૦.૩૧ IOCL માં ૨.૧૭ માં HPCL ૩.૧૧ વખત CPCL માં ૨.૫૩ અને BRPL માં પણ ૨.૧૩ વખત હતો સામાન્યરીતે સરેરાશ કુલ મિલકતના ચલનદરને ધ્યાનમાં લેતા MRPL, CPCL, BRPL અને HPCL નુ કામ કાર્યક્ષમ હતું

(૧૧) રિફાઈનરી ઉદ્યોગની સ્થિર મિલકતનો ચલનદર કોષ્ટક નંબર ૪.૬ માં જોવામળે છે. ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં રિફાઈનરી ઉદ્યોગનો સરેરાશ ચલનદર ૪.૫૫ વખત હતો. જે વધીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૭.૪૦ વખત થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૭.૫૮ વખત થયો હતો. સરેરાશ સ્થિર મિલકતનો ચલનદર ૬.૪૭ વખત હતો.

(૧૨) ૨૦૦૩ ના વર્ષથી ૨૦૦૮ ના વર્ષ દરમિયાનનો અભ્યાસ કરતા રિફાઈનરી ઉદ્યોગના સરેરાશ ચલનદરો આ પ્રમાણે હતા RIL કંપનીનો ૧.૬૫ વખત BPCL કંપનીનો ૮.૧૪ વખત MRPL કંપનીનો ૫.૨૯ વખત IOCL ને ૫.૫૫ HPCL નો ૭.૯૩ વખત CPCL કંપનીનો ૬.૨૬ વખત BRPL નો ૧૦.૪૫ વખત હતો. ઉપરોક્ત કંપનીઓમા BRPL કંપની HPCL કંપની CPCL કંપની અને BPCL કંપનીઓએ સ્થિર મિલકતનો કાર્યક્ષમતા પૂર્વક ઉપયોગ કર્યો હતો.

(૧૩) રિફાઈનરી ઉદ્યોગનો ચાલુ મિલકતો ચલનદર કોષ્ટક નંબર ૪.૭ મા આપવામાં આવેલ છે. આમ રિફાઈનરી ઉદ્યોગનો ચાલુ મિલકતનો ચલનદર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૪.૩૦ વખત હતો જે વધીને ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૫.૪૦ વખત થયો હતો. અને ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ઘટીને ૪.૭૨ વખત થયો હતો. સરેરાશ ચાલુમિલકતનો ચલનદર ૫.૨૧ વખત હતો.

(૧૪) ઉપરોક્ત રીફાઈનરી કંપનીઓમાં સરેરાશ ચાલુમિલકતનો ચલનદર આ પ્રમાણે હતો. IRL માં ૩.૦ વખત BPCL માં ૬.૪૯ વખત MRPL માં ૫.૯૭ વખત હતો. IOCL માં ૪.૫૮ HPCL માં ૬.૮૫ CPCL માં ૪.૫૭ BRPL માં ૩.૫૬ હતો. ઉપરોક્ત કંપનીઓમાં ચાલુ મિલકતનો શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ HPCL,MRPL અને BPCL દ્વારા કરવામાં આવ્યો હતો.

(૧૫) વ્યાજ અને કરવેરા પહેલાનો નફો વ્યાજ ચુકવવામાં માટે પૂરતો છે. કે નહી તે જાણવામાટે વ્યાજ આવરણ ગુણોતરનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. કોષ્ટકનં. ૪.૮ માં રિફાઈનરી ઉદ્યોગનો વ્યાજ આવરણ ગુણોતર આપવામાં આવ્યો છે. આ ઉદ્યોગમાં સરેરાશ વ્યાજ આવરણ ગુણોતર ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૮.૫૨ હતો. જે ઘટીને ૨૦૦૬ વર્ષમાં ૭.૮૧ થયો હતો. જે વધીને બમણો ૧૫.૧૬ વખત ૨૦૦૮ માં વધ્યો હતો.

(૧૬) ૨૦૦૩ નાં વર્ષથી ૨૦૦૮ ના વર્ષ દરમ્યાનનો સારાંશ જોઈએ તો RIL કંપનીનો સરેરાશ વ્યાજ આવરણનો ગુણોતર (૧૦.૯૩) હતો. જ્યારે BPCL કંપનીનો (૯.૮૨),

MRPL કંપનીનો (૫.૩૫), IOCL કંપનીનો (૫.૩૫), HPCL કંપનીનો (૧૬.૭૧), CPCL કંપનીનો (૭.૭૨), અને BRPL કંપનીનો સારાંશ વ્યાજ આવરણનો ગુણોતર (૫૩.૮૫) હતો. આમ ઉપરોક્ત કંપનીઓ સૌથી વ્યાજ આવરણ ગુણોતર HPCL કંપનીમાં જોવા મળ્યો હતો. ત્યાર બાદ IOCL, BRPL, અને RIL કંપનીમાં જોવા મળે છે. આ કંપનીમાં ઉછીના નાણા ઘટીને ઓછું જોખમ છે.

પ્રકરણ-૫

લેણાંનું સંચાલન:

ગ્રાહકોને ઉધાર વેચાણ કરવામા આવે ત્યારે લેણાનું સર્જન થાય છે. આ લેણામા ધાલબાદનું જોખમ રહેલું છે. તેમજ આ લેણાનું રોકડમાં રૂપાંતર ત્યારે થશે તે કહી શકાતું નથી ઘણી વખત ઉધરાણીની વસૂલાત ન થાય તો લેણા જમાકરવા પડે તે ગ્રાહક જ્યારે નાદાર થાય ત્યારે પણ ધાલબાદનું નુકસાન એકમે સહન કરવું પડે છે. રીફાઈનરી ઉદ્યોગે શાખનીતીનું ઘડતર કરવું જોઈએ શાખનીતી ઉદારરાખવી કે કડક રાખવી તે જે તે સમયની પરિસ્થિતી પર આધાર રહે છે. માર્કેટના સંજોગે વસ્તુના વેચાણના અંદાજો બજારી હરિફાઈ વગેરે બાબતોને ધ્યાનમાં રાખીને એકમે શાખનીતીનું ઘડતર કરવું જોઈએ ગ્રાહકોને ઉધાર વેચાણ કરવામાં આવેતો તેને કારણે દેવાદાર લેણદારના સંબંધો ઉભા થાય છે. આ માટે હિસાબો રાખવા પડે છે. ગ્રાહકોની નોંધ રાખવામાટે હિસાબો રાખવા પડે છે. ગ્રાહકોની નોંધ રાખવા માટે દેવાદાર ખાતા બનાવવા પડે છે. તેમજ ગ્રાહકોની શાખની મુદત પૂરી થાય એટલે વસૂલાતની કાર્યવાહી પણ કરવી પડે છે. એટલે કે ઉધરાણીની વસૂલાતમાટે વહીવટી ખર્ચાકરવા પડે છે.

(૧) લેણાંનું પ્રમાણ અને તેની ચાલુ મિલકત સાથેની ટકાવારી કોષ્ટક નંબર ૫.૩ માં દર્શાવવામાં આવેલ છે. વર્ષ ૨૦૦૩ થી ૨૦૦૮ ના વર્ષનો સારાંશ જોઈએ તો જ્યારે BPCL ના લેણાંનું પ્રમાણ રૂ. ૨૦૨૪૪ કરોડ હતી. નું લેણાંનું પ્રમાણ રૂ. ૬૨૦.૫ કરોડ હતું IOCL કંપનીનું રૂ. ૭૮૩૩૯ કરોડ હતું HPCL કંપનીનું ૨૩૭૦૪ કરોડ હતું CPCL કંપનીનું રૂ. ૭૧૨૯૪ કરોડ હતું અને BRPL કંપનીમાં ૨૨૩૪.૮ કરોડ હતું જ્યારે સરેરાશ પ્રમાણ RIL માં ૯૭૪૨૦.૫ કરોડ BPCL માં ૩૩૭૩.૯૫ કરોડ MRPL માં ૧૬૦૩.૪૧ કરોડ IOCL માં રૂ. ૧૩૦૫૬.૪૬ કરોડ HPCL માં ૩૯૪૦.૬૩ કરોડ CPCL માં

૧૧૮૮.૨૩ કરોડ જ્યારે BRPL માં ૩૭૨.૪૭ કરોડ હતા.

(૨) RIL કંપનીનો સરેરાશ લેણાની ચાલુ મિલકત સાથે ટકાવારી ૪૪.૧૮% હતી જ્યારે BPCL ની ૨૮.૮૯% MRPL માં ૨.૨૭% IOCL માં ૦.૦૨% HPCL માં ૩૪.૮૨% CPCL માં ૨૯.૭૦% અને BRPL માં ૯.૧૦% હતી.

(૩) રીફાઈનરી કંપનીનો વાર્ષિક વેચાણ અને લંણાનો વિકાસનો સૂચક આંક કોષ્ટકનં. ૫.૩ માં દર્શાવવામાં આવ્યો છે. આ સૂચક આંક લેણા અને વેચાણનો ટકાવારીમાં વિકાસ દર્શાવે છે. સરેરાશ વેચાણનો સૂચક આંક RIL કંપની માં ૧૭૫ હતો. જ્યારે BPCL નો ૧૬૪ MRPL નો ૨૭૨ IOCL નો ૧૫૦.૫૦ HPCL નો ૧૪૨.૮૩ CPCL નો ૨૩૫.૬૧ અને BRPL કંપનીનો ૯૨.૨૯ હતો.

(૪) સરેરાશ લેણાનો સૂચક આંક RIL કંપનીમાં ૧૪૫.૬૧ BPCL માં ૧૪૭.૨૮ MRPL માં ૫૯.૬૬ IOCL માં ૪૫.૩૪ HPCL માં ૨૮૨.૨૩ CPCL માં ૧૩૨.૨૭ અને BRPL માં ૧૪૮.૬૯% હતો.

(૫) રિફાઈનરી કંપનીના દેવાદારોની રકમ અને તેનો ચાલુ મિલકત સાથેનો ગુણોત્તર ટેબલ નં. ૫.૪ માં દ્રષ્ટિપાત થાય છે. RIL કંપનીમાં સરેરાશ દેવાદારોની રકમ ૪૦૩૯.૯૧ કરોડ હતી. જ્યારે BPCL માં ૧૧૬૦.૨૯ કરોડ હતી. MRPL માં ૧૧૦૯.૨૧ કરોડ હતી. IOCL માં ૫૬૫૪૫૬ કરોડ હતી. જ.હી માં ૧૨૬૫.૩૩ કરોડ ની હ.હી માં ૯૫૩.૮૦ કરોડ હતી. જ્યારે BRPL માં ૨૦૯.૨૫ કરોડ હતી.

(૬) RIL કંપનીમાં સરેરાશ દેવાદારોની ચાલુ મિલકત સાથે ટકાવારી ૧૮.૮૮% હતી જ્યારે BPCL માં ૧૦.૩૮% MRPL માં ૨૮.૨૧% IOCL માં ૧૪.૦૯% HPCL માં ૧૧.૨૪% CPCL માં ૨૨.૨૫% અને માં BRPL ૧૪.૫૭% હતી.

(૭) કોષ્ટક નંબર ૫.૪ માં રીફાઈનરી કંપનીઓના લોન અને એડવાન્સનું પ્રમાણ અને તેનો સૂચક આપવામાં આવેલો છે. ૨૦૦૩ ના વર્ષથી ૨૦૦૮ ના વર્ષ દરમિયાન સારંશ જોઈએ તો RIL કંપનીનું સરેરાશ લોન અને એડવાન્સનું પ્રમાણ રૂ. ૬૪૯૯.૬૧ કરોડ હતું જ્યારે BPCL કંપનીનું રૂ. ૮૪૦.૭૧ કરોડ હતું MRPL કંપનીમાં રૂ. ૫૦.૭૬ કરોડ IOCL

કંપનીમાં રૂ. ૪૩.૨૦ કરોડ, HPCL કંપનીમાં રૂ. ૧૩૫.૦૨ કરોડ, CPCL કંપનીમાં રૂ. ૧૪૨૭.૯૩ હતું જ્યારે BRPL કંપનીમાં રૂ. ૩.૮૨ કરોડ હતું

(૮) RIL કંપનીનો સરેરાશ લોન અને એડવાન્સનો સૂચક આંક ૩.૨૫ હતો. જે BPCLમાં ૧૦૪.૭૬ થયો જ્યારે MRPL માં ૯૯.૮૫% હતો. IOCL માં ૭૧૪ હતો. HPCL માં ૫.૨૮ હતો. CPCL માં ૧૪૨૭.૯૩ હતો. જ્યારે BRPL માં ૫૬૨.૭૧ હતો. સૂચક આંક લોન અને એડવાન્સની રકમની વર્ધણ દર્શાવે છે. સૌથી વધારે પરિવર્તનશીલ વલણ CPCL કંપની BRPL કંપની અને IOCL કંપનીમાં જોવા મળે છે.

(૯) દેવાદારનો ગુણોત્તર કોષ્ટક નં. ૫.૬ માં દિવસોમા વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો છે. ઉઘરાણીનો સરેરાશ સમયગાળો એટલે વેચાણ થયા પછી દેવાદારો પાસેથી મળતી રકમ વચ્ચેનો સમયગાળો આ ગુણોત્તરને આધારે ઉઘરાણી તંત્રની કાર્યક્ષમતાનો ખ્યાલ આવે છે. ૨૦૦૩ થી ૨૦૦૮ ના વર્ષનો અભ્યાસ કરતા સરેરાશ દેવાદાર નો ગુણોત્તર RIL કંપનીમાં ૧૭ દિવસ BPCL ૬ દિવસ MRPL ૧૬ દિવસ IOCL ૨૧ દિવસ HPCL ૬ દિવસ CPCL ૧૩ દિવસ અને BRPL ૧૨ દિવસ જોવામળે છે. સામાન્ય રીતે સરેરાશ દેવાદાર ગુણોત્તરને ધ્યાનમાં લેતા RIL,MRPL અને HPCL સિવાયનું રિફાઈનરી ઉદ્યોગની કંપનીનું ઉઘરાણીનું કાર્ય ઝડપી છે. આમ છતાં દસ વર્ષનો અભ્યાસ કરતા ઘણા વર્ષોમાં IRL તંત્ર કાર્યશીલ બને છે.

(૧૦) ઉઘરાણી તંત્રના કાર્યક્ષમતાનું વિશ્લેષણ દેવાદારના આયુષ્ય પરથી થઈ શકે છે. મુડી દેવાદારને ૨ ભાગમા વિભાજીત કરવામાં આવે છે. ૬ માસ સુધીના દેવાદારો અને ૬ માસ કરતા વધુ સમયના દેવાદારો વર્ષ ૨૦૦૩ થી ૨૦૦૮ ના વર્ષ દરમિયાન અભ્યાસનો સારાંસ નીચે મુજબ છે. સરેરાશ ૬ માસ પછીના દેવાદારોની ચાલુ મિલકત સાથેની ટકાવારી RIL કંપનીમાં ૦.૫૦% BPCL માં ૧૨.૨૭% MRPL માં ૫.૯૬% IOCL માં ૨.૨૯% HPCL માં ૧૦.૬૪% CPCL માં ૧.૩૮% અને BRPL માં ૦% હતી.

(૧૧) કોષ્ટક નંબર ૫.૭ માં સરેરાશ ૬ માસ સુધીના દેવાદારો ની ચાલુ મિલકત સાથેની ટકાવારી RIL કંપનીમા ૯૯.૫૦% હતી BPCL માં ૨૭.૭૩% MRPL માં ૯૪.૦૪% હતી IOCL માં ૯૭.૭૧% હતી. HPCL માં ૮૯.૩૬% હતી CPCL માં ૯૮.૬૨% હતી

જ્યારે BRPL કંપનીમાં ૧૦૦% હતી આમ રિફાઈનરી ઉદ્યોગની બધીજ કંપનીઓના મોટા ભાગના દેવાદારો ૬ માસ સુધીના હતા. આમ કંપનીપાસે જુના દેવાદારનું પ્રમાણ એટલે કે ૬ માસ થી વધારે સમયના દેવાદારનું પ્રમાણ ઓછું હતું જે દરેક કંપનીની ઉદ્યોગની કાર્યક્ષમતા દર્શાવે છે.

પ્રકરણ નં.—૬

રોકડનું સંચાલન:

ઘંધામા કદાચ રોકડ એ સૌથી મહત્વની ચાલુ મિલકત છે અને બધીજ ચાલુ મિલકતો છેવટે રોકડમાં પરિણમે છે. દરેક ઘંધાનું છેવટનું ધ્યેય એ હોય કે માલ કે શેર વેચીને તેમાંથી બને તેટલી વધુ રોકડ પ્રાપ્ત કરવી. એટલે ઘંધામાં રોકડનું પ્રમાણ અન્ય ચાલુ મિલકતો કરતા ઓછું હોવા છતા તેનું મહત્વ સૌથી વધુ છે. જે ઘંધામાં રોકડની તંગી અનુભવાતી હોય તે ઘંધામાં સંચાલકો શાંતિથી ઘંધાકરી શકતા નથી. સમયસર લેણદારોને નાણા ચૂકવી શકતા નથી. જે ઘંધાની પ્રતિષ્ઠાને અસર કરે છે. બેંક લોનનું વ્યાજ અને ઘંધાને બેંક બીજી વાર નાણાનું ધિરાણ સરળતાથી કરતી નથી. બીજી બાજુ, વધુ પડતી રોકડ હાથ પર રાખનાર ઘંધો નફાકારક રોકાણની નફો ગુમાવશે વધુ પડતી રોકડ નિષ્ક્રિય રહેવાથી તે નફાકારકતામા ઘટાડો કરે છે. આમ રોકડનું સંચાલન કરતા એક બાજુ હાથ પર પુરતી રોકડ રહેવી કે જેથી જરૂર પડે દેવાં જ્યારે ચૂકવવાના થાય ત્યારે ચૂકવી શકાય બીજી બાજુ રોકડ સૌથી વધુ પ્રમાણમાં હાથ પર રહેવી ન જોઈએ કે જેથી ઘંધાની નફાકારકતા ઘટે આ રીતે જોતાં નાણા સંચાલનનું કાર્ય ખૂબ નાજુક છે. રોકડનું સંચાલન કાર્યક્ષમ છે કે નહિ તે જાણવા માટે નીચેના ગુણોતર ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. જેનો સારાંશ નીચે મુજબ છે.

(૧) રીફાઈનરી કંપનીનું પ્રમાણ અને તેનો સૂચક આંક કોષ્ટક નં. ૬.૧ માં દર્શાવવામાં આવે છે. ૨૦૦૩ ના વર્ષથી ૨૦૦૮ ના વર્ષ નો સરેરાશ રોકડનું પ્રમાણ અને તેનો સૂચક RIL આંક કંપનીમાં રૂ. ૨૨૯૮.૨૨ કરોડ છે. BPCL જ્યારે કંપનીમાં રૂ. ૬૬૧.૮૨ કરોડ, MRPL કંપનીમાં રૂ. ૯૮.૫૨ કરોડ, IOCL કંપનીમાં રૂ. ૭૬૪.૧૭ કરોડ, HPCL કંપનીમાં રૂ. ૧૪૦.૪૬ કરોડ, CPCL કંપનીમાં રૂ. ૧૯.૬૪ કરોડ, અને BRPL કંપનીમાં રૂ. ૩.૦૩ કરોડ હતી. આમ સૌથી વધુ રોકાણનું પ્રમાણ ચીની કંપનીમાં જોવા મળે છે.

(ર) ૨૦૦૩ ના વર્ષથી ૨૦૦૮ નાં વર્ષ દરમ્યાનનો સારાંશ જોઈએ તો RIL કંપનીમાં રોકડના પ્રમાણનો સરેરાશ ઈન્ડેક્સ (૨૨.૦૮), BPCL કંપનીનો (૯૮.૧૬), MRPL કંપનીનો (૯૯૭.૧૭), IOCL કંપનીનો (૮૦.૭૭), HPCL કંપનીનો (૭૫૭.૨૧), CPCL કંપનીનો (૨૧૭.૯૮) અને BRPL કંપનીનો (૨૨.૦૮) હતો. ઈન્ડેક્સ રોકડના પ્રમાણમાં દર્શાવે છે. સૌથી વધુ MRPL, HPCL અને CPCL કંપનીમાં જોવા મળે છે.

(૩) કોષ્ટક નં. ૬.૨ માં રોકડનું પ્રમાણ અને રોકડનો ચાલુમિલકત સાથેનો ગુણોતર દર્શાવવામાં આવેલો છે. વર્ષ ૨૦૦૩ થી ૨૦૦૮ દરમ્યાન સરેરાશ રોકડની ચાલુ મિલકતો સાથેની ટકાવારી (૮.૯૪%) હતી. જ્યારે BPCL કંપનીની (૬.૧૬%), MRPL કંપનીની (૧.૮૪%), IOCL કંપનીની (૨.૦૦), HPCL કંપની ની (૧.૧૯%), CPCL કંપનીની (૦.૪૭%) અને BRPL કંપનીની (૩.૦૩%) હતી.

(૪) પંસદ પામેલ રીફાઈનરી કંપનીમાં રોકડ અને ચાલુ મિલકતોનો ગુણોતર કોષ્ટક નં. ૬.૩ માં દર્શાવવામાં આવેલ છે. રીફાઈનરી ઉદ્યોગ માં સરેરાશ ૨૦૦૩ ના વર્ષમાં ૪.૦૪ હતું જે ઘટીને ૨૦૦૪ ના વર્ષમાં ૨.૩૨ થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૫ ના વર્ષમાં ૪.૧૩ થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૬ ના વર્ષમાં ૨.૬૨ થયો હતો. અને ૨૦૦૭ ના વર્ષમાં ૨.૯૩ થયો હતો. જ્યારે ૨૦૦૮ ના વર્ષમાં ૪.૨૦ થયો હતો. સરેરાશ રોકડ અને ચાલુ મિલકતોનો ગુણોતર ૩.૩૭ હતો. આમ ઔદ્યોગિક સરેરાશ દ્રષ્ટિ એ CPCL, BRPL, HPCL, IOCL, અને MRPL કંપનીનો ગુણોતર સંતોષકારક નથી.

(૫) કોષ્ટક નં. ૬.૪ માં રોકડનો વેચાણ સાથેનો ગુણોતર દર્શાવવામાં આવ્યો છે. રીફાઈનરી કંપનીનો સરેરાશ રોકડનો વેચાણ સાથેનો ગુણોતર RIL કંપનીમાં (૨.૧૯%) હતો. જ્યારે BPCL માં (૦.૦૧%), હતો MRPL કંપનીમાં (૦.૩૨%) IOCL કંપનીમાં (૦.૪૪%), HPCL કંપનીમાં (૦.૧૯%), CPCL કંપનીમાં (૦.૧૦%), અને BRPL કંપનીમાં (૧.૦૭%), હતો. સામાન્ય રીતે રોકડ અને વેચાણને સીધો સંબંધ છે. વેચાણ વધે રોકડ વધે પરંતુ BPCL, CPCL, અને MRPL કંપનીમાં વેચાણના વધારા કરતા રોકડના વધારાનો દર ઓછો હતો.

(૬) રોકડનો ચલન દર રોકડની પુરાંત માપવાનો બીજો અગત્યનો ગુણોતર છે. પેઢી દ્વારા વર્ષ દરમ્યાન કેટલો સમય રોકડની પ્રાપ્યતા પૂરતા પ્રમાણમાં હોય છે. તે આ ગુણોતર દ્વારા જાણી શકાય છે કોષ્ટક નં. ૬.૫ માં સરેરાશ રોકડનો ચલન દર ચથી નો ૧૨૩.૫૫ વખત હતો. જ્યારે MRPL નો ૧૫૬૪.૭૯ વખત હતો. જે સૌથી ઉંચો ચલનદર હતો. જ્યારે IOCL કંપનીમાં રોકડનો ચલન દર ૨૫૫.૨૦ વખત હતો. જે BPCL ના રોકડના ચલનદર કરતા વધુ હતો. જ્યારે BRPL કંપનીનો રોકડનો ચલનદર ૨૦૦૩.૮૫ હતો. જે MRPL કંપની કરતા વધુ હતો HPCL કંપનીમાં રોકડનો ચલનદર ૧૧૪૬.૬૩ હતો. CPCL માં ૧૪૪૨.૩૮ હતો. HPCL જે કરતા વધુ હતો. આમ ઓછી રોકડ પૂરાંતદ્વારા વધુ વેચાણ કરી શકવાની ક્ષમતા BRPL, MRPL, CPCL, અને HPCL ધરાવે છે.

(૭) કોષ્ટક નં. ૬.૬ માં રોકડની સ્થિતિ દર્શક ગુણોતર વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો છે. રોકડની સ્થિતિ રોકડ અને ચાલુ જવાબદારીના ગુણોતર દ્વારા જાણી શકાય છે. ચથી કંપનીનો સરેરાશ રોકડ અને ચાલુ જવાબદારીનો ગુણોતર ૦.૧૦ હતો. જે ઔદ્યોગિક સરેરાશ કરતા ૩૦% ઓછો હતો. જ્યારે BPCL કંપનીમાં સરેરાશ ગુણોતર ૦.૦૬% હતો જે ઔદ્યોગિક સરેરાશ કરતા વધારે હતો. IOCL કંપનીનો રોકડ અને ચાલુ જવાબદારીનો ગુણોતર ૦.૦૩ HPCL નો ૦.૦૧ CPCL નો ૦.૦૨ હતો અને BRPL કંપનીનો ૦.૦૪ હતો. આમ MRPL કંપનીની રોકડની સ્થિતિ સંતોષકારક નથી.

(૮) રોકડની ખરેખર સ્થિતિ જાળવવામાટે ચાલુ ગુણોતર ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. RIL કંપનીનો સરેરાશ ચાલુ ગુણોતર ૧.૩૧ હતો. જે ઔદ્યોગિક સરેરાશ ગુણોતર કરતા વધુ હતો. જ્યારે રિફાઈનરી ઉદ્યોગનો ઔદ્યોગિક સરેરાશ ૧.૨૩ હતો. BPCL કંપની HPCL કંપની ઔદ્યોગિક સરેરાશ કરતા સરેરાશ ચાલુ ગુણોતરનાદર ખૂબજ ઓછો ધરાવે છે. જે રોકડ સંચાલનની બિન કાર્યસમતા દર્શાવે છે. રિફાઈનરી કે કંપનીઓમાં ચાલુ ગુણોતરનું આદર્શ પ્રમાણ ૨:૧ નુ જળવાતુ નથી જે રોકડના સંચાલન માટે ગંભીર બાબત છે.

(૯) રોકડ સંચાલનની ખરેખર કાર્યક્ષમતા જાણવામાટે પ્રવાહી ગુણોતર ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. પ્રવાહી ગુણોતરનું આદર્શ પ્રમાણ ૧:૧ છે જે રિફાઈનરી કંપનીઓ દ્વારા જાળવી શકાયુનથી પરિણામે ખરેખર પ્રવાહીતાની સ્થિતી MRPL સિવાય બધામા નાજુક છે.

(૧૦) વાસ્તવિક પ્રવાહીતાની પરિસ્થિતી જાણવામાટે ચાલુ મિલકત અને પ્રવાહીતાનો ગુણોત્તરકરતા શ્રેષ્ઠ ગુણોત્તર ચાલુ જવાબદારી ની સ્થિતી મજબુત ૨૦૦૩ ના વર્ષથી ૨૦૦૮ ના વર્ષ દરમિયાન સારાંશ RIL જોઈએ કંપનીમાં સરેરાશ ચાલુ જવાબદારીની આવરણ ગુણોત્તર ૦.૫૪ હતો. જ્યારે BPCL માં ૦.૧૩ હતો. MRPL કંપનીનો ૦.૧૩ IOCL કંપનીનો ૦.૨૧ HPCL કંપનીને ૦.૧૫ CPCL કંપનીને ૦.૨૩ અને BRPL કંપનીનો ૦.૨૯ હતો. ઉપરોક્ત કંપનીઓમાં RIL કંપનીનો વ્યાજ આવરણ ગુણોત્તર સર્વ શ્રેષ્ઠ હતો. જે રોકડ સંચાલન ની કાર્યક્ષમતા દર્શાવે છે. જ્યારે બાકીની પેઢીઓમાં ચાલુ જવાબદારીનો આવરણ ગુણોત્તર ખૂબજ નીચો હતો. જે રોકડ સંચાલનની બીન કાર્યક્ષમતા દર્શાવે છે.

૭.૨ સૂચનો અને ભવિષ્યના સંશોધનો માટેની ભલામણો.

(૧) દરેક પેઢીઓએ ઉત્પાદન વધારવામાટે પ્લાન્ટની કેપેસિટી વધારવી જોઈએ પરિણામે વધુ ઉત્પાદન કરકરંસરતાના લાભ મળે પેઢીને રોકાયેલી મૂડી પર યોગ્ય પ્રમાણમાં વળતર મળી રહે.

(૨) નફાકારકતા વધારવામાટે પેઢીઓએ માલની પડતર અને વહીવહટી ખર્ચપર નિયંત્રણ રાખવું જોઈએ સંચાલકોએ પડતર ઘટાડાની પ્રયુક્તિઓ અપનાવવી જોઈએ.

(૩) વેચાણના જથ્થામાં વધારો કરવો જોઈએ જેથી મૂળીના ચલનદર માં વધારો થાય અને રોકાણ પર વધુ વળતર મળે

(૪) કંપની નિયમિત અને વાજબી ડિવિડન્ડ ચૂકવી શકતી નથી. પરિણામે શેર ધારકો કંપનીના દેખાવથી નાખુશ છે. તેથી સંચાલકોએ પ્રતિબદ્ધતા પૂર્વતા પ્રયત્નો કરીને નાખુશ છે. નફાકારકતા અને પ્રવાહિતામા વધારો કરવો જોઈએ.

(૫) રિફાઈનરી કંપનીઓ પાવરખર્ચ ઘટાડવામાટે પવનચક્કી ની યોજનાદ્વારા ઉર્જા ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ રિફાઈનરી ઉદ્યોગએ મૂડી પ્રધાન પ્રકારનો ઉદ્યોગ છે. પરિણામે સ્થિર મિલકતો ખરીદવા અંગે નીતી કાળજીપૂર્વક ઘડવી જોઈએ જેમ કરીને નાણાકિય સ્ત્રોતનો શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ થઈ શકે.

(૬) કંપનીએ વેચાણ અને પ્રવાહિતાના વલણને સરળતાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ જ્યારે પ્રવાહીતાના સમસ્યા ઉભી થાય ત્યારે પૂરતી કાર્યશીલ મૂડી દ્વારા હલકરવો જોઈએ રોકાણ કરવું જોઈએ.

(૭) પ્રવાહિતાની સ્થિતિ મજબુત કરવામાટે પેઢીએ લાંબાગાળાના નાણા મહત્વની ચાલુ મિલકતમાં રોકવા જોઈએ કંપનીએ વધુ વ્યાજની ટુંકાગાળાની લોન લેવાનું ટાળવું જોઈએ.

(૮) રોકડનું આયોજન અને નિયંત્રણ દ્વારા પેઢીમા નિયમીત અને ઈષ્ટતમ રોકડ પૂરોત રહે તેવા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ આ ઉપરાંત ઈન્વેટરીમાં વધારે પડતું રોકાણ ટાળવું જોઈએ અને ઉઘરાણી તંત્રને વધુ કાર્યક્ષમ બનાવવું જોઈએ સદ્વરતા ની સ્થિતિ મજબુત કરવામાટે રિફાઈનરી કંપનીઓએ લાંબાગાળાના નાણાક્રિય સ્ત્રોતો સ્થિર મિલકતોઅને મહત્વની ચાલુ મિલકતમાં રોકવા જોઈએ.

(૯) ઉછીના નાણા લેવામાટે રિફાઈનરી કંપનીઓની નીતી યોગ્ય નથી તેથી કંપનીઓએ સ્પર્ધાત્મક દરે નાણાકીય સંસ્થાઓ પાસેથી નાણા ઉછીના લેવાજોઈએ વધારેમા નવા શેર બાર પાડીને ઈકિવટી શેર મૂડીમા વધારો કરી શકે છે.

(૧૦) રિફાઈનરી કંપનીઓએ કાર્યરત મિલકતોનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવો જોઈએ અને બીન કાર્યકારી ખર્ચાઓનો ઘટાડો કરવો જોઈએ.

(૧૧) રિફાઈનરી કંપનીઓએ પોતાની પેદાશ વિકસતા જતા દેશો જેવાકે આફ્રીકન દેશો આરબ ના દેશો બાંગ્લાદેશ અને નેપાળમાં નિકાસ કરવો જોઈએ આ માટે સરકાર પ્રોત્સાહન આપવું જરૂરી બને છે. આંતરરાષ્ટ્રીય બજારમનં ટકી રહેવામાટે રિફાઈનરી કંપનીઓએ ગુણવતા સભર પેદાશ બનાવવી જરૂરી બને છે.

(૧૨) ગુણવતા સભર વસ્તુઓ બનાવવામાટે નિયમિત કાચો માલસામાન પ્રાપ્ત થવો જરૂરી બને છે. આ ઉપરાંત તૈયાર થયેલ માલને સાચવવા માટે જરૂરી માળખું પણ એટલુજ અગત્યનું છે.

(૧૩) રિફાઈનરી ઉદ્યોગનો વિકાસ કરવામાટે એકસાઈડયુટી પાવરનોદર કરવેરા અને વેચાણપર સરચાર્જ વાજબી સ્તર સુધી ઘટાડવા જોઈએ.

(૧૪) રિફાઈનરી કંપનીમાટે મૂડી બજારને અભિપ્રેરિત કરવામાટે કોર્પોરેટ ટેક્ષ નાબુદ કરવો જોઈએ.

(૧૫) રિફાઈનરી કંપનીમાટે પડતર હિસાબી કંપની અને પડતરનું ઓતુટ ફરજિયાત બનાવવું જોઈએ આ ઉપરાંત વાર્ષિક હિસાબોની સાથે પડતર પત્રક બનાવવું ફરજિયાત કરવું જોઈએ.

(૧૬) આ સંશોધની માત્ર ભારતીય રિફાઈનરી પેઢીઓના સંદર્ભમાં મર્યાદિત છે અન્ય વિવિધ દેશોમાં કાર્ય કરતા રિફાઈનરી એકમો સાથે સરખામણી કરી વર્તમાન સંસોધનની ત્રુટિ નિવારી શકાય.

(૧૭) આ સંશોધન પેઢીના વાર્ષિક અહેવાલો અને જુદા-જુદા મેગેઝીનના આધારે થયેલ છે.

(૧૮) પ્રવાહીતાની ગણતરી અંગેના વિવિધ ખ્યાલો અને પદ્ધતીઓ છે. તેમા વિદ્વાનોનો મંતવ્યો અલગ પડે છે. તો તેના ખ્યાલો વિશે વિદ્વાનોએ એકમના સાધનો જોઈએ.

(૧૯) રિફાઈનરી ઉદ્યોગમા જે ગુણોતર મળેલ છે. તેમા કોઈ આદર્શ નથીતો રિફાઈનરી કંપનીઓમાં સંચાલકોને કોઈ સંશોધન દ્વારા આદર્શ ગુણોતરનું પ્રમાણ નક્કી કરવું જોઈએ અને તેના દ્વારા ઉદ્યોગના બધાજ એકમોને અનુસરવાનું સૂચનકરવું જોઈએ.

(૨૦) રિફાઈનરી એકમોમા વાર્ષિક અહેવાલ દ્વારા જે આંકડાકીય માહિતી મળે તેમા પણ ભૂલ રહેલી હોય તેવું બની શકે આ મર્યાદા દુર થાય તેવા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ.

(૨૧) આ ઉદ્યોગમાં રોકડના માહિતી પર કોઈપણ પ્રકારનો અંકુશ નથી તેથી આ ઉદ્યોગના જુદા-જુદા એકમોએ રોકડનો યોગ્ય ગુણોતર પસંદ કરીને જરૂરિયાત મુજબની રોકડ હાથપર રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ

(૨૨) કાર્યશીલ મૂડીનું યોગ્ય સંચાલન થાયતેવા પ્રયત્ન કરવા જોઈએ.

(૨૩) આ ઉદ્યોગને આંતર રાષ્ટ્રીય ડોલરનાભાવ ખૂબજ અસર કરે છે. પરિણામે બેરલ દીઠ ભાવમાં ખૂબજ વધતું-ઘટતું વલણ જોવા મળે છે. જે નિવારવા માટે સરકારે પ્રયત્નો કરવા જોઈએ.

૧૦. ડોઝદેસાઈ હરિભાઈ જીઞ્ઞને ડોઝદેસાઈ

- કૃષ્ણકાંત ઞ્ઞ : “સંશોધન પધ્ધતિઓ અને પ્રવિધાઓ”, યુનિવર્સિટિ ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.
૧૧. ફૌલરી રોય ઞ્ઞ : “પ્રેક્ટિકલ ફાયનાન્સિયલ સ્ટેટમેન્ટ એનાલીસીસ”, મેક ગ્રો હીલ બુક કંપની, ન્યુ યોર્ક.
૧૨. ફેયોલ હેન્ની : “જનરલ એન્ડ ઈન્ડસ્ટ્રીયલ મેનેજમેન્ટ”, આશિષ પબ્લીશીંગ હાઉસ, ન્યુ દિલ્હી.
૧૩. ગુપ્તા આરઞ્ઞએલઞ્ઞને રાધાસ્વામિ એમઞ્ઞ : “ફાયનાન્સીયલ સ્ટેટમેન્ટ એનાલીસીસ”, સુલતાનચુદ એન્ડ સન્સ, ન્યુ દિલ્હી.
૧૪. ગુપ્તા એસઞ્ઞ્રીઞ્ઞ : “સ્ટેટેસ્ટેકલ મેથડસ”, એસઞ્ઞ યાંદ એન્ડ સન્સ, ન્યુ દિલ્હી.
૧૫. હિંગોરાની એનઞ્ઞએલઞ્ઞ : “મેનેજમેન્ટ એકાઉન્ટન્સી”, સુલતાનચંદ એન્ડ સન્સ, ન્યુ દિલ્હી.
૧૬. ડોઞ્ઞજોષી મહેશ વીઞ્ઞ : “પર્યાવરણ અર્થશાસ્ત્ર”, વયોત પ્રકાશન રાજકોટ, ૨૦૦૧.
૧૭. જહોન્સટોન જેઞ્ઞ : “ઈકોનોમિક મેથડસ”, થર્ડ ઈન્ટરનેશનલ એડિશન, મેક ગ્રો હીલ બુક કંપની, સિંગાપોર.
૧૮. ડોઞ્ઞજૈન પ્રવીણકુમાર : “મેનેજમેન્ટ ઓફ વર્કીંગ કેપિટલ”, આરઞ્ઞમીઞ્ઞએસઞ્ઞપબ્લીશર્સ, જયપુર.

૧૯. ખાન એમજ્ઞાય અને જૈન પીજ્ઞેશ્ચ
મેક : “ફાયનાન્સીયલ મેનેજમેન્ટ”, ટાટા
ગ્રો હીલ પબ્લીશીંગ કંપની લિજ્ઞન્યુ
દિલ્હી.
૨૦. ખાન એમજ્ઞાય અને જૈન પીજ્ઞેશ્ચ : “મેનેજમેન્ટ એકાઉન્ટન્સી”, ટાટા મેક
ગ્રો હીલ પબ્લીશીંગ કંપની લિજ્ઞન્યુ
દિલ્હી.
૨૧. કુચ્છલ એસજ્ઞસીશ્ચ : “ફાયનાન્સીયલ મેનેજમેન્ટ”, ચૈતન્ય
પબ્લીશીંગ હાઉસ, ન્યુ દિલ્હી.
૨૨. કિશોર રવિ એમજ્ઞ : “ફાયનાન્સીયલ મેનેજમેન્ટ વીથ
પ્રોબ્લેમ્સ એન્ડ સોલ્યુશન”, સેકન્ડ
એડિશન, ટેક્ષમેન, ન્યુ દિલ્હી.
૨૩. કુમાર પ્રેમ : “મટિરિયલ મેનેજમેન્ટ”, અનમોલ
પબ્લીશીંગ, ન્યુ દિલ્હી.
૨૪. કુલક્ષેત્ર એનજ્ઞેશ્ચ : “મેનેજમેન્ટ એકાઉન્ટન્સી”, ટાટા મેક
ગ્રો હીલ પબ્લીશીંગ કંપની લિજ્ઞ ન્યુ
દિલ્હી.
૨૫. લોરેન્સ વે ગિરમેન અને અન્યો : “મેનેજરિયલ ફાયનાન્સ”, હોર્પર્સ
એન્ડ રો પબ્લીશર્સ, ન્યુ યોર્ક. ૧૯૮૫.
૨૬. મૂર્તિ વીજ્ઞએસશ્ચ : “મેનેજમેન્ટ ફાયનાન્સ”, વકીલ્સફેફર
એન્ડ સાયમન્સ પ્રાજ્ઞલિજ્ઞ મુંબઈ.
૨૭. મૂરે એફજ્ઞશ્ચ : “પ્રોડશન મેનેજમેન્ટ ઈન ઈન્ટરેસ્ટ
અપ્રોચ”, જયપુર પબ્લીશીંગ હાઉસ,
જયપુર.
૨૮. મોદી એસજ્ઞએસશ્ચ : મટિરિયલ મેનેજમેન્ટ ઈન ઈન્ટરેસ્ટ
અપ્રોચ”, જયપુર પબ્લીશીંગ હાઉસ,

૨૯. મોત્રા જૈશ્વઆરશ્ચ : “ટોપિક ઈન ફાયનાન્સીયલ એકાઉન્ટીંગ”, નેશનલ પબ્લીશીંગ હાઉસ, નવી દિલ્હી.
૩૦. નાયક કેશ્વમેનશ્ચ : “પરચેઈઝીંગ એન્ડ મટિરિયો મેનેજમેન્ટ”, વિકાસ પબ્લીશીંગ હાઉસ, ન્યુ દિલ્હી.
૩૧. પોઝિન એમશ્ચઆઈશ્ચ : “ફર્ટીલાઈઝર મેન્યુફેક્ચરર”, મીર પબ્લીશર્સ હાઉસ, અલ્હાબાદ.
૩૨. પંડયા માર્તઁડ શિવભદ્ર : “ખેતીના મૂળ તત્વ ભાગો ૧-૨”, સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ.
૩૩. પાઠક વી. એં : “ધંધાક્રિય વિત વ્યવસ્થા”, શ્રેષ્ઠ પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૯૯૬.
૩૪. પાંડે આઈ. એમ. : “ફાઈનાન્સીયલ મેનેજમેન્ટ”, વિકાસ પબ્લિશીંગ હાઉસ, પ્રા.લિ. ન્યુ દિલ્હી, આઠમી આવૃત્તિ, ૧૯૯૯.
૩૫. રામનાથન એ. આર : “મેનેજમેન્ટ એકાઉન્ટીંગ”, સુલતાનચંદ એન્ડ સન્સ, ન્યુ દિલ્હી
૩૬. શાર્મા આર. પી. : “કોર્પોરેટ ફાયનાન્સીયલ સ્ટ્રક્ચર”, પ્રિન્ટવેલ પબ્લિશર્સ, જયપુર.
૩૭. સ્વામી એચ. આર : “મટીરીયલ્સ મેનેજમેન્ટ ઈન પબ્લીક એન્ટરટેકિંગ”, આશિષ પબ્લિશીંગ હાઉસ, ન્યુ દિલ્હી.

૩૮. ડો. ટેરી જયોર્જ આર. : “પ્રિન્સિપલ ઓફ મેનેજમેન્ટ”,
ટાટા મેક ગ્રો હીલ પબ્લિશીંગ
કંપની લિ., નવી દિલ્લી.
૩૯. વોકર અર્નેસ્ટ ડબલ્યુ : “એસેન્સિયલ ઓફ
ફાયનાન્સીયલ મેનેજમેન્ટ”,
પ્રેન્ટિસ હોલ ઓફ ઈન્ડિયા
પ્રા. લિ., ન્યુ દિલ્લી.
૪૦. વેસ્ટન જે એફ અને ઈ. એફ. બ્રિંગહામ : “મેનેજરિયલ ફાયનાન્સ”,
હોલ્ટ રિચાર્ડ વિન્ટરોન , ન્યુ
યોર્ક ૧૯૬૯.
- ૪૧ ત્રિપાઠી પી.સી. : “રિસર્ચ મેથડોલોજી”
સુલતાનચંદ એન્ડ સન્સ, ,ન્યુ
દિલ્લી ૧૯૯૦.
૪૨. ડો. યાદવ. આર. જે. : “ઉત્પાદન અને માલસામગ્રી
સંચાલન”, યુનિ. ગ્રંથ નિર્માણ
બોર્ડ, અમદાવાદ, ૨૦૦૧
૪૩. ડો. યાદવ. આર. જે. : “સંચાલન—નવા ખ્યાલો અને
દિશાઓ”, યુનિ. ગ્રંથ નિર્માણ
બોર્ડ, અમદાવાદ, ૨૦૦૦

સામયિકો

૧. એકાઉન્ટીંગ જર્નલ્સ, (એકાઉન્ટીંગ એસોશીએશન ઓફ ઈન્ડિયા)
૨. બીઝનેશ ઈન્ડિયા (મુંબઈ)
૩. કોમર્સ (મુંબઈ)
૪. ધ ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટ્સ (ન્યુ દિલ્હી)
૫. ઈન્ડિયન મેનેજમેન્ટ (ન્યુ દિલ્હી)
૬. ઈન્ડસ્ટ્રીયલ ટાઈમ્સ (ન્યુ દિલ્હી)
૭. ઈન્ડિયા ટુડે (મુંબઈ)
૮. રીઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા બુલેટીન, (મુંબઈ)

દૈનિક વર્તમાનપત્રો

૧. અકિલા (રાજકોટ)
૨. ગુજરાત સમાચાર (રાજકોટ)
૩. કુલછાબ (રાજકોટ)
૪. ધ ઈકોનોમીક ટાઈમ્સ (ન્યુ દિલ્હી)
૫. ધ ફાયનાન્સિયલ એક્સપ્રેસ (ન્યુ દિલ્હી)
૬. ધ ઈન્ડિયન એક્સપ્રેસ (ન્યુ દિલ્હી)
૭. ધ ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા (ન્યુ દિલ્હી)

લેણાનું પ્રમાણ કોષ્ટક પ.૨
પસંદગી પામેલ રીફાઈનરી કંપનીઓમાં લેણાનું પ્રમાણ

		૨૦૦૩	૨૦૦૪	૨૦૦૫	૨૦૦૬	૨૦૦૭	૨૦૦૮	કુલ	સરેરાશ
RIL	લેણાની રકમ	૬૬૯૦.૫૩	૭૯૩૯.૭૦	૯૫૯૪.૯	૬૮૩૬	૯૪૪૭	૧૭૯૪૫	૫૮૪૫૨	૯૭૪૨૦
	ચાલુ મિલકતોના%	૪૬.૧૪	૫૧.૫૭	૪૬.૫૪	૩૪.૩૦	૩૯.૮૧	૪૬.૭૪	૨૬૫.૦૯	૪૪.૧૮
BPCL	લેણાની રકમ	૨૨૯૦.૮૦	૨૩૧૭.૯૦	૨૪૪૮.૮૦	૨૭૬૦	૩૨૩૩	૭૧૯૩.૨	૨૦૨૪૪	૩૩૭૩.૯
	ચાલુ મિલકતોના%	૩૦.૬૬	૩૧.૨૯	૨૬.૪૪	૨૧.૮૬	૨૫.૦૨	૩૮.૦૫	૧૭૩.૩૨	૨૮.૮૯
MRPL	લેણાની રકમ	૫૬૮.૧૨	૧૨૭૫.૪૦	૧૬૩૦.૧૦	૧૭૩૫	૧૭૩૨	૨૬૮૦.૩	૯૬૨૦.૫	૧૬૦૩.૪
	ચાલુ મિલકતોના%	૫.૪૦	૨.૪૫	૧.૬૨	૧.૨૬	૧.૪૫	૧.૪૨	૧૩.૬૦	૨.૨૭
IOCL	લેણાની રકમ	૧૦૧૫૭.૮૦	૯૫૨૦.૬૦	૧૧૭૮૪	૧૧૫૭૭	૧૪૨૩૫	૨૧૦૬૪	૭૮૩૩૯	૧૩૦૫૬.૪
	ચાલુ મિલકતોના%	૦.૦૫૩	૦.૨૫	૦.૦૧૪	૦.૦૧૧	૦.૦૧	૦.૦૦૭	૦.૧૨	૦.૦૨
HPCL	લેણાની રકમ	૩૩૩૪.૭૩	૩૭૬૪	૩૫૫૭.૭૦	૩૦૭૫	૩૨૪૪	૬૭૨૮.૩૦	૨૩૭૦૪	૩૯૫૦.૬૩
	ચાલુ મિલકતોના%	૩૯.૩૦	૪૦.૧૫	૩૭.૬૬	૨૮.૧૨	૨૮.૩૬	૩૫.૩૧	૨૦૮.૯૮	૩૪.૮૨
CPCL	લેણાની રકમ	૮૯૮.૩૧	૮૧૮.૧૫	૧૧૫૬.૩૦	૧૩૪૦	૧૨૧૨	૧૭૦૭.૯	૭૧૨૯૪	૧૧૮૮.૨
	ચાલુ મિલકતોના%	૪૦.૬૩	૩૫.૪૦	૨૮.૯૧	૨૫.૭૭	૨૩.૮૪	૨૪.૧૧	૧૭૮.૬૫	૨૯.૭
BRPL	લેણાની રકમ	૪૦૩.૫૯	૨૦૨.૧૯	૨૮૩.૨૮	૩૮૫.૬૦	૪૨૪.૩૦	૫૩૫.૮૯	૨૨૩૪.૮૦	૩૭૨.૪૭
	ચાલુ મિલકતોના%	૧૦.૦૬	૧૭.૫૧	૧૦.૨૦	૮.૬૮૩	૫.૬૨	૪.૫૦	૫૪.૫૮	૯.૧૦

કોષ્ટક નં. ૫.૩
રીફાઈનરી કંપનીનો વાર્ષિક વેચાણ અને લેણાના વિકાસ નો સૂચક આંક

		૨૦૦૩	૨૦૦૪	૨૦૦૫	૨૦૦૬	૨૦૦૭	૨૦૦૮	કુલ	સરેરાશ
RIL	વેચાણનો સૂચક આંક	૧૦૦.૦૦	૧૦૯.૯૯	૧૪૬.૩૯	૧૭૯	૨૩૭.૮૦	૨૭૯.૮૪	૧૦૫૩	૧૭૫.૫
	લેણાનો સૂચક આંક	૧૦૦.૦૦	૧૧૮.૬૭	૧૪૩.૪૧	૧૦૨.૧૭	૧૪૧.૧૯	૨૬૮.૨૧	૮૭૩.૬૬	૧૪૫.૬૭
BPCL	વેચાણનો સૂચક આંક	૧૦૦.૦૦	૧૧૧.૩૩	૧૩૧.૪૫	૧૭૫.૩	૨૨૧.૨૦	૨૫૦.૪૯	૯૮૯૭૫	૧૬૪.૯૬
	લેણાનો સૂચક આંક	૧૦૦.૦૦	૧૦૧.૧૮	૧૦૬.૯૦	૧૨૦.૪૯	૧૪૧.૧૨	૩૧૪.૦૦	૮૮૩.૭૦	૧૪૭.૨૮
MRPL	વેચાણનો સૂચક આંક	૧૦૦.૦૦	૧૪૯.૭૯	૨૪૨.૭૪	૩૨૯.૧૦	૩૭૫.૪૦	૪૩૫.૧૫	૧૬૩૨.૨૦	૨૭૨.૦૩
	લેણાનો સૂચક આંક	૧૦૦.૦૦	૬૭.૫૫	૪૪.૦૩	૩૬.૬૧	૩૭.૬૦	૭૨.૧૬	૩૫૭.૯૫	૫૯.૬૬
IOCL	વેચાણનો સૂચક આંક	૧૦૦.૦૦	૧૧૦.૧૮	૧૨૭.૪૪	૧૫૬.૬૦	૧૯૦.૮૦	૨૧૫.૯૭	૯૦૩.૦૧	૧૫૦.૫૦
	લેણાનો સૂચક આંક	૧૦૦.૦૦	૬.૩૧	૩૪.૫૬	૨૩.૦૭	૧૯.૭૧	૩૩.૪૧	૨૭૨.૦૬	૪૫.૩૪
HPCL	વેચાણનો સૂચક આંક	૧૦૦.૦૦	૧૦૬.૩૫	૧૨૦.૭૯	૧૪૨.૫	૧૭૯.૬૦	૨૦૭.૭૯	૧૫૬	૧૪૨.૮૩
	લેણાનો સૂચક આંક	૧૦૦.૦૦	૨૨૪.૪૯	૨૪૬.૯૩	૩૦૫.૪૦	૩૦૪.૮૦	૪૭૧.૭૮	૧૬૯.૪	૨૮૨.૨૩
CPCL	વેચાણનો સૂચક આંક	૧૦૦.૦૦	૧૦૯.૩૩	૧૮૮.૨૭	૨૯૪.૩૦	૩૩૯.૯	૩૮૧.૮૪	૧૪૧૩.૬	૨૩૫.૬૬
	લેણાનો સૂચક આંક	૧૦૦.૦૦	૯૦.૭૪	૧૨૮.૭૨	૧૪૯.૨૦	૧૩૪.૯	૧૯૦.૧૨	૭૯૩.૬૪	૧૩૨.૨૭
BRPL	વેચાણનો સૂચક આંક	૧૦૦.૦૦	૫૦.૦૯	૭૦.૧૯	૯૫.૫૩	૧૦૫.૧	૧૩૨.૭૮	૫૫૩.૭૪	૯૨.૨૯
	લેણાનો સૂચક આંક	૧૦૦.૦૦	૧૮૧.૧૩	૧૮૩.૩૯	૧૫૬.૨૦	૧૨૮.૩૦	૧૪૩.૧૮	૮૯૨.૧૫	૧૪૮.૬૯

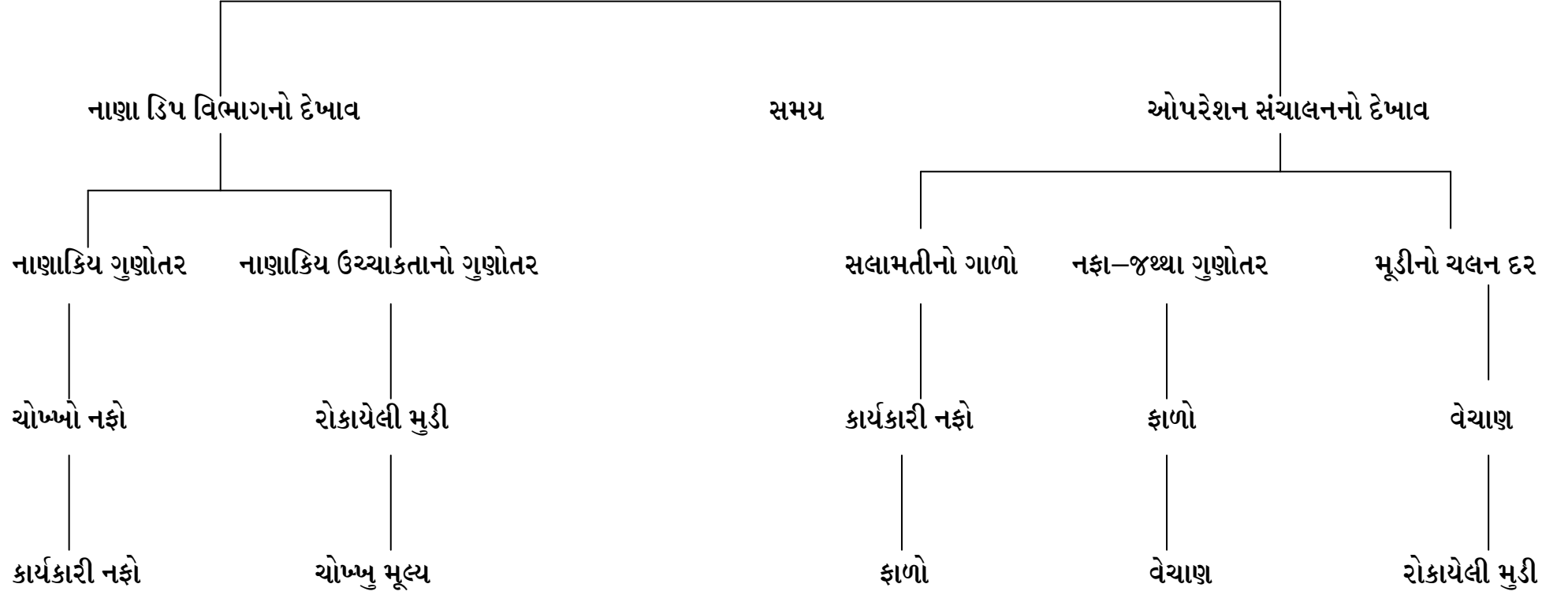
કોષ્ટક પ.૪
દેવાદારોનું પ્રમાણ અને ચાલુ મીલકતો સાથે ટકાવારી

		૨૦૦૩	૨૦૦૪	૨૦૦૫	૨૦૦૬	૨૦૦૭	૨૦૦૮	કુલ	સરેરાશ
RIL	દેવાદારો રૂ.	૨૯૯૮.૧૧	૩૧૮૯.૯૦	૩૯૨૭.૮	૪૧.૬૪	૩૭.૩૨	૬૨૨૭.૬	૨૪૨૩૯	૪૦૩૯.૯
	ચાલુ મિલકતો સાથે%	૨૦.૬૮	૨૦.૭૨	૧૯.૦૫	૨૦.૮૯	૧૫.૭૨	૧૬.૨૨	૧૧૩૨૮	૧૮.૮૮
BPCL	દેવાદારો રૂ.	૮૪૨.૮૬	૮૨૧.૦૭	૮૫૪.૫૯	૧૩.૧૬	૧૫.૧૯	૧૬૦૮.૬	૬૯૬૧.૮	૧૧૬૦.૨૯
	ચાલુ મિલકતો સાથે%	૧૧.૨૮	૧૧.૦૮	૮.૨૨	૧૦.૪૩	૧૧.૭૫	૮.૫૧	૬૨.૨૭	૧૦.૩૮
MRPL	દેવાદારો રૂ.	૩૩૨.૫૨	૮૦૯.૩૩	૯૬૦.૮૦	૧૧.૫૩	૧૧.૯૫	૨૨૦૪.૭	૬૬૫૫.૨	૧૧૦૯.૨૧
	ચાલુ મિલકતો સાથે%	૨૧.૧૦	૩૨.૪૬	૨૬.૪૨	૩૦.૪૯	૨૬.૬૧	૩૨.૧૬	૧૬૯.૨૪	૨૮.૨૧
IOCL	દેવાદારો રૂ.	૪૦૦૭.૮૩	૩૯૭૩.૧	૫૬૮૯.૯	૬૬.૯૮	૬૭.૩૭	૬૮૧૯.૨	૩૩૯૨૭	૫૬૫૪.૫૬
	ચાલુ મિલકતો સાથે%	૧૩.૯૭	૧૨.૦૪	૧૫.૩૬	૧૫.૮૦	૧૫.૧૯	૧૧.૨૫	૮૪.૫૧	૧૪.૦૯
HPCL	દેવાદારો રૂ.	૮૬૨.૩૭	૧૦૦૦.૩૦	૧૦૪૮.૬	૧૩.૯૨	૧૫.૭૮	૧૭૧૦.૭	૭૫૯૨	૧૨૬૫.૩૬
	ચાલુ મિલકતો સાથે%	૧૦.૧૬	૧૦.૬૭	૧૧.૧	૧૨.૭૪	૧૩.૭૯	૮.૯૭	૬૭.૪૩	૧૧.૨૪
CPCL	દેવાદારો રૂ.	૬૦૯.૯૧	૫૨૫.૨૮	૮૯૧.૧૭	૧૧.૮૩	૧૦.૦૨	૧૫૧૦.૭૦	૫૭૨૨.૮	૯૫૩.૮૦
	ચાલુ મિલકતો સાથે%	૨૭.૫૯	૨૨.૮૧	૨૨.૨૮	૨૨.૭૬	૧૮.૭૨	૨૧.૩૨	૧૩૬.૪૮	૨૨.૭૫
BRPL	દેવાદારો રૂ.	૧૨૬.૩૩	૯૦.૧૩	૧૭૪.૨૯	૨૪૭.૭૦	૨૨૯.૮૦	૩૮૭.૨૫	૧૨૫૫.૫૦	૨૦૯.૨૫
	ચાલુ મિલકતો સાથે%	૧૫.૭૦	૯.૩૯	૧૨.૩૧	૧૬.૨૬	૧૪.૭૧	૧૯.૦૬	૮૭.૪૩	૧૪.૫૭

કોષ્ટક ૫.૫
લોન અને એડવાન્સ નું પ્રમાણ અને તેનો સૂચક આંક

		૨૦૦૩	૨૦૦૪	૨૦૦૫	૨૦૦૬	૨૦૦૭	૨૦૦૮	કુલ	સરેરાશ
RIL	લોન અને એડવાન્સ રકમ	૬૯૬૭.૦૮	૭૩૧૪૬	૭૮૩૫.૯	૪૬૪૨	૬૧૮૧	૬૦૩૮.૫	૩૮૯૮૦	
	સૂચક આંક	૧૦૦.૦૦	૧૦૪.૯૯	૧૧૨.૪૯	૬૬.૬૩	૮૮.૭૨	૮૬.૬૭	૫૫૯.૪૮	
BPCL	લોન અને એડવાન્સ રકમ	૮૦૨.૫૩	૯૩૩.૭૬	૧૧૨૦.૩	૬૭૩.૭	૭૧૦.૮૦	૮૦૩.૧૯	૫૦૪૪.૨	
	સૂચક આંક	૧૦૦.૦૦	૧૧૬.૩૫	૧૩૯.૫૯	૮૩.૯૫	૮૮.૫૭	૧૦૦.૦૮	૬૨૮.૫૪	
MRPL	લોન અને એડવાન્સ રકમ	૫૦.૮૪	૫૦.૩૭	૫૦.૧૮	૫૦.૧૬	૫૦.૧૫	૫૨.૮૮	૩૦૪.૫૮	
	સૂચક આંક	૧૦૦	૯૯.૦૮	૯૮.૭૦	૯૮.૬૬	૯૮.૬૪	૧૦૪.૦૧	૫૯૯.૦૯	
IOCL	લોન અને એડવાન્સ રકમ	૬.૧૭	૧૮૬.૩૧	૪૮.૦૬	૫.૭	૬.૨૭	૬.૬૮	૨૫૯.૧૯	
	સૂચક આંક	૧૦૦	૩૦૧૯.૬	૭૭૮.૯૩	૯૨.૩૮	૧૦૧.૬૦	૧૦૮.૨૭	૪૨૦૦.૮૦	
HPCL	લોન અને એડવાન્સ રકમ	૯.૨૧	૦.૧૪	૦.૩૫	૦.૩૨	૦.૩૯	૦.૪૬	૧૦.૮૭	
	સૂચક આંક	૧૦૦	૧૧૦.૪૯	૧૧૧.૩૫	૧૨૮.૯	૧૩૪.૮૦	૨૨૪.૬૦	૮૧૦.૧૧	
CPCL	લોન અને એડવાન્સ રકમ	૦.૩૭	૦.૩૦	૦.૨૪	૩૦.૦૪	૦.૦૪	૦.૭૧	૩૧.૭૦	
	સૂચક આંક	૧૦૦.૦૦	૮૧.૦૮	૬૪.૮૬	૮૧૧૯	૧૦.૮૧	૧૯૧.૮૯	૮૫૬૭.૬	
BRPL	લોન અને એડવાન્સ રકમ	૧.૩૯	૦.૩૨	૦.૩૯	૦.૩૩	૨૦.૯૪	૨૩.૫૬	૪૩.૯૩	
	સૂચક આંક	૧૦૦.૦૦	૨૩.૦૨	૨૮.૦૬	૨૩.૭૪	૧૫.૦૬	૧૬.૯૫	૩૩૭૬.૩૦	

સંચાલકિય સિદ્ધિનો ચાર્ટ Total Management Performance

ચાર્ટ - ૪.૨

કોષ્ટક નં. ૬.૧
પંસદગી પામેલ રીફાઈનરી નું રોકડનું પ્રમાણ (રૂ. કરોડમાં)

		૨૦૦૩	૨૦૦૪	૨૦૦૫	૨૦૦૬	૨૦૦૭	૨૦૦૮	કુલ	સરેરાશ
RIL	રોકડ રૂ.	૧૪૭.૨૧	૨૨૪.૨૪	૩૬૦૮.૮૦	૨૧૪૬	૧૮૩૫	૫૮૨૭.૫	૧૩૭.૮૯	૨૨૯૪.૨૨
	ઈન્ડેક્ષ	૧૦૦.૦૦	૧૫૨.૩૩	૨૪૫૩.૨૯	૧૪૫૭.૭૮	૧૨૪૬.૫૨	૩૯૫૮.૬૩	૯૩૬૬.૮૦	૧૫૬૧.૧૮
BPCL	રોકડ રૂ.	૬૭૪.૨૫	૬૨૬.૬૨	૩૫૨.૩૯	૪૯૨.૧૦	૮૬૪	૯૬૧.૫૯	૩૯૭૦.૯૦	૬૬૧.૮૨
	ઈન્ડેક્ષ	૧૦૦.૦૦	૯૨.૯૪	૫૨.૨૬	૭૨.૯૮	૧૨૮.૧૦	૧૪૨.૬૨	૫૮૮.૯૪	૯૮.૧૬
MRPL	રોકડ રૂ.	૯.૮૮	૨૭.૩૩	૯.૧૬	૫.૧૯	૧૩૨.૯	૪૦૬.૬૬	૫૯૧.૧૨	૯૮.૫૨
	ઈન્ડેક્ષ	૧૦૦	૨૭૬.૬૨	૯૨.૭૧	૫૨.૫૩	૧૩.૪૫	૪૧૧૬	૫૯૮૩	૯૯૭.૧૭
IOCL	રોકડ રૂ.	૯૪૬.૦૬	૬૯૮.૦૭	૪૪૬.૩૨	૭૦૪.૨૦	૯૨૬	૮૨૪.૪૩	૪૫૮૩	૭૬૪.૧૭
	ઈન્ડેક્ષ	૧૦૦	૭૩.૭૯	૪૭.૧૮	૭૮.૬૬	૯૭.૮૮	૮૭.૧૪	૪૮૪.૬૪	૮૦.૭૭
HPCL	રોકડ રૂ.	૧૮.૫૫	૧૯૯.૨૧	૨૦૧.૬૩	૪૨.૫૯	૮૬.૭૯	૨૯૪.૦૧	૮૪૨.૭૮	૧૪૦.૪૬
	ઈન્ડેક્ષ	૧૦૦	૧૦૭૩.૯૦	૧૦૮૭	૨૨૯.૬	૪૬૭.૯૦	૧૫૦૫	૪૫૪૩.૩૦	૭૫૭.૨૧
CPCL	રોકડ રૂ.	૯.૦૧	૧૨.૪૩	૯.૭૦	૬૦.૬૨	૧૧.૪૨	૧૪.૬૬	૧૧૭.૮૪	૧૯.૬૪
	ઈન્ડેક્ષ	૧૦૦	૧૩૭.૯૬	૧૦૭.૬૬	૬૭૨.૮૦	૧૨૬.૭૦	૧૬૨.૭૧	૧૩૦૭.૯	૨૧૭.૯૮
BRPL	રોકડ રૂ.	૧૩.૭૦	૦.૨૯	૩.૭૭	૦.૨૧	૦.૦૭	૦.૧૧	૧૮.૫૫	૩.૦૩
	ઈન્ડેક્ષ	૧૦૦	૨.૧૨	૨૭.૫૨	૧.૫૩	૦.૫૧	૦.૮૦	૧૩૨.૪૪	૨૨.૦૮

Source: Computed form annual reports of respective companies

કોષ્ટક નં. ૬.૨

પંસદગી પામેલ રીફાઈનરીમાં રોકડનું પ્રમાણ અને ચાલુમીલકતો સાથે ટકારવારી. (કરોડમાં)

		૨૦૦૩	૨૦૦૪	૨૦૦૫	૨૦૦૬	૨૦૦૭	૨૦૦૮	સરેરાશ
RIL	રોકડ રૂ.	૧૪૭.૨૧	૨૨૪.૨૪	૩૬૦૮.૭૯	૨૧૪૬.૧૬	૧૪૩૫.૩૫	૫૮૨૭.૫૪	૨૨૯૮.૨
	ચા.મી.ની ટકાવારી	૧.૦૨	૧.૪૬	૧૭.૫૦	૧૦.૭૭	૭.૭૩	૧૫.૧૮	૯.૯૪
BPCL	રોકડ રૂ.	૬૭૪.૨૫	૬૨૬.૬૨	૩૫૨.૩૯	૪૯૨.૧૦	૮૬૩.૯૭	૯૬૧.૫૦	૬૬૧.૮
	ચા.મી.ની ટકાવારી	૯.૦૨	૮.૪૬	૩.૮	૩.૯	૬.૬૯	૫.૦૯	૬.૧૬
MRPL	રોકડ રૂ.	૯.૮૮	૨૭.૩૩	૯.૧૬	૫.૧૯	૧૩૨.૯	૪૦૬.૬૬	૯૮.૫૨
	ચા.મી.ની ટકાવારી	૦.૬૩	૧.૧	૦.૨૫	૦.૧૪	૨.૯૬	૫.૯૩	૧.૮૪
IOCL	રોકડ રૂ.	૯૪૬.૦૬	૬૯૮.૦૭	૪૪૬.૩૨	૭૪૪.૧૨	૯૨૫.૯૭	૮૨૪.૪૩	૭૬૪.૧
	ચા.મી.ની ટકાવારી	૩.૩	૨.૨૭	૧.૨૦	૧.૭૬	૨.૦૦	૧.૩૬	૨.૦૦
HPCL	રોકડ રૂ.	૧૮.૫૫	૧૯૯.૨૧	૨૦૧.૬૩	૪૨.૫૯	૮૬.૭૯	૨૯૪.૦૧	૧૪૦.૪૬
	ચા.મી.ની ટકાવારી	૦.૨૨	૨.૧૨	૨.૧૩	૦.૩૯	૦.૭૬	૧.૫૪	૧.૧૯
CPCL	રોકડ રૂ.	૯.૦૧	૧૨.૪૩	૯.૭	૬૦.૬૨	૧૧.૪૨	૧૪.૬૬	૧૯.૬૪
	ચા.મી.ની ટકાવારી	૦.૪૧	૦.૫૪	૦.૨૪	૧.૧૭	૦.૨૨	૦.૨૧	૦.૪૭
BRPL	રોકડ રૂ.	૧૧૦.૨૧	૨.૭૮	૫૩.૩૯	૩.૧૭	૧.૧૬	૨.૨૩	૨૮.૮૨
	ચા.મી.ની ટકાવારી	૧૩.૭૦	૦.૨૯	૩.૭૭	૦.૨૧	૦૦૭	૦.૧૧	૩.૦૩

કોષ્ટક નં. ૬.૫

	૨૦૦૩	૨૦૦૪	૨૦૦૫	૨૦૦૬	૨૦૦૭	૨૦૦૮	સરેરાશ	વધુ	ઓછુ
RIL	૩૪૦.૩૦	૨૫૦.૮૩	૨૦.૨૭	૪૧.૫૩	૬૪.૪૯	૨૪.૯૦	૧૨૩.૫૫	૩૪૦.૩૦	૨૦.૨૭
BPCL	૭૨.૦૫	૮૬.૩૧	૧૮૧.૨૧	૧૭૩.૦૩	૧૨૪.૩૭	૧૨૬.૫૪	૧૨૭.૨૫	૧૮૧.૨૧	૭૨.૦૫
MRPL	૮૬૮.૫૦	૪૭૦.૩૦	૨૨૭૩.૯૩	૫૪૪૧.૭૮	૨૪૨.૩૫	૯૧.૮૨	૧૫૬૪.૭૮	૫૪૪૧.૭૮	૯૧.૮૨
IOCL	૧૩૧.૪૭	૧૯૪.૬૯	૩૫૧.૨૫	૨૬૭.૯૮	૨૫૭.૫૬	૩૨૮.૨૧	૨૫૫.૨૦	૩૫૧.૨૫	૧૩૧.૪૭
HPCL	૨૯૩૩.૦૧	૨૯૦.૪૫	૩૨૫.૯૫	૧૮૨૦.૩૦	૧૧૨૫.૫૭	૩૮૪.૫૦	૧૧૪૬.૬૩	૨૯૩૩.૦૧	૨૯૦.૪૫
CPCL	૯૬૦.૮૨	૭૬૧.૪૪	૧૬૮૦.૨૮	૪૨૦.૨૭	૨૫૭૬.૬૭	૨૨૫૪.૮૨	૧૪૪૨.૩૮	૨૫૭૬.૬૭	૪૨૦.૨૭
BRPL	૧૯.૧૯	૧૧૮૭.૨૭	૯૬.૨૦	૨૦૩૬.૦૨	૫૬૫૯.૬૦	૩૦૨૪.૮૩	૨૦૦૩.૮૫	૫૬૫૯.૬૦	૧૯.૧૯

પંસદગી પામેલ રીફાઈનરી કંપનીમાં રોકડનો ચલન દર વખતમાં